This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

PROPERTY OF
University of
Michigan
Libraries
1817
ARTES SCIENTIA VERITAS

ljovid [illegible]
u dva komada, ka
išli

POUČNA KNJIŽNICA „MATICE HRVATSKE“.

324/I

KNJIGA XXX.

MODERNA KOLONIZACIJA
I
SLAVENI.

NAPISAO

STJEPAN RADIĆ.

U ZAGREBU.
TISAK DIONIČKE TISKARE.
1904.

324 1/1

MODERNA KOLONIZACIJA

I

SLAVENI.

NAPISAO

STJEPAN RADIĆ.

SA 4 ZEMLJOPISNE KARTE.

NAGRADJENO IZ ZAKLADE I. N. GROFA DRAŠKOVIĆA ZA GOD. 1903.

U ZAGREBU.
IZDALA „MATICA HRVATSKA“.
1904.

41

JV
261
.R13

6P6 719-172

PREDGOVOR.

Čovječje oko to većma uživa, što mu se širi vidik otvara; dakako da za široke vidike treba i visokih gledišta, do kojih se često dolazi veoma mučno. I duševni naš pogled najvoli se zalietati sad u tisućljeća prošlosti, a sad opet kriliti nad dalekim krajevima zemaljskim: u velikim razmacima vremena i prostora naš se duh riešava svakidašnje maljušnosti, te se javlja kao pravo čedo božje, uživajući samo u istini, ljepoti i dobroti. Ali povjest, osobito davna, slična je zvjezdanu nebu, nevještu oku svi se dogadjaji u njoj čine jednako bliedi, kao i zviezde, što se nestručnjaku prikazuju kao puke oveće iskre, koje se uzalud bore protiv guste koprene noćne. Sasvim je inače s pogledom na široke zemaljske prostore: tu i priprosti čovjek neprestance sravnjuje i razlikuje, neprestance uči; a kad se istom povjestna dubljina spoji sa zemljopisnom širinom, uživaju sva naša sjetila, razvijaju se sve naše umne sposobnosti, te upravo osjećamo, kako duševno rastemo i napredujemo, kako svestrano upoznajemo čovječji život i sve to jasnije vidimo ljudske ideale.

Prirodno je dakle, da me je na slobodnoj školi političkih znanosti u Parizu najviše zaniela »Komparativna kolonizacija«, u kojoj nas je veleumni i mladenački zanosni profesor naš Chailley-Bert izkusnom rukom vodio po svim dielovima svieta i u sva razdoblja povjesti čovječanstva. I zato je u meni nastala neutaživa želja i nesavladiva težnja, da svoje »kolonijalno znanje« popunim i sredim i da ga onda donesem u košnicu Matici našoj, neka ga ona razdieli medju članove, djecu svoju. Znam, da u ovom mojem prinosu ima mnogo saća, koje još nije izpunjeno čistim medom; ali sam si podpuno svjestan i toga, da će čitaoci, osobito zadrugari Matičini, uvažiti, da je ovo u nas prvi pokus ove vrsti i da mi je glavna svrha bila praktičnim i u isto doba idealnim spisom išto doprinieti k tomu, da što skorije za nas Hrvate prestane vriediti ona narodna: Tko nije vidio crkve, i peći se klanja.

U Zagrebu, na Miholjdan 1904.

S. R.

PRVI DIO.

MODERNA KOLONIZACIJA.

I.

Pojam kolonizacije i njezin historijski razvoj.

1. Pojam, definicija i cilj kolonizacije.

Slaveni i dioba svieta.

Mi smo Slaveni ostali na strani kod diobe novoga svieta, pa težko da će biti stvari, koja bi kod nas Slavena u obće, a kod nas Hrvata napose, bila tako malo poznata, kao što je kolonizacija, osobito moderna. Bit će tomu glavni razlog u tom, što pod kolonizacijom mislimo u prvom redu na gospodstvo u dalekim prekomorskim zemljama, a mi smo Slaveni i u prošlosti bili i u sadašnjosti ostali vrlo često tudje sluge i na svom roditeljskom ognjištu, te onda nije nikakvo čudo, što si ne možemo pravo ni pomisliti, kako je to, kad, recimo, i malen narod poput Portugalaca, ili Holandjana vlada čitavim svietovima s onu stranu oceana. Uz taj psiholožki razlog još je i jedan drugi, praktični: Mi Slaveni još uviek nemamo brojne, visoko obrazovane, neodvisne inteligencije. I kod samih Rusa danas je još golema većina akademski obrazovanih ljudi u činovničtvu i vojsci, dok su ruski trgovci daleko više poduzetni, nego školovani, da ne kažem naobraženi. Jedini spomena vriedan izuzetak bili bi u tom Poljaci, koji su se vazda iztical aristokracijom ne samo ponosnom i patriotskom, nego i kulturnom po srdcu i po umu, pa onda Česi, koji su i u srednjem vieku imali, a u najnovije doba opet si stvoriše razmjerno vrlo brojnu i vrlo prosvietljenu nečinovničku inteligenciju. Ali Poljaci kao narod do mora gotovo ni ne dopiru, a i stara poljska država malo se mora doticala i slabo se njime okoristila, dok su i Česi i Češka na prvi pogled iza Švicarske najkontinentalniji.

Mi južni Slaveni dopiremo doduše etnografski do triju mora, te se činilo, osobito u davnoj prošlosti, da će se iz nas razviti jaki i bogati trgovački narod. No mi stvorismo na žalost tek jednu slobodnu i vanredno prosvietljenu, ali premalenu trgovačku republiku, Dubrovnik, jer se prebrzo dadosmo potisnuti od Mletčana i alpinskih Niemaca na Jadranskome moru, a od Grka i Turaka na moru Egejskom i Crnom. I dok se Rusi izkrvariše, a i danas krvare, da dopru bilo i do zatvorenoga mora; dok je i poljski ideal „Poljska od mora (Baltijskoga) do mora“ (Crnoga); dok i Česi gledahu i gledju sad na sjever do Kraljevca (Königsberg) i Hamburga, sad na jug do Trsta, dotle mi južni Slaveni i u pjesmi i u prozi uvjeravamo, da je naš ideal od Triglava do Balkana, ili od Lovćena do Šare planine, te se naše vile redovno uznose samo nad Velebitom, nad Dinarom, Vitošem itd., umjesto da su prije razapele jedra, a sad da se spuste na parobrode, barem od Kvarnera do Boke, ako im je već predaleko od Trsta do Odese.

I eto jer smo takvi i dok smo takvi; jer su neuki za plugom, a školovani za uredskim stolom; jer i oni, što se kraj mora rode, pod tudjom komandom brode, nismo se snašli i ne mogosmo se pravo snaći u najvažnijem svjetskom i gospodarskom procesu: u kolonizaciji bilo staroj, bilo modernoj.

I za to kod nas treba protumačiti i sam pojam kolonizacije, i to tako, da preletimo okom njezin razvoj od najstarijih vremena do danas.

Definicija kolonizacije.

Francuzki kolonijalni pisac E. Fallot[1], bivši nadzornik za trgovinu i za useljivanje u Tunisu, u svom djelu „Kolonijalna budućnost Francuzke“ (na str. 1—2) daje za kolonizaciju ovu definiciju: Kolonizacija je djelovanje kulturnoga naroda u zemlji niže civilizacije sa svrhom, da se ta zemlja postepeno promieni time, što njezino prirodno bogatstvo agrikulturom, industrijom i trgovinom dobije pravu svoju vriednost, a domaće se pučanstvo podigne materijalno i moralno.

Zar nisu u toj definiciji takva obilježja kolonizacije, kojih mi nismo ni slutili? Iz nje vidimo, da za kolonizaciju treba najprije kulturnoga naroda, i to naroda s razvitom kulturom ne samo srca i uma, nego svih ljudskih izuma, dakle naroda, koji je prema svojim susjedima, ili prema ostalomu čovječanstvu, daleko pokročio u ratarstvu, obrtu i trgovini. Kultura je dakle subjekat kolonizacije. A objekt njezin? Nisu ljudi, nije nijedan narod, ma kako nizko stajao bilo po razvoju svojih umnih sposobnosti, bilo po sredstvima za borbu s prirodnim neprilikama i za rad na prostranoj zemaljskoj kori; objektom kolonizacije jest i može biti samo zemlja takvoga naroda niže kulture, koji se baš kolonizacijom diže i napreduje, dok se prije ili poslie ne počne sasvim samostalno razvijati.

---

[1] E. Fallot, ancien chef de service du commerce et de l’ immigration à Tunis: L’avenir colonial de la France avec une préface de M. Réné Millet, ambassadeur, Paris, Librairie Ch. Delagrave, 15. Rue Soufflot, 8⁰ str. 550.

Svrha je dakle kolonizaciji u prvom redu materijalni i moralni napredak domaćega pučanstva.

Istina, nama se čini u prvi mah, da je ovakva definicija i ovakvo shvaćanje kolonizacije suviše idealno, upravo naivno. No kad zagledamo samo malo u povjest kolonizacije, uvjerit ćemo se, da ova definicija dobrano vriedi i za daleku prošlost tamo od XV. stoljeća, a da je pogotovo istinita i vjerna za prodiranje evropskih naroda u sve dielove svieta tečajem minuloga stoljeća.

Čujmo u ostalom, kako umni Francuz sam popraćuje svoju definiciju:

„Medju socijalnim pojavima, koji u naše doba najviše ljude zanimaju, iztiče se kolonizacija, i to kao pojav, koji uza svu njegovu zanimljivost možda najmanje poznamo. Kolonizacija je stvar tako zamršena, ona nastaje iz tako različnih potreba i radi tako različnih ciljeva; u njoj se križaju tako raznovrstne gospodarske sile i upravne metode, da je vrlo težko pronaći takvu formulu, koja bi nam odmah dala o njoj točan i podpun pojam. I zato spomenuta definicija vriedi samo za onoga, tko se je ne plaši radi njezine duljine. Promotrimo ju malo.

Svaka se kolonizacija javlja u istinu samo u takvoj zemlji, koja se u glavnom čovječjom rukom nije nimalo promienila, ili na kojoj su tragovi samo primitivnoga ljudskoga rada, te je prema tome očito, da je kolonizaciji svrha upotriebiti vanredne moderne izume, da poda vriednost tlu još neobradjenu ili obradjenu tek posvema jednostavno. Čitava svjetska povjest dokazuje, da je baš ovo konačni cilj kolonizaciji. Ta se svrha mogla koječim prikrivati na početku nekih kolonijalnih poduzeća, ali se na koncu konca ipak nesavladivo nametnula. Tako su primjerice španjolski „conquistadori“

(osvajači) tražili u Americi prije svega vojničku slavu i nastojali obratiti urodjenike na katoličku vjeru; pa ipak je Španjolska, čim joj se gospodstvo utvrdilo, nastojala, da što više izcrpe prirodno američko blago, te je za to redovno slala svoje galije, da dovoze američko zlato i drugu dragocjenu robu. Isto je tako Francuzka došla u sjevernu Afriku izprvice jedino radi vojničke ekspedicije; ali to nije nimalo smetalo, da prirodnim razvojem prilika Algir postane prava kolonija, u kojoj su ljudi gradjanskoga staleža zauzeli mjesto, što ih pripada, te se posebice posvetili naprednomu ratarstvu.

Glavni cilj kolonizaciji.

Kolonizaciji je dakle glavni cilj gospodarski napredak kolonizovane zemlje. To je istina, na koju se ne smije nikada zaboraviti. Ali do gospodarskoga se napredka ne dolazi bez poboljšanja družtvenoga položaja domaćega stanovničtva, bez koga se ne može ni misliti ni na kakav napredak. I zato kolonizatorski narod, dolazeći u koju novu zemlju, stiče prema domaćemu pučanstvu dužnosti štitnika i odgojitelja, dužnosti, koje mora da izvršuje u svom rodjenom i dobro shvaćenom interesu, ako ga na to ne nukaju plemenitiji ciljevi.“

Nama malim slavenskim narodima čini se, ponavljam, ovakvo shvaćanje kolonizacije preidealnim, jer mi dobro znamo, a i na sebi osjećamo, da ima političara i drugih javnih ljudi, koji ni prema neukomu puku svoga rodjenoga naroda nikako ne će da priznaju ovih dužnosti štitnika i odgojitelja. I nemojmo misliti, da ovako misli i savjetuje samo jedan idealni Francuz; sva novija kolonijalna literatura i englezka i holandijska, a po gotovo francuzka, dapače i moderna kolonijalna politika najnaprednijih evropskih naroda već si je duže vremena postavila za glavnu svoju zadaću, da udovolji prije svega potrebama urodjenikâ i da štiti najprije njihove interese, da onda to jače i sigurnije zaštiti i razvije veliki svoj interes kolonizatorski.

Do toga shvaćanja nije naravski došlo preko noći, nego je današnja nova politička metoda u kolonijalnoj politici tako skupo plaćena stoljetnim zabludama, pogreškama i gubitcima, da bi čovjek morao posumnjati o ljudskom razumu i napredku, kad ova nova metoda t. zv. „urodjeničke kolonijalne politike“ ne bi doskora prevladala kod svih prosvietljenih naroda.

2. Letimični priegled kolonijalne povjesti.

Do odkrića Amerike i Indije.

Pogledajmo sad letimice na kolonizaciju u svjetskoj povjesti, Učinit ćemo to opet u glavnom po spomenutom francezkom djelu (str. 3—6.)

S historijskoga gledišta susrećemo kolonizaciju već u najdrevnijoj starini. Čim je koje ljudsko pleme stvorilo neko uredjeno družtvo i pronašlo sgodna sredsva, kojima je moglo zadovoljiti svojim potrebama lakše, nego plemena u njegovoj okolini, osjetilo je neodoljivu potrebu, da proširi polje svoga djelovanja. Tako već Egipćani pod svojom XVIII. dinastijom unieše svoju kulturu u dobar dio zapadne Azije i sjeverne Afrike, a njihovi saveznici Feničani još se bolje poslužiše njihovim gospodstvom, te svojim naseobinama posuše žalove Sredozemnoga mora, pa osnovaše i Kartagu, koja je opet postala središtem čitavomu nizu naseobinâ.

Kad se Grci podigoše na vrhunac svoje prosvjete, posijaše i oni svoje naseobine čak daleko na zapad u Sredozemno more: ta Marsilja je nedavno svečano proslavila uspomenu na to svoje grčko porietlo.

Poslie Grkâ Rimljani, postavši gospodari tada poznatoga svieta, osnovaše posvuda svoje naseobine i podigoše velike, gotovo nerazorne spomenike svoga genija.

Čim se na ruševinama rimske civilizacije pojaviše prve klice naše današnje kulture, a iz sredovječnoga se meteža počeše odjeljivati i organizovati današnji glavni evropski narodi, opet se pojavila kolonizacija; to je naime pravo ime pojavu i akciji, kojom križari osnovaše ne samo prolazne latinske države, nego čitav niz „franačkih kolonija“, koje ih za stoljeća preživješe.

Do zadnje četvrti XIX. vieka.

Malo za tim odkriće koliko novoga svieta, toliko pomorskoga puta u Indiju, otvori neizmjerno polje pustolovima svih plemena i popriště za herojska poduzeća trajne vriednosti. I tad osnovaše Španjolci u Americi, a Portugalci uzduž zapadne Afrike i u Indiji goleme kolonijalne države. Za njima se povedoše Holandjani i zauzeše Sundajsko otočje. U to doba razviše i Francuzi neobične kolonizatorske sposobnosti i zauzeše Senegal, Antile, gotovo čitavu sjevernu Ameriku i velik dio Prednje Indije; ali parižki dvor nije ni pojma imao, koliko vriede primjerice „američke sante leda“, kako je Kanadu nazvao Voltaire, pa je zato neizmjerno francezko kolonijalno područje posvema mirne duše prepustio Englezkoj (parižkim mirom 1763.) radi svoje evropske politike.

Englezi su, maknuvši diplomacijom s puta Francuze, doživjeli doduše izprva veliko razočaranje u svojoj kolonizaciji, jer se od njih odciepiše američke naseobine (koje proglasiše svoju nezavisnost dne 4. srpnja 1776.), ali su se i naučili toliko iz pogrešaka i izkustva svojih takmaca, te su sačuvali Kanadu, zauzeli Indiju, pak južnu Afriku, južno-američku Guyanu i napokon Australiju, da ne govorim o manjim naseobinama. No to je bio samo početak njihovu gorostasnomu naumu, koji su već dobrano oživotvorili: da spoje Egipat s južnom Afrikom, da zakroče iz Indije u Kitaj, te da sve svoje kolonijalne posjede daleko prostranije od 30 milijuna četvornih kilometara s više od 350 milijuna stanovnika učine barem jednom gospodarskom cjelinom i jedinstvenim faktorom u svjetskoj centralizaciji pod ravnanjem englezkoga parlamenta, dotično englezkoga naroda.

I već se činilo, a kroz prve tri četvrti XIX. stolj. tako je i bilo, da će jedina Velika Britanija ostati pravom kolonijalnom državom, te da će tek ona neprestano spajati i „zaokruživati“ svoje kolonijalne posjede, dok u istinu ne postane gospodaricom svieta.

Ali od godine 1870., od pobjede ujedinjene Njemačke nad razstrojenom Francezkom počeo se naglo mienjati svjetski kolonijalni zemljovid. Svi veliki evropski narodi kao da se trgoše od duga sna, te kao da hoće da nadoknade prospavano vrieme, baciše se svom snagom na nezauzete dielove zemaljske kruglje, tako da danas već nema ni pustare, ni brda, ni kopna, ni otočića, koji ne bi imao svoga „zakonitoga gospodara“. Francuzka se dala prva na posao, pa je u dvadeset godina dielom u Africi (sjevernoj, zapadnoj i na Madagaskaru), dielom u iztočnoj Aziji (u Zadnjoj Indiji) osnovala prostraniju kolonijalnu državu, nego bijaše ona, što je izgubi u XVIII. stoljeću, državu od 8 milijuna četvornih kilometara s više od 50 milijuna stanovnika.

I malena Belgija, koja je najprije neobičnim pregnućem postala važna u svietu radi svoje velike kulture i još veće industrije, dobi za kralja čovjeka (Leopolda II.; vlada od g. 1865.), koji je vanrednom energijom uznastojao kolonizovati najveći dio golemoga poriečja Konga.

Nije dakle čudo, što je Njemačka, čim se ujedinila, grozničavo posegla za „ničijim“ zemljištem u iztočnoj i zapadnoj Africi, pa kad je za tim vidjela, da joj to mnogo ne vriedi, što se svom snagom vojničkoga, gospodarskoga i kulturnoga upliva bacila sad na Guineju (na sjeveru Australiji), sad na Braziliju, sad na Kitaj, ustalila se na tome, da diplomatskim putem zagospoduje čitavom srednjom Evropom, Balkanom i Malom Azijom, a odtuda da postane ne samo sudijom u Evropi, nego sgodnim kombinacijama i nasljednicom Velikoj Britaniji na svjetskom tržištu.

Do sveobće kolonijalne groznice.

Kolonijalna groznica počela je koncem XIX. stoljeća žestoko tresti Italijom, te se ova država, tek nedavno ujedinjena i za onda u vrlo lošim financijalnim prilikama jedino za to bila upustila (1896.) u rat s Abissinijom, da bilo samo oružjem proširi svoju naseobinu u Eritreji na Crvenom moru. Ta je osnova danas, kako se čini, za uviek ostavljena, ali se za to na rimskom Kvirinalu ozbiljno snuje, pa i radi na tome, da po smrti evropskoga bolestnika (Turske) i Italija čvrsto stupi na afričko tlo u Tripolis i na Balkan u Albaniju.

Dapače i najkontinentalnija velika vlast, Rusija, spoznala je napokon, da „velika kuća mora imati izlaz i na ulicu“, a velika moderna država put na svjetsko otvoreno i toplo more, te se neslućenom energijom i neočekivanom brzinom prihvatila kolonizacije po modernoj metodi gradnjom sibirske i mandžurske željeznice, pak pravilnim useljivanjem stotinâ tisuća ruskih mužika uz tu željeznicu i u Poamurje.

Sada i sjeveroameričke Savezne Države prekinuše jaku nit svojih tradicija, pa umjesto da se zadovolje doktrinom Monroëvom (predsjednik Saveznih Država 1817.—1825.), po kojoj se imadu uzprotiviti svakomu evropskomu uplitanju u američke stvari, okrenuše na put osvajačke kolonijalne politike. te Španjolskoj oteše (1897.) Antile i Filipine, a uz to se dadoše, ako za sada još ne posvema, zanieti onakvim svjetskim imperijalizmom, koji je dosta težko prevladao i u Londonu i u Berlinu.

Ali sve to još nije dosta. Pokraj kolonizatorskih naroda biele puti podiže se eto kao preko noći iz Tihoga oceana takav predstavnik žutoga plemena, koji je za četvrt stoljeća usvojio sav moderni tehnički napredak samo za to, da ga uciepi na jaku svoju

„divljaku“, na kojoj su već urodila dva neobična ploda posvema različna jedan od drugoga: rat s Kitajem g. 1895. i rat s Rusijom g. 1904. U prvom je ratu Japan — jer je o njem rieč — „koraknuo“ na Formosu, da se odanle bolje razgleda po francuzkoj Prednjoj Indiji i po Filipinima, tada još španjolskim; iza drugoga ovoga rata imao bi „koraknuti“ na Koreju, pa i u Mandžuriju, da kao Kitajčev brat i zapadno-evropski učenik „tudjinsku i barbarsku“ Rusiju opet satjera k Volgi i Dnjepru, da tamo zemlju ore i ribe lovi, a da se za uviek kani i svjetske željeznice i svjetskih mora, a time i svjetske trgovine i moći.

Zaključak.

Iz ovoga kratkoga priegleda vidimo, da je za svakom civilizacijom, koja se znatno digla iznad svoje okoline, išla i kolonizacija: za starodrevnim Egiptom — naseobine feničke; za umjetnošću i trgovinom atenskom — naseobine jonske; za praktičnom kulturom rimskom — vojničke stanice i velebne javne gradjevine od Temse do Eufrata, i od Atlasa do Karpatâ; za sredovječnim vitežtvom — križarske vojne, za izumima tiskarstva, baruta i kompasa — odkriće Amerike i iztočne Indije; napokon da je parni stroj pomoću munjine stvorio posvema nova obćila i takovu tehniku, kojom se probušiše gore i odieliše čitava kopna, primjerice Suežkim kanalom, te se u vanredno kratko vrieme napučiše i Amerika i Australija, ta u istinu dva nova svieta, a u isto doba cieli je stari sviet, svu Afriku i Aziju, proplela ne samo brzojavna žica, nego i takva trgovačka mreža, u kojoj se nevoljko počeo osjećati i isti pospani gorostas kitajski.

I baš zato, što su ovo očito velike i važne stvari, ne možemo se i ne smijemo zadovoljiti samo ovim letimičnim pogledom na povjest kolonizacije, nego treba, da se kod najvažnijih razdoblja bar ponešto zaustavimo, da im shvatimo pravo obilježje i sav njihov zamašaj.

3. Tri glavne vrsti kolonizacije: osvajačka, trgovačka i naseljenička.[1]

Obća karakteristika.

U povjesti kolonizacije tri su glavna razdoblja: Rimljani u starom vieku, pak Španjolci i Portugalci na početku novoga vieka bijahu prije svega osvajači, i ako se i tu, kako je već bilo spomenuto, na trgovačke interese vrlo mnogo pazilo; Holandjani, Francuzi, a izprvice i Englezi osnivahu u XVII. i XVIII. stoljeću većinom same trgovačke naseobine; napokon se najjače razmahala kolonizacija u posve pustim, ili riedko naseljenim krajevima i kopnima: u Americi, u Australiji, u južnoj Africi i u Sibiriji. No time još nije dovršen razvoj kolonizacije, koja baš u naših dana stupa u četvrto razdoblje: trgovačka, kulturna i politička svjetska centralizacija počinje obuhvaćati kolievku civilizacije, golemi Kitaj, u kojem živi gotovo trećina čovječanstva i koji je za velike moderne države i narode najzamršeniji i najteži kolonizatorski problem.

---

[1] Revue des deux Mondes, 1. avril 1902. L'évolution coloniale par M. René Millet, str. 523—554.

Prije nego se kod svake ove vrsti kolonizacije poduže zadržimo, treba da iztaknemo, što se inače samo po sebi razumije, da nema u praksi teoretski čistoga tipa kolonizacije bilo osvajačke, bilo naseljeničke, već se obilježja svih triju tipova prepliću tako, da sad prevladjuje jedno, sada drugo, sada treće.

Obilježje rimskoga osvajačtva.

Za rimsku osvajačku kolonizaciju značajna je osim toga mješavina svih plemena, svih naroda i svih vjera. Rimljanin toj smjesi davaše oblik, dok se umoran nije sam u njoj izgubio. Najprije se sam klanja svim tudjim bogovima, nameće „barbarima“ svoj jezik, ali im ujedno daje svoje gradjansko pravo, te tako nastaje golemo područje rimskoga prava i latinskoga jezika, na kojem niču onda klice i razvijaju se organizacije različnih, pa i oprečnih naroda i civilizacija.

Još je jedna stvar, koja se ne smije zaboraviti, kad se govori o rimskoj kolonizaciji. Ona se neprestance vrti oko Sredozemnoga mora, gdje je doduše poduzetna i radina, ali je zato nesigurna i plaha bilo na širokoj ravnici sjeverne Evrope, bilo na visočinama srednje Azije, bilo na širokoj pučini morskoj. A tome se nije ni čuditi: po moru se plovilo prema zviezdama, jer kompasa nije bilo, a u Indiju, ili Kitaj jedva se tko odvažio i zaviriti, a kamo li da se tamo trgovački ustali.

Napokon rimski realizam, koji je tiesno graničio s materijalizmom, nije u obće bio vrstan, da se zanosi preko granica, prostora i vremena. Rimska prošlost u vremenu, a rimsko carstvo u prostoru činjaše se praktičnomu rimskomu duhu neograničenim. Ta i sam Marko Aurelije, razmišljajući o tome, osjeti neizrecivu neku dosadu i tjeskobu, kad je uzkliknuo: „Život je sličan predstavama u amfiteatru, koje ti dodijaju time, što uviek jedno te isto gledaš. Tko je proživio svoje doba, sve je vidio, jer je sve jedno na drugo nalik. I za to se pitaš, dokle ćeš tako“.

Kršćanski idealizam i rimski materijalizam.

Na ovo pitanje odgovorilo je kršćanstvo, i to tako, da je neizmjerno uzdiglo čovječu misao, a na čitavu zemlju proširilo ljudski rad.

Kako je kršćanstvo nastalo u Aziji i kako se najjače razširilo na području, gdje je četiri vieka cvala grčka filozofija, bilo je već zato i bez više, nadnaravne sile sposobno i kadro, da postane obćenito, universalno. I u prvi mah se činilo, da će političko jedinstvo rimskoga genija istom kršćanstvo pravo dovršiti i utvrditi. Činilo se zato, što se kršćanstvo nije vezalo poput starih klasičnih religija ni na akropole, ni na kapitole, nego se lako udomaćivalo svagdje, gdjegod se čovječjoj duši odkrila vječnost i neizmjerno polje unutrašnjega moralnoga savršenstva, da tu vječnost zasluži. Ali taj kršćanski idealizam nije nikako mogao ojačati rimskoga materijalizma, naprotiv raztrgao je na sve strane njegov željezni lanac i samo pospješio razsulo njegova gospodstva.

Pod utjecanjem slobodnoga kršćanskoga duha, koji je već time ponizio Rimljanina, što je sve ljude, dakle i sve barbare proglasio njima ravnima, ponovno se oslobodio grčki genij, da se opet dade na polje duhovnoga iztraživanja. I tako nastaše nebrojene sekte, u kojima je naročito izbila davna i nepomirljiva opreka medju rimskim i grčkim shvaćanjem svieta i života. Raztvornomu uplivu svih tih razlika u mišljenju i vjerovanju htjela se rimska država oteti time, što je kršćanstvo proglasila državnom crkvom. No baš je time zabila prvi čavao u svoj lies. Jake vlade naime mogu po tići, da se najrazličniji narodi pokoravaju njihovim zapovjedima, ali im je nemoguće, osobito na golemu prostoru, postići, da milijuni i milijuni iskreno prihvate službenu vjeru.

Islamska reakcija proti kršćanstvu.

No budući da vjera dira u savjest, dakle u najskrovitije svetište ljudskoga bića, i budući da je shvaćanje vjere različno prema različnomu shvaćanju svieta i života, što i tvori razliku izmedju pojedinih naroda i plemena, pojavila se dosta brzo i reakcija proti takvoj obćoj, universalnoj vjeri, koja pojedinca-čovjeka visoko uzdiže, jer ga smatra djetetom božjim. Ta je reakcija nastala i strahovitom se brzinom razširila medju svim azijskim i afričkim narodima, kod kojih se pojedini čovjek gubi u ljudskom družtvu, i kod kojih se već prije toga razvilo i utvrdilo mišljenje, da je čovjek rob božji, da je Bog samo gospodar, a nije i otac ljudima.[1] Ova osnovna razlika, dotično ova golema opreka u mišljenju evropskih, pak azijskih i afričkih naroda, morala se spomenuti zato, jer je ona uzrokom, što je islamizam, budući u skladu s tim mišljenjem, onako naglo prekrilio ne samo svu prednju Aziju i svu sjevernu Afriku, nego i tri četvrtine Španjolske, te je evropskim narodima posjekao stablo tisućljetne civilizacije, što je cvala u području Sredozemnoga mora.

Osvajački pokušaji zapadne Evrope na sjevero-iztoku.

Što je Evropa izgubila na iztoku i na jugu, morala je sada nadoknaditi na sjeveru. To je zapravo nastavak rimske osvojačke kolonizacije, koju u istinu i provode „rimski carevi barbarske krvi“. Provode ju i rimskim mačem i latinskim jezikom, a što prije i poslie boja ljube kršćanski križ, to je samo dokazom, kako je djetinjska i nerazvita bila misao barbarske Evrope, kad su njezina djeca iz krvavih ruku mogla primati evangjelje, knjigu ljubavi, i kad su tudji i nerazumljivi jezik mogla priznati svetim. U jednom jedinom plemenu te „barbarske“ Evrope, i to u onom, kojega su se sinovi znali ogrijati na suncu slobodne grčke prosvjete, to jedino pleme poslalo je u Rim dva svoja apoštola, koji svetošću svoga života i dubljinom svoga znanja moralno prisiliše ponosne Rimljane, da o bok sebi, Grcima i Židovima, postave još i Slavene. Ta je slavenska pobjeda zaustavila latinsku Evropu u njezinim prvim križarskim vojnama na Labi i na Visli, te je znatno dopriniela tomu, da je ta Evropa najprije u vjerskom zanosu, a onda i u političko-trgovačkom računu oštricu svoga mača okrenula proti islamu, da izkopa još dublji ponor medju sjevero-zapadnim i jugo-iztočnim pobrežjem Sredozemnoga mora.

---

[1] Ako, primjerice, upitaš kojega našega hodžu u Bosni, neka ti kaže, kako bi se na arabski preveo „Otče naš“, dovest ćeš ga u najveću nepriliku, dok ti napokon ne reče: „E, to se na arabski ne može reći, a toga nama ni ne treba, mi nismo djeca, nego robovi božji.“ S time je posvema u skladu čitavo islamsko bogoslovlje, kako to dokazuje senzacionalan članak šeiha Abdul Hagka iz Bagdada, priobćen u parižkoj La Revue, a preveden doslovce u Српском књижевном Гласнику од 1. децембра 1903. (str. 520.—538.)

No kako su braća Ćirilo i Metodije latinskoj Evropi oteli izliku, da Slavene upokori kao pogane i barbare, tako su najprije Arapi, a onda Turci razvili ne samo toliku odpornu snagu, nego pokazali i takve osvajačke sposobnosti, da je zapadnoj Evropi bilo sada na svietu pretiesno, osobito odkad joj je zauzećem Carigrada godine 1453. bio posvema zatvoren Iztok i odkad je poslie španjolskoga zauzeća Granada godine 1492. medju Gibraltarom i Tangerom nastala veća udaljenost, nego što je doskora bila medju Evropom i Amerikom.

A sad započinje posljednje i najkrvavije poglavlje prvoga i najdužega razdoblja novije, moderne kolonizacije ili posvema, ili pretežno osvajačke.

4. Osnovna obilježja španjolske kolonizacije.

Španjolski sistem tipičan za osvajačku kolonizaciju.

Novi sviet, iztočna i zapadna Indija ili Amerika, otvorio se dakle zapadnoj latinskoj Evropi u času, kad nikako nije mogla ni na azijski iztok, ni na afrički jug: Portugalci plovljahu oko Afrike, kad već bijaše zabranjeno evropskim ladjama, da se približe Egiptu, a Krištofa Kolomba primila je kraljica Izabela na ruševinama Alhambre, veličanstvene granadske palače maurskih vladara.

I Portugalci i Španjolci bijahu u to doba za svoju vjeru isto onako oduševljeni, dapače i fanatični, kao sredovječni križari; ali odkriće kompasa, puščanoga praha i tiskarstva udahnulo im je daleko veću smionost i uvjerenje, da su samo oni izabrani narod božji, a ostalo čovječanstvo da je stvoreno za to, da njima služi i robuje.

Tadašnji su Evropljani bili u obće i medju sobom vrlo nesnošljivi, a prema ostalim narodima tako nametljivi i postali tako okrutni, da se prvo španjolsko kolonizovanje Amerike ne dade prispodobiti ni sa osvajačkom kolonizacijom musulmanskom, jer ni Arapi, ni Turci nisu nikada imali uredbe slične španjolskoj inkviziciji.

Nisu Španjolci samo spalili svih arabskih knjiga, što im dodjoše pod ruke u Granadi, nego su, videći pred sobom nemoćne američke urodjenike, zaboravili na sve zapoviedi vjere, koju do-

dodjoše propoviedati, te do brza uništiše staru civilizaciju meksičku i perujsku, za tim se uza sav svoj priezir prema indijskoj i crnačkoj krvi pomiešaše i s domaćim pučanstvom i s dovezenim afričkim crnačkim robljem, da iz te mješavine izadje pokoljenje, koje je imalo povećane grieške bielih ljudi bez gotovo ijedne njihove kriepusti. Radi svega toga nije ni Španjolcima, ni Portugalcima pomoglo to, što su se kolonizacijom počeli baviti gotovo dva stoljeća prije nego Englezi.

Pogledajmo malo na španjolski kolonijalni sistem, koji je tipičan za osvajačku kolonizaciju evropskih naroda.

Slaba produkcija radi gomilanja kolonistâ u gradovima. Plemstvo i majorati. „Čisti“ Španjolci.

Dolazeći u Ameriku samo kao osvajači, a našavši tamo dosta brojno domaće pučanstvo, ne usudiše se Španjolci razići i razpršiti na sve strane, da stvore i podignu ratarsku produkciju, nego se svi gomilahu u gradovima. Tako je već polovicom XVIII. stolj. bilo u Limi 18.000 Španjolaca, a godine 1870. imao je grad Mexiko 23.000 doseljenih Španjolaca, a 50.000 kreola (Španjolaca rodjenih u Americi). Ta je pojava dokazom, da je produkcija u naseobinama bila slaba i da medju kolonistama nije bilo ni radnika, nego sve sami činovnici, lienčine i spekulanti.

Kako je novoodkrivena zemlja bila vlastničtvo španjolske krune, osnovala je kruna za svoje dvorske miljenike mnogobrojne i goleme majorate (nedieljiva i neodtudjiva imanja, koja vazda prelaze na najstarijega sina uz neku odštetu mladjoj braći), koji su redovno nosili i do 200.000 peseta (1 peset danas od prilike 1 franak). Obitelji grofova od Valencijane pripadahu nekretnine vriedne 25 milijuna franaka, ne računajući rudokopâ u Valencijani, koji godišnje davahu i do 6 milijuna dohodka. Markizu Fazoagi donio je njegov rudokop za pô godine 20 milijuna franaka, a bilo je dosta majorata, koji su i bez rudokopa nosili svojim vlastnicima i preko 1 milijun franaka godišnjega dohodka. Pa ipak ti španjolski velikaši ne življahu sjajno dapače ni udobno, jer se oko njih skupljalo toliko nižega plemstva, da su primjerice u Limi plemići sačinjavali trećinu pučanstva.

Španjolska vlada bojeći se, da ovo netom spomenuto mnogobrojno plemstvo ne postane prejako i prema njoj previše samostalno, ne samo da mu je zapriečila svaku naobrazbu, nego mu je zabranila i pristup u svaku javnu službu. Tkogod se rodi u Americi, taj je „nesposoban“ i za najniže činovničko mjesto. Dapače ni u svećenike, osobito u više, nisu puštali Španjolaca rodjenih u Americi. Tako je od 369 biskupa, što ih bijaše u Americi do godine 1637., bilo samo 12 creola. „Čisti Španjolci“, to jest Španjolci rodjeni u Evropi bijahu jedini sposobni, da zauzmu sve javne službe, koje su već radi toga bile tako primamljive, da je jedini ideal svakomu kreolu bilo, da postane barem monahom, ili zvonarom. Poljski i obrtnički, pa i trgovački posao bijaše tako prezren, da mu se i kreoli uklanjahu mnogo više, nego i sami doseljeni Španjolci, te se u trećoj i četvrtoj generaciji potomci glasovitih „conquistadora“ (osvajačâ) odučiše i oružjem baratati: Kad bi koncem XVII. stoljeća koji iztraživač došao u Chili, ili u Peru, vidio bi, gdje i domaći Španjolci na prvi znak pogibli jatomice bježe u crkvu.

Ta plahost i nesposobnost samo je dobro došla španjolskoj vladi, koja je time opravdavala podjelivanje svih služaba „starim“ (evropskim) Španjolcima, u koje se jedino i pouzdavala. I u istinu početkom XIX. stoljeća bijaše tih „starih“ Španjolaca, gotovo sve samih državnih činovnika, u španjolskoj Americi blizu 300.000 ljudi. Medju tim „starim“ Španjolcima i kreolioma ne bijaše barem razlike u samom zakonu, nego tek u praksi; ali je zato vlada svim sredstvima nastojala, da bude što veće nepovjerenje i mržnja izmedju triju glavnih elemenata pučanstva: medju Evropljanima, Indijancima i Crncima.

Postupak s „Indijancima“. Zakon od god. 1542.

Prema domaćemu pučanstvu ili prema „Indijancima“ ponašala se vlada u glavnom na tri načina:

U prvo vrieme domaće pučanstvo bijaše puko roblje, na kome španjolski osvajači počiniše sve one strahovite okrutnosti, nad kojima se još i danas sgražamo.

Kad je kruna ojačala, odredila je urodjenicima posebna područja, koja se onda povjeravahu na dvie (u Mexiku na tri i na četiri) generacije španjolskim velikašimâ, a ovi su morali priseći na to, da će štititi „Indijance“ i brinuti se za to, da se obrate na kršćanstvo i poprime evropsku civilizaciju. Tko ne bi vršio dužnosti, na koje je prisegao, gubio bi pravo na to svoje imanje, koje se zvalo „encomienda“. A dužnosti su bile velike: „Encomendero“ (vlastnik imanja) nije smio medju „Indijancima“ ostati dulje od jedne noći; nije smio podizati tvornice na zemljištu, gdje su oni stanovali; nije smio „Indijanaca“ prodavati, niti ih odieliti od njihova prebivališta. „Indijanci“ bili su dužni plaćati odredjenu daću i odredjeni broj težaka; na rabotu su morali ići samo da okapaju kukuruz, da grade mostove i popravljaju ceste, a nisu morali obradjivati ni vinograda, ni maslinika, ni polja za sladornu trsku. Tako je bilo u zakonu. Ali praksom se zakon kršio i obilazio, i ako se neprestance ponavljao.

Napokon godine 1542. izašlo je glasovito uredjenje položaja domaćega pučanstva. Glavna mu je misao bila zapriečiti tlačenje „Indijanaca“ tako, da ih što više odieli od Španjolaca. To se odjeljenje imalo postići u jednu ruku time, što se svaki „Indijanac“ morao smatrati za cieli svoj život nedoraslim, te se, primjerice, nije mogao zadužiti preko 5 piastra, niti išto prodati bez službene dozvole, koja se imala uzkratiti, ako bi mu prodaja bila na štetu. U drugu ruku morali su „Indijanci“ stanovati u strogo odieljenim kotarima. I ove odredbe, koje su se ticale velikoga diela činovničtva, ne smatrahu se prelaznima, nego su imale vječno potrajati: nikada „Indijanci“ nisu imali doseći ni privatno-pravne, a kamo li javno-pravne jednakosti sa Španjolcima. Čitav taj sistem zaštite bio je zadahnut ne samo pravednošću i brigom za „Indijance“, nego i strahom pred njihovom emancipacijom, a strah je vazda loš savjetnik.

Najtočnije provedoše ove odredbe njeki misionari, koji su u istinu osnovali prave kolonije od 200—2.000 duša, ali kolonije sve od samih urodjenika, koje je trebalo pod svaku cienu sačuvati i od najmanjega doticaja sa Španjolcima.

Ako sad uvažimo, da za napredak svake zemlje, osobito kolonijalne, treba prije svega dobre i jeftine uprave, radinoga, štedljivoga i medju sobom barem u glavnom ravnopravnoga pučanstva, onda ćemo već po ovom uvidjeti, da Španjolska nije znala kolonizovati.

„Indijanci“ su bili puko stado, koje su činovnici i misionari imali, doduše samo dobro pasti i tek po zakonu strići, ali se dogodilo, što se bez javne kontrole uviek dogadja, da je „stado“ ostajalo uviek gladno, ali zato do kože ostriženo, pače i do krvi oguljeno.

Spomenimo još nekoliko činjenica, koje će nam protumačiti ne samo neuspjeh španjolske kolonizacije, nego i današnje trzavice i medjusobne borbe južno-američkih republika.

Tajna uprava. Inkvizicija nad tiskarama. Svećenstvo i redovničtvo.

Čitava administracija bijaše tajna; u javnosti se nije o njoj smjelo ništa znati, ili barem ništa govoriti. Naročito su se tajili kolonijalni prihodi, te je, primjerice, englezki povjestničar Robertson (1721. - 1724.) dohodak Mexika cienio na 4 milijuna, kad je već dosegnuo 15 milijuna piastra.

Nadzor nad tiskarstvom imala je inkvizicija: njezini komisari imali su pravo u svako doba, danju i noću učiniti premetačinu u svačijem stanu, a knjižar, koji bi prodao zabranjenu knjigu, bio je kažnjen sa 200 dukata globe, bio bi prognan iz svoga prebivališta na dvie godine, a za to vrieme nije smio nigdje drugdje knjižare otvoriti.

Pape, Aleksander VI. i Julij II., učiniše posebnim bulama američko svećenstvo posvema ovisnim o španjolskoj vladi, koja je tu ovisnost naplatila desetinom od svih poljskih priroda i proširivanjem t. zv. mrtve ruke (crkvenih dobara), te je u Mexiku od 80%—100% čitavoga zemljišta pripadalo crkvama i samostanima. U Limi, kako piše Filip III. podkralju perujskom, bijaše godine 1620. toliko samostana, da su zapremali više od polovice grada, a godine 1644. mexički Španjolci mole kralja, da zabrani biskupima rediti nove svećenike, jer da ih ima više od 6.000, koji nemaju mjesta. I prosjački redovi tako su se brzo i naglo proširili, da prosjačtvo nije postalo samo stvar dopuštena, nego i posvećena.

Trgovina i obrt.

Trgovina s inozemstvom bijaše zabranjena pod kaznom smrti i gubitkom imovine: do polovice XVII. vieka Španjolci bi mornare svakoga tudjega broda, koji bi se k njihovim naseobinama približio, ili pogubili, ili kao zločinca odsudili na radnju u rudokopima. Tako su poubijali Francuze, koji su godine 1564. i 1567. posjetili Floridu. Dapače još polovicom XVIII. stoljeća španjolska bi vlada promienila upravno činovničtvo u koloniji samo zato, što se u njezinoj blizini pojavila koja englezka ladja.

Godine 1803. zapovjediše iz Madrida, da se unište svi vinogradi u Mexiku.

Roscher, glasoviti njemački narodno-gospodarski stručnjak, spominje jedan edikt Karla V. od godine 1545., kojim se nalaže američkim guvernerima, da potiču urodjenike na sijanje lana i konoplje. Već je to dokaz, da španjolska vlada nije radila po nekom sistemu, kako se to dosta obćenito misli, nego da je u spomenute pogreške i zablude pala jedino iz neznanja i straha pred svojim kolonijama. Koliko je u španjolskoj kolonizaciji neki sistem, to se taj sistem ne osniva ni na kakvim, pa bilo i krivim ekonomskim principima, nego na posvemašnjem prieziru svakoga rada i trgovine; to se vidi iz toga, što se u svim tadašnjim zakonima kovački i kožarski obrt nazivlje „officios viles“, to jest „prosti poslovi“, i što si mogao biti kuharskim pomagačem, a da plemstva nisi izgubio, dok je svaki zanat za španjolskoga plemića bio neizbrisiva ljaga. I zato nije dobro, ni istinito, što se ove pogreške svaljuju na račun t. zv. merkantilske politike, koja je istom kasnije prevladala u evropskoj kolonizaciji i koja je uza svu svoju bezsmislenost i štetnost ipak rad poštivala i priznavala mu njegovu političku i socijalnu vriednost. U Španjolskoj je rad bio, pa i do danas ostao ili nečastan, ili sramotan, te nije čudo, što je Španjolska izgubila i posljednje svoje kolonije u ratu s onom državom, u kojoj je baš tjelesni rad najveća vrlina, a poslom izpunjeno vrieme najdragocjenije blago na svietu.

5. Sistem i karakteristika trgovačke kolonizacije.

Ustaški manifest u španjolskim kolonijama godine 1818.

Bit će najsgodnije, da prije nego priedjemo na trgovačko razdoblje kolonizacije, barem u kratko spomenemo, zašto su se španjolske kolonije najprije pobunile protiv svoje matere-zemlje, a onda od nje i odciepile. To ćemo najbolje razpoznati iz manifesta, što ga ustaške vodje koncem g. 1818. razširiše po svim španjolskim prekomorskim zemljama.

U tom se manifestu traži: 1. ravnopravnost s pučanstvom matere zemlje; 2. posvemašnja sloboda za ratarstvo i obrt; 3. slobodan uvoz i izvoz u sve španjolske luke i u luke prijateljskih naroda; 4. slobodna trgovina medju Španjolskom, Amerikom i Azijom; 5. slobodna trgovina s Filipinima; 6. ukinuće svakoga državnoga monopola, a mjesto njega uvedenje potrošarine; 7. slobodno kopanje u srebrenim rudnicima; 8. da se polovica državnih službi podjeljuje američkim Spanjolcima; 9. birano nadzorno vieće u svim glavnim gradovima kolonija, koje bi imalo strogo paziti, da li se u istinu izpunjava ovih osam zahtjeva.

Kako su opravdani bili svi ovi zahtjevi, što ih je španjolska vlada smatrala nečuvenom revolucijom, vidi se, primjerice, iz ove činjenice. Njeki englezki putnik, pomorski kapetan Basil, čuo je, gdje njeki seljak iz mexikanskih Kordilera ovako sudi o španjolskoj revoluciji: „Prije sam plaćao za komad sukna, od kojega je evo moje odielo, 9 dolara, a sada plaćam samo 2 dolara.“

Političku tiraniju Španjolske bili bi osjetili samo pojedinci, najviše samo obrazovaniji ili t. zv. bolji razredi družtva. Trgovačku i upravnu tiraniju osjetiše svi slojevi, osobito seljački sviet, te samo treba sgode, da se jednim mahom poruše uredbe, za koje se činilo, da će biti vječne, jer su proživjele nekoliko decenija, ili možda dva, tri stoljeća.

U Španjolskoj je vriedilo pravilo, da treba ići u vojsku, na dvor i u Ameriku svakomu, tko hoće da postigne kakvu karijeru. Osim toga se u Španjolskoj radi američkih rudnika prebrzo nagomilalo zlata i srebra, te je roba užasno poskupjela. Radi toga bijaše upravo nemoguća utakmica s tudjom industrijom, osobito kad uvažimo španjolsku neradinost i strahovito strogi državni monopol za svu trgovinu. Španjolska bi bila izbjegla velikoj i jakoj krizi samo onda, da je sve svoje luke otvorila tudjoj trgovini, čime bi bila obogatila i sebe i svoje naseobine; a ovako je jedva jedvice proživjela katastrofu, koju si je sama više nego tri stoljeća pripravliala.

Obilježje trgovačkih kolonija.

Početkom XVII. stoljeća počeše Francuzi i Englezi posvema drugčije gledati na kolonije, nego se to prije njih činilo. Dok su Španjolci, kako veli i Montesquieu, bili samo osvajači, dadoše se već i Portugalci, a pogotovo sva tri gore spomenuta naroda na trgovačku kolonizaciju.

Novi rječnik političke ekonomije (J. Chailley-Bert: Nouveau Dictionnaire d' économie politique, art.: Colonies) ovako označuje trgovačke kolonije:

„(To su zemlje), gdje se kolonisti ne miešaju medju domaće pučanstvo, gdje na nj nikako ne djeluju, i gdje u obće stalno ne borave, nego tek tako dugo, dok se obogate, da se onda opet u domovinu povrate. Ipak ni trgovačka kolonija nije mogla ostati bez nekoga uredjenoga odnašaja, dotično i bez neke vlasti prema domaćemu pučanstvu. Ali tu više nije bilo ni osvajačkih pustolovina, ni plemenske nadutosti, ni vjerskoga fanatizma. Čim se Evropljanin dao na to, da bude trgovac, morao je svoju metodu znatno promieniti, pa ako je i ostao i pohlepan i sebičan i okrutan, trebalo mu je sada često više diplomacije nego snage, više uztrajnosti nego odvažnosti, i više spretnosti nego poduzetnosti.

I sada tu treba iztaknuti jednu veliku i važnu stvar: Evropljani, koji se dadoše na trgovačku kolonizaciju, ne odkriše novi sviet samo po prirodnom bogatstvu, nego i po gospodarima toga bogatstva, po novim, velikim i jakim narodima i državama. Dok je Španjolac u Americi pohlepno tražio samo zlato i srebro, i dok je tamo našao tek toliko domaćega pučanstva, da mu tko ima to blago sabirati, ili vaditi iz utrobe zemaljske, iztočna Indija, pa i Sundajsko otočje gustim svojim pučanstvom i znatnom svojom kulturom prisiliše Evropljane, da se više bave ljudima nego prirodom. Za gorostasni Kitaj i za nepristupni Japan vriedilo je to po gotovo. I da Evropljanin uzmogne trgovati, morade se pokazati kulturnim, ako još u istinu nije takav bio, ili da bolje kažem, kolonista-trgovac mnogo je praktičniji prema kolonisti-osvajaču. Nastaše dobro poznata trgovačka družtva, koja počiniše doduše velike pogreške, što prate svaki monopol, ali ujedno izvedoše s gospodarskoga gledišta takva djela, kakvih do onda u povjesti nema.

Portugalski trgovci.

Tu se iztakoše ponajprije Portugalci. Za njih se s punim pravom kazalo, da nema naroda na svietu, koji bi razmjerno prema svomu broju bio učinio toliko, koliko oni. Portugalski putnici od god. 1415.—1557. ne prestadoše ploviti morima i odkrivati ne samo nove pomorske putove, nego i nove zemlje, kojima Portugal, kako bijaše malen, ne namjeravaše nikada — osim nenapučene Brazilije, odkrivene god. 1500. — zagospodovati politički, ali je zato upotrebio sva sredstva, da dobije u ruke svu njihovu trgovinu. U tom svom dugotrajnom, neprekidnom trgovačkom napredovanju crpao je Portugalac snagu i uztrajnost koliko u odvažnosti, baštinjenoj iz stoljetnih ratova protiv Maura, toliko iz primjera trgovačke mletačke republike, iz neodoljive potrebe, da i on proširi slavu Božju, vjeru kršćansku.

*

Portugalci si ponajprije uzduž zapadne afričke obale podigoše čitav niz pristaništa, koja naravski izgubiše svu svoju vriednost, čim se počeše graditi brodovi za dugu plovitbu, ali su i danas svjedočanstvo portugalske uztrajnosti i dalekovidnosti. Konačni cilj svim tim pristaništima bijaše, da svu indijsku trgovinu navrnu u Portugal. Kako Mletci postadoše skladištem za robu najbližega iztoka, tako se trgovina s dalekom iztočnom Azijom imala usredotočiti u Portugalu. Svi drugi narodi treba da budu od toga izključeni, jer se u to vrieme unosna trgovina u obće i ne pomišlja bez monopola; i ne samo bez monopola, nego i bez takve manipulacije, kojom se postizava, da robe, koje se najviše traži, ne bude nikada dosta, i da onda ciena, dotično dobitak, može što više porasti. Ovo primitivno shvaćanje trgovine možda je najbolji dokaz, kako je nerazvita bila zapadno-evropska misao još pred dva vieka.

Portugalci htjedoše svoj monopol opravdati tobožnjim izključivim pravom na pomorski put, što ga je odkrio njihov Vasco de Gama (1498.). I u istinu tadašnja najviša vlast na svietu, papinstvo, potvrdi po dva puta taj nečuveni portugalski zahtjev: God. 1481. Sixto IV. (1471.—1484.), a malo kasnije Aleksander VI. (1492.—1503.) izdadoše posebne bulle, u kojima se Portugalcima priznaje pravo na sve zemlje, što su ih oni odkrili. Prošao je dugi niz godina, a da nitko nije ni poricao ovoga prava, dok ga Portugalci tako ne izrabiše, sileći svu sjevero-zapadnu Evropu, da kupuje od njih u Lisabonu azijsku robu, te je napokon moralo doći do očajne borbe za emancipaciju izpod toga nesnosnoga monopola. Tu su borbu započeli Holandjani; ali i osim toga Portugalci se sukobiše s mnogim vladarima u Perziji i u Indiji, jer se u ovim zemljama ne zadovoljiše kao u Kitaju, Japanu i na Sundajskom otočju, da budu samo trgovci, nego htjedoše da budu i teritorijalni gospodari.

Portugalski zahtjev, da se čitava azijska trgovina usredotoči u Lisabonu, bijaše bezuman i nepravedan; koban je postao time, što se imao osloniti na utvrde i posade u Indiji i na ogromne brodove zvane „carraqui“, praćene vazda jakom vojničkom stražom. Ti su „carraqui“ Perzijancima i Indijancima zadavali pravi strah i trepet, te su već za to kao svaki ratni brod u obće bili naprosto nesgodni za trgovinu; ali istom nakrcani robom razpaljivahu takvu pohlepu kod drugih evropskih naroda, da su čitave ekspedicije polazile protiv njih, te je primjerice god. 1593. jedna englezka ekspedicija susrela i zarobila takav jedan portugalski brod kod Azorâ i našla na njem uz 36 topova i 700 momaka još i 1600 tona robe, i to mirodijâ, svile, zlatnoga praška, bisera, porculana i slonove kosti. Lako si možemo pomisliti, kako je takva lovina oduševila Engleze i još većom zavišću napunila poduzetne Holandjane, koji vrlo brzo preuzeše posredovanje lisabonske trgovine za Evropu, da poslie tu trgovinu preuzmu na njezinu vrelu.

U to god. 1578. za Filipa II. padne Portugal pod Španjolsku. Španjolska je bila tako naduta radi svojih američkih kolonija, da za portugalske naseobine nije nimalo marila. Uz to svi mnogobrojni španjolski neprijatelji dobiše pravo napadati portugalske brodove i utvrde, čemu oduševljeno pomagahu perzijski i indijski vladari, siti i presiti portugalske nametljivosti.

I tako je portugalska kolonijalna moć još mnogo brže pala, nego što se bila podigla. A i pravo je, da je tako. Portugalci učiniše toliko pogrešaka, da su im se morale osvetiti. Premda su narod malen, pokušaše zagospodovati Indijom i politički pomoću svojih tvrdjava i vojničkih posada; premda se izticahu svojim kršćanstvom i svojom kulturom, htjedoše i uzprkos zdravomu razumu, da i ne spominjemo svetoga pisma, svu iztočnu trgovinu za uviek zadržati za se. Osim toga bijaše njihova kolonijalna uprava nasilna i podmitljiva, a trgovački sistem na ratnim brodovima, i to sve prema kraljevskim privilegijima, bijaše do temelja pogrešan i nevaljan.

Ali Portugalci ne spoznaše, da su svoje kolonije izgubili radi tih svojih pogrešaka. Vidi se to i po tom, što se pravim žarom dadoše na trgovinu robljem, da sramotnim tim poslom kroz cieli XVII. i XVIII. viek nadoknadjuju gubitke svoje nekadašnje unosne azijske trgovine. Portugalcima se mora to osobito zamjeriti zato, što su baš njihovi posjedi na zapadnom afričkom pobrežju na više mjesta šumoviti, plodni i zdravi, te se radi obilja vode baš tu moglo vrlo liepo razviti poljodjelstvo. Portugalci uništiše sami svoje nasade, raztjeraše radničtvo i sveukupno domaće pučanstvo, te i kašnje, kad je već robstvo bilo ukinuto, opustošene njihove kolonije ostadoše gotovo bez ikakve vriednosti.

Portugalci izvedoše još jedno veliko kolonizatorsko djelo u Braziliji, gdje su se puna dva vieka (XVI. i XVII.) prilično držali englezke metode, te su se ugnuli mnogim španjolskim pogreškama. Ali Brazilija je već primjer za naseljeničku kolonizaciju, a nije za trgovačku.

Holandijska i englezka trgovačka kolonizacija.

Portugalce nasliediše na dalekom iztoku Holandjani i Englezi. Jedni i drugi bijahu s trgovačkoga gledišta dalekovidniji i oštroumniji od Portugalaca, ali ni jedni, ni drugi nisu popravili glavne portugalske pogreške, dapače su ju samo još povećali: zabiše si naime u glavu, da u Aziji nema za njih ni trgovine, ni dobitka bez jake političke vlasti, bez gospodstva na što prostranijem i što bogatijem zemljištu.

A ipak je i tada bilo ljudî, koji su jasno uvidjeli, da je takvo shvaćanje i pogrešno i štetno. Tako je Englez Thomas Roe, poslanik na dvoru velikoga Mogola godine 1613. vrativši se u domovinu ovako pisao: „Kad sam došao u tu zemlju (u Indiju), mišljah, da nam svakako treba jedna država; ali sam se kašnje izkustvom uvjerio, da si moramo čestitati, što nam je veliki Mogol uzkratio, da i jednu podignemo; i kad bi mi ih danas car (indijski) ponudio deset, ne bih ipak gradio nijedne . . . Tvrdjava bi bila preskupa za našu trgovinu: uzdržavanje posade progutalo bi sav naš dobitak; ratovi i trgovina nikada ne idu zajedno. Ako hoćete da me poslušate (vi, Englezi), ne ćete se udaljivati od mora, na kom imade najviše izgleda za uspjeh. Pogledajte si Portugalce: sagradiše liepe residencije, pa su sada pravi prosjaci, jer moraju u njima uzdržavati vojsku; a njihove su posade još vrlo slabe. Pogledajte si i Holandjane, koji takodjer osvajaju trgovinu oštricom mača, rade s neizmjernim kapitalom, gospoduju u mnogim gradovima, ali suvišni (vojnički) troškovi gutaju sav njihov dobitak. I zato se držite nepokolebivo ovoga načela: Tko ide za dobitkom, neka plovi morem i neka mirno trguje. Ali lakoumno trošiti na posade i na ekspedicije u središnju Indiju, to bi bila najveća ludost . . . Ne brinite se za velik broj lukâ, residencijâ, komptoarâ; mnogo ćete na njih potrošiti, a malo će vam nositi. Nadjite si bilo samo jednu sgodnu luku za svoje brodovlje i za svoja skladišta i gledajte radje, da vaši agenti budu valjani; to će vam najviše koristiti . . . Ponašajte se dostojno i prisilite svoje agente, da ne budu drzoviti, i vi ćete bez muke mnogo zaslužiti . . . Ne treba vam poslaničtva na carskom (indijskom) dvoru; jedan agent manje će vas stajati, a više će vam vriediti“. Još dvie ideje ovoga Engleza zaslužuju, da se spomenu: On savjetuje „Indijskomu družtvu“, da dobro plati svoje agente, ali da im zabrani trgovati na svoj račun, a osim toga, da ih bude što manje, ali što boljih; dalje dovikuje Evropljanima: „A šta se svadjate? Za sve vas ima dosta robe u ovoj zemlji“.[1]

Već se iz ovoga vidi, da su Englezi bili daleko inteligentniji kao trgovci, nego Portugalci, a to isto, kako je već bilo spomenuto, vriedi i za Holandjane; ali je zato njihovo političko gospodstvo tako silovito, okrutno i krvavo, a njihova uprava tako nevaljala i nepravedna, da već danas ni Englezâ ne bi bilo u Indiji, ni Holandjanâ na Javi, da nisu popravili barem nekih glavnih pogrješaka, kako ćemo to vidjeti, kad bude govora o prevratu u u modernoj kolonizaciji.

A sad ćemo pogledati na onu vrst kolonizacije, koja je Evropljanima najbolje uspjela, pa koja se i može smatrati kolonizacijom u pravom i podpunom smislu te rieči. No prije treba da se još malo zaustavimo na unutrašnjim uzrocima padu osvajačkih i čisto trgovačkih kolonizatora.

6. Moralni uzroci neuspjehu osvajačke i čisto trgovačke kolonizacije.

Crna slika osvajačke i trgovačke kolonizacije.

I ako nismo zašli u potankosti osvajačke i trgovačke kolonizacije, ipak smo se sigurno uvjerili, da je njezina povjest gotovo sve na samim crnim stranicama sramote izpisana krvlju. Nema sumnje, da se i tu susrećemo i s velikim kriepostima: s poduzetnošću, odvažnošću, uztrajnošću i zanosom za neke više ciljeve, pa i ne shvaćali se ti ciljevi po današnjem našem mišljenju sasvim pravilno. No uza sve to, što će i Slaven, a pogotovo sam Španjolac mnogu stranicu iz španjolske kolonijalne povjesti pročitati s ganućem i s udivljenjem; uza sve to, što nam je svima jasno, da je trgovačka poduzetnost i vještina portugalska, holandijska, francuzka i englezka prokrčila putove današnjoj svjetskoj gospodarskoj centralizaciji i da je baš ona počela stvarati nerazrješivu zajednicu velikih svjetskih medjunarodnih materijalnih, pa i moralnih interesa: ipak se ne dade zatajiti, da je obći dojam i pohlepe za zlatom u Americi, i lova za dobitkom u Aziji — vanredno nemio to više, što se u Americi dižu pred nama mučeničke sjene ubogih „Indijanaca“, a na dalekom azijskom iztoku strašne slike nepomirljive mržnje i gradjanskoga rata medju samim Evropljanima. I videći sve to ozbiljno se i težko zamislimo nad velikom riečju: ljudski napredak.

---

[1] James Mill: „Povjest Indijâ“ kod: Paul Leroy-Beaulieu, De la colonisation chez les peuples modernes, I. 45—46.

Zamislimo se, ali ipak na kraju krajeva priznajemo, da je i osvajačka kolonizacija zapadne Evrope, a pogotovo njezina kolonizacija trgovačka svakako napredak prema sredovječnomu metežu i klanju romanske i germanske aristokracije, a pogotovo da je napredak prema sredovječnomu širenju vjere bilo mačem katoličkim, bilo protestantskim, bilo musulmanskim.

Inkvizitorsko kršćanstvo i turski islam.

Preletjevši okom široko, rekao bih nepregledno polje vjerske propagande musulmanske, propagande islama mačem i ognjem, mi se spomenemo tolikih lomača, što ih kršćanska Evropa podiže za nagradu najprosvjetljenijim, a često i najboljim sinovima svojim. I gledajući to shvatimo jednu veliku stvar: razumijemo podpuno, zašto se inkvizitorsko kršćanstvo nije moglo ni snositi, a kamo li izmiriti s turskim islamom. Shvatimo to pogotovo, kad se sjetimo, da je bilo vrieme, kad kršćanski i k tomu još španjolski vladar (Alfons V. Mudri ili Velikodušni, aragonski kralj 1416.—1458.) skupljaše arabske musulmanske rukopise i kad se Španjolci i Mauri, kršćani i musulmani, uzajamno posjećivahu i dobro slagahu, a da ipak nisu ni jedni ni drugi na sebe navukli božjega prokletstva.

No to bijahu tek časovite iskrice u obćenitoj nesnosljivosti i mržnji sve u ime najplemenitijega čuvstva, u ime vjere.

Kršćanska zapadna Evropa zamrzila je najbliže svoje rodjake, Židove i musulmane; ona je dapače i zamrzila i prezrela i kršćansku svoju djecu, Slavene; odkuda dakle njoj, ne ću reći, ljubavi, nego barem snosljivosti i koliko toliko pravednosti prema poganskim američkim i azijskim narodima? Odkuda njoj razumievanje obćih ljudskih potreba i težnja, kad njoj nije bio čovjekom, tko nije bio kršćaninom, kad joj dapače poslie reformacije nije bio ni kršćaninom svatko, tko je vjerovao u Krista, sina Boga živoga, i nastojao se ravnati po zapoviedima njegovim!

Tehnički napredak bez moralne kulture.

Nije dakle nikakovo čudo, što ni latinska, ni germanska zapadna Evropa nije pokazala baš nikakve sposobnosti, da kršćansku civilizaciju proširi i medju poganskim narodima. Ona je naprotiv dokazala, da za civilizaciju nema veće pogibli, nego što je surovost i okrutnost takvih naroda, kod kojih je tehnička, materijalna kultura pokročila prema kulturi moralnoj. Nije bilo dosta, što Španjolci, Holandjani, Francuzi i Englezi nošahu sa sobom kompas za svoje ladje, jer im isto tako trebaše i kompasa za njihove potrebe i težnje. Nije bilo dosta imati tiskane knjige i vladati gromovima izumljenih topova, nego još više trebaše znati i strane jezike i poštivati tudje narode, a pogotovo još više trebaše uvjerenja, da „izumljeni gromovi“ nisu za navalu, nego samo za obranu. Ali svega ovoga nemamo još ni danas, pa zato u naše doba i jest nerazmjerje medju tehničkim napredkom i medju kulturom srca i uma u njekih naroda još kud i kamo veće i za obću civilizaciju daleko pogibeljnije, nego to bijaše prije dva, tri vieka.

U tom je nerazmjerju glavni uzrok, što su se Evropljani pokazali nedoraslim za najtežu kulturnu zadaću: da dobro i valjano upravljaju dalekim i tudjim zemljama.

I gotovo bi čovjek kazao, da su zapadni evropski narodi i sami uvidjeli, da još nisu kadri širiti nikakvu, a kamo li kršćansku prosvjetu, pa da su zato odlučili opet kultivirati samo zemlju, kad im nije uspjelo civilizovati ljudî.

I u istinu, ako i nije bilo ni jasne ovakve spoznaje, a pogotovo ovakve formalne odluke, ipak je faktično naseljenička kolonizacija doskora potisnula i osvajačku i trgovačku, te je doskora ne samo odkrila nove zemlje, nego je kao čarobnom šibikom iz tih zemalja izbila i nove države i nove narode, tako da danas i naša djeca znadu po imenu za takva gospodarska i kulturna svjetska središta, kojima još prije dva vieka nije bilo ni traga.

7. Obilježje i priegled englezke kolonizacije u sjevernoj Americi.

Kako je naseljenička kolonizacija najnovija i najmodernija, te još i danas traje, bit će o njoj dosta govora i onda, kad će se prikazivati slika današnje podjele svieta medju velike evropske narode i države. Osim toga potankosti te kolonizacije tako su mnogobrojne, a sve su jednako važne kao i zanimive, te bi već samo one izpunile ovu knjigu. I zato treba preko njih prieći baš onako, kako nije bilo kada zaustaviti se podulje na samoj organizaciji holandijske trgovine na dalekom iztoku, što ju je u svoje ruke bilo uzelo glasovito holandijsko kolonijalno družtvo, osnovano g. 1602., družtvo, koje je naročito kod Niemaca i kod Engleza pobudilo veliko i iskreno udivljenje i još iskreniju — zavist. Ovdje će se dakle moći pokazati samo na obće obilježje naseljeničke kolonizacije, a zatim u kratko pokazati na Engleze, koji su u njoj postigli najvećih i najtrajnih uspjeha.

Zemlja sama po sebi ništa ne vriedi.

Na prvi se pogled čini, da nema jednostavnije stvari, nego napučiti praznu zemlju, osobito kad je plodna i kad se svojim podnebljem ili nimalo ne razlikuje od stare domovine, ili se razlikuje neznatno. No izkustvo je dokazalo, kako je to velika zabluda misliti, da zemlja sama po sebi nešto vriedi, pa bila i najplodnija i pod najkrasnijim nebom. Državnici, koji su tako mislili, i vlade, koje su prema tomu radile, bile su, naravski, vrlo sklone vjerovati, da nema lakše stvari na svietu, nego što je napučiti nenaseljenu, ili slabo naseljenu zemlju. Izda se proglas: tko hoće da ide tamo i tamo, dade mu se bezplatan prievoz, daruje mu se i dosta zemlje, eventualno toliko, koliko sam hoće, i stvar je gotova. Jest, u teoriji. U praksi stvar istom počinje, gdje su vlade mislile, da je prestala. Izseljenik, koji je došao u divlju, bilo i plodnu pustoš, upravo je tako nemoćan, kao i novorodjeno diete, osobito ako je to gradski proletarac, čeljade nevično ikakvomu težkomu sustavnomu radu.

Mi, koji živimo u starim kulturnim zemljama, ne možemo si nikako jasno predstaviti, kolike zapreke susreće doseljenik na svakom koraku u krajevima, kamo možda još nikada nije ni ljudska noga stupila, a kamo li da su u njima čovječje ruke ostavile i najmanjega traga. I samo si tako možemo protumačiti tu pojavu, da su još nedavno u Francuzkoj ozbiljno kušali kolonizovati vojnicima (pokusi maršala Bugeauda u Algiru) i kažnjenicima (pokusi nekih filantropa u Guyani i u Novoj Kaledoniji).

Pa ipak je već bila dobro poznata kolonizacija u sjevernoj Americi, koja je sjajno potvrdila nazore lorda Bacona (1561. do 1626.), državnoga kancelara englezkoga. Taj je već u ono vrieme osvojačke kolonizacije španjolske i portugalske pisao ovako: „Kolonizacija ništa ne valja u zemlji napučenoj, gdje istom treba uništiti domaće pučanstvo, nego se imadu kolonizovati nenapučene zemlje. Isto se tako ne valja goniti za srebrom i zlatom, nego treba revno tražiti i obradjivati željezo.“

Ali nije tako mislio samo Bacon. Još daleko prije njega god. 1502. Henrik VII., dajući privilegij za plovitbu po moru i za obretanje zemlje jednomu družtvu bristolskih trgovaca, ovako im progovori: „Naša je volja, da se u obretenim zemljama muževi i žene **slobodno** nastanjuju i da trgovina u njima pripadne englezkim podanicima.“ A gle, u polovici XIX. stoljeća spomenuti francuzki maršal Bugeaud (1781.—1849.) mišljaše, da se vojnicima može na silu isto tako utisnuti plug, kao i puška, i da se disciplinom dade stvoriti radino ratarsko selo baš onako, kao jaki vojnički tabor!

Gospodarska kriza u Englezkoj rodila je englezku kolonizaciju.

Pod vladom kraljice Elizabete (1556.—1603.) čitav niz odličnih Engleza živo preporučivaše kolonizaciju u nenapučenim zemljama. Ali jedva da bi sve ove teorije, i ako su još i te kako razumne i opravdane, bile stvorile onu jaku kolonizacijonu struju, koja ni do danas nije prestala izmedju Velike Britanije i sjeverne Amerike, da baš pod Elizabetinom vladom nije Englezke zahvatila neobično jaka i vrlo zanimiva gospodarska kriza.

U to doba dogodilo se u Englezkoj ono isto, što se poslie tri stoljeća opet ponovilo: lordovi počeše kao za okladu polja svoja mienjati u pašnjake, a osim toga počeše se ukidati samostani, a time i crkvena dobra vraćati javnomu prometu. Za englezku industriju i trgovinu to je oboje bilo vrlo dobro, ali za onda bijaše ta industrija i ta trgovina tek u povojima, a k svemu tomu poplava američkoga zlata i srebra silno je promienila odnošaj medju robom i novcem.

Da si uzmognemo stvoriti sliku tadašnjih prilika u Englezkoj, bit će najbolje, da citujemo nekoliko mjesta iz „Filozofije povjesti dragocjenih kovina“, što je napisao William Jacob[1] i u kojoj se položaj Englezke na koncu XVI. stoljeća po tadašnjem jednom spisu u obliku razgovora od g. 1581. ovako crta:

Seljak se tuži: „Ove ograde i pašnjaci sve nas uništuju; nemamo više gdje da se mučimo, svuda su sve sami pašnjaci, a na njima ovce, pa onda ovce i opet ovce; . . . gdje se prije hranilo trideset osoba, sad vidiš samo jednoga pastira i njegove ovce; . . .

---

[1] An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals, by William Jacob. Citovano prema spomenutomu djelu „O kolonizaciji kod modernih naroda“ I. dio, str. 88—90.

sve je tako poskupjelo, te više nikako ne možeš živjeti onim, što zaslužiš.“ . . .

Jedan klobučar opet ovako jadikuje: „Mi obrtnici ili nemamo naučnikâ, ili ih imamo premalo; najnapučeniji i najbogatiji gradovi danas su, kako svi znate, u skrajnjoj biedi i posvema zapušteni. Prodjoše dobra vremena i za siromaha-obrtnika, od kada „gentlemeni“ (plemići) mienjaju svoje oranice u pašnjake. I tako radnici koliko naše struke, toliko struke krojačke, kao i svih ostalih grana, nemajući zaslužbe, idu medju buntovnike, koji prirediše sve ove nedavne ustanke na veliku štetu kraljevskoga Veličanstva i narodnoga blagostanja.“

Trgovac i kramar slično se tuži, a napokon jedan vitez ovako izražava smisao čitavoga razgovora: „Evo, zašto nam je zlo: Sve su stvari skupe prema nedavnoj prošlosti, i ako se ne može reći, da nedostaje ikoje vrsti živeža; sela opustješe, jer su se polja promienila u pašnjake; u gradovima obrtnici nemaju posla, a radnici zaslužbe; u vjerskim pitanjima vladaju najveće razlike, radi čega nastaju mnoge stranke, koje se žestoko pobijaju.“

Iz ovih razgovora najbolje vidimo, da je englezku kolonizaciju porodila u istinu velika gospodarska nevolja, jaka gospodarska kriza. Engleza nije gonila preko mora ni neutaživa pohlepa za zlatom, ni nesavladiva želja bilo za osvajačkom slavom, bilo za romantičnim pustolovinama, dapače ni želja za brzim dobitkom. I zato se iz Englezke ne izseljivahu ni pustolovi, ni vojnici kao iz Španjolske i Portugalske, ni trgovci kao iz Holandije. Englezki izseljenici bijahu listom ratari i zanatnici, to jest jedini pravi kolonisti. Osim toga ti su se izseljenici odvažili na put preko mora slobodnom voljom, dakle i s čvrstom odlukom, da sve svoje duševne sposobnosti i tjelesne sile posvete tomu, kako bi si u novoj nepoznatoj zemlji stvorili domovinu još ljepšu, sretniju i slobodniju, nego što im je bila domovina stara. Radom dakle, i to slobodnim radom, prodahnutim čuvstvom obnovljenoga patriotizma, započelo je ono veliko kulturno djelo, koje se danas zove ponosnim imenom: Canada, i još ponosnijim: Savezne Države sjevero-američke.

Zašto je englezka kolonizacija u sjevernoj Americi bolje uspjela od španjolske u južnoj Americi.

Ne bi bilo pravedno, kad ne bismo uvažili i to, da je sjeverna Amerika u obće, a njezin iztočni dio napose sa svakoga gledišta kud i kamo zgodniji za kulturu, osobito za trgovinu, nego Amerika južna. U južnoj Americi na 96.000 četvor. milja dolazi tek jedna milja morske obale, dok u sjevernoj dolazi jedna milja pobrežja na 56.000 milja površine. U ostalom to spada medju osnovne zempisne pojmove, da je južna Amerika slična Africi, a sjeverna Evropi. K tome sad možemo dodati, da je iztok sjeverne Amerike, posebice područje rieke Sv. Lovrinca, slično Englezkoj, a zapad Španjolskoj, baš kao i zapad južne Amerike. Bilo je dakle i geografijski istinito, kad su izseljenici iz pyrenejskoga poluotoka dali zemlji, u koju dodjoše, ime Nova Španjolska, a izseljenici iz Velike Britanije: Nova Englezka.

Ali ima tu još i drugih vrlo važnih razlika na korist Englezima, a na štetu Španjolcima. Sjeverna je Amerika i radi svojih voda, i radi toga, što je ravnica, mnogo zgodnija za najživlji promet. nego srednja i južna Amerika, posebice na zapadu, o kojem se ovdje i radi, gdje ima kud i kamo manje riekâ i više gorâ. Napokon, a to je možda najvažnije, južna je Amerika bogata dragocjenim kovinama, a sjeverna željezom i kamenim ugljenom. U južnoj se dobiva fino drvo za elegantno pokućtvo, a na sjeveru obilna gradja za trgovačko brodovlje. Jug rodi mirodijama i drugim plodinama za gospodski stol; sjever rižom i žitom za seljački lonac. Španjolci se dadoše na to, da prave šarene boje, Anglosasi da predu jednostavni pamuk. A da sve te prirodne razlike budu još i veće, slala je Španjolska u Ameriku svoje vojnike i fratre, dok su iz Velike Britanije preko mora sami polazili njezini najbolji ratarski i zanatlijski radnici. I još to nije sve: Španjolska je bila pod despocijom, Englezka je već uztrajno izgradjivala svoj ustav.

Tri vrsti englezke kolonizacije.

Kako je sama sjeverna Amerika izprepletena zaljevima i pristaništima, pak riekama i jezerima; kako je englezko družtvo vrlo šareno počevši od landlorda, pa do siromaha, koga uzdržaje njegova obćina, tako je i englezka kolonizacija u novi sviet bila vrlo zamršena.

U glavnom su bile tri vrsti englezkih naseobina: Jedne su osnivali pojedini privatnici; druge posebna, za to privilegovana družtva; treće sama kruna.

Privatne naseobine (Proprietary colony) započeo je godine 1578. sir Humphrey Gilbert. Gilbert je dobio od kralja povlasticu na vječno vlastničtvo svih zemalja, što ih odkrije i u kojima najkasnije tečajem šest godina podigne ljudska prebivališta. Naseljenici su imali zadržati sva prava, što su ih uživali u staroj domovini, a vlastniku je imala pripasti zakonodavna, upravna i sudbena vlast na prostoru od 200 četv. milja. God. 1584. dobi Raleigh, glasoviti ljubimac kraljice Elizabete, državnik, pomorac i odličan pisac u isti mah (rodjen 1552., a smaknut pod Jakovom I. 1618.) sličnu povlasticu za Virginiju. Za njega kažu, da je tu uzalud potrošio na kolonizaciju 40.000 funti sterlinga, te je morao svoja prava prepustiti nekomu družtvu.

God. 1632. počeo je lord Baltimore uspješno kolonizovati Maryland. On tu bijaše pravi vladar: dielio je zemlju i sve službe, imao je pravo i mira i rata, pa pravo dieliti milost i pobirati poreze, no samo s dozvolom naseljenikâ. Bijaše se obvezao i na to, da će stvarati takve zakone, koji će biti što sličniji zakonima u staroj domovini, a u pomorskom pravu zadržala je Englezka svu sudbenu vlast.

Baltimore je takodjer potrošio 40.000 funti sterlinga, ponajviše za putove i druge javne radnje. Kasnije ta obitelj izgubi svoje povlastice radi trgovačke politike i radi katolicizma (1691.), dok jedan predstavnik njezin nije prigrlio protestantizma (1715), na što su mu povlastice opet povraćene.

Pod Karlom II. god. 1663. i 1665. osmorica englezkih odličnika, medju njima Clarendon,[1] Monk,[2] Shaftesbury[3] i braća Berkeley, dobi kraljevski patent na vječno vlastničtvo za Karolinu sa svim krajevima na zapad do južnoga mora. Ova osmorica započeše izprvice s vrlo dobrom demokratskom politikom, ali im doskora pade na um, da glasovitomu filozofu Lockeu (1632.—1704.) povjere, da im izradi ustav za Karolinu. No i tu se velik filozof pokazao slabim političarom: proti aristokratskoj Lockeovoj konstituciji podiže se buna 1693., te kolonisti prisiliše spomenute kolonizatore, da se opet vrate k demokratskoj politici.

---

[1] Grof Clarendon, glasoviti englezki povjestničar, pristaša Karla I. i Karla II. (1608.—74.)

[2] General Monk, namjestnik Cromwellov (1608.—1670.) uzpostavio je na priestolje Karla II.

[3] Grof Shaftesbury, englezki državnik, koji je predložio glasoviti zakon o zaštiti osobne slobode, poznat pod imenom „habeas corpus“ 1627.—1683.); njegov unuk (1671.—1713.) bio je filozof i glasoviti pisac.

Williamu Pennu (1644.—1718.) bijaše kralj Karlo II., sin pogubljenoga Karla I., dužan 16.000 funti sterlinga, pa kad mu ih nije mogao vratiti, dade mu za dug god. 1681. patent za pokrajinu, koja se po njem nazvala Pennsylvanija. Kralj se odrekao svih prava, tek si je pridržao pravo vrhovne odluke u gradjanskim parnicama i pravo carine na izvanjsku robu. Penn je sam od svoje volje dao posvema demokratski ustav svojoj naseobini, a pridržao si je samo pravo veta. Kako je i on i u praksi bio ravan svim ostalim kolonistima, dokazuje najbolje to, što ga pravi njegovi sudovi zatvoriše, i to radi dugova, u koje je dospio trošeći previše na javne radnje u Pennsylvaniji. To već nije bilo samo englezki, nego u istinu — američki.

Na početku XVII. stolj. bijahu „vlastnici kolonija“ u istinu pravi kolonizatori, koji su sve svoje umne sposobnosti, pa i sav svoj imetak ulagali u veliko svoje djelo. Sasvim drugčije bijaše, kad se već gotove naseobine davahu dvorskim ljubimcima, da im budu izvorom bogatstva i političkoga upliva. Takvi su ljudi, naravski, gledali vladati samovoljno, absolutistički, na očitu štetu naseljenikâ. Tako je primjerice yorkski vojvoda, kasnije Jakob II. (englezki kralj od 1603.—1625.) dobio Now-York i Now-Yersey, pa je tamo odmah ukinuo ustav. Isto je tako Karlo II. radio u kolonijama Maine i New-Hampshire, što ih je dao vojvodi Monmouthu.

Kad je god. 1688. (dotično 1689.) Vilim III. srušio s englezkoga priestolja svoga tasta Jakoba II., nova se vladavina osjetila i u englezkim kolonijama ponajprije time, što se prihvatilo načelo, da se sa zemljištem ne smiju nikada nikomu davati i javna prava, te je god. 1693. i sam Penn bio skinut kroz cielu godinu dana, a mjesto njega bilo imenovano kraljevo povjerenstvo. Početkom god. 1715. englezki je parlamenat viećao o tome, da sve kolonije proglasi krunskim dobrom. Ali je to dalo povoda, da se, primjerice, puk u Carolini g. 1720. pobunio i skršio svu političku i upravnu vlast glasovite one osmorice kolonizatora.

Druga vrst kolonijâ, t. zv. kolonije privilegovanih družtava, nije takodjer izprvice uspjevala, jer su družtva bila previše odvisna od kraljevske vlasti. Zato je god. 1609. pak 1612. družtvo za Virginiju bilo sasvim demokratski preuredjeno, te je glavna skupština dioničarâ — i to vazda dobro posjećena — odlučivala o svim važnim stvarima, što ih je prije imao rješavati sam kralj. God. 1619. uveden je u Virginiju tako demokratski ustav, da je Jakob I. 1621. družtvo ukinuo, ali je ipak samoj koloniji ostavio glavne njezine sloboštine.

Uz družtvo za Virginiju sa sjedištem u Londonu djelovalo je družtvo za zapadnu Englezku sa sjedištem u Plymouthu, ali bez ikakvoga znatnijega uspjeha.

God. 1629. utemelji se treće družtvo pod imenom: družtvo zaljeva Massachusetskoga, koje već u prvoj godini prenese svoje sjedište u samu koloniju, te je prema riečima njemačkoga ekonomiste Roschera „od poslovnoga družtva postala zajednica kolonistâ.“ Prva posljedica tomu bijaše, da je Massachusets imao najradikalniji demokratski ustav medju svim kolonijama. Kasnije se od njega odciepiše dvie male naseobine Conecticut i Rhode-Island, u kojima se kruna odrekla prava potvrdjivati izbor guvernera, dapače i prava, da joj se stvoreni zakoni službeno podastiru. I tako su ove dvie naseobine postale faktično posvema nezavisne.

Samouprava u kolonijama.

A i sve ostale kolonije, bile privatne, krunske, ili družtvene, imale su u praksi najširu samoupravu, a redovno i najširu političku autonomiju. Tu samoupravu, dotično autonomiju, izvojštile su sebi i onda, kad im i nije bila izprvice formalno priznata, a postigle su je time, što su se naprosto u svim svojim javnim činima ponašale kao autonomne.

Inače čitavo njihovo uredjenje bijaše kao i u Englezkoj. Imale su na ime porotu, mirovne sudce i druge gradjanske uredbe iz stare svoje domovine. Ali sve su te uredbe u novom svietu bile mnogo bolje i savršenije zato, jer ih nisu kvarili i izigravali kojekakvi dvorski i aristokratski uplivi. I upravo zato mogla je biti zdrava, t. j. napredna i pravedna čitava njihova unutarnja politika, posebice na gospodarskom i družtvenom polju. Na tu se politiku treba u glavnom osvrnuti zato, jer bez toga nikako ne možemo razumjeti kasnijega razvoja i blagostanja Saveznih Država.

Unutarnja politika u engl. sjev.-amer. kolonijama.

Troje je potrebno, da svako ljudsko družtvo, osobito družtvo novo, stalno uznapreduje i da se pravilno razvija: razumna i pravedna podjela zemljišta; takvo nasljedno pravo, koje ne stvara družtvene nejednakosti i ne smeta brzu prometu dobara; napokon dobra i jeftina uprava.

Englezka si na zemljište svojih kolonija nije prisvajala gotovo nikakvih prava: svakomu je doseljeniku bilo slobodno, da se nastani, gdje hoće i da obradjuje zemlje, koliko može, za vrlo neznatnu odštetu državi. Kad su privilegovani vlastnici pojedinih krajeva i povlaštena družtva zauzeli goleme prostore, bilo je to za doseljenike još bolje, jer su i družtva i privatnici velikim marom i silnim troškom nastojali, da dobrim cestama i drugim javnim radnjama primame koloniste, kojima su za malu svotu u gotovom, ili za neku umjerenu godišnju rentu prodavali zemljišta, koliko im trebaše. Bijahu u ostalom i zakonom prisiljeni, da tako rade, ili da zemlju sami obradjuju, jer ju inače mogahu izgubiti. Tu dakle ne vidimo velikih španjolskih majorata, ni crkvenih dobara, nego neprestanu parcelaciju, s kojom su se privatnici žurili, da im se izplate investicije, a družtva još i više, da dioničarima mogu dieliti što veće dividende.

Treba osobito naglasiti, da se zemljište prodavalo, dotično kupovalo, za uviek, i to za tadašnje prilike i prema obilju zemlje dosta skupo, čim je nastala sigurnost posjeda, pa i prije, nego što se uvela stroga kontrola nad vlastničtvom i prometom nekretninâ.

Kao kod svih Germana, tako je i kod Engleza u samoj Englezkoj razšireno i ukorienjeno nasljedno pravo prvorodstva, po kojem je najstariji sin jedini baštinik otčevih nekretnina, a ostala djeca dobivaju odštetu u novcu. U Pennsylvaniji to prvorodstvo jednostavno ukinuše, a u drugim trim pokrajinama najstariji sin dobivaše tek dvostruki dio. U ostalim naseobinama ostalo je englezko nasljedno pravo, ali za promet zemljišta to nije bila nikakva zapreka, jer je najstariji sin slobodno kupovao i prodavao nekretnine, a u kolonijama nije bilo, kako već ponovno naglasismo, nikakvih nedjelivih i neodtudjivih imanja.

Nego evo najzanimivije i za ona vremena najneobičnije stvari: Englezka vlada nije ni pomišljala na to, da od kolonijâ ima kakvu direktnu korist, i zato ne samo da im nije nalagala nikakvih poreza za svoju obranu, ili za druge svoje troškove, nego im nije slala ni činovnikâ, kako je to radila vlada španjolska.

U ostalom i same kolonije od prvoga početka odlučno ustaše proti tomu, da ih stara domovina oporezuje, kao na pr. Virginija god. 1624., a Maryland god. 1634. Istina, Vilim III. (1661.) stavio je svoj veto proti zakonu, što ga je stvorio New-York, i kojim se imala utvrditi praksa, da Englezka ne može oporezivati svojih kolonija. Uza sve to godine 1728. englezki ministar Walpole odgovorio je na priedlog bivšega guvernera Pennsylvanije Williama Keitha, koji je tražio, da se englezka biljegovina uvede i u Americi, ovom znamenitom izjavom: „Neka englezkim kolonijama nametnu porez oni moji nasljednici, koji će biti odvažniji od mene i koji će se manje brinuti za trgovinu. Ja radim prema načelu, da što više podignem američku trgovinu . . . Što će Amerićani više trgovati s izvanjskim svietom, to će više trebati naših izradaka; ovako ćemo najbolje oporezovati svoje naseobine“.

I tako Amerićani nisu imali druge brige, nego da plate svoje guvernere i sudce, pak nekoliko redarstvenih činovnika, i napokon da uzdržaju neke najpotrebnije javne radnje. Massachusets trebaše za svu svoju upravu 18.000 funti sterlinga (1 sterling 25 kruna); New-Hampshire i Rhode-Island po 3.500 funti; Connecticut 4.000; New-York i Pennsylvanija po 4.500 funti; Virginija i južna Karolina po 8.000; Nova Skotska 7.000, a Georgija 2.300 funti. Ukupno sve kolonije sjeverne Amerike (za Maryland i za sjevernu Karolinu nema podataka), kad već imahu tri milijuna stanovnika, trebahu za svoju upravu, i to za dobru upravu, 64.700 funti sterlinga ili okruglo nešto preko $1^1/_2$ milijuna Kruna.[1]

Postupak s „Indijancima“.

Spomenimo još, da su i englezke kolonije (od godine 1620.) postale tržištem za afričko crnačko roblje; da se toj trgovini one same opirahu, ali ju Englezka svim sredstvima podržavaše i nametaše; da joj se naročito Virginija uzalud opirala, ali da se neke južnije kolonije složiše s trgovcima robljem iz Englezke, te su god. 1790. bila u Saveznim Državama 670.633 roba. To je važno znati zato, da se vidi, kako i najstroži vjerski principi i najdosljedniji demokratski ustav nije mogao zapriečiti ove sramote, koju povećaje još strašan i okrutan postupak s ubogim urodjenicima, t. zv. Indijancima. Budući da svi više ili manje živimo u krivom mišljenju, da su samo Španjolci počinjali kojekakve grozote u Americi, traži pravednost, da u nekoliko redaka osvietlimo i englezku civilizaciju.

Izprvice su Englezi bili veliki prijatelji američkim urodjenicima, i to zato, što je Englezâ prema urodjenicima bilo vrlo malo, pa su

---

[1] Citovano iz Adama Smitha prema Savremenoj kolonizaciji itd. I. str. 107. i 108.

Englezi bili mnogo slabiji. Ali već god. 1622. započe protiv urodjenikâ u Virginiji strašan rat, komu je bila svrha „Indijance“ uništiti, ili iztjerati. Zašto Englezi započeše taj rat, vidi se iz njihova proglasa, koji se širio po čitavoj naseobini, i u kojem se veli: „Nama će pripasti njihova sela, koja su u najplodnijim krajevima, te ne ćemo više velikom mukom morati krčiti šumâ, da si nadjemo obitavališta. Mnogo je jednostavnije ove Indijance savladati, nego ih prosvietljivati moralnim sredstvima. Ta ovo je surovo, divlje i golo pleme, koje je baš zato lako pobiediti, ali koje je baš radi toga težko civilizovati“. God. 1630. stvoren je statut, da rat s Indijancima ne smije nikada prestati. Taj je statut obnovljen god. 1643. i sve se to dogadjalo u onoj istoj Virginiji, u kojoj je kći indijskoga poglavice Powhattana, umiljata Pocahontos, svojim molbama oslobodila englezkoga zarobljenika Johna Smidtha, udala se zatim za jednoga doseljenika i odputovala s njime na englezki dvor.

Kolonizacija Marylanda počela je god. 1634. time, da je prijateljski pokupovano mnogo zemlje od Indijanaca. No već godine 1642. bukne veliki rat.

Penn bijaše doduše velikim prijateljem urodjenikâ, te je odredio, da svaki spor medju „bjelokožcima“ i „crvenokožcima“ rješava mješovito mirovno sudište. On i njegvi kvakeri (posebna protestantska sljedba) kao ljudi šutljivi,[1] jednostavni, iskreni i radini mnogo su više uplivali na Indijance, nego ostali koloniste. Oni su Indijance i naučili obradjivati zemlju i dobivati željezo. Ali to su na žalost samo izuzetci, a inače je i na sjajnoj slici englezke kolonizacije uništenje domaćega pučanstva velika, crna i neizbrisiva ljaga.

8. Politička sloboda, a ekonomsko robstvo englezkih američkih kolonija.

Pravi uzrok odcjepljenju sjev.-američkih kolonija: loša gospodarska i trgovinska politika.

Ne samo kod nas u Hrvatskoj, nego se valjda i po svoj ostaloj Evropi misli, a i po školama uči, da su se englezke kolonije u Americi, današnje Savezne Države, digle proti materi zemlji, dotično od nje odciepile stoga, što su im iz Londona nametnuli neke daće, kojima se naseobine nikako ne htjedoše pokoriti. Takvo je mišljenje posvema krivo, ili je barem vrlo jednostrano. Velika Britanija nije naime svojih američkih naseobina odbila samo nekim nasilnim porezima, što ih kolonije u svojoj ustavnosti ne bi htjele primiti; nego je Englezka svojoj Americi nametnula takvu gospodarsku i trgovinsku politiku, kojoj se naseobine ne mogahu pokoriti, jer je rušila same temelje njihova blagostanja. Ciela se stvar razvijala ovako:

---

[1] Kako je možda poznato, čudili su se Indijanci naročito evropskoj razgovornosti, a pogotovo brzini, kojom odgovarahu i na najvažnija pitanja. Tako su jednom, veli se, došli Kolumbu poslie tri dana po odgovor, koji su već odmah bili dobili, jer prvoga odgovora, kažu, ne smatraju — promišljenim.

*

Englezke kolonije u Americi imadjahu autonomiju vrlo sličnu današnjoj našoj hrvatskoj autonomiji: autonomiju političku i upravnu, ali zato bijahu posvema ovisne u svojoj industrijalnoj i trgovinskoj politici. Englezka vlada bijaše nepopustljiva i neslomiva u obrani tobožnjih interesa svojih trgovaca. Dok je Španjolska izrabljivala svoje kolonije najprije za svoju državnu blagajnu, a onda za činovnike, svećenike i častnike, rodjene u Španjolskoj, dotle u Englezkoj vladaše mišljenje, što ga je lord Sheffield izrazio ovim riečima: „Jedina korist, što je možemo imati od Amerike i od zapadne Indije (od Antilskoga otočja), jest u tome, da imamo monopol na njihovu potrošnju i na prievoz njihovih produkata.“

Uza sve to, što je i englezki parlamenat i englezka vlada bila vazda oduševljena za ovakvu „kramarsku politiku“, kako ju zove glasoviti škotski ekonomista Adam Smith,[1] izprvice bijaše u englezkim kolonijama trgovina i prema kraljevskim patentima (1606. i 1609.) i prema praksi posvema slobodna tako, da su i prievoznom pomorskom trgovinom u englezku Ameriku zavladali Holandjani.

Londonska vlada radi politike i radi trgovinske utakmice nastojaše svakojako, da smeta ovoj holandijskoj trgovini, ali nije uspjela radi odlučne opozicije naseobina samih. No god. 1651. izadje glasoviti „plovitbeni red“, prema kome je sva izvanevropska roba morala dolaziti u Englezku na takvim brodovima, koji su bili u

---

[1] To je pisac neobično temeljitoga i oštroumnoga djela „Izpitivanje prirodnih i socijalnih uzroka bogatstva raznih naroda“. Tu je rad proglašen izvorom bogatstva, vriednost označena kao omjer medju ponudom i potrebom, sloboda i utakmica trgovinska proglašene su gospodarskim principom. (1723. do 1790.)

Englezkoj sagradjeni, kojima je Englez bio i vlastnik i kapetan, a i momčad barem u tri četvrtine englezka. Isto tako sva roba iz koje mu drago evropske zemlje smjela je u Englezku samo bilo na spomenutim brodovima, bilo na brodovima, što su u istinu pripadali državljanima one zemlje, u kojoj se roba izradila. Tomu plovitbenomu redu bijaše očita svrha, da englezkoj mornarici pribavi prevlast nad holandijskom. To još možda ne bi bilo dovelo do sukoba s kolonijama, ali doskora se taj red popunio čitavim nizom odredaba, koje su sve kao neki sistem kolonijalne trgovinske politike ili u kratko: kao „kolonijalna nagodba“ izmedju Englezke i Amerike.

„Kolonijalna nagodba“: zabrana obrta i brodarenja; zaštitna carina za kolonije.

Tu su nagodbu smatrali remek-djelom političke vještine i mudrosti, jer da je ona u skladu s prirodnim interesima obiju stranaka: Amerika da je bogata drvom i žitkom, a Englezka da izradjuje u obilju tvorničke robe. Kud ćeš dakle bolje, nego da Englezka zabrani svojim naseobinama igdje drugdje kupovati tvorničke izradke, ali da im za to dobro plaća njihove surovine! Takva je bila teorija, a sad da vidimo praksu.

U kolonijalnoj nagodbi bijaše od konca XVII. stolj. ustanovâ, kojima se zabranjivaše kolonijama svaki obrt. To je na koncu došlo tako daleko, da je stvoren posebni zakon, kojim se u naseobinama nije dozvoljavalo načiniti ni čavla, ni obruča, ni podkove, a kamo li da im se dozvole talionice željeza i tvornice, što ih treba za brodogradnju! God. 1699. bijaše najstrože zabranjeno pod prietnjom gubitka imovine izvoziti vunu iz koje mu drago kolonije. Dapače, kako Adam Smith veli (spom. djelo sv. II. str. 365.), bijaše strogo zabranjeno, bilo prevoziti, bilo na konjima prenositi šešire i vunenu robu iz jedne američke kolonije u drugu. Londonska je vlada bila tako kratkovidna i bezobzirna, da ni svojim mornarima nije dozvoljavala, da si u kolonijama kupe robe zaviše od 40 shellinga.

God. 1732. odluči vlada, da svaki klobučar u kolonijama uči svoj zanat sedam godina i da ne smije imati više od dva šegrta. Spomenut ćemo ovdje odmah, da su iz Londona vodili takvu mudru gospodarsku politiku i na Antilima, gdje su na čišćenje sladora udarili ogromne daće. Za čisti slador iz Antila plaćalo se u Englezkoj od 1 q 82 shell. 5 penca (a od sladora čišćena u Englezkoj 21 shell.), premda je to tako jednostavan posao, koji se na samom mjestu vrlo jeftino obavlja.

Ali nije mati-zemlja bila svojim kolonijama maćeha samo u industrijalnoj politici, nego je svím silama nastojala, da ubije američko brodarstvo. God. 1672. oporezovala je američke ribare sa 6 shell. od tone ulja, dok englezki ribari nisu plaćali ništa.

Statut 12. Jurja II. (1727.—1760.) c. 30 otvorio je kolonijalnomu sladoru sva izvanjska tržišta, ali je zabranio prievoz na brodovima, sagradjenim u Americi, ili na onima, kojima bi vlastnici bili Amerićani. I tako su kolonije uzalud imale nebrojene luke, neizcrpive željezne rudnike i bogatu gradju za brodovlje i susjedstvo španjolskih, francuzkih i englezkih Antila, jer „kolonijalna nagodba, stvorena na zdravom i prirodnom temelju“, nije na sve to pazila, ili pravije, ona je sve to svojim zlokobnim i pogubnim sistemom osujetila.

Ali evo uzdarja, što ga je Englezka dala svojim kolonijama: Pod Karlom II. najprije je stegnuto, a onda posvema zabranjeno sadjenje duhana u Englezkoj, sve tobože iz obzira na Virginiju i na Maryland, a kad tamo, to je učinjeno, da se porez na duhan liepo kod uvoza lakše pobere.

I za gradjevno američko drvo odredila je londonska vlada nagrade, ali istom onda, kad su švedska družtva povisila svoje ciene na drvo, što ga je Englezka kupovala prije samo kod njih.

God. 1764. bila je ipak dozvoljena nagrada za američki lan i konoplju, a god. 1770. za američku surovu svilu. Ali te su nagrade, ako i znatne, bile tek privremene, a onda takva važna produkcija, kao što je američko željezo, bila je god. 1737. naročito izključena koliko od nagrade, toliko od zaštitne carine.

Visoka carina na neke tudje produkte, kakvi su dolazili iz kolonijâ, bijaše drugo uzdarje matere zemlje. Tako se primjerice na tudju kavu plaćalo od jednoga q (meter centa) 140 shell., a za englezku kolonijalnu kavu 56 shell.; početkom XIX. stolj. uvela se na tudje gradjevno drvo pet puta viša carina, nego na kolonijalno.

Radi tih nekih polakšica bijahu u Englezkoj listom svi državnici uvjereni o tome, da je kolonijalna nagodba (le pacte colonial) najsavršeniji, t. j. najpraktičniji i najpravedniji sistem, što ga je velika jedna država stoljetnom praksom stvorila, da uredi svoj odnošaj prema prostranim svojim prekomorskim naseobinama.

Osim toga zamršenost te nagodbe, koju je stvaralo četiri, pet pokoljenja, pak onda potankosti njezinih ustanova napunjahu Engleze, rekao bih gotovo, nekim praznovjernim počitanjem. I sâm glasoviti branitelj kolonijâ lord Chatam, nije nikako mogao pojmiti, zašto su naseobine ogorčene i zašto se dapače bune. U tom su englezki političari i ministri bili na vlas slični današnjim ugarskim državnicima, koji nikako ne razumiju, kako to Hrvati mogu biti nezadovoljni njihovom gospodarskom i financijalnom politikom. Čitav ovaj odnošaj izmedju Velike Britanije i njezinih naseobina u obće je s gospodarskoga gledišta tako sličan odnošaju Ugarske prema Hrvatskoj, te se prispodoba medju njima na svakom koraku upravo nameće.

Nezadovoljstvo kolonijâ. Predvidja se revolucija.

Kolonije bijahu već iz početka silno nezadovoljne ovakvom londonskom politikom, ali se pritajivahu osjećajući svoju slabost. Javnih i vidljivih ili bolje službenih znakova nezadovoljstva nije gotovo ni bilo osim slučajeva, kad neke naseobine, primjerice Connecticut, uzkratiše izvješće o domaćoj industriji. Ali se zato ogorčenje širilo i povećavalo, te je na koncu u kolonijama sve kipjelo čekajući zgodu, da se uspješno opre londonskomu nasilju.

Putnici, kao primjerice Šved Petar Kalm, došavši god. 1748. u New-York, vanredno je bio iznenadjen slušajući svuda najoštrije prigovore i videći nepomirljivu opoziciju proti kolonijalnoj nagodbi. „Čuo sam, gdje govore“, piše Kalm, „i to ne samo ljudi, rodjeni u Americi, nego i doseljeni Englezi, da će englezke naseobine u sjevernoj Americi za 30—40 godina biti po svoj prilici samostalna država, odciepljena od matere-zemlje.“

Što je koja kolonija bila zgodnija za industriju i za pomorstvo, to se u njoj jače ukorenila opozicija i širilo uvjerenje, da pod londonskom vladom ne će nikada biti ni napredka ni blagostanja.

I poznati francuzki ekonomista Turgot (1727.—1781.), ministar financija za Ljudevita XVI., predvidjaše već god. 1750. američku revoluciju proti Englezkoj. Jedino u Londonu nitko nije ni slutio, kako to u kolonijama preko oceana vrije i kipi. A nije slutio zato, što su u Londonu u obće veoma omalovažavali kopnene englezke naseobine. Kad je pak jednom revolucija buknula, čitavo englezko družtvo bijaše jednoga mišljenja, da će neodvisne kolonije biti izgubljene za englezku trgovinu. Tako, primjerice, u Bristolu mišljahu, da će im luka opustjeti, te ne će više pokrivati ni troškova za uzdržavanje, čim se američke kolonije oslobode. Samo dva ekonomiste, Josiah Tucker i spomenuti Adam Smith, govorahu i pisahu, da će iz slobodnih kolonija poteći još jača trgovinska struja u mater-zemlju. Ali takvo se mišljenje činilo tako nerazumnim, da je jedan član englezke dônje kuće, kad se viećalo o priznanju neodvisnosti u pobunjenim naseobinama, uzkliknuo: „Može li se samo i pomisliti, da bi koji gorostas dobrovoljno htio postati patuljkom?“

Neočekivano povoljne posljedice emancipacije.

Pa gle, doskora je život dokazao, u kakvoj je zabludi bilo cielo englezko družtvo, a posebice njegovi umni politički vodje. Čim je medju oslobodjenim kolonijama i medju Englezkom god. 1783. bio sklopljen mir, vidjelo se, da je zajednički jezik uz jednake običaje i trgovačke navike mnogo jača veza, nego što bijaše kolonijalna nagodba!

Izvoz iz Englezke u američke kopnene naseobine bijaše od god. 1771.—1773. poprečno 3,064.000 funti sterlinga godišnje, a već god. 1784. 3,359.864 funti uza sve to, što su kolonije pripravljajući svoju pobunu prije rata mnogo robe iz Englezke pokupovale, a u ratu silno osiromašile. God. 1806. bijaše englezki izvoz za Savezne Države 12,390.000 funti. Bristolski gradjani, koji su se onako bojali američke neodvisnosti, malo godina poslie mira moljahu parlamenat, da im dozvoli povećati luku, jer da je postala premalena za toliko trgovačko brodovlje. I tako se Englezka doskora uvjerila, da je za nju, kao industrijalnu zemlju, mnogo bolje imati bogata klienta, koji će mnoge produkte i sam prigotavljati, nego siromašna kupca, pa morao taj sve od nje kupovati; da je nadalje za nju mnogo bolje kupovati surovine od zemlje, koja je svoje ratarstvo razvila i unapriedila, pa trgovala sad ta zemlja s cielim svietom, nego od kolonijâ skučenih do gospodarske zakržljalosti, pa i bile te kolonije prisiljene prodavati svoje surovine samo materi-zemlji. A Savezne se Države u istinu tako brzo razviše i obogatiše, da uz mnogi dobar primjer dadoše svietu i taj nauk, kako se ni ratarstvo, ta prva produktivna grana, ne može ni u najpovoljnijim prirodnim prilikama razviti, ako je obrt prigušen, a trgovina skučena.

Stara metoda u antilskim kolonijama.

I gle, uza sve to ostaše u Londonu prema Antilskim kolonijama na istom putu, na kojem su prije bili prema kopnenima. Englezki Antili obskrbljivahu se naime živežem i gorivom iz susjednoga kopna, koje je poslie revolucije postalo neodvisnim od Velike Britanije. God. 1772. od 1208 natovarenih brodova drvom i hranom bijahu samo dva iz Kanade, iz Nove Škotske, pa uzprkos tomu ne smjedoše ti Antili više kupovati u pobunjenim, dotično oslobodjenim kolonijama, nego u Kanadi i u Novoj Škotskoj, koje ostadoše pod englezkom vladom. Ali ti krajevi sami trebahu žita, te su od god. 1779. do 1782. zabranili izvoz žitka, a englezko otočje poče pogibati od gladi. Na samoj Jamajci poginulo je, kažu, od 1780.—1787. više od 15.000 robova — crnaca, sve od slabe hrane! Ali da nije ni toga bilo, u Londonu su dobro znali, da žito, riža i drvo za Antile dolazi u Montreal iz Saveznih Država, i da je za Antile upravo bezumno ići u Montreal namirivati životne potrebe, kad im je gotovo pod nosom u obilju svega, što trebaju. To je, pravo veli njemački ekonomista Roscher, baš tako, kao da ugljen za englezke brodove iz Newcastla mora preko Gibraltara polaziti u London. A to je, možemo reći mi Hrvati, baš tako, kao da brašno dolazi u Zagreb jeftinije iz Pešte, nego iz Karlovca, i da se iz Rieke jeftinije odvozi u Braziliju, nego u Zagorje.

Vanredno je zanimiv i poučan razlog, s kojega su u Londonu s Antilima tako postupali: Na Antilima ne će doći do bune, jer su puni crnačkoga roblja, a Englezi su sve sami takvi poduzetnici, koji ne mogu obastati bez državne pomoći i zaštite; no u Kanadi sve su sami slobodni ljudi, pa zato treba kanadsku mornaricu i trgovinu štititi, pa i skapavali Antili od gladi.

Čitajući to u istinu se uvjeravamo, da je povjest učiteljica života; samo šteta, što ovakve povjesti i premalo znamo i što se premalo po njoj ravnamo.

Englezi u Indiji.

Sad bi trebalo izpripovjediti povjest englezke kolonizacije u Indiji. Ali to se može učiniti s malo riečî: englezko „Indijsko družtvo“ ne razlikuje se ni u čem od „Indijskoga družtva“ holandijskoga, koje je prije njega došlo u ove strane. Sve političke i trgovačke pogreške, sva nasilja i sva korupcija i tu se ponavlja.

A naročito se opetuje težnja, da se zauzme čitava Indija, i osnuje golema država. Englezima je to i pošlo za rukom, ali uz najveći napor, kojim i danas jedva jedvice podržavaju svoje gospodstvo u Indijama. S vremenom dakako odstraniše praktičnim svojim duhom mnoge zapreke svojoj trgovini, a u najnovije doba najvećom pomnjom nastoje, da u Indije šalju najbolje svoje upravnike, znajući dobro, da u onim krajevima nije pod njihovom vladom samo roblje; a kad bi i bilo tako, znadu, da opasnost od nevaljale uprave ne bi bila manja, jer se tu radi o stotinama milijuna ljudskih bića, medju kojima ih ima i takvih, koji su svršili nauke na londonskom sveučilištu samo zato, da dobro upoznaju svoje gospodare.

9. Neobičan razvoj i iznenadni gubitak prvoga francuzkoga kolonijalnoga carstva.

Francuzka prva kolonijalna vlast u XVI. i XVII. stoljeću.

Već smo spomenuli, da je Francuzka u zadnjoj četvrti XIX. stoljeća postala druga kolonijalna vlast na svietu. Sad treba naglasiti, što se u Evropi već bilo počelo zaboravljati, da su Francuzi i historijski kolonizatorni narod, te se Francuzka kroz puna dva stoljeća ne samo otimala za prvenstvo s Velikom Britanijom, nego je to prvenstvo neko vrieme imala, a činilo se, da će ga i trajno zadržati.

Kako ćemo odmah vidjeti, Francuzka je odkrila i formalno u posjed uzela gotovo cielu sjevernu Ameriku, čitavo golemo područje medju Amazonkom i Orinocom u južnoj Americi, dugi niz pristaništâ na zapadnom afričkom pobrežju, velike otoke Madagaskar i Ceylon, dobar dio Sundajskoga otočja i prostrane krajeve u Prednjoj Indiji.

Francuzki pisci uvjeravahu i uvjeravaju većinom, da je Francuzka sve te kolonije izgubila radi nesposobnosti svojih kraljeva i ministara, naročito radi kontinentalne politike Ljudevita XV. Ali imade francuzkih umnika, a takav je i Pavao Leroy-Beaulieu, koji mnogo dublje traže uzroke gubitku čitavih spomenutih svietova. Ti su uzroci vrlo zanimivi, osobito za nas Slavene, jer se naša ćud i naš značaj u mnogom podudara s temperamentom i s karakterom francuzkim.

Kolonizatori — privatni pustolovi. — Prognani kalvinisti.

Francuzi su imali svoja pristaništa na zapadnom afričkom pobrežju već početkom XV. stoljeća za Karla VI. (godine 1410.). Ali onda ih je nestalo, dok kapetan Cousin nije god. 1488. obnovio trgovinskih odnošaja sa Senegalom i sa Guineom.

Početkom XVI. stoljeća plovljahu smioni normadijski mornari u lovu za kitovima daleko u sjeverna mora, a jedan od njih, Binot Paulmier de Gonneville, oplovi god. 1503. rt Dobre Nade, odkuda ga bura baci u Australiju, gdje ostade šest mjeseci i od kuda se vrati u Francuzku sa sinom jednoga divljačkoga poglavice. Iza dvadeset i pet godina izkrcaše se braća Parmentieri na Javi, posjetiše Moluke i povratiše se preko Madagaskara s bogatim tovarom iztočnih mirodija. No sve to bijahu zapravo tek smione privatne pustolovine.

Francuzka se vlada počela zanimati za kolonizaciju istom pod Franjom I. (1515.—1547.), glasovitim takmacem Karla V. Francuzki mornar Jaques Cartier zaplovi god. 1535. uz rieku Sv. Lovrinca i u ime Francuzke zaposjedne obadvie njezine obale. Kanada postade tako francuzkim posjedom, ali vanredno sporo postajaše francuzkom naseobinom: god. 1666. imadjaše tek 3618 naseljenika; god. 1683. 10.682, a k tomu još bijaše to riedko pučanstvo razpršeno na površini od više tisuća četvornih milja.

U to su doba Francuzkom biešnjeli vjerski ratovi, koji su Velikoj Britaniji najviše pomogli kolonizovati Ameriku. Ali dok su se iz Englezke slobodno selili puritanci, katolici, kvakeri i royalisti; dok je Španjolce mamilo u Peru i Mexiko bajoslovno bogatstvo zlatom i srebrom; dok su Braziliju napučili kažnjenici i židovi, dotle Kanada nije imala nikakve privlačive snage, a prognani francuzki kalvinisti uzalud su nudjali svoje usluge Francuzkoj. I kad ih je domovina kao maćeha odbacila, razpršiše se po ostaloj Evropi, gdje naročito postadoše kvasac za gospodarski i kulturni napredak u Pruskoj. Pomogoše i Englezkoj: francuzki kalvinista David Kertk iz Dieppa razorio je na čelu Englezima grad Quebec, tek što je bio osnovan (1629.). A u vrieme revolucije Saveznih Država tri su francuzka protestanta vodila rat proti Englezkoj, sva trojica kao predsjednici republikanskoga kongresa: Henry Laurens iz južne Caroline, Jean Jay iz New-Yorka i Elias Boudinot iz New-Jerseya.

Kolonizacijona družtva (1559. i 1600.).

God. 1559. stvoreno je družtvo za Kanadu, god. 1600. za Sumatru, za Javu i za Moluke. I tako je početkom XVII. stoljeća Francuzka bila daleko u kolonizaciji pred Holandijom i pred Englezkom; no Holandjani joj doskora preoteše Sundajsko otočje, a Englezi zaprietiše Kanadi jakom strujom svojih izseljenika.

Za Henrika IV. osnuje se 1. lipnja 1604. francuzko „Indijsko družtvo“, ali to nije imalo gotovo nikakova uspjeha. Još mnogo prije toga naumi glasoviti admiral Coligny (1517—72.), glava francuzkih protestanata i prva žrtva Bartolove noći, da stvori s onu stranu mora „protestantsku Francuzku“. Zato je dao iztražiti najprije Guyanu, zatim Braziliju i napokon Floridu. Ali francuzki je dvor bio proti toj osnovi, a protestantsko plemstvo bilo je izagnano. Da je taj naum uspio, jedva da bi danas Anglosasi gospodovali čitavom svjetskom trgovinom.

Kolonizacija u Kanadi nije uz mnoge druge obće uzroke, koji će se na koncu spomenuti, nikako mogla napredovati ni stoga, što je bila izručena na milost i nemilost spomenutomu kanadskomu družtvu, koje se brinulo samo za trgovinu s urodjenicima, koliko su mu za to dotjecala sredstva, pa je u sedam godina naselilo samo četrdeset kolonista. To je družtvo imalo pravo svakoga prosjaka i skitalicu iz Francuzke silom dovesti u Kanadu. Srećom se družtvo nije zlo služilo tom povlasticom, jer su za kolonizaciju i kažnjenici daleko sposobniji, nego lakoumna i neradina čeljad, kakva su dangube i prosjaci.

Ekspedicija Champlainova (1608.); novo njegovo kanadsko družtvo (1628.).

No u ono vrieme samo je jedan plemić, imenom Champlain, uvidjao sve pogrješke tadašnjega sistema. God. 1608. povede on ekspediciju u Kanadu. I on se bavio i ribarstvom i unosnim trgovanjem krznom, ali se uz to pobrinuo, da prikupi što više poljodjelaca. U tom je imao velikih neprilika, pogotovo zato, što je Sully (1560.—1641.), glasoviti ministar Henrika IV., bio proti njegovoj ekspediciji, te je i u svojim uspomenama zabilježio: „Medju stvari, koje su učinjene proti mojemo mnienju, spada i mala ljetošnja (1608.) ekspedicija u Kanadu; u svim zemljama novoga svieta, koje su iznad 40° širine, ne valja se nadati nikakvomu bogatstvu“. Tu je Sully htio biti premudar, kao i kasnije Voltaire, kad je, što već i spomenusmo, Kanadu nazvao gomilom leda i sniega bez ikakve vriednosti.

Adam Smith veli na jednome mjestu u svom glasovitom djelu i ovo: „Njekoji narodi prepustiše svu svoju kolonijalnu trgovinu povlaštenim družtvima, sileći koloniste, da potrebnu robu iz Evrope kupuju samo od tih družtava i da jedino njima prodaju suvišak svoje produkcije. Ne dade se zaista izmisliti sredstvo, kojim bi se jače skučio napredak u novoj naseobini“.

Champlain bijaše istoga uvjerenja. Njegovoj nepomirljivoj opoziciji napokon je uspjelo, a zagovarao ga kardinal i ministar Richelieu (1585.—1642.), te je god. 1628. dobio za Kanadu povlasticu na družtvo, koje se ustanovilo na ovim načelima: Družtvo se obvezuje, da će tečajem god. 1628. preseliti u Kanadu tri sta obrtnika svake ruke, a u daljnjih 15 godina do četiri tisuće kolonista. Družtvo će izseljenike tri godine hraniti, a poslie toga im je dužno dati toliko izkrčene zemlje, koliko treba za prehranu. Izseljenici imadu biti katolici, i gdjegod se nalaze, imadu im dati barem tri misionara. Urodjenici, koji se pokrste, bit će ravnopravni Francuzima. Plemići ne gube plemstva, ako postanu članovi družtva, a od članova-neplemićâ kralj će podieliti plemstvo dvanaestorici. Svaki obrtnik, koji će raditi u koloniji šest godina, postat će majstor. Družtvo ima trgovinski monopol na kože i krzna za sva vremena, a za drugu robu na petnaest godina. Roba iz kolonije ne će u Francuzkoj plaćati nikakve carine.

„Španjolski sistem“. — Centralizacija.

To su možda najpraktičnija i najrazumnija pravila za kolonizaciju u ona vremena. I Kanada bi bila napredovala, da nije odmah postala na pô vjerska kolonija. Pavao Leroy-Beaulieu pišući o tom veli u citovanom djelu doslovce i ovo (I. 148 str.): Vjerski duh bio bi svojom razboritošću i svojom praktičnošću pravim izvorom za blagostanje u koloniji, jer vjera, dobro shvaćena, uči radinosti, urednosti i ljubavi za obitelj, a to troje stvara kulturu, imetak i gusto pučanstvo, tri glavna uvjeta za kolonizaciju. Ali dok je razborita pobožnost u svjetovnjakâ prava blagodat za kolonije, dotle se prevelik broj crkvenjaka, osobito uplivnih i bogatih, može smatrati zaprekom njihovu razvoju. A baš se tako dogodilo u Kanadi, koju brzo neki velikaši i velikašice obasuše samostanima, što ih bogato nadariše. Nastaše prostrana crkvena dobra, a doskora i dosta velika desetina, koja je, jer se plaćala od obradjenoga zemljišta, silno smetala brzomu krčenju. Osim toga i francuzki misionari poput španjolskih i portugalskih nastojahu, da „Indijance“, kao svoje štićenike, odiele od Evropljana; a kako su u tome uspjeli samo za Francuze, te im faktično onemogućili trgovinu s urodjenicima, prešla je sva ta trgovina u ruke englezkih i holandijskih kriomčara.

Zlo je postiglo svoj vršak time, što je i u Kanadu uveden feudalni sistem. Kakvo čudo, da francuzki seljak, koji je, premda još vrlo neuk, zapušten, bojažljiv i prezren, ipak počeo osjećati težinu kmetstva, da taj seljak nije imao volje ploviti preko mora, da tamo bude kmetom! A bez ratara bila je Kanada takva kolonija, koja je uza sva plodna polja dovozila žito iz Francuzke.

Napokon se u Kanadi osvetilai francuzka centralizacija: Kolonistâ nije nitko ni za što pitao, tek su se velikaši, svjetovnjaci i crkvenjaci, po miloj volji svadjali i natezali, jer kralj, absolutni gospodar, bijaše daleko.

Koloniste-pustolovi. — Zaposjednuće Mexičkoga zaljeva.

Jedino zanimanje nastaviše Francuzi i preko mora još daleko više nego u staroj domovini: postadoše neumorni i odvažni pustolovi na strah i trepet urodjenicima, a na veliku nepriliku englezkim susjedima.

Tako je guverner Frontenac zaplovio riekom Sv. Lovrinca do velikih jezera, a odanle do središta sjeverne Amerike ostavljajući svuda vojničke straže, da njima osigura Francuzkoj posjed ovih obala. Mladi i glasoviti Cavelier de la Salle iz Rouena podiže jednu tvrdjavu na jezeru Ontariju. Ciela četa drugih putnika, i svjetovnjakâ i duhovnikâ, dade se golemim kopnom na iztraživanje uzduž i poprieko. Spomenuti Cavelier de la Salle tražeći preko Ohia put u Kitaj odkrije Mississipi (1670.—72.). Isusovac Albanel i kanadski kolonista Saint-Simon prodrieše god. 1671. sve do Hudsonskoga zaljeva. Isusovac Marquette i Kanadjanin Joliet dodjoše na Mississipi preko rieke Wisconsin.

Ova odkrića silno razpališe maštu i kanadske i francuzke vlade. Ministar Colbert (1619.—83.) zamislio osnovu, po kojoj bi se u Mexičkom zaljevu podigla ratna i trgovačka luka i odkuda bi se podržavala veza medju Kanadom i medju francuzkim Antilima. U tu svrhu zaplovi franjevac Hennepin i Kanadjanin Accault od ušća Mississipija k njegovim izvorima, a Cavelier se spusti niz vodu do Mexičkoga zaljeva i zauzme u ime Francuzke sav onaj kraj, te ga na čast Ljudevitu XIV. (rodj. 1638., vladao 1643.—1715.) nazove Louisiannom (1682.). Osigurati se imao Francuzkoj taj posjed s nekoliko vojničkih čardaka, u kojima su Francuzi doskora lovačkim životom postali vrlo slični tamošnjim urodjenicima.

Nedostatci francuzke kolonizacije.

„Nova Francuzka“ od ušća rieke Sv. Lovrinca do Mexičkoga zaljeva imadjaše u to doba jedva 10.000 stanovnika; u njoj se nije uradilo gotovo ništa za ratarstvo, za obrt i za trgovinu. Neobična energija, poduzetnost i uztrajnost umjesto da se upotriebila za to, da se i koliko izrabi prirodno bogatstvo novoga svieta te da se stvore uvjeti za jaku kolonizaciju, potrošila se kao u vjetar za puku vojničku pustolovnu slavu. Govoreći o tome kliče Pavao Leroy-Beaulieu: „Koliko bi bilo koristnije, da su Francuzi poradili za trajnu svoju slavu i veličinu, da su marljivo krčili kanadske šume, osnivali gradove i tržišta, stvarali radino i uredjeno družtvo, umjesto da su sa svih strana prodirali u neizmjerne prašume u lovu za krznom i za divljači, primajući navike Indijanaca i padajući iz civilizacije u divljačtvo! . . . Svietom ne vladaju izvjedljivci i pustolovi, koji njim prolaze i na sve ga strane iztražuju, nego strpljivi radiše, koji zadnji ostaju na mjestu. Poslie tromosti i nehajnosti, koja ubija i duh i tielo, gušeći svaki smioni naum, ne poznam veće zapreke za kolonizaciju, nego što je pustolovlje, koje goni čovjeka na grozničavu i nestalnu djelatnost, a odvraća ga od uztrajnoga rada malih, ali trajnih uspjeha, trošeći u tutanj najveće vrline uma i srdca“. (Savremena kolonizacija I. str. 154.)

Ipak je i Kanada liepo počela napredovati, kad je kanadsko družtvo izgubilo svoj trgovinski monopol. God. 1721. bijaše u njoj već 25.000 duša, god. 1744. dvostruko, na ime 54.000, god. 1759. više nego trostruko, t. j. 82.000. Ali njezina trgovina bijaše uza sve to vrlo slaba: izvoz je vriedio 1753. god. 1·7 milijuna, a uvoz 5·2 milijuna franaka.

I Louisianna poče napredovati, odkada ju privatno družtvo god. 1731. predalo vladi. Ali sve to bijaše premalo, jer u francuzkim kolonijama nije bilo ni vjerske, ni političke slobode, dapače ni one snošljivosti, koju su Francuzi udomaćili na svojim Antilima (Martinique, Quadeloupe, Sant-Domingo), na kojima je kroz čitavo XVIII. stoljeće imala neosporivo prvenstvo u produkciji sladora, kave i pamuka nad svom Evropom ne izuzevši ni Englezke.

Francuski uspjesi na Antilima.

Francuzi su bili od prirode mnogo sposobniji za vladom produkciju industrijalnoga karaktera, nego za dugi i naporni rad, što ga traži ratarstvo i marvogojstvo. I tu je svaki naseljenik morao biti katolik i Francuz; ali to nije ništa smetalo, jer je doskora došlo toliko doseljenika, da se ovdje u istinu doskora stvorila mala nova Francuzka, samo još slobodnija i radinija od stare. Ovamo pohrliše mladji članovi plemićkih obitelji i velika četa dominikanaca i isusovaca, oduševljenih za kolonizaciju, a osim toga gradjanstvo i pučanstvo svih stališa, jer si mogao poslie tri godine, a kasnije i poslie 18 mjeseci napornoga rada postati svoj samostalan gospodar. Zato je jedan kraljevski ukaz od ožujka 1642., potvrdjujući ponovno povlastice družtvu za Antile, mogao konstatovati, da je družtvo mjesto 4.000 kolonista, kako se ugovorom bilo obvezalo, prevezlo gotovo još jedanput toliko, naime 7.000.

Mladi plemići, koji su na Antile pobjegli bilo pred vjerovnicima, bilo pred kaznom radi dvoboja, pred samovoljnim zatvorom (na temelju tajnoga naloga nazvana „lettre de cachet“), ili poslie kakve maločastne pustolovine, donosili su u Antile mnogo smionosti, inteligencije, uztrajnosti i ugleda, kojim se družtvo na okupu drži. Spomenuti dominikanci i isusovci bili su inžiniri, geometri-graditelji, mekaničari, vlastnici plantaža, trgovci, dapače i spekulanti. Medju njima se osobito iztakoše o. Dutertu, a još više o. Labat, koji je na Martiniqueu posagradio mnogo utvrda, crkvi i škola, uredio plantaže i izumio strojeve za čišćenje sladora, te još danas medju kreolima živi njegova uspomena, obasjana tracima udivljenja i gotovo obožavanja, kako je to vazda običaj prema izumiteljima poljodjelskoga orudja. Zaslužuje spomen i o. Lavallete, generalni vikar isusovačkoga reda, koji je 1762. bankrotirao i prouzročio, da je red bio ukinut, jer i ovaj primjer dokazuje, kako se francuzki kler na Antilima svom snagom bio bacio na industriju i na trgovinu.

Ova dvostruka aristokracija po rodu i po zvanju, pak razmjerno velik broj doseljenikâ gradjanskoga staleža, bijaše uzrokom, da je na francuzkim Antilima nastalo uredjeno družtvo, kojemu se rad izplaćivaše osobito zato, što je čišćenje sladora bilo dozvoljeno na mjestu produkcije[1] i što su kolonije od god. 1784. mogle i svoj živež i gorivo kupovati u Saveznim Državama, a smjeli su k njima i tudji brodovi uz vrlo neznatne daće dovoziti sve potrebne stvari. Ovoga svega nije bilo ni na englezkim, ni na španjolskim Antilima, pa zato nije čudo, što je primjerice god. 1787., kad je Francuzka već izgubila Kanadu (1763.), njezina kolonijalna trgovina bila vriedna 600 milijuna franaka, dok englezka nije dosegla ni 450 milijuna franaka.

Francuzki posvemašnji neuspjeh u Guyani; Choiseulova ekspedicija. — Prekasna reforma.

Velike i sjajne uspjehe mogahu Francuzi postići i u Guyani, kamo dodjoše prije Holandjana i prije Engleza, a nastaniše se na najzgodnijem mjestu, odkuda im se otvarahu dva veličanstvena toka, Onoriko i Amazonka, s kojima je francuzka Guyana graničila još početkom XVIII. stoljeća. Ali ni Ljudevit XIII. (od 1610.—1643.), ni Ljudevit XIV., a pogotovo družtva, koja dobiše povlasticu za kolonizaciju Guyane, ne vidješe kod zdravih očiju neizmjernoga prirodnoga bogatstva u onim stranama. Kad se godine 1636. Holandjani uputiše u Guyanu, potisnuše Francuze na desnu obalu rieke Maronija, a utrechtskim mirom (god. 1713.) odreče se Ljudevit XIV. svakoga prava plovitbe po Amazonki i po njezinim pritocima i prepusti Portugalskoj, gospodarici Brazilije, jednim potezom pera 1500 milja vodenoga puta, baš kao što je Akadiju ili Novu Škotsku (poluotok medju Atlantskim oceanom i zaljevom Sv. Lovrinca) i otok Terre Neuve (Nova zemlja, 110.000 km^2) ustupio Englezkoj za volju svojih dinastičnih kombinacija. Osim toga francuzka je vlada i protestantima i židovima najstrože branila pristup u Guyanu, dok napokon njezina politika nije pod ministarstvom vojvode Choiseula (1719.—1785.) pod vladom Ljudevita XV. (1715.—1774.) dosegla vrhunac bezumnosti. Choiseul, stideći se, što je kao ministar vanjskih posala god. 1763. prepustio Englezima Kanadu, htjede da u Guyani osnuje veliku i bogatu koloniju. Uza sve to, što je Francuzka u to doba imala čovjeka imenom Malouet a, koji je shvaćao kolonizaciju gotovo onako, kako se shvaća danas poslie tolikoga izkustva, te je naročito odlučno bio proti bezplatnomu dieljenju zemlje, osobito neukoj i nepoduzetnoj sirotinji, uza sve to je Choiseul proveo ovu osnovu: Pokupio je 15.000 siromaha i dao ih je na državni trošak u ruke neizkusnim agentima, od kojih nijednoga nije bilo u Guyani, dapače od kojih nijedan nije nikakve upute potražio ni kod guyanskih oblasti. Ta vojska prosjakâ dodje izmučena, gladna i žedna na puste obale guyanske rieke Kourou, gdje bez krova i bez hrane nevješta i nevična radu poče naglo pogibati u najvećoj nevolji: na životu ih ostade samo 3.000. Ta je ekspedicija stajala 20 do 30 milijuna franaka, a sav njezin uspjeh bijaše samo u tom, da se ponovno dokaže, kako ni najveća državnička slava ne ovlašćuje ni na najmanji pokus s čovječjim životom bez znanja i poznavanja zbiljskih gospodarskih potreba i sredstava, kojima im se zadovoljava.

---

[1] 21. siečnja 1684. bilo je zabranjeno podizati u kolonijama nove rafinerije sladora, a god. 1698. bile su i stare rafinerije ukinute, ali su naseljenici čistili slador pomoću kalupa iz ilovače (tako zvani terrage), a nisu za nj do god. 1791. plaćali nikakve carine u Francuzku.

Pod Ljudevitom XVI. (od 1774.—1793.) na priedlog ministara Turgota i Neckera (1732.- -1804.) dobila je Guyana neku vrst ustava. Spomenuti Malouet piše ministru o toj stvari ovako: „Guyana sada nešto vriedi za svoje stanovnike i od ovoga časa rodilo se javno mnienje i nastaše širi vidici. Svatko osjeća, da se više ne će bez njega odlučivati o njegovoj sudbini.“ Ali je ova reforma došla prekasno, jer je Guyana bila tako ozloglašena, te je njezin glavni grad Cayenne imao 5000 stanovnika, dok ih je Paramaribo, glavni grad holandijske Guyane, imao 20.000, a Demerari, glavni grad Guyane englezke, i preko 25.000. I Guyana je poput Kanade kupovala iz Francuzke ne samo žito, nego i — meso, i ako se je u njoj moglo lako razviti stočarstvo barem toliko, da bi se susjedni vrlo napučeni francuzki Antili mogli obskrbljivati iz Guyane barem mesom, po koje su morali ići u Savezne Države.

„Službena“ kolonizacija Indije.

Ni u trgovačkim svojim kolonijama nije Francuzka bila sretnija počevši od zapadne afričke obale, pak dalje preko Madagaskara do Indije i do Sundajskoga otočja. Družtvo se osnivalo za družtvom, naročito pod Henrikom IV. (od 1589.—1610.) i pod Ljudevitom XIII. Ministar Richelieu bacio oko na Madagaskar, na kojem se Francuzi najprije razočaraše, a za tim je god. 1664. osnovao „Družtvo iztočne Indije“, ali takvim načinom, da je stvar odmah iz početka pošla krivim putem.

Najprije povjeriše članu akademije Charpentieru, da napiše proglas, u kom će sa svom govorničkom vještinom opisati bogatstvo dalekoga Iztoka i svu onu korist i dobitak, što tamo Francuze sigurno čeka. Za tim počne sam kralj Ljudevit XIV. i najugledniji članovi družtva pozivati gradske načelnike, da kupe dionice za novo družtvo. Sva službena lica dobiše posebne pozive, koji su bili isto, što i zapovied. Družtvo je bilo osnovano poput holandijskoga sličnoga družtva, a dobilo je trgovinski monopol na 50 godina i pravo vlastničtva na sve zemlje, koje osvoji. Obrtnici i seljaci imali su poslie nekoga vremena postati slobodni. Kraljevska mornarica imala je pratiti trgovačko brodovlje sve do Indije. Uz druga poticala preuze sam kralj petinu troška za prve tri ekspedicije i 50 franaka nagrade za svaku tonu uvoza, a 75 franaka za svaku tonu izvoza onim brodovima, koji će biti opremljeni u Francuzkoj.

Ponovimo u kratko sve, što je imalo stvoriti francuzku kolonizaciju na dalekom Iztoku: Svečani govor u akademiji, dvorski ljubimci i drugi službeni ljudi podpisivanjem dionica, samo da steku ili zadrže kraljevu milost; službena kortešacija po gradovima i po pokrajinama; kraljeva subvencija, koja je imala ukloniti strah pred svakim rizikom; kraljeva volja i častohleplje kraljeva ministra. I takvo se službeno družtvo imalo mjeriti s holandijskim privatnim poduzećem, koje stvoriše ljudi iz gradjanstva i iz naroda svojim sredstvima i na svoj riziko, uzdajući se jedino u svoju poduzetnost, radinost, uztrajnost i okretnost.

Družtvo je najprije pokazalo svoju nesposobnost na Madagaskaru, koji je ustupilo kruni. Za tim se činilo, da će uspjeti na otoku Javi, a pogotovo na Ceylonu, koji je zaposjelo god. 1672.

Ceylon je zapravo malo kopno: danas ima do 3,000.000 stanovnika (glavni grad Colombo preko 100.000), a za onda nije za njim posizala nijedna druga evropska država. Francuzi su se dakle mogli na njem bez ikakve muke ustaliti, a kako je taj otok bezuvjetno ne samo najkrasnija, nego i za trgovinu možda najzgodnija zemlja na svietu, bili bi kao veliki narod ovdje lako u svojim rukama skupili niti čitavoga evropskoga prometa s južnom i s iztočnom Azijom. Ali u Parizu i opet prevlada osvajačka kontinentalna politika mjesto trgovačke, otočke. Time je nestalo i ono malo pravoga kolonizatorskoga shvaćanja i sve opet podje pustolovnim i osvajačkim putem. Istina, bijaše medju Francuzima i sada ljudi, koji su s junačtvom spojili i veliku državničku vještinu, a kao dobri upravnici i nešto smisla za pravu kolonijalnu politiku. Takav bijaše naročito Dupleix, a njekoji to tvrde i za njegova takmaca Labourdonnaisa.

Svjetske posljedice francuzkoga neuspjeha u Indiji.

No sav talenat ovih ljudi, koji su imali smisla za pravu kolonijalnu politiku, sva njihova požrtvovnost i vanredna hrabrost pala je napokon žrtvom kojekakvim spletkam i diplomatskim kombinacijama francuzkoga dvora, te na koncu ovi divovi moradoše uzmaknuti pred Englezima, a time je i opet dano posvema novo obilježje svjetskoj trgovini i takav pravac svjetskoj politici, koji je na koncu XIX. stolj. doveo sve narode i države u položaj, da mirno motre, kako najjača pomorska velika vlast najprije izazivlje, a onda svojim prohtjevima sili na rat maleni jedan evropski kršćanski narod, koji si je u južnoj Africi s nečuvenim naporom stvorio slobodnu i uredjenu domovinu plugom u ruci, a evangjeljem u srdcu. Nema doduše na žalost nikakve vriednosti govoriti i pisati o tome, što bi bilo, da se ovaj ili onaj veliki sukob u povjesti svršio ovako, a ne onako. Ali se ipak čovjek gotovo ne može oteti misli, da bi se prilike u svietu u obće, a u Aziji napose danas razvijale sasvim inače, kad bi Indije bile u rukama francuzkim, a ne englezkim.

Ne velim to samo onako, u vjetar. Još danas, gdje su Francuzi već davno iztisnuti iz sjeverne Amerike, imade tamo u najnepristupnijim krajevima, na obalama dugo nepoznatih rieka, takvih ljudskih prebivališta, gdje, kako kaže Merivale, Francuzi i „Indijanci“ življahu u podpunoj družtvenoj ravnopravnosti.

No nisu Francuzi samo u Americi pokazali vanrednih svojih sposobnosti, da si tudje narode asimiluju, približivši im se najprije i nazorima i životom. Ta i naša hrvatska povjest neoborivim je svjedočanstvom, kako su se Francuzi u nekoliko godina znali uživjeti u naše prilike, te je u Dalmaciji ostalo za njima više kulturnoga i gospodarskoga blagoslova, nego u vojnoj krajini političkoga i narodnoga njemačkoga prokletstva.

Unutarnji uzroci neuspjehu francuzke kolonizacije.

Ali i ta vanredna sposobnost, da si tudje narode asimiluju, što je još jedino Slaveni, naročito Rusi, još više pokazaše i razviše, Francuzima je u njihovoj kolonizaciji bila više na štetu, nego na korist. Mnogo je tomu uzrokâ, a glavni su ovo:

U to doba ne znadjahu Francuzi ocieniti, što vriedi udruživanje, naročito za daleka i težka trgovačka poduzeća. Tako piše Colbert jednomu svomu agentu u Marsilju: „Spominjete mi Engleze i Holandjane, koji da na Levantu promeću robe za 10—12 milijuna; oni to čine na velikim brodovima, ali gospoda Marsiljci hoće da svaki ima svoju barku, na kojoj jedan uspije, a drugi propane.“ (Savremena kolonizacija I. str. 181.)

Druga velika neprilika za Francuze bijaše njihova navika na preveliku centralizaciju u Francuzkoj. Ta ih je centralizacija prisilila, da birokraciji predadu brigu za sve javne poslove i da se odreku težke doduše, ali častne zadaće, koju si zadaju državljani, kad im je u obćinama i u gradovima povjerena skrb i prepuštena odgovornost za najbliže, a često i za najvažnije interese. Mjestna samouprava razvija družtvenost, snošljivost i javnu kritiku, a ujedno je i jaki temelj za dobru državnu upravu, a to je sve koloniji potrebno za sam njezin obstanak.

Birokratski sistem u staroj domovini doveo je prirodno do poluslužbenih povlaštenih družtava i do tjesnogrudnoga mišljenja, da se feudalizam (kmetstvo) mora prenieti i u kolonije.

K tomu svemu Francuzi su bez sumnje odviše nestalna i romantična karaktera, te im je mnogo više stalo, da se o njima govori i da im se sviet divi, nego da za njima ostane duboko uzorana brazda težkoga, ali blagoslovnoga rada. I kao što su u srednjem vieku francuzki vitezovi u križarskim vojnama prvi jurišali na neprijateljske zidine, ali se i prvi, ovjenčani slavom, kući vraćali, dok su lukavi mletački kramari veselo želi plodove njihove krvi, tako su i sada na mnogo širem, svjetskom poprištu francuzki mornari, koloniste i misionari čitava kopna iztražili samo zato, da poslie njih bude lakši posao praktičnomu Anglosasu. A za Francuzku je velika sreća, što se iz svoje kolonijalne povjesti ne uči samo žaliti za izgubljenom veličinom, ili možda ponositi se tek neumrlom slavom njekih svojih sinova, nego i pravilno shvaćati moderne zadatke velikoga naroda, koji si možda jedini ne mora spočitavati, da je njegova veličina podignuta na ruševinama tolikih drugih tudjih, pa bilo i malenih narodnih života.

* * *

II.

Prevrat u kolonizaciji tečajem XIX. stoljeća.

1. Obće obilježje „kolonizacione povjesti“.

Izuzevši donekle Englezku sva je kolonizacija prije XIX. stolj. nosila ovo zajedničko obilježje: bila je posvema ovisna o središnjoj vladi matere-zemlje i strogo se držala trgovinskoga monopola, koji je pod državnim nadzorom pripadao pojedinim ovlaštenim družtvima. Uz to se u svim kolonijama, naročito tamo, gdje se izradjivao slador (na Antilskim otocima), uvriežilo robstvo afričkih urodjenika, kojima su sve zapadne evropske države i narodi (Španjolska, Francuzka, Portugalska, Holandija i Velika Britanija) najživahnije, a recimo odmah i najsramotnije trgovali. Nadalje s riedkim izuzetcima zemlja se u kolonijama bezplatno dielila, i to ponajviše u velikim područjima, na kojima tek Englezi u sjevernoj Americi provedoše sustavnu i razumnu parcelaciju. Napokon je u svim naseobinama započeo protiv urodjenikâ prije ili kasnije nesmiljen i okrutan rat, koji je Evropljanima na koncu zajamčio takvu političku, gospodarsku i družtvenu prevlast, da je domaće pučanstvo postalo zapravo robljem i onda, kad su središnje vlade, sjećajući se svoga kršćanstva, iskreno i ozbiljno nastojale, da obuzdaju, ili sasvim zaprieče evropsko nasilje i bezakonje.

To crno zajedničko obilježje u XIX. se stolj. malo po malo izgubilo i zamienilo svjetlijim, ljepšim: u svim se naseobinama poče ukidati trgovinski monopol, te je i ista Englezka glasovitu svoju „kolonijalnu nagodbu“ izprvice postepeno stezala, a napokon i formalno ukinula (1849.). Isto je tako kod svih kolonizatorskih naroda napokon prevladalo takvo javno mnienje, koje je najoštrije žigosalo i trgovinu crnačkim robljem i robstvo samo, te je napokon ova dvostruka sramota prestala, ako će njezina ljaga i ostati vječna u povjesti državâ, od kojih se dvjema (Španjolskoj i Portugalskoj) kralj i danas zove najkatoličkiji, drugoj (Francuzkoj) se zvao najkršćanskiji, a trećoj (Englezkoj) se još i danas kruni sredovječnom čisto vjerskom prisegom.

Još su se dvie važne promjene dogodile: praktični Englezi u prekrasnim svojim naseobinama u Australiji i Novoj Zeelandiji dodjoše na misao, koju su odmah i sustavno provadjali, da će kolonizaciju najviše pospješiti time, ako se zemljište bude prodavalo za cienu razmjerno visoku, te se time odmah stvori prvi uvjet agrarnomu kreditu, bez čega nema naprednoga ratarstva. I odnošaj prema domaćemu pučanstvu počeo se do temelja mienjati, te su urodjenici i crnci primjerice na francuzkim Antilima proglašeni sasvim ravnopravnima s Evropljanima i s njihovim potomcima.

Sve ove promjene izazvaše na koncu konca čitav prevrat u kolonizaciji, koja je tako i postala modernom.

Kakogod bile zanimljive potankosti, naročito s narodnogospodarskoga gledišta, sve one reforme, kojima se kolonije oslobodiše trgovačkoga monopola, činovničke samovolje i imovinske nesigurnosti (naročito s obzirom na zemljištni posjed), ipak bi i kratak opis toga razvoja zauzeo previše mjesta, budući da je golemo područje, na kom se sve to zbivalo, a ima i dosta vladâ, koje su te reforme uvodile. I zato ćemo samo obćenito spomenuti, da je i tu prednjačila Englezka, u kojoj se proti trgovini robljem i proti robstvu samomu digoše najjači i najobćenitiji prosvjedi, i u kojoj se čitava kolonijalna politika, a time i sav njezin trgovački i narodnogospodarski sistem do temelja promienio tako, te je Velika Britanija od najtjesnogrudnijih zaštitnih carina ušla u politiku, da tako kažemo, širom otvorenih vrata, u politiku najslobodnije utakmice.

2. Ukinuće trgovine robovima, pak onda i samoga robstva.

Medju svim spomenutim dogadjajima jedan je i kulturno i gospodarski tako važan, da se kod njega moramo zaustaviti: to je ukinuće trgovine robljem, a onda ukinuće i samoga robstva.

Historijski priegled trgovine robljem.

Trgovinu robljem preuzeše Španjolci od Maurâ, kad ih jednom počeše pobjedjivati. Augustin Cochin spominje, da su crnce prodavali već god. 1464. u Lagosu u Portugalskoj. Malo poslie prodavahu ih i u Sevilli, a na Madeiri i na Kanarskim otocima razvila se ta trgovina još prije odkrića Amerike. Na Sant Domingu je započela god. 1510., a na Kubi 1521. God. 1517. dade ju Karlo V. (1516.—58.) u monopol Flamandcima i odtada se ta trgovina vanredno brzo razvila. God. 1620. dodje prvi holandijski brod s crnačkim robljem u James-Town, a time je ta trgovina započela i u englezkim naseobinama na američkom kopnu. Poslie mira u Utrechtu (1713.) još se više razvila ta trgovina, a njezinim središtem postaše afričke portugalske kolonije u Guineji na Kongu i Angoli, a Sant Paulo de Loanda utemeljen god. 1578. postade glavnom izvoznom lukom za tu živu čovječju robu. Englezki jedan čovjekoljub, svećenik Dana, govoreći proti robstvu 1790., kazao je, da je u Saveznim Državama i na Antilima bilo tada preko milijun i pô robova (točno 1,601.302), a da ih se godimice uvažalo 70—80 tisuća, što to bi u tri stoljeća iznosilo 20 milijuna ljudi, koji su po poprečnoj cieni 30 funti sterlinga vriedili 600 milijuna funti sterlinga ili 15 milijarda franaka.

G. Pavlu Leroy-Beaulieu-u (Savr. kol. I. 50—51) čini se ovaj broj prevelikim i taj račun netočnim. No bilo, kako mu drago, čovjeku staje pamet na pomisao, da je puna tri vieka mogla cvasti trgovina ljudima pod zaštitom najkršćanskijih vladara i u rukama najkršćanskijih naroda. I da zapadna Evropa nema u svojoj povjesti nijedne druge ljage, bilo bi ovo dosta, da joj potamni tolike njezine svjetle i sjajne stranice.

Djelovanje robstva na izumiranje ljudi.

Tu sad treba iztaknuti, da je robstvo na crnce djelovalo kao kavez na plemenite ptice pjevice: na englezkoj Barbadi (najvažniji otok medju Malim Antilima, danas sa 180.000 stanovnika; glavni grad Bridgetown) od 80.000 crnaca svake ih godine umiraše polovicom XVIII. stoljeća 5.000. Po računu Merivaleovu (Savremena kolonizacija I. str. 194.) bijaše na Jamajci god. 1817. crnačkih robova 346.000, a god. 1829. samo 322.000. Na Trinidadu ih god. 1816. bijaše 26.000, a 1831. tek 21.000; na Dominici (jedan od malih Antila, sada sa 30.000 stanovnika) pade im broj od 18.000 g. 1817. na 15.000 g. 1826. Bryan Edwards izračunao je, da crnci poprečno izumiru na $2\frac{1}{2}\%$ godišnje.

Pa ipak nije bilo nerazmjerja medju crnačkim mužkarcima i ženama, jer je gospodarima bilo mnogo stalo do toga, da im se „indijska roba“ („piezas de Indias“, kako ih nazivahu Portugalci i drugi trgovci) množi. Ali novo podneblje, zlo postupanje, slaba hrana, težak posao i život kao u stadu bez obitelji sve je bilo uzrokom, da je robe bilo vazda manje i manje.

Gospodarski razlozi ukidanju robstva.

Uza sve to, što je roblje trebalo neprestance dovažati, ako se htjelo uzdržati u istom broju, a pogotovo kad je trebalo sve više radnih ruku, težko da bi se i početkom XIX. stoljeća bila digla onako jaka opozicija najprije proti trgovini robljem, a onda proti robstvu samomu, da baš praktični Englezi ne uvidješe, da se robstvo nikako ne izplaćuje. Čim se naime pojaviše crnačke čete nevještih radnika, evropski se radnici povukoše u gradove, a s njima je nestalo i pluga, što ga uvedoše francuzki naseljenici. Od onoga dana, kad su se kolonisti prosudjivali po tome, koliko je tko od njih imao robova, počelo se prezirati svako drugo orudje osim lopate. No to je moglo biti praktično samo dotle, dok se zemlja nije izcrpla, te je i najprimitivnije obradjivanje nosilo veliku korist. Ali kad su počeli raditi robovi, s kojima su, kako i sam Adam Smith priznaje, baš Englezi najgore postupali (Savremena kolonizacija I. str. 191.), dobivalo se na jednom acru (u Englezkoj vriedi acr danas $40^1/_2$ ara, a u Francuzkoj je vriedio 52 ara) 8 metr. centi sladora, a na Sant Domingu 24 metr. centa. Osim toga nastaše mnogobrojne crnačke pobune, kojih je na samoj Jamajci bilo do god. 1795. do dvadeset. Napokon bile su englezke kolonije, kako već spomenusmo, poslie proglašenja nezavisnosti Saveznih Država prisiljene kupovati hranu i gorivo u Kanadi, što je po englezkom računu poskupljivalo produkciju sladora još god. 1831., kad je Antilima bilo štošta dozvoljeno u blizini kupovati, za 187.000 funti sterlinga. I tako je na samoj Jamajci od god. 1772. do 1793. bilo prodano 177 posjeda radi dugova, 55 zapušteno, 92 preuzeše vjerovnici, a imovinskih zapljena bilo je 80.121. I ako je Sant Domingo u vrieme francuzke revolucije proglasio svoju nezavisnost, a i ostali francuzki Antili silno nazadovahu, ne podigoše se ipak ni englezki Antili, te je primjerice izvoz s Jamajke bio 1805. god. 137.906 metr. centi; 1811. god. 127.751 metr. centi, a god. 1833. dapače samo 78.375 metr. centi. Dok se pučanstvo Velike

Britanije naglo množilo, nije se sladorna produkcija englezkih kolonija u mexičkom zaljevu gotovo ni s mjesta pomakla, te je g. 1814. sav uvoz iz Antila u Englezku bio 3.581.516 metr. centi, a g. 1833. gotovo isto toliko, naime 3,648.000 metr. centi. Naravski je dakle bilo, da je na svaku glavu u Englezkoj dolazilo sve to manje sladora. Tako je prema stručnjačkom englezkom računu svaki stanovnik Velike Britanije i Irske g. 1801. trošio prosječno na godinu 440 unca sladora (1 unca po prilici $^1/_{32}$ kg), g. 1811. već samo 429, g. 1821. dapače 333, g. 1831. malo više t. j. 358, ali zato g. 1840. samo 258 unca.

Videći Englezi, da im svake godine dolazi sve to manje tako potrebne robe, kao što je slador, i da Antilske naseobine uza svu visoku zaštitnu carinu i uza svu trgovinu robljem, u kojoj su protestantski Englezi pod konac daleko nadkrilili katoličke Portugalce, ipak naglo propadaju, počeše slušati i čitati, što govore i pišu pravi kršćani i čovjekoljubi, koji se digoše proti robstvu, pak onda ugledni narodni gospodari i političari, koji listom ustaše proti kolonijalnoj nagodbi. I tako ni branitelji robstva, vlastnici velikih nasada, ni zagovornici kolonijalne nagodbe gotovo ne nadjoše pristaša ni u englezkom parlamentu, ni u štampi, ni u širokim slojevima naroda.

Prvi glas proti trgovini robljem (W. Wilberforce, 1773.).

Proti trgovini robljem digao se najprije pravi i uvjereni kršćanin William Wilberforce, koji je još kao djak napisao g. 1773. u Poklingtonu oštru brošuru o toj stvari. God. 1780. druga jedna plemenita duša, filozof Thomas Clarkson (1761.—1846.) predloži u englezkom parlamentu, da se ukine ta sramotna i gnjusna trgovina. Svoj priedlog ponovi g. 1787. i ponavljaše ga odtada svake godine, dok g. 1812. s njime ne prodre. Ali time ta strahota još nije prestala. Na francuzke se Antile dovažahu crnci sve do g. 1830., kao u dokaz, da i onaj narod, koji je s najvećim oduševljenjem proglasio prava čovjeka, znade u praksi biti posvema ravan vladama, koje su doduše svoju vlast izvodile iz milosti Božje, ali su zato i pravim svojim podanicima težko davale osjećati svaku silu ljudsku.

U Braziliju dovozilo se roblje još g. 1849., kad je statistika roblja zabilježila cielih 50.000 prodanih i kupljenih ljudi. Prvenstvo je ipak zadržala španjolska Kuba, kamo se i u drugoj polovici XIX.

stoljeća uvozilo godišnje 30.000 robova u Havanu, kako je to u englezkoj dônjoj kući žigosao zastupnik Cave u svom govoru od g. 1860. (Savremena kolonizacija I. str. 195.)

Robstvo se ublažuje (1823.).

U samoj englezkoj poslie ukinuća trgovine robljem trebalo je još dugo raditi proti robstvu. Dne 15. svibnja 1823. iznese zastupnik Buxton (filantrop i političar, koji je prodro s priedlogom, da se što više ograniči smrtna kazna; 1786.—1845.) uz izpravak govornika i državnika Canninga (1770.—1827.) priedlog, po kome bi se „odlučnim i uspješnim odredbama popravilo življenje robskomu pučanstvu." Sabor je priedlog prihvatio, te je još iste godine ministar kolonija lord Bathurst izdao guvernerima program o postupku s robovima, koji su se imali tako pripraviti za oslobodjenje. Radi kulturne važnosti donosimo po Savremenoj kolonizaciji (I. str. 196) svih sedam točaka toga programa:

1. Ima se jačati i širiti vjera. Vlada će doprinieti, da se uzdržaje brojnije svećenstvo, čim se zakonodavnim putem tomu svećenstvu omogući, da djeluje medju robovima, kojima će se dati koji drugi dan osim nedjelje za obradjivanje njihovih polja, čim se ukinu nedjeljni sajmovi robljem.

2. Robovi, kojima njihov duhovni pastir izda svjedočbu dobra ponašanja, mogu na sudu valjano svjedočiti.

3. Ima se nastojati, da se robovi što više žene, osobito na istoj plantaži medjusobno.

4. Imadu se voditi matice o porodima robova i ukinuti sve daće kod njihova oslobadjanja.

5. Ne smiju se prodavati sami robovi bez zemlje, a posebice muž od žene, ni žena od muža, ni mati od djece izpod četrnaest godina, ni djeca od matere.

6. Sve se kazne imadu ublažiti, a žene se više ne smiju bičevati.

7. Robovima se imade zajamčiti uživanje imovine, koja im po zakonu pripada; imadu se za njih osnovati štedionice i uložiteljima prepustiti, komu će ta prištednja pripasti poslie njihove smrti.

Kako je prije nastalo medju gospodarima robova silno ogorčenje radi toga, što je bila ukinuta trgovina robljem, tako sada ove odredbe izazvaše prosvjed najprije onih kolonija, što ih osnovaše povlaštena družtva, jer da je takvo posredovanje vlade neustavno; a i krunske kolonije pokoriše se samo u teoriji, dok u praksi nastaviše s robovima dosadašnje postupanje. Vlada doduše poče mjesto savjeta g. 1831. izdavati zapovjedi i propise, koji su uz ostalo do potankosti odredjivali, kako robove treba hraniti i odievati, gdje imadu stanovati i kako se u bolesti imadu njegovati.

Štetnost odredaba u zaštitu robova.

Sve je to bilo više na štetu nego na korist. Gospodari videći, kako njihovoj „robi“ naglo pada ciena, jer se obćenito očekivalo, da će doskora biti oslobodjeni, izgubiše jedino poticalo, naime svoj interes, da postupaju s njima barem onako, kako dobar gospodar postupa s voznim svojim blagom, bez kojega se ne može nikamo ganuti. Opet se jasno pokazalo, kao vazda u povjesti, da se velike družtvene nepravde ne mogu odstraniti sićušnim upravnim odredbama, nego da treba svom odlučnošću do temelja promieniti uredbe, koje su se pokazale s praktičnoga gledišta štetne, i ne govoreći o njihovoj neopravdanosti s moralnoga gledišta.

Zakon o ukinuću robstva (god. 1833.).

Uvidješe to napokon i u Londonu, te konačno ukinuše robstvo g. 1833., i to ovako: Svi robovi imali su se od 1. kolovoza 1834. smatrati ratarskim šegrtima (apprenticed labourers), koji će i nadalje ostati u poslu na korist svojih bivših gospodara, i to seljački šegrti, bivši robovi na plantažama, kroz 6 godina, t. j. do 1. kolovoza 1840., a gradski šegrti kroz 4 godine, t. j. do 1. kolovoza 1838. Posebni mirovni sudci imali su štititi ove naučnike. Naročite odredbe bile su izdane, da autonomno kolonijalno zakonodavstvo i mjestne kolonijalne oblasti u istinu provedu ovaj zakon. Bivši gospodari robova imali su dobiti 20 milijuna funti sterlinga ili okruglo 500 milijuna Kruna, što će ih dieliti posebna povjerenstva, koja će kralj imenovati.

Izprvice su se mnogi bojali, da će ovo šegrtovanje samo zaoštriti opreke medju gospodarima i robovima, te su se čuli glasovi, da bi bilo najbolje, da se robstvo odmah ukine, a ukinuće poprati zakonom proti skitanju (kako to učiniše Francuzi na otoku Réunion (prije Bourbon, danas 180.000 stanovnika), t. j. da se odredi, da svaki bivši rob mora imati radničku knjižicu, u kojoj treba da je upisana pogodba barem na dvie ili na tri godine rada na kojoj plantaži. Ali ipak upravnička vještina guvernerâ, upliv vjere na crnce, a u mnogim naseobinama uvidjavnost i umjerenost gospodarâ zapriečiše sve nerede. U ostalom i kolonijalno zakonodavstvo i središnja vlada poradiše razumno na tome, da se što više skrati ovo opasno šegrtovanje, koje je slobodu obećalo, a da je nije dalo, te je bilo kadro samo razjariti robove i gospodare. I tako je u nekim kolonijama oslobodjenje postalo definitivnim g. 1833., u većini naseobina g. 1838., a najkasnije g. 1839. Nigdje se nije čekalo do 1. kolovoza 1840.

Englezki ministar kolonija u to vrieme lord Glenelg tvrdi u svojim izvještajima, da kod prielaza robova u slobodu nije bilo nigdje ni najmanjih nereda; da se od g. 1834.—38. kažnjivi čini protiv imetka umanjiše, dok ih protiv osoba gotovo nije ni bilo; da je napokon produkcija za vrieme šegrtovanja ostala ista, ili da se dapače negdje i povećala.

Gospodarska kriza poslie ukinuća robstva.

Ali je zato nastala strašna gospodarska kriza za bivše gospodare robova, jer oslobodjenici nisu po zakonu bili dužni više raditi ni na pogodbu, te su mnoge plantaže sasvim opustjele.

U većini kolonija bijaše još toliko slobodne neobradjene zemlje, te je i uz najprimitivniju kulturu radi velike svoje plodnosti mogla prehraniti oslobodjenike i njihove obitelji. Na to gotovo nitko nije mislio, te se sad svi upropastiše videći, kako se robovi razpršiše po unutrašnjosti naseobinâ. Najjača je kriza nastala u Guyani i na Jamajci, gdje je bilo najviše slobodne zemlje, dok se nije gotovo ni osjetila na Barbadi i na Sv. Luciji (englezki otok medju malim Antilima; danas ima preko 40.000 stanovnika; glavni grad Port-Castries).

Posljedice zakona od god. 1833. za robove i vlastnike plantaža.

Uzprkos toj krizi bijaše ukinuće robstva vrlo blagoslovno, dapače s gospodarskoga gledišta. God. 1842. piše lord Stanley, tadašnji englezki ministar kolonija o posljedicama zakona od god. 1833. ovako: „God. 1838. bijaše na Jamajci 2114 crnaca, koji postaše samostalni gospodari svojim radom i štednjom. God. 1840. bijaše ih već 7340. U Guyani bilo je vidjeti, gdje se udružuje 150 do 200 crnaca, da kupe nasade, vriedne 150.000, 250.000, dapače i 400.000 franaka. Nikoše čitava sela s malim, ali čistim kućicama, medju njima uviek liepa crkvica, oko koje se kupilo brojno, radino i pristojno odjeveno crno pučanstvo . . . Kad vidiš takvoga guyanskoga seljaka, koji je postao vlastnikom na liepoj površini neobično plodne zemlje, onda se uvjeriš, da ima malo znanja i malo krajeva tako sretnih i tako zadovoljnih".

Drugi opet izvještaj od god. 1840. veli, da u Guyani ima već 15.906 crnaca (računajući i žene i djecu) svojih gospodara, koji sagradiše na svoj trošak 3322 kuće.

Pomorski kapetan Layrle, poslan na Jamajku, da izpita, kakav je položaj poslie ukinuća robstva, javlja medju inim, da su oslobodjenici u tri godine kupili za dva i pô milijuna franaka zemlje.

Lord Russell, glasoviti državnik, piše g. 1848.: „God. 1833. radilo se o tome, da dademo slobodu 800 tisućama ljudi i da robovima zajamčimo slobodu, sreću i blagostanje. Mislim, da danas nitko ne će poreći, da smo u tom i uspjeli. Držim, da nema sretnijega pučanstva, nego što su naši oslobodjenici u Zapadnoj Indiji".

Vlastnici plantaža (nasada) dosta se brzo snadjoše u novim prilikama i upotrebiše dva sredstva, da ne propadnu: počeše uvadjati ne samo plug i branu, nego i tako zamršene strojeve, o kojima prije nije nitko ni sanjao. Na mjestu, gdje je prije trebalo 30.000 radnika, sad (god. 1845.) ih je bilo dosta 10.000. Jedno francezko povjerenstvo pisalo je god. 1853. ovako: „S ratarskoga i obrtnoga gledišta Barbada te upravo začarava. Čitav je otok golemo polje sladorne trske, koja se njeguje u pravilnim četverokutima, a medju njima nigdje nema ni najmanjega drača. Tvornice sladora prostrane su i čiste, a sav je materijal upravo sjajan".

Ali bivši gospodari robova nisu, naravski, mogli raditi pomoću samih strojeva: ljudskih im je ruku trebalo još uviek vrlo mnogo. Počeše pomišljati na slobodne radnike, koje bi dopremali iz Afrike, Indije i Kitaja. Englezka vlada, bojeći se, da se pod krinkom slobodnoga rada ne obnovi sramotna trgovina robljem, odredi dne 6. veljače 1843., da se samo slobodni Afričani smiju primati u posao, i to jedino na tri mjesta: Sierra Leone, Bonavista, Loanda. Robove zabrani kupovati u tom slučaju, kad bi ih njihovi gospodari odmah prije prievoza oslobodili i kad bi sami dragovoljno pristali na put.

Slobodni radnici mjesto robova.

Vlastnici plantažâ počnu sada dovažati radnike iz Indije. God. 1837. na sam otok Maurice ili Ile de France (englezki posjed na iztoku Madagaskaru; danas preko 360.000 stanovnika; glavni grad Port-Louis) došlo je 20.000 Indijanaca, te je englezka vlada god. 1838. doseljivanje indijskih radnika zabranila, ali ga g. 1842. opet dozvolila podvrgavši ga potankim i strogim propisima. Od god. 1834.—1847. uselilo se 94.000 azijskih radnika za poljske poslove, što ih prije obavljahu 23.000 robova. Naseobina je, doduše, izradjivala sada nešto više sladora, naime za 80 milijuna funti sterlinga god. 1846., dok je god. 1832. izradjivala 73 mil.; ali je zato produkcija bila skuplja za 17,493.340 franaka, naseobina se vanredno zadužila i nemoral se strašno razširio.

Do konca god. 1855. uselilo se u englezke kolonije 235.999 radnika; od toga 151.191 Indijanaca (iz prednje Indije), 27.906 Afričana; 26.533 Madejrana (otok Madejra ima danas preko 130.000 stanovnika; glavni je grad Funchal s 20.000 stanovnika, portugalska kolonija) i 2107 Kitajaca.

Kolikogod je sudbina ovih „slobodnih“ radnika bila u mnomome slična sudbini nedavno oslobodjenih robova, ipak je njihov rad uz nove strojeve doskora odstranlo gospodarsku krizu, koja je nastala ukinućem robstva. Vidi se to iz ovih podataka: U zadnjih 6 godina prije ukinuća robstva davahu englezki Antili godišnje 3,965.034 mt. ct. sladora; u četiri godine šegrtovanja bijaše godišnji prosjek 3,058.000 mt. ct.; u prvoj godini oslobodjenja pala je produkcija na 2,824.000, a u drugoj godini na 2,151.117 q. Godine 1845., petu godinu poslie oslobodjenja, već se produkcija podigla na 2,854.000; god. 1847. bijašo već 3,199.821 mt. ct., a god. 1848. 3,795.311 mt. ct., to jest, gotovo onoliko, koliko i prije oslobodjenja robova.

Ipak je, kako se vidi, gospodarska kriza trajala više godina, te je dapače englezka vlada podupirala kasnije vlastnike plantaža obilno (zajmom od pol mil. funti sterlinga) u njihovu nastojanju, da si mjesto robova pribave druge radnike. Dojam krize bijaše dakle i na službene londonske krugove dosta velik. K tomu je došao strah pred Saveznim Državama, pak uspomena na nedavnu borbu, a glasoviti Napoleonov kontinentalni blocus[1] — da drugih razloga ne spominjemo — a to je sve sklonulo englezke državnike, da su počeli stezati, ili ukidati jednu ustanovu kolonijalne nagodbe za drugom, te je od dne 26. lipnja 1849. stari englezki kolonijalni sistem postao samo gradjom za povjest.[1]

---

[1] Tako se zove čitav niz odredaba, kojima je Napoleon I. Veliki bio pokušao sasvim osamiti Vel. Britaniju i prisiliti ju na mir. Glavno sredstvo toga „kopnenoga zatvora“ bijaše Napoleonov dekret iz Berlina dne 21. studenoga 1806., kojim se zabranjuje sva trgovina medju Englezkom i ostalom Evropom.

Množenje slobodnih crnaca.

Sad da još spomenemo dvie stvari. Vidjesmo, kako crnci pogibahu, dok bijahu robovi. Čim se oslobodiše, počeše se množiti tako, da je, primjerice, na Jamaici baš radi njihove velike plodnosti pučanstvo od 506.154 god. 1871. poraslo na 727.636, to jest za 40%. Na englezkim Antilima u obće bilo je na površini 12.058 km² 1898. god. 1,565.354 stanovnika, dok ih je god. 1871. bilo samo 1,061.310. Većina je crnačka upravo pregolema, ali kolika je točno, ne zna se, jer Englezi ne samo da ne daju crncima nikakvih polititičkih prava, nego bjelaca ne dopuštaju ni brojiti, samo da se ne vidi, kako izčezavaju pred negdašnjim svojim robovima.

Gospodarska neznatnost englezkih Antila i Guyane.

Druga je stvar ovo: God. 1898. bio je sav dohodak spomenutih englezkih Antila okruglo 47½ milijuna K (God. 1864. 23 mil. K), ali je dug tih kolonija iste god. 1898. iznašao 106 mil. K. Iste godine Englezka je uvozila i u Antile i u Guyanu, kojom se nekad toliko ponosila, samo za 82 mil. franaka, a izvozila je iz njih tek za 57 mil. Sav promet englezke zapadne Indije i Guyane, koja ima do 1,800.000 stanovnika svih plemena, najviše crnaca, dosegao je jedva svotu 380 mil. K. Ni ta svota, a pogotovo ona, koja se direktno Englezke tiče, ne znači ništa u svjetskom prometu Vel. Britanije, koja posljednjih ovih godina izvozi za 7½ milijarda franaka, a uvozi za 11 do 12 milijarda, te sva njezina izvanjska trgovina dosiže golemu svotu 20 milijuna franaka na godinu. Pa ipak, kako je dugo trebalo, dok i Englezi, ti prvi kolonizatori uvidješe, da njihova jakost i bogatstvo, pa prema tomu i sva njihova budućnost nije na nijednoj otočkoj koloniji, nego na kanadskoj „gomili sniega“, pak na australskim pašnjacima, jer da su englezka Kanada i englezka Australija sa svakoga gledišta, a osobito s gledišta svjetske gospodarske centralizacije neprispodobivo važnije od crnačke Jamaike i Barbade. To je ujedno i dokaz, da si baš najjednostavnije i najočitije istine i na praktičnom polju, u narodnom gospodarstvu, redovno isto tako težko krče put, kao i na području moralnoga i umnoga napredka.

---

[1] O velikom znamenovanju gospodarske, a i političke revolucije u Englezkoj koncem prve polovice XIX. stolj. govori mala, ali težka knjiga: La reine Victoria od Abela Chevalleya (Paris, 1902., m. 8⁰ str. 432, 3·50 frcs. kod Ch. Delagrave, 15, rue Soufflot). Tu je naročito II. poglavlje „Političko i družtveno stanje Englezke“ (str. 26—41), pak poglavlje V. „Kraljica i slobodna trgovina“ (str. 83—102) po faktima i po idejama neprocjenjive vriednosti.

3. Upravne i agrarne reforme na holandijskoj Javi.

Jednaki prevrat, dapače još možda veći nego u kolonizaciji englezkoj, nastao je u kolonijalnoj politici holandijskoj. Najprije početkom XIX. stolj. nekoji odlični guverneri uvedoše važne promjene u starom sistemu, a zatim je počevši od god. 1860. Holandija pokušala uvesti čitav niz pravih agrarnih reforama na otoku Javi, u središtu velike svoje kolonijalne države.

a) Priegled holandijskih kolonija.

Sundajsko otočje.

Holandijsko kolonijalno područje po svom je prostoru treće na svietu; dolazi naime odmah iza kolonijalnih posjeda Velike Britanije i Francuzke. Holandiji pripada Java, sa 130.000 km² (po popisu od 1896.) sa 26,125.053 stanovnika. Osim Jave pod holandijskom su vladom posvema ili djelomice ovi otoci: Sumatra, Riu, Banka, Biliton, Borneo, Celebes, Timor, Nova Guinea, Molukki itd., u svem 1,800.000 km² s kakvih 35 milijuna stanovnika. Za malu Holandiju (33.000 km² i 4,800.000 stanovnika) to je svako čitavo carstvo, koje ima u svjetskoj trgovini, kako ćemo poslie vidjeti, svoje veliko i trajno znamenovanje.

Guyana.

I Holandjani su se dugo vremena ponosili svojom Guyanom, koju oni nazivlju Surinam, jer su poput Englezâ i Francuzâ precjenjivali plantaže, naročito gojitbu sladorne trske. Danas holandijska Gyana uza sve to, što je velika gotovo kao i Java (Java ima 130.000 km², holandijska Guyana 119.000 km²) nema ni stoti dio njezina pučanstva: God. 1896. bijahu u njoj u svem samo 64.372 duše. I ako 13—14 mil. hektara guyanske plodne zemlje uzprkos svomu vrlo nepovoljnomu podneblju za Evropljane, oživi radom i procvate blagostanjem, bit će to pomoću izkustva i bogatstva, što ga Holandjani stiču, a i sve će ga više sticati u preporodjenom svom „indijskom otočnom carstvu“. Tad ne će trebati ni njemačkih doseljenika, koje je već sama njihova vlada pozivala, ali su pobune na Borneu zapriečile na čas njemačku kolonizaciju; a ne će trebati ni američkoga kapitala iz Saveznih Država, gdje već stalno računaju s time, da će im čitava Južna Amerika pasti u krilo kao zrela jabuka „sa staroga latinskoga stabla“, što ga od vremena do vremena tako nemilice znade potresti jaka „anglosaska bura“.

Kapska kolonija.

Čut ćemo koju rieč, kako je Holandija za napoleonskih ratova izgubila svoju kapsku koloniju u južnoj Africi. No nije zato izgubila svojih kolonista. God. 1885. bijahu na ime u južnoj Africi 492.000 Evropljana, a od toga 330.000 Holandjana, a tek 160.000 Engleza. U kapskoj koloniji bijaše Holandjana oko 210.000, u Transvaalu i u republici Oranje po 60 tisuća.

Transvaal i Oranje.

Republike Transvaal i Oranje možemo smatrati zapravo emancipovanim holandijskim kolonijama. Te su dvie države vrlo liepo napredovale, dok Transvaal ne zadesi nesreća, te u njem odkriše zlatne rude (1886.), koje primamiše svu silu došljaka. Tih došljaka bijaše god. 1890. 80 do 100 tisuća, a medju njima dobrih dvadesetak tisuća Niemaca, Francuza, ruskih Židova itd., ali Englezi sve te strance („Uitlanders“) smatrahu svojim zemljacima, te su, proglašujući svietu, da tvore većinu u državi, tražili i političku ravnopravnost s Burima (Boers), koji su si težkim radom i neopisivim naporom osvojili, zauzeli i uredili novu domovinu bježeći od englezkoga nasilja s biblijom, s plugom i s puškom u ruci.

U ta tri pomagača uzdahu se ovi junaci, kad im god. 1899. bijaše nametnut rat, kojemu po pohlepi i sramoti jedva da ima u povjesti ravna. Biblija im je imala zajamčiti simpatije svega kršćanskoga svieta, ali za nju dobiše tek jedan brzojav njemačkoga protestantskoga cara; plug im je imao i u ratu prehraniti djecu i starce, jer su im i žene kadre da njim ravnaju. Ali Englezi ratovahu na Bure kao na divljake: hvatahu im žene, djecu i starce, da moreći njih gladom prisile na predaju muževe, koji odlučiše s vjernom puškom ili domovinu obraniti, ili poginuti.

Od 31. svibnja 1902. Transvaal i Oranje nisu više samostalne republike, ali nisu ni zadovoljne englezke kolonije. Time, što je Englezka onako silovito zahvatila čitavu južnu Afriku, nije još predobila većine njezinoga evropskoga pučanstva, jer je ta većina i po englezkom računu od god. 1899. sa svim englezkim radnicima u rudokopima još uviek holandijska. Englezâ naime bijaše u svem te godine 388.400, a Holandjanâ 431.600. Ako uzmemo, da su u istinu svi radnici u rudokopima Englezi, ne će to ipak ništa pomoći osvajačima: zlatne rude brzo će se izrpsti: najduže poslie 30—40 godina broj njihovih radnika umanjit će se za polovicu, ili za dvie trećine. Osim toga englezki živalj stanuje gotovo samo u gradovima i u predgradjima, jer su Englezi sve sami trgovci, zanatlije, agenti i činovnici. Buri naprotiv listom su ratari, a množe se daleko više od Englezâ. Množe se tako, te će ih polovicom XX. stolj. biti bez sumnje oko 1,200.000, dok će Englezâ težko biti više od 600.000. A onda će se vidjeti, ako ne će i prije, da je holandijska biblija s plugom za rad i s puškom za obranu u južnoj Africi jača od svih kupona na englezkim južnoafričkim dionicama. I Holandjani će tako biti sjajan i svjetao primjer, kako i malen narod može postati i ostati velikim, ako se za predugo ne iznevjeri idealima dobra i pravice i neodoljivoj potrebi slobodnoga rada i svestranoga napredka.

b) Reforme na otoku Javi.

Prisilno obradjivanje. — Ukinuće robstva (1688.).

Kad su Holandjani g. 1602. osnovali glasovito svoje „Družtvo holandijskih Indija“, baciše se svom odvažnošću i poduzetnošću jedino na praktično polje trgovine uklanjajući se svakoj napasti i prilici, da dodju u kakav politički, ili vjerski sukob s domaćim pučanstvom. Priznavahu dakle i domaće vladare i domaće oblasti, a da njihove agenture i pisarne imadu posla, tražili su od pokorenih domaćih poglavica samo to, da im neke plodine (kavu, rižu, indigo, mirodije itd.) dobavljaju bilo bezplatno, bilo za cienu, koju Holandjani sami unapried odrede. Kako će ti poglavice postupati s narodom, dok izbiju iz njegova rada tražene plodine, kako će taj sistem uobće djelovati na domaće pučanstvo, za to se Holandjani nisu baš ni malo brinuli. Jedino su gledali, da ne dodje do javnih pobuna, koje bi mogle njihov trgovački dobitak ili silno smanjiti, ili sasvim uništiti; inače za njih nije „ništa postojalo“ osim robe, koju su prevažali na svojim brodovima i koju su u Evropi prodavali s vanrednim dobitkom. U pohlepi za tim dobitkom počeše kasnije utjecati na život urodjenikâ, ali tako, da su ih silili da zapuste glavnu i gotovo jedino svoju plodinu, rižu, te da svu svoju radnu snagu posvete samo onim rastlinama, što ih Holandjani izabraše za svoj izvoz.

Istina je, da na Javi nije nikada bilo pravoga, formalnoga robstva; u selima ga barem nije bilo kod holandijskih gospodara. Ali prisilno obradjivanje nekoliko trgovačkih rastlina malo se od robstva razlikovalo. U ostalom trebalo je i na Javi zabraniti trgovinu robljem (1688.); bila je dapače god. 1722. ta trgovina i dozvoljena uz globu od 10 for. na jednoga roba, dok nije konačno robstvo ukinuto istim zakonom od 2. rujna 1854., zakonom, koji odredi, da poslie 1. siečnja 1860. nitko više ne smije držati robova.

Pod Englezkom: zemljište proglašeno engl. vlastničtvom.

Kad je za napoleonskih ratova Holandija došla pod francuzku vladu, osvojiše Englezi god. 1811. holandijske naseobine na Sundajskom otočju i u južnoj Africi. Južnu Afriku i zadržaše, a na Sundajskim otocima ostaše do god. 1816.

Englezkim guvernerom bijaše u to vrieme sir Stamford Raffles; on poče upravljati načinom, koji se već bio ustalio u englezkoj Indiji. Znajući dobro, kako je na iztoku obće mišljenje, da je zemlja onoga, čija je i vlada, proglasi sve zemljište englezkim vlastničtvom, ukine sve daće, što su ih do sada nametale domaće poglavice, kojima za odštetu odredi stalne plaće — te su sada zapravo bili englezki državni činovnici — i uvede nove daće, koje su urodjenici plaćali ravno englezkomu namjestničtvu.

Opet pod Holandijom: petina plodinâ i radnih dana; prisilno obradjivanje.

Kad ove kolonije opet dodjoše pod holandijsku vlast, kolebahu holandijski guverneri punih četrnaest godina izmedju staroga svoga i englezkoga novoga sistema, dok general Vanden Bosch ne predloži kralju Vilimu I. (1815.—1840.) ovu osnovu, koja je bila i prihvaćena: Holandijska vlada treba da se stavi na mjesto domaćih poglavica i da od pučanstva pobire mjesto njih kao porez petinu priroda i petinu radnih dana, i to tako, da se na $^1/_5$ obradjivanoga zemljišta goje samo takve plodine, koje se dobro prodaju u Evropi, da se po tom spremaju u skladišta, voze u primorske luke i brigom posebnoga družtva dovoze na evropska tržišta, u Amsterdam i u Rotterdam. Bijaše to dakle sistem prisilnoga obradjivanja, rabote i monopola.

Činilo se izprvice, da će ovo biti dobro za sve stranke: Domaće pučanstvo ne će više stenjati pod samosiljem svojih poglavica; razvit će se obradjivanje onih rastlina (kavovca, sladorne trske itd.), što ih Evropi najviše treba; poglavice će dobiti 800 do 1500 for. na mjesec, a uz to će imati neki dio na dobitku, ako se pobrinu za što bolje obradjivanje tla.

Ovaj je sistem trajao preko 20 godina. Najbolje je kod njega prošla na oko holandijska državna blagajna, kojoj je samo kava donosila od 1840.—1874. poprječno čisti godišnji dobitak 22 mil. forinti. Na sladoru se dobivalo godišnje oko 8 mil. forinti, te je vlada na koncu na svoj račun dala priradjivati samo kavu i slador.

Ali baš time nije bilo zadovoljno domaće pučanstvo, koje je bilo priviklo gojiti samo rižu, jedinu svoju hraniteljicu. Osim toga bijahu skladišta često vrlo daleko, a i težka rabota ne bijaše nimalo unosna. Svaka je obitelj naime morala njegovati 600 kavovaca, na kojima je rodilo oko 180 kg kave, što su je urodjenici morali vladi prodavati kg po 40—45 filira.

Još mnogo nepopularnija bijaše gojitba sladorne trske, a tu je i rad bio još daleko slabije plaćen, te je za to vlada i imala dobitka istom od g. 1845.

Slobodno obradjivanje: ukinuće monopola na plodine (1870.).

Važne agrarne reforme počeše god. 1850., kad je vlada ukinula prisilno obradjivanje indiga (od koga se pravi modra boja i poznato plavilo za rublje), te na zemljištu, što se tako dobilo, uvela djelomice gojitbu sladorne trske, a djelomice, i to na velikom prostoru, dozvolila urodjenicima, da siju rižu za svoju potrebu. Iste godine stegnuo se trgovački monopol, a god. 1858. bijaše 16 lukâ otvoreno svjetskoj trgovini. No istom god. 1874. ukine vlada posebne zaštitne carine u korist holandijskoga brodovlja i uvede sistem slobodne trgovine.

Dne 21. srpnja 1870. stvoren je zakon, po kojem je od god. 1890. imao prestati svaki državni monopol pri gojitbi raznih plodina za izvoz, te su se od toga doba tvorničari i trgovci sami imali brinuti, kako će doći do sladora, kave i t. d.

Djelovanjem toga zakona sve se više suživalo zemljište prisilnoga rada, te se god. 1891. sladorna trska gojila slobodnim radom na 24.000 hektara, dok se rabotalo samo na 1.800 hektara. God. 1896. bilo je već preko 80.000 hektara, na kojima su slobodne ruke obradjivale sladornu trsku, dok je prisilnoga rada, naravski, posvema nestalo. I tako je i opet dokazano, kako sloboda blagoslovno djeljuje na gospodarske prilike i kod takvih naroda, koji nisu biele, privilegovane rase.

Spomenuti agrarni zakon od 21. srpnja 1870. uveo je još i mnoge druge reforme; tako primjerice odredjuje, da se tvornica sladora ne smije podići nigdje, gdjegod bi se time voda odvodila od domaćih rižišta, bez kojih se neobično gusto žiteljstvo (200 ljudi na 1 km²) ne bi nikako moglo prehraniti.

No i za tvorničare pobrinuo se ovaj zakon ustanovom, da unapried nisu više dužni kao dosele ²/₃ sladora prepuštati vladi uz vrlo nizke ciene. Evropskim (holandijskim) kolonistima dao je osim toga ovaj zakon priliku, da plodna, ali neobradjena zemljišta uzmu u najam na 35 godina, čime se oni i poslužiše, te je do god. 1896. na taj način došlo u evropske ruke oko 300.000 hektara zemljišta. Takav zakup dozvoljen je i Kitajcima i urodjenicima, ali se i jedni i drugi tim pravom slabo služe, te Kitajci do 1896. godine uzeše u zakup oko 12.000 hektara, a urodjenici oko 1200.

Skupno zemljištno vlastničtvo („desa“, zadruga).

Tu sad treba naglasiti, da je velika većina obradjenoga zemljišta na Javi i Maduri (otočić kod Jave, 1600 km² i oko 800.000 stanovnika) u rukama urodjenikâ (oko 2 i pô mil. hektara), ali tako, da vlastnikom nije pojedinac, nego čitavo selo, ili desa, dakle kao u Rusiji, gdje je redovno „mir“ (t. j. seoska obćina) vlastnikom i njivâ i livadâ, a nije samo vlastnikom šumâ i pašnjakâ. Privatnoga ili individualnoga vlastničtva urodjenici gotovo i ne poznaju, te je preostalo obradjeno zemljište (1,400.000 hektara) kao osobno vlastničtvo u rukama ili Evropljanima (51.737 duša), ili Kitajacima (261.080 ljudi).

Kako se lako možemo domisliti po onome, što se radilo s našim zadrugama, nije ni ta javanska „desa“ bila baš u volji liberalnim holandijskim reformatorima.

Agrarni zakon od 21. srpnja 1870. (i naši zadružni zakoni stvarani su izmedju 1870. i 1880., a posljednji je od 9. svibnja 1889.) odredjuje u načelu, da svaki posjednik ima pravo postati i osobni vlastnik svoga posjeda. No kako će takvim osobnim vlatnikom postati, o tom zakon šuti. Ali pod pritiskom holandijskih činovnika, naravski, sve u interesu urodjenikâ, počele su se neke „dese“ razpadati, te je holandijska vlada god. 1880. izdala naredbu, kojom zabranjuje svaki službeni pritisak u ovoj stvari. Ali je za to vlada dne 3. svibnja 1883. dobila od sabora ukor, jer da urodjenici imadu pravo izabrati takav oblik vlastničtva, kakav sami hoće, dok je vlada tobože onom naredbom pokazala, da joj je skupno vlastničtvo po „desama“ milije od vlastničtva osobnoga. Ova stvar još ipak nije definitivno uredjena, jer vlada, znajući za pravo mišljenje Javanaca, a videći i opoziciju proti „desama“ u holandijskom saboru, nastoji, da ovo pitanje što temeljitije prouči.

Posljedice reforama.

Spomenute reforme podigle su Javu na visoki stepen blagostanja. God. 1860. sva izvanjska uvozna i izvozna trgovina na Javi bijaše 180 mil. forinti, a god. 1876. sa susjednim otocima zajedno 335 milijuna forinti. Istina, vlada je god. 1860. uvezla za 25,441.017 forinti, a izvezla za 52,480.258 for., dok je god. 1876. uvezla samo za nešto preko 5 mil., a izvezla nešto preko 50 mil. forinti. Ali je zato privatni izvoz od 50 mil. poskočio na 162 mil., a privatni uvoz od 46 mil. (okruglo) na 116 mil. — God. 1896. sav izvoz i uvoz bijaše prema god. 1876. neznatno veći, naime 368 mil., od čega je na samu vladu došlo samo 7 mil. uvoza i 14 mil. izvoza.

Lako si možemo pomisliti već prema tim brojevima, da je Java prestala biti krava muzara za holandijski državni proračun. I u istinu čisti dobitak za državnu holandijsku blagajnu spao je od 40,449.000 god. 1863. na 2,300.000 god. 1877., a na ništicu god. 1878.

Kad bi u Holandiji živjeli u predsudama stare kolonijalne politike; kad i kod vlade i u saboru i medju narodom ne bi bio nastao pravi prevrat i u shvaćanju dužnosti prema naseobinama, smatrao bi se ovakav resultat spomenutih reforama pravom narodnom nesrećom. Ovako su Holandjani sretni i presretni, da kod spomenute svote od 368 mil. forinti prometa odpada 70% na njihovu domovinu, a tek 30% na tudjinu; sretni su, što su privatnici, to jest gotovo sve sami njihovi zemljaci, samo god. 1896. izvezli 38.820 tona kave, a i vlada je izvezla još uviek 14.728 tona; sretni su videći, da u velikom svietu vriede dosta, pače i mnogo samo zato, što su još za vremena proveli reforme, koje ih čine gotovo najnaprednijim kolonizatorskim narodom i koje im zajamčuju trajni materijalni dobitak, ako i ne za državnu blagajnu — što je i onako bilo samo izvorom državnoj razsipnosti — a ono za tisuće i tisuće radinih i poduzetnih njihovih zemljaka.

Kad danas koji inteligentan Holandjanin vidi u statistici, da sve one mirodije, radi kojih je bilo počinjeno toliko nasilja i sramote, ne vriede više od 3 mil. forinti, samo se gorko, ali ujedno i zadovoljno nasmieši, što se njegova domovina ipak sretno riešila zablude samosilja, stupivši odlučno na put jedinoga zasluženoga i sigurnoga blagostanja, na put dobre uprave i napredne intenzivne agrikulture, pak na put poduzetne, solidne i slobodne trgovine.

Napredna agrikultura to je unosnija, što je za nju lakše dobiti težake medju radinim Kitajcima, koji na Javu upravo grnu, i što je na samoj Javi još dobrih 10 mil. hektara plodne, ali neobradjene zemlje.

Poboljšanje uprave.

S dobrom upravom počeše Holandjani od god. 1860. time, što su domaći poglavice dobili nad sobom stroge i valjane evropske nadzornike. Cieli je otok Java razdieljen na 22 residencije, a u svima je dvostruka uprava: evropska i domaća. Evropskoj je na čelu glavni guverner na 5 godina, odgovoran kralju. Oko njega je vieće od 5 članova, a podredjeno mu je 7 ravnatelja (za pravosudje, za financije, za upravu, za bogoštovlje i nastavu, za obrt i javne radnje, za rat, za mornaricu), računarski dvor i 27 residenata, od kojih svaki ima jednoga zamjenika, jednoga tajnika i njekoliko gospodarskih nadzornika nad nasadima, što se obradjuju na račun vlade. I eto to je sveukupno holandijsko činovničtvo, koje dakako vrstnoćom svojom podpuno nadomješta svoju malobrojnost, te je naročito dužno dobro znati sva mjestna narječja, a prema vladinim uputama još osobito paziti na to, da ne povriedi osjetljivosti domaćega plemstva.

Pokraj te evropske administracije ostaje netaknuta domaća uprava. Svaki kraj ima na čelu regenta, što ga holandijska vlada imenuje izmedju članova bivših vladarskih obitelji. Ti regenti imadu, kako već spomenusmo, 20—35 tisuća forinti na godinu, a do god. 1867. davalo im se i mnogo zemljišta, od čega se odustalo, jer se opazilo, da vazda zahvaćaju najbolju zemlju. Područje takvoga svakoga regenta razdieljeno je na 5—6 kotara, kojima su na čelu domaći činovnici zvani „vedono“. To su obično puke dangube, te mjesto njih rade t. zv. „patti“. To je neka vrst velikih vezira ili dvorskih meštara (major domus). Kotari se diele na obćine ili „dese“, a upravljaju njima domaći načelnici, koje naravski potvrdjuju holandijske oblasti. Takvi načelnici pobiru neki porez na rižu, što ga je za englezke vlade uveo guverner sir Stamford Raffles, paze na podjelu zemljišta za obradjivanje, a obavljaju i redarstvenu službu. Uza sve to autonomni kolonijalni proračun vrlo je znatan, dapače velik: oko 130 mil. forinti prihoda, a od prilike isto toliko troškova. U posljednje vrieme pojavio se dosta velik deficit (1891. god. 14·2 milijuna forinti; 1894. god. 10·3 mil.; 1896. god. 12·3 mil.). No taj je deficit nastao u jednu ruku radi dvadesetgodišnjega rata s Ačincima, ratobornim plemenom na sjevernom dielu Sumatre, a u drugu ruku radi mnogobrojnih javnih radnja, što ih je vlada počela izvoditi.

Škole za urodjenike.

Značajna je stavka u autonomnom javanskom proračunu: škole za urodjenike. God. 1849. vlada je prvi put guverneru dozvolila, da u tu svrhu potroši 25.000 forinti. Ali je za to god. 1896. u to ime bila potrošena već liepa svota 1,387.530 forinti.

Holandijska je vlada doduše u neprilici, što urodjenici, čim se malo više naobraze, traže mjesta u državnoj službi. To će valjda vladu i sklonuti ná to, da mjesto školâ, iz kojih bi izlazili kandidati za činovničtvo, podiže ratarske, obrtničke i u obće strukovne škole.

Razstava uprave od sudstva.

Kao važnu reformu treba još spomenuti razstavu sudačke i upravne vlasti. Od god. 1869. nisu naime više residenti, dakle politički upravni činovnici, predsjednici domaćih sudova, nego se na ta mjesta postavljaju izučeni pravnici, razumije se, Holandjani, koji, naravski, ne mogu ni nastupiti svoje službe, ako temeljito ne znaju domaćih narječja.

I tako Holandija nema doduše više u svom državnom proračunu stavke poznate pod imenom: „kolonijalni višci“, ali se zato trgovina Sundajskih otoka samo s Velikom Britanijom vanredno razvila, te je primjerice izvoz sladora već god. 1877. vriedio 22 milijuna forinti, dok je pod starim sistemom neposredno prije godine 1874., kad je uvedena slobodna trgovina, taj izvoz iznosio 9,295.000 forinti. No što je daleko važnije, pučanstvo holandijskih kolonija, ako još i nije posvema slobodno, živi daleko bolje, nego podanici mnogoga malajskoga vladara. A to i jest ona jedina politika, koja će Holandiji medju velikim vlastima, pa bilo medju njima i nezasitnih grabežljivaca, sačuvati golemu i prebogatu njezinu kolonijalnu državu. Čim Holandjani jednom shvatiše, da kolonizacija nije eksploatacija, i da nijedna naseobina ne smije ni postati, a kamo li vječno ostati neka vrst vlastelinskoga majura, moradoše se ozbiljno i uztrajno latiti posla, da posebice na Javi uz političke reforme provedu i veliko kulturno i socijalno djelo. Zato je Java prestala biti golema prisilna radionica, ali zato sada ima pouzdane nade, da će prostrano područje na ostalim otocima, poimence na Borneu i na Sumatri, osjetiti doskora blagotvorne posljedice ove nove kolonijalne politike, te će se i ovdje već jednom stvoriti kulturno družtvo pomoću slobodnoga rada, slobodne trgovine i prave kršćanske prosvjete.

4. Zašto je i kako je Španjolska prestala biti kolonijalnom vlašću.

Vriednost Kube.

Početkom XIX. stolj. Španjolska je izgubila svoje kolonije na američkom kopnu, ali joj ostaše dva velika antilska otoka: Kuba i Portoriko, medju kojima je sama Kuba vrednija od svih Velikih i malih Antila zajedno. Vidimo to već iz toga, što je Kuba danas, a bila je i cielo XIX. stolj., za produkciju sladora najvažnije mjesto na cielom svietu, pa je to i bilo, spomenimo odmah, glavnim razlogom, radi koga se sjeveroameričke Savezne Države vanredno zanimahu za taj biser Antilâ, dok ga koncem XIX. stolj. i ne dobiše u svoje ruke.

Dugotrajni nemar za Kubu.

Španjolci nisu sve do konca XVIII. stolj. za Kubu mnogo marili, a i stranci su je prezirali. Zato se na njoj nije dugo razvila sladorna industrija, nego se pučanstvo bavilo ratarstvom i stočarstvom, a bijaše ogromnom većinom (više od tri četvrtine) španjolsko, dakle evropsko, jer se crnaca uvezlo u Havanu od 1521.—1790. samo 90.876, dok je u to doba (1790.) bjelaca bilo oko 300.000.

Reforme: dekret o slobodnoj trgovini (1809.).

Već koncem XVIII. stolj. izdaše iz Madrida dvie odredbe, koje su počele podizati Kubu iz njezine zapuštenosti i zaboravi. Pod ministarstvom grofa Arande uvedena je na otoku pošta, a 21. kolovoza 1774. otvoreno mu je sedam španjolskih luka: Barcelona, Alicante, Carthagena, Malaga, Corogna, Gijon, Santander. God. 1777. izdao je markiz Sonora još slobodniju odredbu, tako zv. „dekret o slobodnoj trgovini“. No odlučan i zamašan korak učinila je španjolska vlada god. 1809. pod Ferdinandom VII., otvorivši Kubu čitavomu svietu. Sva roba bila je razdieljena u četiri skupine: španjolski produkti pod španjolskom zastavom; španjolski produkti pod tudjom zastavom; tudja roba na španjolskom brodu i tudja roba na tudjem brodu. Prema toj razdiodi plaćalo se od vriednosti (ad valorem) $7\frac{1}{2}$ do $33\frac{1}{2}\%$ i time je sve bilo u redu.

Sjetimo se sada, kako se u to doba Englezka još nepomično držala svoje kolonijalne nagodbe i kako je svoje Antile silila, da po gorivo i po živež idu čak u Kanadu; sjetimo se, da je i Francuzka i Holandija u to vrieme trgovinu svojih naseobina najtjesnogrudnije stezala, pa ćemo pojmiti, kako je Španjolska najedanput stupila na čelo praktičnih naroda, što se odmah pokazalo na neobičnom procvatu dosada gotovo zaboravljene Kube. Englezi, Francuzi, Holandjani pohrliše na Kubu, donoseći i svoj novac i svoje izkustvo, i svi se snebiše od čuda, videći nenadkriljive prirodne pogodnosti za sladornu produkciju i trgovinu.

Prirodne prednosti na Kubi.

Kuba je na razkrižju svjetskih putova medju sjevernom i južnom Amerikom, a dobrim dielom i medju Evropom i Amerikom; njezino je tlo izvanredno plodno, i tako prostrano, da se produkcija može prenositi s jednoga mjesta, čim je zemlja izcrpljena, na drugo, koje još nije bilo ni obradjivano. Otok je neobično dug i tako uzak da nema nasadâ, koji bi bili 40 km dalje od mora; osim plodna zemljišta još su tu bogate prairije (pašnjaci i livade) i duboke naslage kamenoga ugljena, pak velika množina bakrene rude.

Povoljne izvanjske prilike: obilje crnačkih radnika; Englezka i Francuzka ukidaju zaštitnu carinu.

Tim prirodnim prednostima nadošle su najedanput vrlo povoljne izvanjske prilike: Englezi ukinuše trgovinu robljem god. 1812., a samo robstvo 1833., dok je Kuba i jedno i drugo zadržala, te je još god. 1857.—1860., kad se drugčije nije dalo, robovima kriomčarila na desetke tisuća. Samo od god. 1790.—1820. primila je Havana 225.574 roba. Dok su dakle englezke i francuzke naseobine prolazile kroz težku krizu radi nestašice radnih ruku, bilo je na Kubi više radnih sila nego ikada. U isto doba nagli pad sladorne produkcije na Haitiju (Sant Domingu), pak jaka struja onih španjolskih doseljenika, koji u pobunjenim južnoameričkim kolonijama pristajahu uz madridsku vladu; napokon ta sreća, da baš u doba največega razvoja sladorne produkcije na Kubi i Englezka i Francezka ukinuše zaštitne carine, te se Kubi najednom otvoriše dva golema tržišta, sve je to pripomoglo, da je god. 1867. produkcija sladora bila 700 milijuna kilograma i da je još mnogo prije toga Havana postala glavnom lukom u Americi, a u neku ruku i na cielom svietu: godimice ulazilo je u nju oko 6.000 brodova, od kojih jedna trećina bijaše španjolska.

Uza sve te vanjske povoljne prilike i uz najveće obilje crnačkih radnih ruku vlastnici plantaža počeše uvoditi nove strojeve i u obće modernu tehniku u produkciju sladora, a u isto doba se baciše na to, da u jednu ruku privedu što više slobodnih radnika bjelaca, a u drugu ruku, da dovedu što više Kitajaca. Dapače radila je središnja madridska vlada (od god. 1854.) i na tom, da što više osokoli „gojitbu“ crnaca, kako se ne bi neprestance morali uvažati.

Okret na gore: carina na brašno, vunu i t. d.

No gle, sve ovo okrenulo se na zlo, jer je Španjolska u nesretnoj svojoj tradiciji samo zato široko koraknula napried, da onda tvrdoglavo ostane na istome mjestu i onda, kad se uvjerila, da je sa svakoga gledišta u kolonijalnoj svojoj politici tako zaostala za drugim narodima, te je i za svoje naseobine postala pravo sredovječno strašilo.

Kod Španjolske se najbolje pokazala istinitost stare rečenice: Tko ne napreduje, taj nazaduje. Kako su vlastnici kubanskih plantaža u prvoj polovici XIX. stoljeća ponosno gledali na englezke i francuzke Antile, tako su doskora od stida morali poniknuti, a od ogorčenja škripati zubima i stiskati šake proti madridskoj vladi. A evo za što: Mjesto da reformu od god. 1809 u Madridu dalje izgradjuju, počeše ju sve više stezati, te napokon, tobože u interesu vlastnikâ plantažâ, oslobodiše španjolsko brašno, vunene i pamučne tkanine, papir, neizradjeno željezo i vino od svake carine, i to već u drugoj četvrti XIX. stoljeća. Što se sada dogodilo? Savezne Države, koje su za većinu spomenutih produkata, naročito za svoje brašno, morale plaćati carinu prema cjeniku od god. 1809., udariše za odmazdu carinu na kubanski slador. U Savezne Države izvozila je Kuba 62% svoje produkcije (u Španjolsku samo 3%!), te je njezina sposobnost za svjetsku utakmicu silno oslabila time, što se morala skupo hraniti i odievati, a najbliže i najprostranije tržište bijaše joj zatvoreno.

Stare upravne pogreške: bezposleno i pokvareno činovničtvo; prisilni papirni novac i t. d.

U Madridu uztrajaše tvrdokorno i kod svih svojih pogrešaka upravne i financijalne politike: ni na Kubi ne primahu kreolâ za činovnike, za koje su i tu imenovali samo „stare Španjolce“, rodjene u Evropi. Za takve stare španjolske činovnike plaćala je Kuba godišnje samo mirovinâ 3,780.000 franaka. Aktivnoga činovničtva bijaše veliko množtvo, a na čelu mu stajaše šest ministarstva (za pravosudje, za financije, za rat, za pomorstvo, za upravu i za javne radnje), koja bijahu puna samovoljnih i mastno plaćenih danguba. Ove su dangube osim svoje velike plaće sticale imetak potajno trgujući robljem, kriomčarenjem smotaka i nedostojnim običajem prisilnih darova.

Visokim činovnicima morali su bogatiji ljudi nositi velike darove za miraz njihovim kćerima i obasipati dragocjenostima njihovu djecu na krštenju. Osim toga središnja madridska vlada uzimaše za sebe od 150 milijuna kubanskoga proračuna dobrih tridesetak milijuna, a s havanskom privatnom bankom postupaše tako državnički, te je po Kubi kolao prisilni papirni novac. Još su Kubanci morali plaćati za španjolski dug Saveznim Državama, a mati-zemlja svaki bi im čas znala naprtiti i drugih troškova, koji se Kube baš nimalo ne ticahu, primjerice za upravu otokâ Fernando-Po i Annobona u Africi uz Guinejsko pobrežje.[1]

---

[1] Sva ova fakta navodim po Savremenoj kolonizaciji I. str. 258., a i cielu ovu stvar obradjujem u glavnom po trećem poglavlju istoga djela (I. str. 251—273).

Pod takvom vladom i upravom bujno se počeše razvijati stare i nove klice unutrašnjih družtvenih zala i nevolja.

Užasno težak položaj robova.

Dok je Kuba bila zaboravljeni i gotovo prezreni otok; dok se na njoj robstvo nije bilo udomaćilo, razvijao se družtveni život dosta zdravo. Naročito se liepo postupalo s robovima, koliko ih bijaše, te su im posebice bila priznata, a i poštivana ova četiri prava: pravo ženiti se i udavati; pravo prisiliti gospodara u slučaju prevelike ili nezaslužene strogosti, da te proda drugome gospodaru; pravo sticati imovinu, i napokon pravo izkupiti svoju slobodu. A da toga nije ni bilo, Španjolci, kao stalni žitelji, gotovo kao neka vrst urodjenikâ, ne imadjahu ovdje onoga pustolovnoga biljega, koji se u njih razvio po ostaloj Americi, a sačuvaše dobre navike ugladjenosti i dostojanstvenoga držanja, što ih donesoše iz Evrope.

No od kada na Kubu nagrnuše čitave čete pustolova i spekulanata francuzkih, englezkih i holandijskih, od kada se broj robova tako pomnožao, te ih je već god. 1850. bilo 447.600 duša, a po nekima dapače još jedanput toliko; od kada se naročito robovima potajno trgovalo, te se za mnoge nije moglo, ni smjelo znati, postade njihov položaj tako strašan i težak, te je prosječno jedan rob živio samo deset godina. Što to znači, pojmit ćemo pravo istom onda, kad uvažimo, da su robovi na Barbadi u doba, kad je robstvo bilo najužasnije i najnečovječnije i kad su pogibali kao muhe, ipak poprečno živjeli 16 godina. (Savremena kolonizacija I. str. 256).

Ali toga užasa ne bijaše još dosta. Morale su doći nove strahote, koje ti se čine kao grozna priča o divljačtvu čovjekovu u predhistorijska vremena.

Useljivanje i pobuna Kitajaca.

Spomenusmo, da se vlastnici kubanskih plantaža baciše na useljivanje Kitajaca. God. 1849. dovezeno ih je na Kubu 20.000; 1857. god. 17.146, medju njima samo 7 žena; god. 1862. bijaše na Kubi već 60.000 Kitajaca, kupljenih po 1500—2000 franaka. God. 1884. bijaše ih 70.000 i medju njima samo 1000 žena.

Radi te trgovine pod formom slobodne pogodbe uzbuni se parlament englezki, osobito, kad je kitajska svjetina u Kantonu poubijala 18 kitajskih agenata, koji u ime velikih havanskih poduzetnika skupljahu „robu“ za tu nedostojnu trgovinu. Dne 28. studenoga 1857. šanghajski podkralj pošalje na sve evropske konsule prosvjed proti varanju i lovljenju kitajske sirotinje. God. 1868. pobuniše se Kitajci na tri broda (na „Carmelini“ iz Bordeauxa, na „Esperanci“ iz Nantesa i na „Theresi“ iz luke Makao, portugalske kolonije u iztočnom Kitaju).

Dolazkom Kitajaca, i to gotovo sve samih mužkaraca, uciepiše se azijatske mane na afričke i na evropske „divljake“, te je u to doba na Kubi sve dozrelo za krvavu pobunu, kakvu je težko naći u svoj povjesti. Ova pobuna spada u prevrat kolonijalnė politike najviše za to, što su buntovnici bili razboritiji i čovječniji od predstavnikâ španjolske vlade i od vlade same. Vidjelo se to osobito iz njihova proglasa od 20. veljače 1869., kojim ukidaju robstvo i koje doslovce glasi ovako:

„S razloga, što robstva, koje je na Kubu uvela španjolska vlada, mora nestati zajedno s tom vladom, narodno predstavničtvo živo želeći, da se u buduće poštuje vječna pravda, u ime te pravde i u ime naroda, koji zastupa, odlučuje:

Čl. 1. „Robstvo se ukida. — Čl. 2. Vlastnici ljudî, koji su do danas bili robovi, dobit će odštetu. — Čl. 3. Svi pojedinci, koji ovim proglasom zadobiju slobodu, svim će silama uznastojati, da se i Kuba oslobodi. — Čl. 4. U tu će svrhu svaki od njih, koji bude sposoban za vojničku službu, stupiti u naše redove, dobivati istu plaću i uživati sve druge pogodnosti poput ostalih slobodnih vojnika. — Čl. 5. Tkogod nije sposoban za vojnu službu, obavljat će za vrieme rata isti posao, što ga i sada radi.“ (Savremena kolonizacija I. str. 261. Opazka).

I ako je ustanak bio sa svakoga gledišta opravdan, te je od prvoga časa bilo očito, da će uza nj pristati i bogate obitelji, site tiranije madridske i činovničkoga plienjenja, kao i svi veliki trgovci i industrijalci, kojima je dodijala zastarjela španjolska trgovačka politika sa svojom nespretnom zaštitnom carinom, a pogotovo da će uz ustaše pristati široki slojevi puka, uzprkos svemu tomu ne htjedoše u Španjolskoj ni čuti, da Kubancima bilo u čem popuste. Španjolski državnici ne mogahu ni pomisliti na to, da bi se moglo i smjelo ugovarati s buntovnicima; bogati katalonski tvorničari i mnogobrojne obitelji, za koje Kuba bijaše krava muzara, ne htjedoše ni čuti o tom, da se ustanku ikako drugačije učinikraj, već surovom bezobzirnom silom. Ali i sile poče Španjolskoj ponestajati, te se ona uteče divljačkoj okrutnosti. Dne 21. ožujka 1869. pohvataše španjolski vojnici 250 najodličnijih Kubanaca izabranih medju prvim kreolskim obiteljima i odvedoše ih u zatočje na Fernando-Po i u Mahon, tvrdjavu na otoku Minorki.

U Madridu mišljahu, da će ovakvim divljačtvom ustanak ugušiti, ali se ljuto prevariše: buna plane podvostručenom žestinom i potraje gotovo punih 10 godina, sve do 1878. god., kad je povjereno poštenjačini, maršalu Martinezu Camposu, da opet Kubu umiri. Martinez Campos sklopio je s ustašama nagodbu („convenio“), koju je, kako je sam priznao u španjolskim Cortesima (saboru), kupio za 17 milijuna reala (preko 4 mil. K), dok ga je usred sabora bankir Salamanca obtužio, da je tu nagodbu sklopio samo pomoću deseterostruke svote, dakle sa 170 milijuna reala, ili više nego s 40 mil. Kruna.

Posljedice ustanka.

Bilo, kako mu drago, Španjolska je i bez ovoga preskupo platila dugotrajnu bunu: produkcija sladora pala je od 700 mil. kg. god. 1867. na 330 mil. kg. god. 1876.—1877.; prisilni papirni novac u vriednosti od 100 piastri (oko 500 K) vriedio je samo 45 piastri u zlatu, ili oko 225 K; autonomni proračun porasao je od 150 mil. na 200 mil. franaka, i to opet bez ikakva pitanja i bez parlamentarne kontrole porezovnikâ. Mali trgovci u Havani plaćahu preko 12.000 franaka izravnoga poreza, a nitko nije pitao, kolik im je dohodak. Veliki trgovci uvoznom robom plaćahu često i do 50.000 izravnoga poreza, a vlastnici plantaža jednu, dvie, pa i tri stotine tisuća.

Već se iz toga vidi, da se ustankom u Madridu nimalo ne opametiše. Ne držahu dapače ni onih obećanja, što ih je ustašama dao u ime njihovo maršal Martinez Campos. Dapače i samo oslobodjenje robova vuklo se kao gladna godina. Najprije (1872.) izadje zakon, kojim se oslobadjaju robovi stariji od 60 godina i novorodjena djeca; za tim tek 7. lipnja 1880. izadje zakon, kojim se oslobadjaju doduše svi robovi, ali istom poslie sedmogodišnjega šegrtovanja. I zato je na proturobskom kongresu u Parizu dne 5. svibnja 1881. poznati zagovornik oslobodjenja robova Schoelcher s punim pravom kazao: „Čovjek se slobodi ne uči u robstvu, baš kao ni plivanju na suhu“.

Kad pomislimo, da Kuba ima po prilici 119.000 km² i da njezina mala susjeda Barbada lako hrani 409 ljudi na 1 km², onda ćemo uvidjeti, da bi ih Kuba lako mogla prehraniti daleko preko 10 mil., to jest, da je samo ona dosta prostrana, da Španjolskoj bude i poslie gubitaka kopnenih jako uporište i svjetskoga značenja. Ali u Madridu to nikako ne htjedoše uvidjeti ni za svoje Antile (Kubu i Portoriko), ni za Filipine; zato od god. 1895.—1898. izgubiše i jedne i druge, i to na korist Saveznih Država, kojima ih bijahu najmanje voljni priuštiti.

Filipinski otoci.

Filipinsko otočje ima 293.000 km² i oko 5½ mil. stanovnika. Ako spomenemo, da Portoriko ima preko 9.000 km² i 800.000 stanovnika, a Kuba preko 1½ mil. stanovnika (od toga polovicu bjelaca), to su ostatci španjolskoga kolonijalnoga gospodstva još pred malo godina i svojim prostranstvom, na ime 420.000 km² i svojim pučanstvom do 8 mil. ljudi, a pogotovo svojim neprispodobivim položajem i neizcrpivim prirodnim bogatstvom zasluživali nešto više brige, pravednosti, pa i ljubavi, nego što ih je tim obsipala kratkovidna i samovoljna madridska vlada. I s malo praktičnoga modernoga duha mogli su Filipini na razkršću medju Amerikom i Kitajem svojim šumama prostoga gradjevnoga i finoga drva, svojim bogatim naslagama željeza i ugljena, pak onda osobito svojom produkcijom sladora, kave, pamuka i duhana samu Kubu daleko nadkriliti. I nadkrilit će je, ali nipošto pod vladom, koja je na tom otočju udomaćila takav duh, da je god. 1639. domaće pučánstvo u svom fanatizmu priredilo pokolj Kitajaca u Manilli, a god. 1820. pokolj Englezâ, Francuzâ i Amerićana, jer da su krivi — koleri.

Zaključak.

I tako je Španjolskoj ostala još jedina nada, da se proširi na susjedno afričko kopno, u Maroko. Ali nedavni sporazumak francezko-englezki (od 9. travnja 1904.), prema kome su Francuzkoj dane slobodne ruke nad zapadnom Afrikom, osujetit će i tu posljednju nadu. Španjolska će naravski pokušati, a već i kuša, da diplomatskim kombinacijama, posebice svojim oslonom na Njemačku, postane kakav takav faktor u medjunarodnoj politici. Ali njezin je pad tako strašan i tako zaslužen, da će trebati promieniti čitavu unutrašnju politiku, cielo shvaćanje svieta i života medju španjolskom inteligencijom i medju španjolskim pukom, da se uzmogne raditi na tome, da barem španjolski jezik[1] i španjolska kultura — ako to već nije moguće za španjolsku državu — zadrži, pa i poveća svoje značenje u novom, daleko širem kolu kulturnih naroda, nego je to bilo u vrieme španjolskih kraljeva, koji su se doduše ponosili time, što u njihovu carstvu sunce ne zalazi, ne mareći, ili ne videći, da je u njem već nestalo svjetla napredne misli i sunca narodne slobode.[2]

5. Kolonizovanje Kanade.

„Pastirske“ i „ratarske“ kolonije poslie odciepljenja Saveznih Država.

Već je bilo rečeno, da se moderna kolonizacija najjače i najuspješnije razvila ondje, gdje su Evropljani imali savladati samo prirodne zapreke, gdje im se nisu nametale brige i dužnosti prema domaćemu pučanstvu. To i jesu zapravo kolonije u podpunom smislu te rieči, jer se tu sav kulturni život razvija na svojim temeljima: na pastirstvu i na ratarstvu; mogli bismo dakle „nove zemlje“ sgodno nazvati pastirskim i ratarskim naseobinama. Takvim je kolonijama Velika Britanija i postala ne samo prvom kolonizatornom državom, nego i prvim svjetskim tržištem i surovinâ i obrtninâ, izuzevši za neke grane Savezne Države sjeveroameričke. Ali nisu ni Englezi došli bez muke i bez dugoga lutanja do takve kolonijalne metode, koja im je pribavila i za dugo zajamčila prvenstvo u ratarskoj kolonizaciji. I oni su mnogo učili i mnogo se mučili, a taj njihov nauk i njihova muka bit će vazda dobar primjer i izvrstna škola za sve narode.

---

[1] Španjolski danas govori do 60 mil. ljudi, od toga jedva $^1/_3$ u samoj Španjolskoj, a svi ostali u srednjoj i južnoj Americi, u samom Meksiku oko 12 mil. na prostoru blizu 2 mil. km^2. U svjetskoj centralizaciji, u kojoj vriede samo veliki gospodarski i kulturni faktori, mogu se dakle stari i novi Španjolci zajedno domoći i ugleda i snage. Čini se, da se na tom ozbiljno i radi.

[2] Iz duboke francuzke studije „Psiholožka skica evropskih naroda“ (Esquisse psychologique des peuples européens par Alfred Foullée, Paris, Alcan, 1902., str. 550., 10 frcs) uvjerih se (pogl. 3., str. 139.-188.), da su Španjolci još uviek takav narod, koji se može preporoditi, a već se i preporadja, jer uz ostalo uvidja, da i najbolja vojska ne smije imati previše generala (Španjolska ih je do nedavna imala 540, a Francuzka s trostrukom vojskom 300!) i da se sa 10.000 km željeznice na pol milijuna km^2 površine ne dolazi do modernoga napredka.

Kad se poslie desetgodišnjega rata za oslobodjenje (od 1773. do 1783.) od Velike Britanije odciepilo njezinih trinaest naseobina na sjevernom američkom kopnu i stvorilo Savezne Države, bijahu svi savremenici gotovo jednodušni u sudu, da je to početak propasti englezke kolonizacije. A kad tamo, to je bio početak njezinoga napredovanja, jer u Londonu odlučiše, da u Kanadi ne počinjaju pogrešaka, koje su im se tako osvetile novim Saveznim Državama.

Istina, Kanada je istom koncem XIX. stoljeća postala takodjer industrijalna i trgovačka zemlja, te se londonskoj vladi u čisto ratarskoj koloniji bilo vrlo lako čuvati trgovačkih pogrešaka; istina je i to, da su gotovo svi englezki političari i državnici glavni uzrok odcjepljenja spomenutih trinaest kolonija tražili u tome, što su nekoje bile faktično već od prvoga početka neodvisne, a sve su imale podpunu zakonodavnu vlast, te je to englezko mišljenje bilo razlogom, što je Kanada istom revolucijom 1827.—38. morala izkupiti pravo na svoje autonomno zakonodavstvo; istina je napokon, da su Englezi u Kanadi počinili čitav niz velikih pogrešaka u svojoj agrarnoj politici. Pa ipak je povjest kanadske kolonizacije najjasnijim i nepobitnim dokazom za ovu staru i poznatu tvrdnju: Englezi postaše i ostaše velikim narodom jedino zato, što kod njih najzamašnije reforme nalaze vazda iskrenih i odlučnih branitelja i što je javno mnienje sposobno priznati opravdanost i najoštrijim prigovorima pojedinih neodvisnih ljudi.

Prve pogreške. — „Quebec Bill“ 1774.

Kanadu je Englezka dobila od Francuzke poslie zlosretnoga sedmogodišnjega rata (1756.—1763.), koji se nije vodio samo u Evropi, posebice u Slezkoj medju Marijom Terezijom i Fridrikom II., nego i na čitavoj zemaljskoj kruglji, da tako kažemo, medju saveznicima bečkim i berlinskim, a naročito medju Velikom Britanijom i medju Francuzkom. To je dakle kolonija, koju Englezi osvojiše oružjem i u kojoj naravski nadjoše stari kolonijalni sustav: samovoljnu administraciju bez najmanje mjestne samouprave; prevlast plemstva i svećenstva na osnovu feudalnoga sistema; težnju za časovitim trgovačkim dobitkom bez smisla i bez volje za naporan rad i za trajne, bilo i skromnije uspjehe.

U Kanadi bijaše tada oko 60.000 stanovnika, velikom većinom ratara, sve samih Francuza.

Poput svih nerazumnih osvajača počeše i Englezi u novoj koloniji vladati nasilno: nametnuše Francuzima englezke zakone, englezke činovnike, dapače i englezki jezik. Na sreću za se dosta brzo uvidješe, da to nije ni za njih koristno, a kamo li pravedno, te god. 1774. izadje „Quebec Bill“, zakon za Dônju Kanadu (ili krаće Quebec po glavnom gradu istoga imena), kojim se opet uvodi i francuzko običajno pravo, a tim postavlja temelj posvemašnjoj obćinskoj autonomiji, pak „zakonodavno vieće“ kao savjetujući organ englezkomu guverneru. Ako Kanada i nije dobila zakonodavne vlasti, a time ni upliva na obće kolonijalne poslove, stekla je odlučan glas u svim mjestnim upravnim, gospodarskim i kulturnim pitanjima, a prema francuzkomu sistemu feudalne tiranije bio je to vanredan napredak.

Američka revolucija mnogo je dakako pripomogla tomu, da su u Londonu prestali pomišljati na „britanizaciju“ Kanade. Radi te revolucije, osobito poslie svršetka rata doselio se u Kanadu najprije velik broj „loyalista“, t. j. Englezâ, koji ostaše vjerni materi-zemlji i onda, kad je postala maćeha, pak poslie njih mnogo englezkih vojnika, koji iza sklopljena mira zamoliše od vlade zemljišta na sjeveru velikim jezerima, da se tu poožene i trajno nastane. Svi si ti doseljenici s malim izuzetcima izabraše nova prebivališta na zapadu francuzkoj Kanadi, a i kasnije se ovi krajevi tako napučivahu, da su se Francuzi i Anglosasi vrlo malo pomiešali, pa je i danas Dônja Kanada sasvim francuzka, dok je Gornja čisto englezka.

Zakon od god. 1791. — Osnova K. Foxa.

Tu prirodnu razdiobu utvrdio je i zakon od god. 1791., kojim je zakonodavnomu vieću u jednu ruku proširen djelokrug, a u drugu ruku stvoren je tako napredan izborni red, da je to bilo gotovo sveobće izborno pravo. Takvo zakonodavno vieće bilo je jedno za Dônju, drugo za Gornju Kanadu. Pokraj toga vieća, ili bolje dugo vremena pod njim bijaše narodna skupština, koja se birala spomenutim vrlo širokim izbornim pravom i nad kojom je i predugo vladalo zakonodavno vieće, što ga je imenovao kralj. Ipak je i ova reforma bila novi napredak, to više, što je pala osnova Karla Foxa (1749.—1806.), vodje wighâ, rječitoga protivnika Pittova i oduševljenoga zagovornika englezko-francuzko-američkoga saveza. Fox je naime predlagao za Kanadu gornju kuću, u kojoj bi bili francuzki velikaši, kojima bi se priznalo nasljedno plemstvo. Pitt, nepomirljivi protivnik Napoleona i Francuzke, sa 24 godine prvi englezki ministar (1759.—1806.), znajući dobro, da izseljenici ponajviše ostavljaju domovinu radi aristokratskih njezinih uredaba, uzprotivi se Foxovu predlogu i sruši ga.

Seoba Kanadjana u Savezne Države. — Peticija od god. 1828. i pobuna 1837.—1838.

Velika je bila pogreška u tome, što je u Englezkoj prevladalo mišljenje, da se kolonijama nipošto ne smije dati prave i podpune autonomije. Još je sva sreća, što je i Kanada imala i slobodu peticija (javnih pritužaba), jer bi inače susjedne Savezne Države bile preko svojih granica premamile još više Kanadjana, nego ih je prema statistici od 1850. do tada ostavilo Kanadu i prešlo u Savezne Države. Istina, taj je broj (147.711 duša) za mladu i prostranu koloniju vrlo velik, ali tu treba odmah naglasiti, da su Kanadjani englezkom agrarnom politikom bili još nezadovoljniji, nego politikom upravnom.

God. 1828. podpiše 87.000 Kanadjana na kralja peticiju, u kojoj se nabrajahu glavna zla i nepravde, što se više nisu dale podnositi. Tadašnji ministar kolonija Huskisson preda peticiju saborskomu odboru dônje kuće, a taj je odbor odsudio pobiranje poreza bez kanadskoga sabora i trošenje kanadskih dohodaka bez pitanja samih Kanadjana, te sve pritužbe proglasi u glavnom opravdanima i toplo preporuči, da se uvaže.

Ali u Londonu nije još uviek bila dosta jaka struja, koja preporučivaše novi napredni pravac u čitavoj kolonijalnoj politici. I tako je došlo do spomenute kanadske pobune od 1837.—1838. Osim navedenih političkih razloga tû je pobunu najviše izazvala nepraktična englezka agrarna politika u Kanadi.

Uzroci pobuni: loša agrarna politika.

Vlada je najprije u Dônjoj Kanadi na 60 ljudi dala bezplatno razdieliti preko 400.000 hektara. Za tim je god. 1825. u Gornjoj Kanadi bezplatno razdielila plodnoga zemljišta u malo manjem obsegu, nego što je čitava Irska, te se domala tamošnje, za onda još riedko pučanstvo (150.000 ljudi), nije moglo slobodno kretati, a ni vlada nije imala više pri ruci razpoloživa zemljišta. Još davno prije toga, odmah poslie rata za oslobodjenje američkih kolonija, podielila je vlada 1.200.000 hektara svojim vojnicima, a nešto manje njemačkim vojnicima i mornarima, koji su poslie rata bili odpušteni, i to počevši od 3 hektara prostomu vojniku, pa do 800 hektara pukovnicima. U Novoj Škotskoj od 2 $^1/_2$ mil. hektara plodne zemlje ostalo je vladi tek kakvih 100.000 hektara, a sve je ostalo razpoklanjala. Čitav otok Princ-Eduard (danas preko 110.000 stanovnika) razdan je šestdesetorici ljudi, koji dakako zemlju brzo preprodaše, te za kratko otok dodje u ruke samo četvorici od njih.

Takva razsipnost morala je dovesti do toga, da si vlada nije mogla već drugačije pomoći, nego je uzimala, što je prije dala. Tako je najprije oduzela golemo područje njekomu družtvu za Hudsonski zaljev i stvorila od toga kanadsku pokrajinu Far West ili Manitobu. Za tim si je pomogla ovako: Prema jednomu zakonu od god. 1791., kadgod se gdje u Kanadi dielilo zemljište, jedna bi se sedmina ostavila za kralja, a jedna za kler. Te su sedmine, obično neobradjene, gospodarstvu mnogo smetale, pak je sada vlada kler ovlastila, da svoje zemljište razproda, a isto je počela raditi i s krunskim dobrima.

Pri prodaji nije bilo nikakvoga ustaljenoga sistema. Jednom se prodalo za stalnu cienu, i to sad vrlo jeftino, sad vrlo skupo, drugi put se dobra dražbovahu, treći put se razdavahu kao i prije. Ta neustaljenost u agrarnoj politici bila je najvećom zaprekom uredjenju zemljištnih posjeda, pa se zato nije u Kanadi ni mogla razviti praksa, da se trošak za ceste i druge javne radnje razporeže na obradjena i na neobradjena zemljišta, da se naime koloniji dadu dobra obćila, taj prvi uvjet za blagostanje.

Sve je to dovelo do takvoga nezadovoljstva, da su se Kanadjani u jednu ruku počeli seliti u Savezne Države, a u drugu ruku otvoreno buniti proti materi zemlji. U Londonu su si dakako i opet umišljali, da Kanadjani nemaju nikakvoga razloga nezadovoljstvu već zato, što su se u Kanadi englezki Antili — kako to opetovano naglasismo — morali obskrbljivati gorivom i živežem, i što je gradjevno kanadsko drvo plaćalo mnogo manju carinu od gradjevnoga drva, koje je dolazilo iz Baltijskoga mora. No nijedna ova prednost nije Kanadi znatno koristila, dapače carina na drvo bila joj je na štetu. Evo, zašto: Englezkim Antilima trebalo je za njihove robove ponajviše riže i kuruza, a time im Kanada nije mogla poslužiti, nego im je ove plodine mogla samo iz Saveznih Država preprodavati. A što se tiče carine na gradjevno drvo, bila je za baltijsko drvo tako visoka, a i za kanadsko tolika, da je kanadska gradja u Londonu bila pet puta skuplja nego u Kanadi, te je bilo dosta, da ciena pane za 20% na englezkom tržištu, i Kanadjanin je sve izgubio. Zato su god. 1839. u englezkoj dônjoj kući upozorivali, da svaka promjena u cieni, ako je u Londonu 5%, ima u Kanadi posljedicu za 30%. Osim toga znalo se obćenito, da su brodovi, natovareni baltijskim drvom, polazili najprije u Kanadu, i da su se onda vraćali opet u Englezku s kanadskim drvom, samo da ne plaćaju visoke carine. Napokon nisu polakšice kanadskoj gradji olakšavale i pospješivale krčenja šumâ za ratarsko obradjivanje, kako su mislili mnogi ekonomisti, pa i sam Adam Smith. Obaralo se naime samo liepo drveće, često u dosta velikom razmaku, a ostavljeni su panjevi krčenju više smetali, nego pomagali. I zato je Kanadi bilo svejedno, kad su ukinute te njezine povlastice, dapače baš za drvo našla je Kanada istom u slobodnoj trgovini svoje pravo tržište na sjeveru Saveznih Država, gdje su šume gotovo već uništene.

Trgovinska englezka politika, dok se ravnala po kolonijalnoj nagodbi, nije dakle Kanadi bila ni na štetu, ni na korist; a od kad je samoj Kanadi prepušteno, da si bez nadzora središnje londonske vlade odredjuje i carine, poraslo je u njoj blagostanje kao malo gdje na svietu.

Uzrokom je tomu uz posvemašnju trgovinsku nezavisnost i takvo političko uredjenje, po kojem je Velika Britanija Kanadi samo velikodušna zaštitnica.

Zakon od 1. srpnja 1867.: Kanada samostalna država.

To je političko uredjenje stvorio englezki zakon od 1. srpnja 1867., koji je Kanadu podigao na samostalnu državu s pravim parlamentom i s posebnim podkraljem. Od tada se Kanada službeno zove Dominion (država ili točnije gospodarstvo, „gosudarstvo“) of Canada. Izprvice spadahu k njoj pokrajine, ili točnije autonomne države Quebec (francuzka ili Dônja Kanada), Ontario (Gornja Kanada), Novi Brunšvig i Nova Škotska. U srpnju god. 1870. pridružena je Dominiju Manitoba, „sjeverozapadni teritorij“ (North-West-Territory). U srpnju 1871. pripojena mu je britanska Kolumbija i otok Vancouver i napokon god. 1873. otok Princ Edvard (izpod ušća Sv. Lovrinca). Kanada se zove još i „Nova Britanija“.

Cieli taj Dominion prostire se na golemoj površini od blizu 8 milijuna km^2, od čega Quebec ima 344.450 englezkih četvornih milja (1 četv. milja 2·6 km^2); Ontario 219.650 četv. milja; Novi Brunšvig 28.100, Nova Škotska 20.550, Manitoba 64.066., Princ Edvard 2000 četv. milja.

Pučanstva u toj golemoj, posvema novoj državi, bijaše 1861. god. 3,171.418, 1871. god. 3,676.096, 1881. god. 4.325.000, 1891. god. 4,833.000 i napokon 1901. god. 5,338.000, te je u četrdeset godina naraslo za 2,160.000 duša ili za 40%. Ali nije Kanada faktor u svjetskoj centralizaciji po broju svoga pučanstva, nego po njegovoj obrazovanosti i radinosti i po bogatstvu, koje se već dobrano osjeća i na evropskim tržištima. I zato treba još pogledati, kako se Kanada napučivala i kolika je njezina izvanjska trgovina, bilo uvozna, bilo izvozna. Ali još prije toga iztaknimo, da je Englezka zemljištne prilike uredila, a u političkoj upravi i u javnom životu u obće da su ukinute sve zastarjele uredbe, pa i sâm službeni karakter anglikanske crkve.

Historijski priegled kanadske kolonizacije.

Za doseljenike u Kanadu vriedi u obće pravilo, da su to bili većinom imućni seljaci, izuzevši doseljeničku struju njemačke sirotinje, na koju se englezka vlada ponovno tužila kod njekadašnjega saveznoga vieća. A to je i posvema prirodno. Kanada nije naime obećavala, da ćeš brzo i lako obogatjeti, ali ti je nudjala, a nudja i danas plodna svoja polja, ako si vičan sjevernomu podneblju i napornomu, a i naprednomu ratarskomu poslu.

Po svršetku napoleonskih ratova englezka je vlada poslala mnogo častnika i vojnika preko mora i nadielila ih za njihove zasluge dobrim i obilnim zemljištem na granicama Gornje i Dônje Kanade. Taj podhvat služi na čast i vladi, a još više onim junacima, koji su izabrali takve „kolajne“, na kojima i oni i djeca njihova stekoše i stiču riedku sreću i zadovoljstvo u najširoj političkoj slobodi i u najvećem materijalnom blagostanju.

Nekako u isto vrieme dade vlada bezplatno prevezti 700 škotskih ratara, koji osnovaše krasnu naseobinu Pert u kotaru York Townu.

God. 1818. dodjoše novi škotski naseljenici i napučiše kotar Beckwith. Iza dvie godine opet se 1000 Škota ukrca u Glasgovu i naseli se u Kanarku i u Dalhousiju, kamo za njima dodje doskora još 1800 njihovih zemljaka.

Svi ti doseljenici bijahu privikli gotovo jednakomu podneblju, kakvo ih čekaše u Kanadi, svi listom bijahu i rodjeni ratari, a svaki je s malim izuzetkom imao uza se i liepu prištednju, kojom su uza svoju radinost u Kanadi doskora postigli čudesne uspjehe. Možda se nigdje nije pokazalo, kao baš ovdje, kako i kolonizacija uspjeva samo onda, kad su doseljenici ljudi moralni, radini, izkusni i bar donekle imućni.

Od god. 1839. znatno je poraslo doseljivanje u Kanadu, naime na godišnje (prosječno) 25.172 duše, kasnije i na 39.272 (od god. 1844.—1848.), pak na 37.547 (od god. 1849.—1853.), ali tek jedna trećina ostajala je u samoj Kanadi, a znatan se broj počeo doseljivati s namjerom, da se trajno nastani, istom u novije doba. Tako se 1881.—1882. god. doselilo 59.939 ljudi, od 1882. do 1883. god. 72.281, a 1885. god. 79.169.

U desetgodištu 1891.—1901. doseljivanje je palo poprečno na 16.500 godišnje, ali je zato prirast pučanstva tako velik, kao malo gdje na svietu. Isti Francuzi, kojih u Evropi pomalo gotovo nestaje, u Kanadi se množe tako, da je to tamo sasvim obična stvar, kad i Francuz ima osmero, desetero pa i dvadesetero djece. Spominjemo uz put, da se isto tako Francuzi množe i u Algiru, što dokazuje, da je neosnovana tvrdnja o gnjiloći latinske rase.

A nije ni čudo, što se množe obitelji u bogatoj ratarskoj zemlji[1] s najvećom političkom slobodom i s jakim i zdravim početcima upravo svjetske trgovine i obrta.

Izvanjska kanadska trgovina. — Proračun.

Čitava izvanjska kanadska trgovina računajući ovamo i velik otok Terre-Neuve (jugoiztočno od poluotoka Labradora, a iztočno od ušća Sv. Lovrinca, 110.610 km² i preko 200.000 stanovnika; glasovita „francuzka obala“ ili „French-shore“ za ribarenje ustupljena je definitivno Englezima sporazumkom od 9. travnja 1904.) iznosila je god. 1899. liepu svotu 68,816.871 funti sterlinga ili 1733 mil. franaka. Izvoz je bio 858 mil. franaka, a uvoz 875 mil. franaka. Od toga je Englezka uvozila za više od 522 mil. franaka (to je zapravo kanadski izvoz), dok je u Kanadu sama izvozila za 221 mil. franaka, ili drugim riečima: U cieloj izvanjskoj kanadskoj trgovini odpada na Englezku okruglo polovica svega prometa.

---

[1] Ima još i kod nas u Hrvatskoj krajeva, gdje su djeca seljacima pravi blagoslov božji, prava blagodat, jer su im do nedavna to bili najbolji pomagači u poslu. Istom je gospodarska kriza i na selu djecu učinila teretom.

Iste god. 1899. ukupna je trgovina po težini iznosila 13,237.000 tona, a od toga je pod britanskom zastavom doplovilo i odplovilo 8,517.913 tona.

Redovni dohodak u kanadskom proračunu bio je 1898.—1899. god. 9,661.223 funti sterlinga, ili okruglo 243 mil. franaka. Više od polovice daje sama carina(5,202.000 funti sterlinga).

Kao sve nove zemlje i mlade države, tako se i Kanada na prvi pogled silno zadužila. Kanadski državni dug povećao se od god. 1883. za 70%, naime od 42,116.480 funti sterlinga na 70,923.000 funti sterlinga, ili na 1.792 mil. franaka. Ali da je taj dug dobro upotriebljen, vidi se po tome, što je u siečnju 1902. kanadski kamatnjak bio na 3—3¼%, dakle povoljniji od talijanskoga i španjolskoga, a od prilike jednak njemačkomu i francuzkomu.

Kanada — gospodarska velevlast.

Sve ovo pokazuje na prvi pogled, da pet milijuna i nešto više Kanadjana u svietu vriedi kao prava gospodarska velevlast. Pokazuje i to, kako se do temelja promienilo mišljenje, što je vladalo, ne ćemo reći, u vrieme Voltaireovo, ili Sullyjevo, nego koje je i danas razšireno osobito kod malih naroda, koji živu u maljušnim prilikama, naime mišljenje: da se do blagostanja dolazi samo neobičnim prirodnim bogatstvom, a do veličine aneksijom novih zemalja na — zemljovidu. Kanada je dokazala, da je jaka i napredna civilizacija moguća na dalekom sjeveru, i to ne samo oko velikih jezera, nego i daleko za njima, gdje tobože nije kolonistima preostajalo drugo, nego da trguju kožama i krznom, da love lov i na uzdi drže domaća „divlja“ plemena.

Mislimo ovdje na sav onaj nepreglegledni prostor oko hudsonskoga zaljeva, na kojem je posebno povlašteno družtvo dugo i dugo gradilo samo utvrdjene poslovnice i sad milom, sad silom obuzdavalo oko 300.000 urodjenika pomoću 12.000 evropskih pustolova. (Savremena kolonizacija, II. str. 340.)

I gle, u tim dalekim sjevernim ravnicama našlo se doskora toliko plodna zemljišta, te je njezino ime Manitoba postalo poznato gotovo po čitavom svietu. Još god. 1870. bijaše u Manitobi tek 12.000 kolonista; 1881. god. 65.954; god. 1891. već 152.505 i napokon 1901. gotovo za 100.000 više, naime 246.465.

Naseljenje Kolumbije.

Ali ni tu se nije zaustavio poduzetni i radini Evropljanin. Glasoviti ekonomista u Oxfordu, Merivale, proricaše još oko god. 1840., da će se u nedalekoj budućnosti kolonizacija navrnuti i na zapadno pobrežje najsjevernije Amerike, pak u porječje Kolumbije. I u istinu, kad se god. 1858. odkriše zlatni rudokopi na obalama rieke Frazera (teče gotovo paralelno s Oregonom i utječe u Tihi ocean naproti otoku Vancouveru), dohrli onamo za njekoliko tjedana više od 30.000 ljudi, od kojih mnogi poginuše od gladi i bolesti, ali ih se ipak dobar dio ustali i uzdrži i stvori posebnu naseobinu, Kolumbiju. Londonska vlada ne propusti ništa ni s političkoga, ni s gospodarskoga gledišta, da nova naseobina uzmogne napredovati, a privatnom incijativom stvori se odmah družtvo za izseljivanje ženâ osamljenim rudarima.

Željeznice. Trgovina i industrija na osnovu naprednoga ratarstva.

Spomenimo na koncu, da je Kanada dne 31. prosinca 1867. imala 2.477 milja željeznice, koje stajahu 155 mil. dolara, prevažahu godišnje 2,849.000 putnika, 2,430.000 tona robe, primahu 11,845.377 dolara brutto s čistim dobitkom 3,600.000 dolara. God. 1899. proširila se željeznička mreža na 17.250 milja, ili 27.700 km, to jest na $^2/_3$ željezničke mreže u Francuzkoj, ili gotovo na toliko, kolika je državna željeznička mreža pruska (30.000 km).

U glavnim gradovima kanadskim počela se razvijati velika trgovina i velika industrija, koja ima širok i jak temelj u vanredno razvitom i naprednom ratarstvu. To ratarstvo tako napreduje, da se, primjerice, obradjena ploha pšenice, raži, zobi, kuruza i krumpira u samoj provinciji Ontario od 4,239.607 acra (1 acre ima 41 ar) proširila na 4,804.507 acra za vrieme od 1883.—1889. U Manitobi povećala se takva površina u isto doba od 548.722 na 2,407.194. acra!

Zaključak.

Jednom riečju na američkom sjeveru provodi Anglosas u neku ruku isto onakvo kulturno djelo, kakvoga se ruski Slaven primio na azijskom sjeveru. Tu je već davno projurila i željeznica od Quebeca k Tihomu oceanu, koji je nedavno ugledao prve vlakove iz Petrograda kod Vladivostoka i Port-Arthura. Mjesto sredovječne pohlepe za zlatom, pak onda grozničava lova za dobitkom evo pravoga prevrata u kolonizaciji, evo pluga i brane pod jakom rukom naprednoga kršćanina na snježnim poljanama, za koje se činilo, da će osim zvjeradi ostati jadnim skrovištem tek poludivljim plemenima i poprištem vojne slave evropskim pustolovima i fanaticima.

6. Kobne pogreške britanske naseljeničke kolonizacije.

a) Kapska kolonija.

Tlo; polit. i trg. skučenost, loš agrarni sistem. — „Buri“. — Franc. kalvinisti.

Osim Kanade osvojila je Velika Britanija oružanom rukom još kapsku koloniju od Holandije. Tu Englezi bijahu od god. 1806. do 1815. faktični gospodari, a bečkim kongresom postaše i medjunarodnim pravom ovlašteni na gospodstvo u južnoj Africi.

Već nekoliko puta spomenuti kolonijalni pisac Merivale bio je za ovu koloniju vanredno oduševljen, a u mnogom je imao i pravo. Južna je Afrika na razkršću velikih pomorskih putova, neobično je zdrava i za Evropljane, koji se ne moraju istom priučavati njezinomu podneblju, a uz naše plodine uspjevaju u njoj i tropičke rastline. Ali sve se te prednosti znatno umanjuju, kad pogledamo na tlo, koje je izuzevši neke doline vrlo mršavo.

No ipak nije neplodnost tla sakrivila, što se ovdje kolonizacija dugo i dugo previše sporo razvijala, već je tomu bila kriva zlokobna holandijska trgovinska politika, pa onda velike, upravo nepojmljive pogreške i same englezke vlade.

Kao u francuzkoj Kanadi, tako i u holandijskoj južnoj Africi nadjoše Englezi najveću političku i trgovinsku skučenost i najbezumniji agrarni sistem. Nikakvoj političkoj slobodi ne bijaše ni traga, a nebrojeni propisi i naredbe smetahu te na svakom koraku u unutrašnjoj i izvanjskoj trgovini. Vrhunac bezumnosti bila je odredba, kojom se doseljivanje imalo što više zapriečiti, i po kojoj se mogahu dobiti tek razmjerno malene čestice zemljišta, ali tako, da jedna obradjena ploha bude od druge što udaljenija. Jedino u unutrašnjosti zemlje mogahu se radini i odvažni holandijski seljaci (Buri) slobodnije razviti, te doskora postaše najvažnijim življem u naseobini.

Uz te jednostavne poštene i neumorne ratare najviše se izticaše liepa četa francuzkih obitelji, sve potomci prognanih kalvinista, medju kojima bijaše nekoliko najodličnijih francuzkih rodova, kao markizi de Roubaix de Villiers de la Rochelle, du Plessis, de Joubert. Ta napredna francuzka inteligencija bila je i na gospodarskom polju pravi kulturni kvasac, te je primjerice prva uvela vinovu lozu i dobivala glasovito vino iz Constance, koje je neko vrieme imalo najbolji glas u svietu, dok ga velika množina malih nesolidnih trgovaca nije prilično ozloglasila. I u nedavnom ratu za nezavisnost dviju burskih republika ovaj se francuzki elemenat odlikovao zamjernom hrabrošću.

Englezke reforme: samouprava, trg. sloboda i. t. d.

Kad Englezi zagospodariše južnom Afrikom, uvedoše odmah podpunu mjestnu samoupravu, bez koje nema i ne može biti ni političke slobode, ni napredka, bilo kulturnoga, bilo gospodarskoga. Za tim ukinuše sve zapreke unutrašnjoj trgovini i napokon svom snagom pregnuše, da i ovamo, kao i u druge svoje kolonije navrnu jaku doseljeničku struju.

Videći, kako su Holandjani u pretežnoj većini, bijaše im prva namisao, da ih potisnu isto onako, kako to bijahu pokušali s kanadskim Francuzima. Iz toga se vidi, da su zapadni evropski narodi u jednoj stvari nepopravljivi. Kako se u srednjem vieku ne mogahu oteti tome, da jedan drugomu nameću svoju vjeru, tako se u novije doba ni poslie najtežih poraza ili neuspjeha, ne mogu otresti težnje, da bilo svoju narodnost drugima narinu, ili da razvoj tudje narodnosti svim sredstvima spriečе. Jedini su Francuzi medju njima znali biti u jednome i u drugome izuzetak, ali ih zato i latinski i germanski njihovi susjedi vazda smatrahu, a i danas ih smatraju političkim Don Quichottima.

Uza sve nastojanje ne mogahu iz Londona za južnu Afriku stvoriti jače doseljeničke struje od dvie tisuće ljudi na godinu. Bijaše tomu najviše uzrokom neobična nestalnost, što je zavladala u uredjenju zemljišta. Izprvice davahu se ratarima zemlje za neku godišnju odplatu. God. 1843. počeše ih prodavati jedan acre (41 ar) po dva franka. God. 1855. ukinuše prodaju i opet uvedoše godišnju odplatu uz neke promjene. God. 1849. glasoviti afrički putnik Johnstone kupi u ime nekoga družtva 25.000 četv. milja u okolici Port Natala, a onda se na tom zemljištu počela voditi spekulacija preprodavanjem, a da se nitko nije brinuo za obradjivanje tla. God. 1857. opet je uvedena prodaja za stalnu cienu 1 acre po 4 shillinga. Uz to je guverner bezplatno nudjao 1.500 acra ili preko 600 hektara zakupnicima, koji imadjahu novaca i pružahu jamstvo, da će zemlju obraditi. Napokon se zemljište davalo i družtvima i pojedincima, često i na veliko.

Kafri. — Njemačka vojnička kolonizacija. — Osnutak republikâ Transvaal i Oranje.

Sva ova nestalnost u prodaji zemljišta, pak neprestane navale dosta brojnoga i odvažnoga domaćega pučanstva, Kafrâ, odvraćahu doseljenike, te je napokon londonska vlada zamislila osnovu, po kojoj je jednim udarcem imala utući dvie muhe: potisnuti Holandjane i ukrotiti Kafre. Bijaše to osnova njemačke vojničke kolonizacije.

Za krimskoga rata (1853.—1855.) služila je u englezkoj vojsci njemačka legija, kojoj je iza sklopljena mira (na parižkom kongresu god. 1856.) britanska vlada ponudila ovo: Svi častnici i svi vojnici i njihove žene (ili zaručnice) i djeca, bit će bezplatno prevezeni u južnu Afriku; svi će godinu dana dobivati ili obskrbu, ili odštetu za nju; svaki častnik može povesti jednoga slugu za svoju obitelj; častnici i vojnici dobivat će polovicu plaće tri godine, a za slučaj rata s Kafrima čitavu plaću; vlada će im uzajmiti novaca i potrebno poljsko orudje; dat će im bezplatno gradilište za kuću i druge zgrade te zemljište za vrt, pravo na zajedničku pašu, zajmove za gradnju kućâ i oprost poreza na sedam godina, poslie kojega roka bit će vlastnici kuće i vrta; napokon za slučaj smrti pokop na državni trošak. (Savr. kol. II. str. 349.)

Kad se samo malo pobliže izpitaju ovi uvjeti, na oko tako sjajni, vidimo, da je pravo čudo, što je tim putem mogla krenuti praktična i izkusna englezka vlada. Prije svega tim „ratarima“ ne daje se ni komadić polja, već tek gradilište i zemljište za vrt; za tim vlastničtvo na taj dar dobiva se istom sedmogodišnjom rabotom, koja je postala nesnosnom i samim Niemcima, pa su u

Londonu baš s tim i računali smatrajući Niemce rodjenima za takvu službu. Uzalud im poslaše i mladih irskih djevojaka, da se svi mogu poženiti; uzalud kukavnim tim postajama dadoše imena Wiesbaden, Berlin itd., — za malo vremena razbjegoše se gotovo svi kolonisti netragom.

I nije to bio sav neuspjeh ove ekspedicije. Holandski Buri, već od prije nezadovoljni, tako se na ovu njemačku kolonizaciju ogorčiše, da se u velikoj množini povukoše u daleke unutrašnje krajeve i osnovaše slobodne republike Transvaal i Oranje, koje se iza petdeset godina osmjeliše i oružjem u ruci braniti svoju samostalnost, a bile bi ju i obranile, da Englezi ne upotrebiše takovih sredstava, kojih i medjunarodno pravo ne bi odobrilo ni u ratovanju s Kafrima.

Konstitucija (1853.). — Porast naseljenikâ.

Za Veliku Britaniju i za Kapsku koloniju bijaše sva sreća, što je prije te ekspedicije, naime god. 1853., uvela konstituciju, kojom se južnoj Africi daje široka državopravna autonomija. Malo kasnije (1857.) prevladalo je napokon izkustvom potvrdjeno uvjerenje, da nema boljega sistema za kolonizaciju, nego prodavati zemljište za stalnu cienu, koja nema biti ni previsoka, ni prenizka.

I sad je odmah doseljivanje jače zastrujilo, te je u Kapskoj koloniji pučanstvo od 285.279 god. 1850. poraslo na 582.982 god. 1871., a u Natalu od 120.627 god. 1850. na 289.773 god. 1873., te su obadvie te naseobine imale zajedno preko 870.000 duša, t. j. za dvadeset godina više nego dvostruko.

God. 1881. brojio je Natal već 480.000 ljudi, a Kapska 720.000. God. 1891. Kapska ima dapače već 1,527.000 duša, a Natal 544.000, dok se god. 1899. za samu Kapsku žiteljstvo označuje sa 2,265.000.

No tu treba naglasiti, da to nisu sve Evropljani, kojih se u čitavoj južnoj britskoj Africi s Oranjem i Transvaalom može računati 820.000, i to 460.000 u Kapskoj (od toga 265.200 Holandjana), 52.000 u Natalu i Zululandu (6.500 Holandjana), a 10.000 u Rhodesiji (1.500 Holandjana).

Domaćega žiteljstva ima na čitavom tom području oko 6 milijuna, a to nije Englezima svagda ni pokorno, a kamo li odano. Osim toga većina je Evropljana holandijske krvi i jezika, a republikanskih tradicija, te je stalno, da će prije ili poslie uznastojati, da se južna Afrika oslobodi najmanje zavisnosti od Velike Britanije. No da do toga i ne dodje, Englezka će posvema redovitim razvojem prilikâ još negdje polovicom ovoga stoljeća biti samo zaštitnica ovih prostranih krajeva, u koje je doduše, kao i svuda, kamo je kročila, uniela napredka, blagostanja, pa i političke slobode, ali nije uvela ni podpunoga družtvena reda, a kamo li podpune ravnopravnosti i pravednosti barem medju Evropljanima.

Opći gospodarski priegled Kapske kolonije.

Kako Velika Britanija sada ozbiljno radi na tome, da svoju južnu Afriku spoji sa sjevernom (s Egiptom), vriedno je na ovu koloniju pogledati s gospodarskoga, trgovinskoga i financijalnoga gledišta.

(Površina, prirod, domaće životinje.) Kapska kolonija ima 217.151 četv. milju (564.592·6 km²), Natal 18.750 četv. milja (48.750 km²), Zululand 10.521 (27.354·6 km²). Pripojenjem Transvaala i Oranja i neprestanim prodiranjem u unutrašnjost ovo se područje silno razširilo i još se neprestance širi. Zemlja je najzgodnija za produkciju pšenice i kukuruza, pak za gojenje stoke, naročito ovaca, kojih je god. 1897. bilo 14,049.000, a 1898. god. 12,640.000. I krupna stoka vrlo je mnogobrojna: 1897. god. 2,231.600, a god. 1899. poslie strašne govedje kuge 1,077.000 glava.

U Kapskoj bijaše 1865. god. 460.754 acra obradjenoga zemljišta, a prema prosjeku 1895., 1896. i 1897. rodilo je 730.000 hektolitara pšenice, isto toliko kukuruza, 430.000 zobi, 250.000 raži itd.

(Rudnici.) Tim svojim plodinama ne ulazi Kapska u svjetsku trgovinu, nego svojim zlatom i dijamantima, pak vunom i stokom. Naglasimo odmah, da su Englezi dijamantske rudnike u Kimberley oteli oranjskoj republici i za 120 mil. franaka godišnje (god. 1898.) dobili zasluženi naslov razbojničkih kramara.

(Izvoz i uvoz.) God. 1898. bijaše uvoz u Kapsku 165 mil. franaka, a izvoz 637 milijuna; za Natal iste godine uvoz 151 milijun franaka, a izvoz oko 30 mil. franaka.

(Proračun.) Kapska je imala god. 1898. u proračunu 161 milijun prihoda (1888. god. 86 mil. franaka), a Natal 50 milijuna; državnoga duga ima Kapska (1898.) 715 milijuna, a Natal preko 200 milijuna franaka, dakle okruglo 1 milijardu franaka.

Zaključak.

Očito je dakle, da su vječne neprilike s Kafrima, pak sukobi medju samim Evropljanima i neplodnost tla uzrokom, da južna Afrika nije onako procvala, kako joj Merivale proricaše, ako se i jest prenula iz gospodarskoga mrtvila, kamo ju bijaše bacila nesretna trgovinska i upravna holandijska politika. Svakako je kršćanska Evropa dobila jednu odraslu družicu, gdje joj se najmanje nadala, a svjetska civilizacija jednu saradnicu, kojoj će utjecaj na narodni život prije porasti, nego pasti, osobito ako i daljnjim napredovanjem holandijske rase, pak njemačkom kolonizacijom u susjedstvu (u Damaralandu i na Magualandu) prostrani ovi krajevi ne ostanu pod jednostranim uplivom anglosaskim, koji u najnovije doba predstavljaju tako maljušni i tako krvožedni državnici, kakav je glavni krivac bursko-englezkoga rata Chamberlain.

b) Ostali britski posjed u Africi.

Tu ne smijemo zaboraviti, da je Velika Britanija u razdiobi afričkoga kopna, što ga u posljednja tri desetgodišta razgrabiše zapadno-evropski narodi, na zapadnom pobrežju i na ušću Nigra zahvatila iznajprije znatno preko 100.000 km^2, a poslie svojih ugovora s Francezkom od 1890., 1898. i 1899., pak s Njemačkom, postala gospodaricom golemoga područja, preko 1$^1/_4$ milijuna km^2 s kakvih 25, a po nekima i sa 40 milijuna domaćega pučanstva. Za krajeve je medju Nigrom i Čadskim jezerom neosporivo, da su vrlo zgodni za kolonizaciju, a baš početkom god. 1902. počelo se raditi u zlatnim rudokopima na pobrežju zemlje Ašanta, nazv. Côte d'or (Zlatna obala). K tome još treba dodati, da Velika Britanija posjeduje i u iztočnoj Africi najprije malene, ali važne otoke Zanzibar i Penbu (oba oko 2.650 km^2), za tim takozvani „britski iztočno afrički protektorat“ sa 728.000 km^2 i sa 2$^1/_2$ milijuna stanovnika. K tomu protektoratu spada i Somaliland.

U iztočnoj Africi sagradiše Englezi od Mombasa (nad Zanzibarom) k jezeru Viktoriji ili Nyanzi do konca 1899. god. 583 km željeznice, te se po tome čini, da namjeravaju i ovdje započeti s kolonizacijom. Spomenimo napokon i „britski srednje-afrički protektorat“ na obalama jezera Nyasse i rieke Zambezi. Prostran je preko 110.000 km^2 i ima po službenim podatcima od 1898. god. 688.000 stanovnika, od toga 350 Evropljana. Taj se kraj veže s britskim teritorijem „englezkoga južno-afričkoga družtva“, koji je poznat pod imenom „Zambezije“ ili „Rhodesije“ s površinom od kakva 2 milijuna km², s nekoliko milijuna domaćih crnaca i s više od 10.000 Evropljana. U veljači 1902. nadjoše na jugu jezeru Taganyka i na sjeveru rieci Zambeziu bogate bakrene i ugljene rude, a govore i o bogatim zlatnim rudokopima. Sve bi to moglo u britskoj Africi donekle pospješiti kolonizaciju, ali ipak Velika Britanija, i ako joj je Francuzka u nepojmljivoj susretljivosti dne 9. travnja 1904. priznala Egipat, ne bi samo po svojim afričkim kolonijama bila svjetska vlast ni drugoga, a kamo li prvoga reda. Uzalud se u Londonu naprežu, da spoje Kapsku koloniju i Egipat željeznicom, koja bi bila i geografijski i ekonomijski nesmisao (ta prolazila bi vrućim pojasom i spajala slabo napučene zemlje, koje jedna druge ni gospodarski, ni kulturno, ni politički ne trebaju). Pravom velikom vlašću na crnom kontinentu ostat će samo Francuzka, koja je naročito u Tunisu, pa i u Algiru pokazala neobične kolonizatorske sposobnosti i koja je golemo svoje afričko područje (do 8 milijuna km²) već do danas znala spojiti gotovo u jednu cjelinu.

7. Najveće i najsavršenije englezko kolonijalno djelo.

a) Australija (Oceanija).

Pogled na prirodu Australije (Oceanije).

Ako se za Afriku nikako ne može reći, da je britsko kopno, mora se priznati, da je zato Englezka neobičnom poduzetnošću i uztrajnošću u radu osvojila čitav jedan drugi kontinent, naime Australiju ili Oceaniju, koju bismo mogli s punim pravom nazvati malom i dalekom Afrikom.

Africi je Australija slična na prvi pogled nerazvitim svojim obalama, na što nas i u školi upozoravaju. Ali joj je još sličnija, ili točnije još ju nadkriljuje svojom sušom, koja po njoj znade trajati i po više godina, kao primjerice od god. 1826.—1829., kad je u tri godine jedva pala koja kaplja kiše, te je od silne žege gotovo sve prestalo rasti. Pa i onda, kad je najbolje, daždi najviše četrdeset do petdeset dana u godini.

Ali se Australija od Afrike razlikuje gotovo posvemašnjom nepristupnošću svojih obala, nikakvim, rekao bih, vodama, i velikom udaljenošću od kolievke ljudske civilizacije. Zato i geolozi za nju vele, da je geoložka nakaza, jer vulkanske provale ne podigoše dovoljno podzemnih vodenih naslaga.

S kojega se god gledišta iztraži taj golemi otok, malo manji od poluotoka evropskoga (Australija ima 8,215.673 km², a Evropa 9,368.000 km²), čini se, da je naprosto nezgodan za ikakvu vrst kolonizacije. I zaista, samo je Englezima, prvomu pomorskomu narodu, moglo uspjeti, da savladaju onolike zapreke, kao što Rusi, prvi narod kopneni, bijahu jedini kadri da savladaju, ako i različne, ali zato još veće zapreke svojoj kolonizaciji u Sibiriji.

Historijski priegled kolonizovanja Australije.

(Kažnjenici god. 1787. — Neobičan uspjeh.) Kolonizaciju u Australiji poćeše Englezi time, da je fregata „Sirius" god. 1787. izkrcala u Botany-Bayu 800 kažnjenika. Botany-Bay odkrio je glasoviti pomorac Cook (1728.—1779.) i nije ga se mogao dosta nahvaliti. No sad se vidjelo, da se tu izmjenjuje samo piesak s močvarom, što je u ostalom za Australiju vrlo običan pojav, pa se mala kolonija morala preseliti malo više na sjever u današnji Sidney (26. siečnja 1788.). Sliedeće godine bila je već prva žetva. A god. 1790. prvi stalni naseljenik, jedan kažnjenik, dobi komadić zemljišta za svoje obradjivanje. I gle, za dvanaest godina, naime 1802., izadjoše u Sidneyu već prve tiskane novine.

God. 1803. izložio je u Londonu njeki Macarthur prvi uzorak australske vune od glasovite ovce merinovke. God. 1807. izvezeno je te vune iz Sidneya 245 funti, god. 1820. već 100.000 funti, za deset godina 3,564.532 funta, a god. 1840. već oko 7 mil. funti.

S tim gospodarskim napredkom ne da se dakle nikako uzporediti ni sam „američki" napredak Saveznih Država.

Kakvo je blagostanje nastalo u „Novoj Južnoj Galiji" (tako se zove prva australska kolonija s glavnim gradom Sidneyom), vidi se iz ovoga fakta, što ga god. 1841. osobito iztaknuo već češće spomenuti englezki kolonijalni pisac Merivale: „God. 1840. mi smo (Englezi) izvezli u Novu Južnu Galiju robe za 1,176.000 funti sterlinga. Tada je ova naseobina imala 100.000 stanovnika, te je prema tome svaki njezin žitelj kupio poprečno za 11 funti sterlinga naše robe, dok je stanovnik Saveznih Država naših rukotvorina kupio jedva za 10 šilinga, svaki Portugalac za 6, a svaki Niemac za 5 šilinga".

*

Ovaj neobičan uspjeh postigla je Velika Britanija uztrajnim i, rekli bismo, upravo vele umnim izseljivanjem svojih kažnjenika; dobrim, posvema originalnim uredjenjem zemljištnih odnošaja i posvemašnjom osamljenošću Australije, kamo joj nijedan evropski narod nije došao smetati i gdje osim toga ni s urodjenicima nije imala nikakvih neprilika.

Treba, naravski, naglasiti još i ovaj, možda glavni uzrok, uspjehu svemu napredku, naime englezku spretnost i praktičnost, koja je australsko tlo upotrebila baš za ono, za što je bilo najzgodnije, t. j. za pašu nebrojenim stadima ovaca najplemenitije vrsti.

(Useljivanje slobodnih ljudi.) Kako je posve prirodno, slobodni su se ljudi izprvice vrlo slabo doseljivali u toliku daljinu ponajviše radi skupa prievoza. Od god. 1815.—1825. doselilo se slobodnih ljudi u svem samo 2.976, t. j. ni 300 na godinu. U to je vlada počela pomagati izseljivanje, koje je odmah poraslo preko 1.000 na godinu, naime za 5.175 od 1825.—1829. Tad se popeterostručilo od 1830.—1839., kad se useliše 53.274 čovjeka, dok se nije i više nego podeseterostručilo od 1840.—1850., kad se uselilo 126.937 slobodnih ljudi, to jest 12.700 na godinu. Naglasiti treba, i to osobito, da u to doba još nitko nije mogao ni slutiti, da će se u Australiji odkriti najbogatiji zlatni rudokopi na svietu.

Kažnjenici su se odpremali u Novu Južnu Galiju i na otok Vandiemen ili Tasmaniju. Od god. 1787.—1836. dovezeno je u prvu naseobinu (po Merivaleu) 75.200 kažnjenika, a na otok Tasmaniju 27.757, to jest poprečno 5½ tisuća na godinu. Kako je ovo za novu zemlju svakako neobično velik broj i kako je ova kolonizacija kažnjenicima i s financijalnoga i s moralnoga, a pogotovo s gospodarskoga gledišta dobro uspjela, vriedno je pobliže pogledati na postupak s kažnjenicima i na čitav ovaj sistem prisilne kolonizacije.

Sistem prisilne kolonizacije (kažnjenicima).

(Obća svrha. — Englezki uspjesi.) Četverostruka je svrha svakoj odpremi kažnjenikâ daleko izvan domovine. Najprije se ide za tim, da se najpokvareniji, gotovo nepopravljivi ljudi, koji se ogriešiše o kazneni zakon takő, da ih je sud mogao na duže vremena predati državnoj vlasti, na to vrieme posvema odstrane iz družtva, koje su nastojali raztrovati. Ta se svrha naravski svagda postizavala samim prievozom kažnjenika u veliku daljinu, osobito kad je to preko kojega svjetskoga mora. Ali je zato već mnogo teže postići tri ostale svrhe: financijalnu, da se naime umanji trošak na kažnjenike; narodno-gospodarsku, t. j. da se njihovim radom podigne narodna privreda; moralnu, da se što više kažnjenikâ popravi i da stvori novo valjano družtvo.

Da sve to troje postigne, upotrebila je englezka vlada ovaj sistem:

Kažnjenici, koji su se odpremali bilo u Australiju, bilo na Tasmaniju, razdielili su se tamo na dvie skupine: Manji odio ostajaše u kaznioni i upotrebljavaše se ponajviše za javne radnje na cestama i u lukama; njihov radni dan vriedio je prosječno dvie trećine radnoga dana slobodna čovjeka.

Druga mnogo veća skupina dodjeljivala se pojedinim naseljenicima u službu, i to dobrim dielom za pastire kod ovaca. Po Merivaleu bijaše oko god. 1840. od 40.000 kažnjenika 20.000 dodieljeno privatnicima, a od toga bijaše 8.000 pastirâ.

Privatnik je imao takvomu kažnjeniku-sluzi davati točno odredjenu hranu, stan, odielo, a za slučaj bolesti brinuti mu se i za njegu. Kao nagradu smio mu je dati jedino čaja, sladora i duhana. Svake godine morao je o kažnjenicima načiniti točan izvještaj, koliko o njihovu radu, toliko o ponašanju. Nedjeljom ih je imao voditi u crkvu, ako nije bila dalje od dvie milje; ako je crkva bila dalje, čitao im je molitve i držao propovjedi. Kad je kažnjenik odslužio svoju kaznu, postao je dakako samostalan, te je kasnije radio po slobodnoj pogodbi. Dotle su na svakom kažnjeniku kolonisti prištedili poprečno 13 funti sterlinga (oko 325 K) na godinu prema cieni slobodnoga rada. To je dakako bilo vanredno veliko i jako poticalo za kolonizaciju i za produkciju.

I tako je od svih pokušaja prisilnoga rada ovaj najbolje uspio: bolje od rada robskoga, što se onako bio ukorienio u tropskim naseobinama; bolje od javanske rabote i od meksičke (španjolske) „encomiende“. Osobito za početak bijaše kažnjenički rad i obilan i jevtin.

Kažnjenici su vladu stajali manje nego u Englezkoj uza svu daljinu prievoza i uzprkos znatnih troškova za nadzor nad njima. Tako je barem lord John Russel u saborskoj sjednici od 5. listopada 1839. izjavio, da jedan kažnjenik u državnoj tamnici u Millbanku stoji na godinu 24 funta sterlinga 6 shellinga i 6 deniera, a u Colbathfieldu 13 sterlinga 15 shell. i 2 deniera, dok u Africi oni kažnjenici, koji su ostali kod javnih radnja, ne stajahu ni 14 sterlinga, a oni, što bijahu kod privatnika, ni 4 sterlinga.

S gledišta moralnoga bio je uspjeh i po privatnim i po službenim izvještajima vrlo povoljan: Četvrtina kažnjenikâ ponašala se uzorno, polovica dosta dobro, jedna osmina dosta rdjavo, a jedna osmina baš opako. U kasnije doba bijaše po zapadnoj Australiji oko 3.000 samostalnih kažnjenika, kojekuda razpršenih, pa je ipak tadašnji guverner pisao englezkomu ministru kolonija: „Uvjeravam vas, da je kod nas život i imetak tako osiguran, kao i u kojem mu drago dielu britanske države.“ (Savr. kol., II. str. 369.)

(Nedostatci kažnjeničke kolonizacije.) Ovaj je sustav imao dakako i svojih nedostataka, a glavni bijahu ova tri: Odpremali su se samo mužkarci, a to je uzrokovalo takve strašne družtvene prilike, kakve su u svoje vrieme bile zavladale na Kubi doseljivanjem kitajskih radnika, gotovo sve samih mužkaraca. Još god. 1836. bijaše u Novoj Južnoj Galiji samo 21.000 ženâ prema 55.000 mužkaraca. I zato su u zapadnoj Australiji tražili odlučno od vlade, da doprema i kažnjenice. I nisu ih na to sklonuli samo moralni razlozi, nego i gospodarski. Gdjegod naime nema obitelji, nema ni trajne štednje, ni uztrajne energije, a ovo su glavni uvjeti za svako gospodarstvo, osobito u mladoj kolonijalnoj zemlji.

Druga je neprilika bila u tome, što su se oslobodjeni kažnjenici ili podavali svim opačinama razuzdanosti i dangube, ili su se bacali na lov za imetkom ne birajući sredstava, te je primjeriće jedan takav „robijaš“ samo u god. 1835. stekao jedan milijun franaka kojekakvim putom i načinom; tako su barem tvrdili oni, kojima se u ovakvim prilikama vjeruje.

Treća je neprilika bila u tome, što su vrlo vješti i inteligentni kažnjenici postali doskora zapravo gospodari u kućama kolonistâ, kod kojih su radili, te su češće čitave obitelji pokvarili.

Bilo, kako mu drago s ovim neprilikama, o tom nema sumnje, da bi Australija poput Nove Guineje bila ostala pusta i divlja, da se nije počelo ovom prisilnom, ali dobro promišljenom kažnjeničkom kolonizacijom. Potvrdilo se i dokazalo ponovno, da su kažnjenici ipak kadri osnovati zdravo ljudsko družtvo, kad se radom i životom u prirodi u neku ruku pročiste kao mutna voda, kojom se naplavljaju polja i livade.

U Novu Južnu Galiju odpremali su se kažnjenici do god. 1840., a na Tasmaniju do 1853. Bili bi se na Tasmaniju slali i duže, da se u jednu ruku nije tu stvorila posebna stranka, koja je najodlučnije tražila, da se prestane s prisilnom kolonizacijom, a u drugu ruku da u zapadnoj Australiji nisu posebnom peticijom molili, da se kažnjenici odsele šalju onamo. Od god. 1843.—1850. bila su na Tasmaniju odpremljena 58.243 kažnjenika.

Agrarni sistem u australskim kolonijama. „Škola sistematske kolonizacije“ (Wakefield).

Kolikogod je ova prisilna kolonizacija bila uspješna, ne bi se bez slobodnih doseljenika, naročito bez ženâ, Australija nikada bila napučila i podigla do svjetske gospodarske znamenitosti. A to slobodno doseljivanje mužkaraca i žena, koje je dosta brzo prekoračilo i 10.000 na godinu, nastalo je samo zato, jer se u Australiji razvio poseban agrarni sistem, koji je stvorio pravu revoluciju u svoj teoriji i praksi kolonijalne politike.

Izprvice su Englezi i u Australiji počeli bezplatno razdavati zemljište isto onako razsipno i ludo, kao i u Kanadi. I Bog zna, kako bi dugo bilo potrajalo ovo bezumlje, da se nije dogodio slučaj, koji je jasno pokazao, da se ovako dalje ne može, i radi kojega je u Englezkoj nastao čitav pokret proti bezplatnomu djeljenju zemljišta.

Neki bogataš po imenu Peel dobio je od vlade neizmjerno područje u zapadnoj Australiji, u kojoj tada gotovo nije bilo stanovnika. S 50.000 funti sterlinga (od prilike $^1/_4$ milijuna Kruna) i s tri stotine radnika podje Peel na svoje imanje. Ali jedva se izkrcao, razbjegoše mu se svi radnici, kojih većina pomrie od gladi, a kolonija se nije više nikako mogla pridići od ovoga udarca.

Sad nasta pravi pokret po svoj Englezkoj, a na čelo mu se stavi do tada nepoznati, a danas glasoviti Wakefield, koji je osnovao „školu sistematske kolonizacije“.

Nova je kolonijalna škola imala svoje čvrsto i nepokolebivo vjerovanje od ovih šest točaka:

1. Nove kolonije mogu napredovati samo onda, ako kapitalisti imadu pri ruci dovoljan broj radnih sila u razmjerju sa zauzetim zemljištem.

2. Iz matere zemlje mogu se radnici u koloniju uvoziti i stanovitim sredstvima prisiliti, da najmanje dvie ili tri godine živu od svoje plaće.

3. Da se nadničarima zaprieči, da prebrzo nepostanu vlastnici zemljišta, treba zemlju prodavati za dosta visoku cienu.

4. Štogod se dobije za prodano zemljište, ima se do posljednjega novčića upotrebiti za fond, iz kojega će se pokrivati troškovi za prievoz radnikâ iz matere zemlje u naseobinu; i samo onda, kad se u tu svrhu upotrebi sav novac, što se dobije razprodajom zemalja, može se uzdržati ravnovjesje medju površinom obradjene zemlje, medju potrebnim radnim silama i medju nuždnim kapitalom.

5. Ciena zemljištu ima biti jednolična i stalna, bez obzira na to, kakva je zemlja, te se smije razlikovati samo prema veličini površine; prodaja dražbom naprosto se dakle zabranjuje.

6. Takvim se sistemom drži pučanstvo na okupu, t. j. zaprečuje se, da se stanovničtvo, koje je u novim naseobinama na to uviek pripravno, ne razprši.

Kad se ova nova škola pojavila, službena ju je tadašnja znanost dočekala s najvećom porugom. Temeljna njezina misao: da naime treba skupo prodavati zemljišta, koja su se dosada badava dielila, bila je nazvana vrškom besmislenosti, „as the climax of absurdity“; naročito je žestokim protivnikom Wakefieldu i glavnomu njegovu pobornіku Torrensu bio glasoviti ekonomista Mac-Culloch, ali je zato Merivale pisao o njem ovako: „Kad se sve dobro promisli, Wakefieldov sistem s nekim potrebnim izpravcima, osobito je zgodan za takve kolonije, koje priradjuju plodine za izvoz, i za one, koje su predaleko od matere zemlje. Taj je sistem na prvi pogled jednostavan, a lako se po njem ravnaš, jer je praktičan. Nikad nijedno načelo nije imalo tako vanrednoga uspjeha uzprkos svakojakim predsudama, uzprkos strahu pred novotarijama, uzprkos povriedjenim interesima i onomu obćemu odporu, na koji nailazi svaka velika reforma“.

(Vanredni uspjeh „sustavne kolonizacije“.) U Novoj Južnoj Galiji prestaše zemlje bezplatno dieliti god. 1831.; ali ih prodavahu dražbom, 1 acre po 5 šilinga izklične ciene. I prodaše iste godine zemlje 350.000 acra po 7—8 šilinga, dakle za više od 3 mil. franaka.

God. 1838. povišena je izklična ciena na 12 šilinga po acru. Radi toga se njeko vrieme zemlja manje kupovala, ali onda opet nagrnuše kupci još više, nego prije: U deset godina (1831.—1841.)

prodano je u svem zemlje za 1,923.631 funtu sterlinga (više od od 48 mil. Kruna okruglo).

Nova Južna Galija imala je u to doba oko 100.000 stanovnika, a njezin godišnji prihod bio je od same prodaje zemljišta oko 5 mil. Kruna! Najveći dio te svote upotrebio se po Wakefieldovu sistemu za dopremu novih doseljenika, kojih je, kako već prije spomenusmo, od 1815.—1825. dolazilo jedva 300 na godinu; od god. 1825.—1829. nešto više od tisuće, a sad najedanput od 1830.—1839. po 5.300 na godinu, a od god. 1840.—1850. dapače 12.700 svake godine.

Očito je dakle, da je Wakefieldov sistem kolonizacije u istinu veleumno spojio tri glavna izvora blagostanju: zemlju, rad i novac, i da je u dalekoj i nepristupnoj „Maloj Africi“ najviše doprinio tomu, da danas u njoj živi najnaprednije i najbogatije ljudsko družtvo na čitavoj zemaljskoj kruglji.

God. 1851. počela se zemlja u Novoj Južnoj Galiji prodavati za stalnu cienu po 20 šilinga 1 acre, pa se u deset godina prodalo 1,062.068 acra (preko 400.000 ha).

I u zapadnoj Australiji, gdje se desio onaj slučaj s kapitalistom Peelom, utekoše se Wakefieldovu sistemu, ali gotovo bez ikakva uspjeha, jedno zato, što je ta čitava kolonija bila radi one nesreće ozloglašena, a drugo zato, što je vlada u tom kraju već previše plodne zemlje bila razpoklanjala, te se sada Wakefieldova sistema mogla držati samo u teoriji.

Ali je zato ovaj sistem sjajno uspio u koloniji Port-Philippu ili Victoriji (najjužnija Afrika s glavnim gradom Melbourneom), koja je god. 1836. bila odieljena od Nove Južne Galije. Još, naravski, nitko nije ni slutio, da će se odkriti zlatne rude, i već se zemlja prodavala 1 acre po 30 šilinga, te je od prodaje u jednoj godini unišlo za 460.000 acra $17\frac{1}{2}$ mil. Kruna. God. 1858. prodavao se acre za 1 sterling 12 šilinga, ili 1 hektar okruglo po 100 K, te je kolonija samo od toga dobila u jednoj godini 120 mil. Kruna. I od te se svote najveći dio upotrebio za dopremu novih doseljenika.

(Wakefieldov sistem u južnoj Australiji.) Ali ima jedan slučaj, gdje je Wakefieldov sistem bio tako strogo, ali tako tvrdoglavo upotrebljen, te je radi toga nastala prava nesreća za južnu Australiju (s glavnim gradom Adelaidom), gdje se to dogodilo. Tu se držahu Wakefieldova sistema tako strogo, da na njegovu temelju izmisliše osnovu, po kojoj će se kolonija sama uzdržavati i razvijati bez ičije pomoći, sve na račun svoga budućega procvata i blagostanja. Oko grada Adelaide porasla je doduše ciena zemljištu i na 2.000 funti sterlinga za 1 acre, i to već god. 1839., te je dohodak kolonije od same prodaje zemljišta iznosio godišnje 20.000 funti sterlinga (oko $^1/_2$ mil. Kruna). No kolonijalni proračun bijaše 7 puta veći, naime 140.000 funti sterlinga (oko $3^1/_2$ mil. Kruna), jer je trebalo graditi ceste, luke i druge javne gradjevine. Dolazilo je dosta i doseljenikâ; tako 1838. god. 5.300; 1839. god. malo više: 5316, te bi naseobina bila mogla napredovati, kad se sav novac do posljednjega novčića, što je unišao od prodaje zemljišta, ne bi bio upotrebio za dopremu novih doseljenika, dok su se za javne potrebe sklapali zajmovi, za koje je imalo jamčiti „buduće sigurno blagostanje". Osim toga se sa zemljištem kud i kamo više spekuliralo, nego što se na njem radilo. A koliko ga se i obradjivalo, nije bilo unosno, jer ova kolonija nije imala tako zvanih pripravnih radnja („preparatory works"), što su ih u Novoj Južnoj Galiji desetke godina izvodili kažnjenici, i koje su jedine i omogućile daljnji onakav razvoj i napredak. I tako je god. 1870. južna Australija bankrotirala, i ako se baš u njoj vodila najveća pazka na doseljenike i najsavjestnija briga za crkvu i za školu.

(Kritika Wakefieldova sistema. Gladstone). Tom su se prilikom jasno odkrile ove dvie temeljne istine u modernoj kolonizaciji: Kolonija se ne da osnovati bez stalne pomoći matere zemlje, ili barem bez njezina predujma za najpotrebnije javne radnje, pak onda Wakefieldov sistem nije savršen, te se svih njegovih 6 točaka ne veže tako, da se jedna ne bi mogla odieliti od druge, a naročito nije dobro, da kolonija najveći svoj dohodak, naime novac od prodana zemljišta, upotrebi samo za dopremu novih doseljenika, budući da ima i drugih potreba, kojima se isto tako ima zadovoljiti, jer će inače kolonija propasti.

Kad je god. 1841. za drugoga ministarstva Roberta Peela (glasovitoga englezkoga državnika, koji je bio najprije Toryjevac ili konservativac, a onda postao najodlučniji zagovornik slobodne trgovine, od 1788.—1850.) postao Gladstone (najveći englezki državnik, glasoviti zagovornik najšire državne autonomije za Irsku, nepomirljivi protivnik Turske, najuplivniji branitelj progonjenih Bugara, porieklom Škot, radom i životom kršćanin; od 1809. do

1897.) iznajprije podpredsjednikom, a onda predsjednikom trgovinskoga ureda, pristane odmah uz sistem Wakefieldov, ali ga popuni i usavrši, te zamisli ovu veliku osnovu, koju je i u jednom proglasu učinio javnom: Država ima na svoj trošak izkrčiti šume, izabrati zgodna mjesta za gradove, sagraditi u njima crkve, škole i gostionice. Državni brodovi imadu doseljenike bezplatno dovažati. — Osnova se imade provesti najprije u južnoj Africi; za to će biti dosta 560 pionira i drugih radnika prema potrebi. 100.000 funti sterlinga (oko 2½ mil. Kruna) bit će dosta, da se čitav jedan kotar uredi i napuči s 10.000 stanovnika. Čim se glavni troškovi pokriju prihodom od prodaje zemljišta, ima se početi kolonizacija drugoga kotara.

Taj veliki plan nije bio nikada proveden, a spominjemo ga samo zato, da se vidi, kako je Wakefieldov sistem brzo postao i službenim sistemom englezke vlade. A to baš i jest najveća englezka kriepost, što se ni najviši londonski krugovi ne opiru istini, koja se izkustvom dokazala, ni reformama, što ih život traži i opravdava.

Naročito je zavladalo jednodušno mišljenje, da se ni takve zemlje, koje su samo za pašnjake, ne smiju bezplatno dieliti, nego da se može tek sama paša dozvoliti, i to samo onima, koji su već kupili zemljišta za obradjivanje; dakle ono isto zdravo načelo, kojega se drži i naš narod ne dopuštajući, da se šumsko pravo odieli od vlastničtva i posjeda barem nekoga diela selišta. U Australiji davahu svakome, tko je 40 acrea zemljišta kupio, 640 acrea ili jednu četv. milju pašnjaka za 10 funti sterlinga na godinu.

I u samoj južnoj Australiji, koja je, kako spomenusmo, god. 1840. bankrotirala, jer se tvrdo držala Wakefieldova sistema, nije zato glavna Wakefieldova misao zapuštena. Zemlje se i dalje prodavahu razmjerno dosta skupo, a dobivenim novcem podpomagalo se useljivanje, te je ova naseobina god. 1855. imala 86.000, a god. 1861. već 130.000 stanovnika.

Ipak se dosta kolebalo u tom, što da se radi s novcem od prodana zemljišta, t. j. koliko da se njime pomaže useljivanje, a koliko da se pokrivaju ostali javni neizbježivi troškovi Lord John **Russell** kao ministar kolonija odredi, da se polovica zemljištnoga fonda upotrebi za useljivanje, 15% za prosvjetu urodjenikâ, 10% za odmjerivanje zemljištnih čestica, a 25% na ostale javne potrebe. Osnovni statut Novoga Zelanda odredi, da se tri četvrtine spomenutoga fonda imadu trošiti na podporu za useljivanje, a jednu četvrtinu da upotrebi autonomna kolonijalna vlada po svojoj uvidjavnosti. Izkustvo je pokazalo, da je ovaj drugi razmjer bolji za mladu koloniju, a onaj prvi za koloniju nešto stariju.

Wakefieldov sistem uspio je i zato, što se brzo mogao osloniti na originalnu vrst gruntovnice, poznate pod imenom „Acte Torrens“. Tu su vrlo jednostavne i jevtine formalnosti, koje podaju zemljištnomu vlastničtvu ne samo najveću sigurnost i točnost, nego i najlakšu i najbržu prienosnost. I Francuzi su počeli u svom Tunisu voditi Torrensov „acte“, a dobro je i drugdje poslužio. No treba naglasiti, da podpuni i pravi uspjeh ima ovaj zemljištni sistem samo u posvema novim kolonijama, gdje se iz samoga početka stvaraju i uredjuju zemljištni odnošaji.

Još jednu stvar treba ovdje osobito iztaknuti. Znatne, često upravo velike svote od prodaje zemljišta upotrebljavale su se za dopremu novih doseljenika s osobitom brigom na to, da se uzpostavi ravnoteža medju mužkarcima i ženama. I zato je primjerice od god. 1847.—1858. dopremljeno u Australiju iz Velike Britanije 38.939 momaka, a 66.232 djevojke!

Da Wakefieldov sistem nije Australiji donio nikakve druge koristi, nego ovaj i ovakav izbor doseljenikâ, koji se ne dade ni zamisliti, ako se doseljenici ne podupiru, bio bi neprocjeniv s moralnoga i s gospodarskoga gledišta.

Pregledasmo tako prva dva razdoblja australske kolonizacije: dopremu kažnjenikâ, koja je bila osobito brojna do god. 1830., a najbolje ju obilježuje dodjeljivanje „robijaša“ za radnike pojedinim kolonistima; bezplatnu podjelu zemalja i vrlo slabu struju slobodnoga useljivanja; za tim slobodnu seobu od god. 1830.—1851., koja se odlikuje svojim izradjenim sistemom. Po tom se sistemu zemlje više ne daruju, nego razmjerno dosta skupo prodaju, da se većim dielom utržene svote slobodna kolonizacija podupire tako, te se opet stvore zdravi družtveni odnošaji brojnim dolazkom djevojaka, bez kojih nema ni kićenih svatova, ni obitelji, koja nije samo srećna, nego i najblagotvornija družtvena uredba.

Odkriće zlatnih rudnika (1851.).

Dne 2. svibnja 1851., sutradan poslie otvorenja prve svjetske izložbe u Londonu, proglasiše u Sidneyu službeno, da se u Novoj Južnoj Galiji odkriše bogati zlatni rudnici. Tim je započelo treće razdoblje u australskoj kolonizaciji, koje traje do danas.

Kako su, zlatni rudnici privukli veliko množtvo doseljenikâ vidimo najbolje iz ovih brojeva: Od god. 1825.—1829. — što već vidjesmo — uselilo se 5.175 slobodnih doseljenika; od 1830. do 1839. god. 53.274; od 1840.—1849. god. 126.937, a od 1850.—1859. najedanput gotovo pô milijuna, naime 498.537.

Ali ova navala doseljenikâ, ponajviše pustolovâ, prati odkriće svih velikih i bogatih zlatnih rudnika. Taj pojav dakle sam po sebi nije ni u Australiji bio tako neobičan, ili poučan, da bismo ga zato morali uvrstiti u dogadjaje, koje označismo kao prevrat u kolonizaciji. Pa ipak i u ovom sasvim običnom dogadjaju ima nešto, na što se treba posebice osvrnuti bez obzira na sam nagli porast doseljenikâ iz cieloga svieta. A to je ovo: Kolonijalne autonomne oblasti svim su silama nastojale, da se proti zlokobnomu utjecaju tê poplave svakojakih pustolova sačuvaju što jačim razvojem — javne nastave.

Izprvice je doduše i guverner u Novoj Južnoj Galiji imenom Fitgroy pokušao, da sve zlatne rudnike pridrži u ime londonske vlade za koloniju kao cjelinu, te je u kraljevo ime. proglasio, da će najstrože progoniti svakoga, tko se rudnicima približi. Ali su oblasti doskora od toga odstupile, pa se zadovoljiše odredbom, da se pristup u područje zlatnih rudnika mora dobro platiti. No zato je već god. 1854. bilo u Melbourneu 167 škola sa 12.000 djece; podignut je botanički vrt, otvorena velika javna knjižnica i — sveučilište. Tu se radilo malo drugčije nego u Mexiku i u Peruu, gdje je i za potomke španjolskih velikaša prema službenoj izjavi bilo dosta, da znadu čitati i pisati.

Uz to je bila velika sreća, da je kod starih kolonista „zlatna groznica“ brzo prestala, te svi listom dalje nastaviše svoje poljske i druge poslove, kod kojih im doskora pomagahu tisuće i tisuće razočaranih pustolova. Od god. 1851.—1861. nagrnulo je iz samih sjeveroameričkih Saveznih Država preko pô milijuna ljudi (508.802) u Australiju, a od god. 1856.—62. uselilo se dapače preko 50.000 Kitajaca, sve samih mužkaraca, koji unesoše tako strašnu nećudorednost, da uza svu svoju radinost i štedljivost postaše za Australiju pravi bič božji.

God. 1884. odkriše bogate srebrne rudokope u Viktoriji i na Novom Zelandu, a god. 1893. zlatne rudokope u zapadnoj Australiji, gdje se samo god. 1901. dobilo zlata za više od 200 milijuna Kruna. Zlatne rude našlo se i u Queenslandu, a u Novoj Južnoj

Galiji bogatih ugljenika i bakrenika, koji će stalno i duže potrajati i još više koristiti Australiji nego zlatni rudnici. Uz druge naime neprilike navala je stranih pustolova izazvala u Melbourneu takvu spekulaciju sa zemljištem, da su se gradilišta prodavala pet i šest puta skuplje, nego u središtu Londona! A nije ni čudo, jer je i Melbourne od zakutnoga gradića u petnaest godina postao veliki grad sa 200.000 duša.

Naseljenje Novoga Zelanda (NewZeeland).

Najzgodnije se i najsustavnije od svih australskih kolonija napučio Novi Zeland. Taj prekrasni veliki (104.471 četv. milja) i na sve strane pristupni otok htjede najprije zaposjesti Francuzka, ali ju preteče Britanija god. 1840. na ponuku jednoga zastupnika po imenu Barrow-Montefiore, bivšega veletržca u Sidneyu, koji je usred sabora uzkliknuo: To vam je pravi zemaljski raj! U Englezkoj odmah poradiše na tom, da se Novi Zeland naseli, ali ne možda kažnjenicima, ili pustolovima, nego čitavim obiteljima imućnijih ratara. Tako i bude, a za ovim poštenim radinim i imućnim ratarskim staležom dodjoše mnogi umirovljeni častnici, pa i neki članovi najodličnijih englezkih obitelji. God. 1850. imao je Novi Zeland 15.035 mužkaraca i 11.672 žene; god. 1861. bilo je 61.035 mužkaraca i 37.936 žena; 1871. god. 150.366 m., 106.037 ž.; 1888. god. 324.948 m., 282.432 ž.; napokon 1899. god. 398.679 m. i 357.826 ž. Ovo je primjer najsustavnije i najuspjelije slobodne moderne kolonizacije.

Da je tome tako, uvjerit ćemo se odmah, ako pogledamo na izvanjsku trgovinu, na ratarstvo i stočarstvo u Australiji Ali prije toga treba da spomenemo još dvoje: Najprije treba da znamo, da statistika izvoza i uvoza nije sama po sebi pouzdano mjerilo za blagostanje ove ili one zemlje. Može se naime uvoz umanjiti još zato, što se domaća industrija podigla i tako izvanjsku robu potisnula, a može se i izvoz oslabiti ne samo radi manje sposobnosti za kupnju, nego i radi većega blagostanja, t. j. radi veće domaće potrošnje. Za tim treba da prije gospodarskoga priegleda vidimo još, barem u glavnom, sliku političkoga razvoja i života u Australiji.

Politički razvoj u Australiji.

(Novi i stari politički sviet.) Sve australske kolonije imadjahu poput svih drugih englezkih naseobina već od prvoga početka podpunu i zbiljsku obćinsku samoupravu; ali političku autonomiju poče̓še dobivati istom polovicom XIX. stoljeća. Podpunu državnu autonomiju dobila je najprije Nova Južna Galija god. 1856., za njom sve ostale kolonije, najkasnije zapadna Australija god. 1890.

Sabori svih tih novih država staviše se odmah na najšire demokratsko stajalište, a Novi Zeland dao je i ženama aktivno i pasivno izborno pravo već god. 1891., a ża njom i južna Australija godine 1895.

Poput sjevernih američkih naseobina nastojahu i australske kolonije, da što prije stupe u savez, u federaciju. U tome je „novi sviet“ u istinu nov, daleka naime i široka vidika u — budućnost. Dok se u „starom svietu“ mali narodi na sve načine trse, kako bi postali još manji, kako bi se naime opet povratili u sredovječne plemenske, stranačke i osobne borbe, „do iztrage moje, ili tvoje“, i dok su veći ili veliki narodi kadri velike države zamišljati tek kao obnovu historijskoga prava i historijskih tradicija, kojih ostali sviet ni ne pozna, ni za njih ne mari, dotle se u „novom svietu“ stvaraju državna područja šira, bogatija i naprednija od najprostranijih, više ili manje nasilnih monarkija u prošlosti; a stvaraju se ta područja vazda na temelju kulturnih težnja i gospodarskih potreba, zajedničkih u glavnom cielomu čovječanstvu.

(Nastojanje za australski savez od god. 1858. do 1. siečnja 1901.). Dne 23. travnja 1858. pošalje odbor zakonodavne skupštine u Viktoriji tadašnjemu ministru kolonija, Labouchèreu predstavku i zatraži tom predstavkom osnovu zakona, kojim bi se australskim kolonijama dozvoljavalo, da sklope savez i u tu svrhu sazovu zajednički sabor ili savezno vieće. U Londonu taj zahtjev smjesta odbiše. No domala, naime dne 29. ožujka god. 1867., odobrila je englezka dônja kuća kanadski Dominion, pak se sada nije više moglo načelno prigovarati ni australskomu savezu. I u istinu god 1883. i 1884. predobila je ta osnova za sebe javno mnienje u Englezkoj. Medju tim je Francuzka namjeravala zaposjesti Nove Hebride (sjevero-iztočno od Nove Kaledonije; god. 1896. 70.000 stanovnika), i na Novoj Kaledoniji osnovati naseobinu za svoje kažnjenike. Ta umišljena pogibao samo je ojačila australski pokret, te australske kolonije proglasiše, da si pripajaju Novu Guineju. No ta provala „australskoga imperijalizma“ nije bila po volji ni Velikoj Britaniji, pa se iz Londona požuriše, da u ime matere zemlje zaposjednu veći dio Nove Guineje, a jedan dio zauze Njemačka. I Italija namjeravaše, da nešto zahvati, ali je ostala neodlučna na veliku štetu sebi i civilizaciji, kojoj bi samo koristilo, da se i medju antipodima stvorilo prostrano područje za latinsku kulturu.

U to je misao saveza naišla na takmljenje Nove Galije (englezki New-Wales) i Viktorije, pak onda na opoziciju zapadne Australije, koja je na nj pristala istom 31. srpnja 1900., te je australski savez pod imenom „Australian Commonwealth“ proglašen 1. siečnja 1901., ali samo za kopnene kolonije, naime New-South-Wales (Novu južnu Galiju), Viktoriju, južnu Australiju i Queensland, dok otoci Tasmanija i Novi Zeland ostaše posvema postrance.

Australski savez zapravo je samo u moralnoj vezi s Velikom Britanijom, a tek imperijalizmom anglosaskim po nauci Chamberlainovoj imao bi stupiti zajedno s Kanadom, pak i sa saveznim Državama u neku gospodarsku zajednicu pod vodstvom Velike Britanije.

Gospodarski priegled australskih kolonija.

(Stočarstvo.) Kolikogod su australske kolonije još uviek razmjerno slabo napučene (god. 1899. svih pet kopnenih naseobina i otoci Zeland i Tasmanija imadjahu zajedno 4,513.399 stanovnika), ipak su već odavna važan faktor u svjetskoj gospodarskoj produkciji i u svjetskoj trgovini. Najvažnija je u njima produkcija vune, koja se osniva na tako razgranjenom ovčarstvu, da su god. 1856. sve kolonije imale 17,124.023 ovaca, a god. 1891. dapače 124,286.000. Velike suše umanjiše na to broj na 93,636.199 glava, ali je i to još uviek golem broj.

I krupna stoka se goji u tolikom broju, da poput američke ima svjetsko značenje. God. 1856. svih sedam naseobina imadjaše 3,146.520 glava rogatoga blaga, koje se neprestance množilo do 11,048.251 prema podatcima od god. 1899.

(Poljski prirod.) Polja zasijanih pšenicom bilo je 1856. god. 423.732 acrea, a god. 1866. već blizu jedan milijun, god. 1878. već preko dva i pô milijuna, a 1899. god. 5,884.116 acrea (okruglo 2,410.000 hektara), a to je trećina pšeničnih polja u Francuzkoj. Treba ipak odmah spomenuti, da i u dobrim godinama, kakve za Australiju bijahu 1898. i 1899., nije urodilo više od 15 milijuna hektolitara pšenice, a to je po hehtaru dosta malo.

Do god. 1899. prešlo je u privatno vlastništvo 92,235.926 acrea (38 milijuna hektara), a 41,547.843 (oko 17 milijuna hektara) bila su u zakupu na kraće, ili duže vrieme. Za $4^{1}/_{2}$ milijuna ljudi, oboružanih svim modernim znanjem i napredkom, jevtinim i obilnim kapitalom, ovo je upravo neizcrpiv i neizmjerno obilan izvor blagostanja i onda, kad od nerazprodana zemljišta oko $1^{1}/_{2}$ milijarde acrea (614 milijuna hektara) ne bi ni devet desetina bilo za obradjivanje.

(Državni proračun i drž. dugovi.) Veliko blagostanje pokazuje se i u državnom proračunu, koji je u svoj Australiji i s ona dva velika otoka god. 1899. imao do $33^{1}/_{2}$ milijuna sterlinga (do 850 milijuna Kruna) prihoda, t. j. preko 185 Kruna na dušu. Što to znači, razumjet ćemo, kad se sjetimo, da u banskoj Hrvatskoj dolazi jedva 8 Kruna na dušu, a da joj i svi prihodi ostanu kod kuće, ne bi na jednoga čovjeka zapalo više od 25 Kruna, uzmemo li, da su svi hrv.-slav. državni prihodi izmedju 60—70 mil. godišnje.

Sve australske kolonije redom imadu veoma velike državne dugove, koji neprestano rastu. To je pojav, što ga vidjesmo već u Kanadi, i koji se lako dade protumačiti neobičnim porastom i pučanstva i blagostanja.

U Novoj Južnoj Galiji rasli su državni dugovi ovako: Od 2,097.000 funti sterl. god. 1856. na 5,802.980 god. 1861., na 9,681.130 god. 1870. i na 61,580.482 god. 1899.!

U Viktoriji od 648.100 f. st. god. 1856. narastoše na 48,354.277 f. st. god. 1899., i tako redom, te je i Queensland imao god. 1899. već 35,226.044 funti st. duga, i ako god. 1856. nije u obće bio zadužen, a god. 1861. tek sa 123.800 f. st. Cieli „Australian Commonwealth“ imao je god. 1899. drž. duga 187,026.508 f. sterl., a s novim Zelandom 234,900.960 f. st. (okruglo do 6 milijarda kruna)! No taj je dug gotovo za polovicu „pokrit“ prihodom državnih željeznica (na kopnu 21.000 km; na Novom Zelandu 3.656 km) oko 111 mil. K godišnje, a to je uz $4^{0}/_{0}$ glavnica do 2.800 milijuna K. Uza sve to mogla bi današnja financijalna politika, koja traje već više od 20 godina (od 1880.), uzdrmati državni kredit, ako i ne bi lako potresla narodnoga blagostanja.

(Zlatne rude.) Izvoz čistoga zlata upravo je golem: od god. 1891.—1899. do devet i pô milijarda Kruna (372,560.000 funti sterlinga). Od god. 1851.—1870. izvozilo se prosječno za 10 milijuna f. sterlinga (250 milijuna Kruna), za tim je prosjek padao do 110 milijuna Kruna, a napokon se (god. 1901.) radi zapadno-australskih zlatnih rudnika podigao na 450 milijuna Kruna. Zlatni rudnici ne će se po sudu strukovnjaka tako brzo izcrpsti, a osim toga ih već sada popunjuju, da ih jednom eventualno posvema zamiene ugljeni i bakreni rudnici.

(Uvozna i izvozna trgovina.) Sveukupna uvozna trgovina davala je god. 1851. u svoj Australiji 4,358.892 funti sterlinga; god. 1861. već 26,464.217 f. sterl.; god. 1870. samo za $2^1/_2$ mil. f. sterl. više, ali zato već god. 1891. još jedanput toliko, naime 72,085.907 funti, na čem je od prilike i ostalo, te je god. 1899. sav uvoz bio 72,301.033 funti sterlinga (oko 1.830 milijuna Kruna); danas je već (1904.) stalno blizu dvie milijarde Kruna.

Izvozna trgovina (računajući izvoz zlata) bila je god. 1851. tek nješto veća od uvozne, naime 4,598.718 f. sterl., pa je i dalje ostala od prilike jednaka uvozu sve do god. 1899., kad je izvoz znatno nadmašio uvoz, jer se u svem izvezlo robe i zlata za 89,004.602 funti sterlinga ili daleko preko 2 milijarde Kruna.

Čitava dakle izvanjska trgovina australskoga saveza, pak Tasmanije i Novoga Zelanda kreće se danas oko svote, koja doliči i velikoj vlasti, naime oko četiri milijarde Kruna.

(Prirodne nesreće. — Novčane krize.) Samo se po sebi razumije, da su i australske kolonije mnogo stradale ne samo od velikih prirodnih nesreća, poimence od strahovite žege, nego i od lakoumnosti, bilo poslovnoga svieta, bilo vladinih krugova, od lakoumnosti, koja je u ostalom razumljiva kod ovakvoga nagloga porasta materijalnoga blagostanja. Najviše je Australiji bila na štetu bankovna kriza od god. 1893., u kojoj je propala sva sila novčanih zavoda, zaduženih za više od 2 milijarde Kruna. Jedino Novoga Zelanda nije ova kriza baš nimalo zahvatila.

(Posljedice socijalne, gotovo socijalističke politike na Nov. Zelandu.) Ali je zato upravo ova kolonija, koju radi njezine plodnosti na dosta velikom prostoru (104.471 □ milja ili oko 270.000 km^2) čeka najsjajnija budućnost, počela voditi politiku, koja je pravi ekstrem gospodarske i socijalne politike sjevero-američke. Dok naime Savezne Države nemaju ni svojih željeznica, ni svoga brzojava (jedino je pošta državna), dotle je vlada u Novom Zelandu počela izdavati zakone i propise, koji u skladu sa socijalističkim programom odredjuju u potankosti odnošaj medju radom i kapitalom, a koliko se tiču trgovine, i medju priradnjom i potroškom. Tako su uz ostalo radnicima odredjene mirovine, a da sami nisu dužni ništa doprinositi za mirovinsku zakladu, a u dvjema državama (u Viktoriji i u Novoj Galiji) uvedena je i najmanja nadnica od 7 šilinga (više od 8½ K) s izričnom ustanovom, da ta nadnica jednako vriedi za sposobne i nesposobne radnike. Najnovije viesti (početkom god. 1904.) javljaju, da je zabranjeno doseljivanje bez obzira na boju pùti, a uz to da se u istinu razvija njeka vrst bojovnoga australskoga imperijalizma.

Posljedice te jednostrane politike već se danas opažaju: mnogo radnika ostaje bez posla, jer poslodavci odpuštaju nesposobnije radnike, budući da ih moraju plaćati jednako kao i sposobne; osim toga ne samo da englezki kapital prestaje dolaziti u Australiju, nego i domaći australski kapital bježi u Englezku, a to je pojava, kakve ne susrećemo u svoj povjesti englezke kolonizacije. (Savr. kol. II, str. 404.)

(Nestalnost drž. prihoda.) I kod australskih proračuna nisu izvori prihoda onako trajni, kako si to Australci umišljaju. Vriedi to naročito za prodaju i zakup državnih zemljišta, kojih ima, naravski, sve manje, i od kojih javnim prihodima svih kolonija dolazi poprečno oko 10% ciele svote (26% dolazi od carinâ, 33½% od željeznicâ, a ostalo od poreza, poštâ, brzojava itd.).

Budućnost Australije.

Nema sumnje, da je razvoj materijalnoga blagostanja u Australiji ne samo nevidjen, nego i stalan. Isto je tako istina, da pijanstvo, nećudorednost, okrutnost protiv urodjenikâ i druge velike mane silno oslabiše, te je australsko družtvo danas u istinu ne samo uredjeno, već je mnogo moralnije, nego bi se dalo očekivati s obzirom na onako velik broj kažnjenika i pustolova. Napokon australskim savezom stvoriše si ove naseobine prostrano domaće tržište, a prvom zgodom mogu si sklapajući, ili obnavljajući trgovinske ugovore proširiti i tržište medjunarodno, primjerice u Francuzkoj, gdje australski produkti plaćaju više carine, nego englezki.

Uza sve to bila bi velika pogreška misliti, da se Australija dade uzporediti sa Saveznim Državama i da će Australski Savez u ovom (XX.) stoljeću postati onim, što Savezne Države postaše u prošlom stoljeću.

No kod toga treba imati na umu, da je Australija za trajnu kulturu sposobna na dosta malom prostoru, pretežno na svom pobrežju, izuzevši Novi Zeland, koji je doduše u istinu pravi zemaljski raj, ali je prema sjevernoj Americi ipak malen.

Australija ima danas doduše malo manje stanovnikâ, nego što su ih imale Savezne Države na početku XIX. stolj. Kad bi se dakle Australija naseljivala poput Amerike, morala bi koncem ovoga (XX.) stolj. imati do 80 mil. ljudi, a to je na prvi pogled nemoguće već zato, što u Australiji ima vrlo malo porodjajâ, i što njezin javni život nije ni iz daleka prodahnut onom slobodom u svakom pravcu, kojoj Savezne Države imaju zahvaliti svu svoju veličinu. Tako je sada, kako već spomenusmo, doseljivanje u Australiju gotovo posvema zabranjeno, te se tamošnje pučanstvo ne bi ni množilo, da srećom nije i pomor vanredno malen. I tako će Australski Savez po svoj prilici polovicom XX. stolj. imati najviše oko 10 mil. stanovnika, a za jedno stoljeće 15—16 mil., a jedva jedvice još koji milijun više.

U jednoj će stvari ovaj novi sviet lako dostići, pa i prestići sjevernu Ameriku: u duševnoj kulturi. U Australiji naime, barem se tako čini, nimalo ne popuštaju kulturne veze sa starom domovinom, te je, primjerice, samo jednoga izdanja njekoga Tennysonova djela poslano u Australiju 10.000 primjeraka.

Kakogod se sudilo o socijalnoj, gotovo posvema socijalističkoj politici australske federacije,[1] štogod se proricalo o stalnim tobože njezinim sve to nepovoljnijim posljedicama; kolikogod se izticala bojazan i pred australskim imperijalizmom, jedno je nesumnjivo: svih sedam australskih kolonija najveće je kulturno djelo Vel.

---

[1] O socijalizmu u Australiji piše potanje i vrlo zanimivo sin Pavla Leroy-Beaulieua, Petar L.-B., u svom djelu „Nove anglosaksonske družtvene organizacije“ (Les nouvelles sociétés anglo-saxonnes) u preradjenom izdanju od 1901. (str. 487, ciena 4 frcs, Armand Colin, Paris, 5. rue des Mézières). Tu se obširno govori o Australiji i Novom Zelandu, a posebna tri poglavlja posvećena su socijalističkoj praksi, i to XIII. s obćega gledišta, XIV. s gledišta agrarnoga zakonodavstva, a XV. s obzirom na zakonodavstvo o radu i na porezni sistem.

Drugi je dio knjige posvećen južnoj Africi, pa je s naročitom pomnjom izradjeno VII. poglavlje (323.—336.): „O britanskoj političkoj i gospodarskoj metodi u južnoj Africi“.

U trećem dielu (od str. 400 do kraja) govori pisac o englezkom imperijalizmu, kojemu je svrha: stvoriti takvu britansku federaciju, koja bi sa svakoga, a naročito s gospodarskoga gledišta mogla zadovoljavati svojim potrebama, te bi bila posebni anglosaksonski sviet, ako već ne bi postala gospodaricom čitavoj zemaljskoj krugljі.

Britanije, najveći i najopravdaniji njezin ponos. I kamo sreće, da se povjest kolonizacije u obće, a povjest englezkih naseobina napose može baviti samo ovakvim napredovanjem biele rase, a da ne mora na svakom koraku bilježiti, koliko je najnovija civilizacija prolila nevine krvi i izmamila sirotinjskih suza!

b) Ostale britske kolonije u Tihom Oceanu.

Velika Britanija ima još i drugih kolonija u Tihom oceanu. Najprostranija je Britanska Nova Guineja, zauzeta dne 4. rujna 1888., velika 235.000 km², a najvažnija je na otoku Singaporu, na Malačkom tiesnu (izmedju Sumatre i Malake), koji gospoduje i svojim položajem i svojom trgovinom u onim krajevima.

Na otoku Borneu ima Vel. Britanija jedno područje veće od 80.000 km², kojim sada upravlja posebno družtvo zvano British North Borneo Company, pak onda teritorij Sarawak, prostran oko 130.090 km². Napokon je tu još takozvani Malay Protected States, to jest britansko vrhovničtvo nad pet malajskih državica, koje sve skupa zapremaju oko 65.000 km², ali imadu preko 200 mil. izvanjske trgovine.

Ovo sve treba spomenuti zato, da se vidi, kako za Veliku Britaniju vriedi u istinu ona narodna: Dubok žep nikada pun.

8. Najvažniji kolonijalni pokus na zemaljskoj kruglji.

Obći priegled.

(Indija nije kolonija.) Još nismo ni slovcem spomenuli britskoga „Indijskoga carstva“, koje se obćenito drži za englezku koloniju, a kojega Merivale u svojoj kolonizaciji niti uz put ne spominje, a i s punim pravom: Indija nije kolonija ni sa sredovječnoga, a ni sa savremenoga gledišta; to je kolonija tek s gledišta one medjunarodne politike, koja istom započinje i o kojoj će biti govora u posebnom odjelu ove knjige, politike, koju bismo mogli nazvati „urodjeničkom kolonijalnom politikom“, i koja i jest podpuna revolucija, posvemašnji prevrat u mislima i idejama „viših“ naroda o „nižima“. I zato ćemo se ovdje barem u glavnom osvrnuti na englezku Indiju i Egipat, pak na francuski Tunis i Algir i Indo-Kitaj kao i na cielu francusku Afriku, ostavljajući za sada i sam priegled belgijske kolonizacije u Kongu i njemačkih posjeda u iztočnoj i jugo-zapadnoj Africi.

(Indija — glavni oslon britske snage.) Po najnovijim statističkim podatcima od god. 1900. kolonijalno područje Velike Britanije na čitavom svietu prostiralo se na 32,140.520 km², a imalo je 346,292.000 stanovnika. Od toga je u Aziji po površini razmjerno malen dio, naime 5,723.580 km², ali zato je tu golema većina englezkih podanika (ovdje se ne može govoriti o kolonistima), na ime 308,230.000 ljudi. U Aziji opet Indija ili Hindostan broji 292 milijuna dušâ na prostoru malo većem od 4½ milijuna km² (4,530.000).

Prema tome vidimo na prvi pogled, da se englezko svjetsko gospodstvo oslanja na Indiju, kao na glavni izvor svoje snage i svoje vlasti. Ne velimo, da je Indija bilo glavno, bilo ikakvo polje za onakvu englezku kolonizaciju, kakva se razvila u Kanadi, u Australiji, pa i u Kapskoj. Ovdje Englezi ne susreću svih onih prirodnih zapreka, a ne nalaze ni slobodnih svih onih vrela blagostanja na zemlji i pod njom, što ih nadjoše u sjevernoj Americi i u Australiji. Umjesto da oru nepregledna polja i da pasu nebrojena stada, treba u Indiji Englezima „hitri mozag obrtati“, da nadju takav sistem političke uprave, gospodarske i socijalne politike, kojim bi zapriečili, da nezadovoljstvo triju stotina milijuna ljudi ne postane obće, jednodušno i tako jako, te bi provalilo u otvorene pobune poput krvavoga i strahovitoga ustanka „Cipaya“[1] od god. 1857.—1858., koji je bio razlogom, da je englezki parlamenat jednostavno ukinuo glasovito „indijsko družtvo“ i da je Indiju ravno podredio kruni, koja se pomoću svojih državnika pobrinula, a i danas živo nastoji, da se stare pogreške više ne ponove.

Da razumijemo, kako je i zašto mogao nastati čitav sistem pogrešaka i zabluda, što ih je kasnije tako težko bilo popraviti, treba da upoznamo ustrojstvo onoga „Indijskoga Družtva“, koje je uz sličnu holandijsku organizaciju bilo najvažnije privatno kolonijalno poduzeće.

---

[1] To je najveća pobuna, što je pozna kolonijalna povjest. Buknula je radi toga, što se po Hindostanu medju pukom raširio glas, da će Englezi ukinuti kaste, promieniti domaću vjeru i običaje i u obće u cielom javnom i privatnom životu izbrisati indijsko narodno ili bolje lokalno obilježje. Cipayi su bili u vojničkoj službi „Indijskoga Družtva“. Uz njih pristaše i budhiste i musulmani i brahmanci, veliki posjednici, pa i sami domaći vladari u srednjoj Indiji. Više mjeseci bili su tamošnji Englezi u najvećoj pogibli, a na više mjesta pretrpjeli su prave grozote; ali su se za to nesmiljeno i kruto osvećivali ustašama, s kojima su, naravski, postupali gore, nego s najgorim zločincima.

Englezko „Indijsko Družtvo“.

Oko god. 1830. imalo je englezko „Indijsko Družtvo“ prometne glavnice u svem 6 mil. f. sterlinga (oko 150 mil. Kruna), dakle svotu i za onda malenu, a za danas upravo smiešnu.

Tko je imao za 1000 funti sterlingâ dionica barem jednu godinu, stekao je pravo na jedan glas; 3.000 f. sterlinga davahu pravo na dva glasa, 6.000 na tri, a 10.000 na četiri glasa; više od četiri glasa nije nitko imao. I žene i stranci mogahu biti dioničarima s pravom glasa. Dioničarâ s pravom glasa bijaše oko 2.000. Ti se sastajahu pravilno svaka tri mjeseca i izabirahu tridesetoricu ravnateljâ za političku i financijalnu upravu. Ravnatelji se sastajahu svakoga tjedna i o svakom priedlogu glasovahu tajno. Dielili su se na tri odbora: za upravu i knjigovodstvo; za političke i vojničke poslove; za zakonodavstvo, sudstvo i financije. Tajne poslove družtva vodio je posebni odbor, u kojem bijaše predsjednik, podpredsjednik i najstariji ravnatelj. Ravnatelji birahu guvernera, „presidente“, biskupe, sudce i sve častnike za indijsku vojsku. Kruna je mogla izboru uzkratiti svoju potvrdu.

U ime družtva bijaše u Kalkuti guverner s pravom nadzora nad guvernerom u Agri i nad presidentima u Madrasu i Bombayu. Uz tu političku vlast mogao je biti i vrhovnim zapovjednikom vojske. Imao je pravo naviеštati rat, sklapati mir, savezne i trgovinske ugovore. Stvarao je i ukidao zakone, izdavao naredbe, bio je jednom riečju absolutni vladar u Indiji, te je njegove odluke moglo ukinuti samo ravnateljsko vieće. Imao je doduše uza se četiri savjetnika (spomenuti presidenti po tri), ali je zapravo, kako je bilo i prirodno, vladao neodgovorno i samovoljno s čitavom četom evropskih činovnika, medju kojima nije smio nijedan domaći čovjek obavljati naprosto nikakve, ni najniže službe. Domaće pučanstvo nije u obće imalo prema Englezima baš nikakvih prava, a pogotovo nije bilo slobodna tiska, bez kojega si inače Englezi ne mogu ni zamisliti i koliko dobre i poštene uprave.

God. 1833. izticao je rok za povlastice „Indijskoga Družtva,“ te već dvie, tri godine pred tim predloži lord Ellenboroug, da se izabere odbor, koji će izpitati indijsku upravu i odlučiti o tome, ima li se „Indijskomu Družtvu“ njegov privilegij obnoviti, ili nema.

Kolikogod su bile mnogobrojne, i kakogod opravdane tužbe na „Indijsko Družtvo,“ bijahu njegovi dioničari još uviek tako uplivni, da im se njihove povlastice u glavnom obnoviše (dne 25. srpnja god. 1833.) još na deset godina (do 30. travnja 1844.). Medjutim je „stara londonska dama“, kako nazivahu indijsku kompaniju (družtvo), postala opet tako moćna, da je zadržala svoje gospodstvo i preko odredjenoga roka, a Bog zna, kako bi još dugo bila pašovala po Indiji, da joj se ne pobuniše njezini Cipayi i da uz njih ne pristadoše jednim dahom milijuni potlačenih Indijaca bez razlike vjere i narodnosti.

Sistem englezke uprave u Indiji.[1]

Temelj svoj englezkoj politici od toga doba jest tvrda odluka: ne miešati se nipošto, ili u skrajnjoj nevolji što manje u domaće poslove pučanstva. Prema tome se brižno izbjegava svaki takav čin, koji bi se mogao tumačiti kao povreda koje vjere ili kojega običaja. A da vlada sazna za svaku eventualnu zloporabu svojih činovnika, dana je Indiji podpuna sloboda tiska, koju su doduše u Londonu iz pojmljivoga straha već ponovno ponešto ograničivali, ali je nikada nisu ni izdaleka onako stegnuli, kako je to u nekim evropskim, pa k tomu još ustavnim državama.

S gledišta kolonijalne teorije bilo bi vanredno zanimivo i poučno potanko prikazati čitav današnji sistem indijske uprave u obće, a sistem, po kom se izabiru i odgajaju činovnici za Indiju, napose. No bit će bolje, da indijsku upravu vidimo na djelu, primjerice za strašne kuge god. 1896. i za još strašnije gladi god. 1896. i 1897. Jedino ćemo prije toga spomenuti, da je za organizaciju današnje indijske uprave mnogo uradio glasoviti englezki povjestničar Macauley, da se njegova osnova za izbor i odgoj činovnikâ do temelja razlikuje od svih evropskih sistema, jer traži ponajprije moralnu i fizičku snagu, a s gledišta naobrazbe ište, da kandidat ma koju mu drago stvar znade izvrstno, umjesto da ih svu silu znade slabo. Karakteristično je nadalje za čitav sistem to, što činovnikâ ima malo, ali su vanredno dobro plaćeni, i što je temeljito poznavanje mjestnih narječja prvi uvjet za sposobnost, a pogotovo za svako povišenje u službi.

Englezi u Indiji živu posve odieljeno od ostaloga pučanstva. Pokraj velikih gradova — uzmimo Benares, ili Lahore — imadu Englezi svoju stanicu, na kojoj je kolodvor i vojarna za vojničku posadu. Za tim dolaze zgrade za urede i za činovničke i nečinovničke stanove. Činovnici i riedki evropski trgovci živu u svojim kućama tako udaljenim jedna od druge i tako zaklonjenim raznim zelenilom, da iz jedne druge ni ne vidiš. Ovo je važno znati, da razumijemo ponašanje oblastî za posljednje kuge.

---

[1] Eugène Aubin: Les Anglais aux Indes et en Egypte, deuxième édition. Armand Colin, Paris. 1900. str. 290.

(Nemar engl. oblastî za vrieme kuge 1896. i 1897.) Kuga se pojavila najprije u Bombayu u mjesecu srpnju god. 1896. Gradsko vieće, u kojem gospoduju Parsi (porietlom, kažu, iz Perzije, Zoroastrove vjere, vanredne energije, poduzetnosti i inteligencije), odluči, da stvar zataji, jer je kuga počela harati medju Hindusima (Indijcima), sve samim vegeterijancima, za koje nitko ne mari, budući da se i sami za sebe premalo brinu. Bombaysko (englezko) namjestničtvo povede se za Parsima, i kao da ništa ne zna, nije dugo učinilo baš ništa, da se pošast barem lokalizuje.

Dodje i jesen, grad poče pustjeti, velikim predionicama pamuka ponesta radnikâ. Sad istom i gradsko vieće i namjestničtvo odredi, da se grad što više razkužuje. Ali se promet i po kopnu i po moru i dalje nastavio, kao da kuge i nema. Svatko je slobodno putovao i u Kalkutu, 2.260 km daleko i za 16$^1/_2$ rupija u trećem razredu (1 rupija ima oko 2·50 K u srebru ili danas oko 1·50 K u zlatu) lako prenio kugu kroz čitavu Indiju.

U veljači 1897. obolievaše u Bombayu po službenim obaviestima do 140 ljudi na dan; pošast zadje i medju Parse, medju musulmane, medju potomke Evropljana i medju same Engleze. U Evropi se latiše strogih odredaba protiv indijskih brodova i protiv indijske robe. Sad se istom kuga počela smatrati „državnim englezkim pitanjem". I oblasti uznastojaše, da okuženici ne umiru po željeznicama, pa ni po velikim državnim cestama. Sastavi se liečnički odbor, koji preuzme čitavu akciju u svoje ruke. Medjutim se iz Bombaya od 800.000 stanovnika razbjeglo oko pô milijuna, dakle preko polovice, te je bilo lako službeno javiti, da dnevice ne oboljeva više od 60 osoba. Englezi ostaše posvema mirni i hladnokrvni: Ta usred najžešće pošasti nije u evropskoj bolnici bilo više od 20 okuženika. I zato dućani ostaše otvoreni, davahu se i zabave, priredjivahu dapače i konjske utrke, jedino škole opustješe, jer se razbjegoše i učitelji i učenici.

Istina, englezke oblasti, budući da su u neku ruku bile kao osigurane pred kugom, mogle su protiv nje raditi mnogo sustavnije i hladnokrvnije, nego što bi to bile mogle učiniti, da su se i englezki činovnici kugom proriedili; ali u drugu ruku čitava se akcija proti kugi vodila kao poslovna stvar, jedino u interesu dobroga glasa i još bolje prodje indijske robe.

(Nestašica liečnikâ.) U ostalom englezka uprava u Indiji nema brojnoga zdravstvenoga osoblja, jer u obće ne će da ima svoju zdravstvenu politiku, polazeći sa stanovišta, da u indijski život i običaje ne treba nipošto dirati. I zato se ni u najvećim indijskim gradovima osim golemih javnih zgrada i spomenika ne pozna, da su već pô vieka ravno pod upravom englezke krune i englezkoga parlamenta. Tako u ostalom rade Englezi i u Egiptu, te danas poslie dvadeset godina njihove uprave u Kairu još nije provedena kanalizacija.

Pet indijskih sveučilišta, što ih imadu gradovi Kalkuta, Bombay, Allahabat, Madras i Lahore mogli bi godišnje davati i po više stotina domaćih liečnika, to više, što su Indijci baš za medicinu, naročito za kirurgiju, vrlo zgodni. Ali kao da su i u Londonu prodahnuti idejama, radi kojih se ni u Zagrebu još do danas ne može stvoriti medicinski fakultet, izlazi iz spomenutih sveučilišta jedva toliko liečnikâ, koliko ih je potrebno za 1500 bolnica, koje su podignute po svoj Indiji, ponajviše radi englezkoga zdravlja. I tako se dešava, da često na više milijuna stanovnika dolazi samo jedan liečnik, koji, naravski, živi u glavnom gradu svoga područja. Spomenimo odmah, da to Englezi rade po ustaljenoj metodi, prema kojoj zapustiše i glasovitu medicinsku školu u Kairu, čim zavladaše Egiptom. (Aubin, spom. dj. str. 31.)

(Haremi, hramovi, kaste — zapreka zdravstvenim odredbama.) No da su englezke oblasti bile još više i moralno interesovane na tom, da kuga što prije prestane, bilo bi im se težko, gotovo nemoguće boriti protiv harema, hramova, kasta i hodočašća u isti mah. Ta kako ćeš bez oružane sile razkuživati hareme, ili mnogobrojne brahmanske hramove, u kojima su tolike svete močvare prava legla svih zaraznih bolesti? Kako ćeš pukom riečju skloniti kogagod iz onoga kastovnoga družtva, da podje u bolnicu, gdje ga jedan doticaj lieka, hrane, ili odiela članova niže kaste može za sav život okaljati? Kako ćeš napokon zabraniti hodočašća na tolike svete rieke i ribnjake po svoj Indiji, kad bi se oblasti već odlučile na to, da musulmanima, kojih se u Indiji računa na 50 milijuna, zabrane hodočašćenje u Meku?

Ako je dakle kuga u Indiji potrajala više godina, tome se nije čuditi, to manje, što najuspješnije sredstvo razkuživanja, spaljivanje mrtvaca, musulmani i Parsi ne će nikako da dopuste, baš kao što se ostalo pučanstvo kloni bolnice više nego smrti.

(Perijodičko gladovanje u Indiji.) Ali se Velikoj Britaniji mora zamjeriti njezina nebriga, i rekli bismo gotovo njezina hotomična okrutnost, što je počinja, ne laćajući se baš ničega proti strašnomu periodičkomu gladovanju u Indiji.

Da bolje razumijemo, kako nastaje glad u Indiji, sjetimo se u kratko, da u Indiji pô godine puše vjetar s jugo-zapada, a drugu polovicu godine sa sjevero-iztoka; to su t. zv. musoni ili pasatni vjetrovi. Sjevero-zapadnjak sguštuje vlagu na zapadnim Ghatima i na Himalaji, te donosi kišu od srpnja do rujna na pobrežje oko Bombaya, na dolinu Nerbudde, na Pendžap i na dolinu Ganga. Sjevero-iztočnjak ovlažuje Madras i južnu Indiju od listopada do prosinca. Najmanje kiše dobiva porječje dônjega Inda i Dekhanska visočina, a najviše je padne na otok Ceylon, jer se njegove visoke gore dižu nekako na razkršću obaju vjetrova, pak za to ulovi najviše kiše, radi čega je na Ceylonu najbujnije rastlinstvo na čitavoj zemlji.

Prema tomu su u Indiji i dvostruke ljetine: ljetna i zimska. Ljeti uspjeva proso, riža, kukuruz, sladorna trska, indigo i pamučnjak; zimi pšenica, raž, duhan i opium. Najbolje zemlje mogu u mnogim krajevima dati i dvostruku ljetinu. Ljetne su plodine dakako najvažnije, jer je proso i riža najvažnija, gotovo jedina hrana ljudima, dotično krma blagu. I ne treba drugo, nego da pasatni vjetrovi ne pušu i da ne donesu kiše — i evo nevolje, osim krajeva u porječju Gangovu, pak na jugu Indu, gdje se polja natapaju.

No dobar poznavalac Indije, Englez sir William Hunter, tvrdi, da u Indiji glad nikada ne nastane radi jedne suše i da se prema tome indijska vlada ne treba brinuti, od kuda će u vrieme glada hranu nabaviti, nego kako će živež, čim nastane prva suša, po svoj Indiji donekle razmjerno razdieliti.

I u istinu i strašan glad od god. 1896.—1897. nastao je tekar onda, kad tri žetve jedna za drugom izdaše. Indijska je vlada dakle bila kadra, da velikomu pomoru predusretne, to više, što je za gladnih godina 1876.—1878., kad je od gladi poumrlo $5^1/_4$ mil. ljudi, novim porezima stvorila posebni fond za slučaj glada, za koji se godišnje doprinosilo poldrugi milijun funti sterlinga (preko 37 mil. Kruna).

Indijska je vlada pogriešila iznajprije u tom, što je na račun toga fonda dala graditi željeznice i prokope; što je nadalje iz njega trošila na vojničke ekspedicije na Birmaniju, na Čitral i na Suakim; što je napokon iz toga fonda svojim činovnicima nadopunjivala plaće, koliko im se umanjiše sve to nižom cienom srebra, a po tom i rupija (srebrnoga indijskoga novca). I tako se iz „fonda gladnih“ opet nahraniše siti, da se izpune rieči sv. pisma: „I od onoga, koji nema, uzet će se i dati onomu, koji ima.“

Glad od god. 1896.—1897. harao je u Audhu, pak u sjevero-zapadnim provincijama; za tim u mnogim pokrajinama unutrašnje Indije; dalje u njekim krajevima Pendžapa, Bengalije, Bombaya, Madrasa, Radžputane, Dekana, pa i same Birmanije. Zahvatio je u svem prostor od blizu poldrugoga milijuna četvornih km s pučanstvom preko 103 mil.

Vlada nije znala kud i kamo, nego dade izvadjati mnogobrojne javne radnje, ponajviše ceste za nadnicu po prilici od 15 filira.

Početkom ožujka 1897. radilo je tako i služilo šaku riže na dan, da baš ne umre od gladi, više od 3 mil. ljudi, koji su na koncu uza svu tu pomoć ipak izgledali kao živi kosturi.

Tako se „pomagalo“ samo uz željeznice, uz glavne državne drumove, u obće samo ondje, gdje se grozna bieda oblastima pokazala. Ali zato u unutrašnjosti zemlje izumrieše čitava sela, a da oblasti nisu ni prstom ganule, dok nije trebalo službeno prebrojiti svih žrtava gladi, koje su po svoj prilici opet dostigle njekoliko milijuna, jer je „gladno područje“ ovaj put bilo mnogo prostranije, nego god. 1876.—1878., kad je glad bio zahvatio 27 mil. ljudi, tada $^1/_{10}$ pučanstva, dok je god. 1896.—1897. gladovalo više nego $^1/_3$ sveukupnoga domaćega stanovničtva u Indiji.

Kad je glad prošao, počeše se Englezi, naravski, najprije zanimati, kako će se to poznati na indijskom — proračunu. Zanima ih to već zato, što Indija mora svake godine platiti Englezkoj u zlatu oko 16 mil. funti sterlinga (oko 400 milijuna Kruna) za „svoj“ dug, pak za englezko vojničtvo i činovničtvo. I zaista odmah god. 1897. proračunao je ministar indijskih financija, sir James Westland, da će na zemljarini unići manje preko 24 mil. rupija, a na željeznicama, koje su većinom državne, preko 14 mil. rupija. Isto se tako zabrinuto ustanovilo, da je glad u prvoj godini progutao iz državne blagajne do 20 mil. rupija, a druge godine preko 36 mil. Još s većom zabrinutošću moralo se ustanoviti, da se neizmjerno umanjio izvoz pšenice i riže: pšenice za 96.000 tona, a riže za pol milij. tona.

Dok su tako Englezi izpitivali financijalne, a po tom i političke posljedice ove užasne gladi, dotle se ostali misaoni sviet počeo malo življe za Indiju zanimati, te saznavši konačno, da to nije nipošto samo bogata i krasna zemlja čudovištâ, što se pripoviedaju u „Tisuć i jednoj noći“, nego da je to najgolemija živa grobnica na svietu, počeo se ujedno pitati, koja je to prava svrha englezkomu gospodstvu u Indiji, gospodstvu, koje ne počinja nikakve okrutnosti, koje dapače zajamčuje slobodu štampe, a ipak ne će, baš naumice ne će, da s urodjenicima stupi u drugi odnošaj, nego što je odnošaj poštena, pa na čas i dobra gospodara prema sluzi „nižega roda i plemena“.

Na ovo pitanje odgovorit ćemo, kad još s dvie tri rieči osvietlimo englezki politički sistem u Indiji i u Egiptu, u koji se Vel. Britanija najprije lukavošću, a onda silom ušuljala samo zato, da straži Suez, najkraći put u svoje „Indijsko carstvo“.

Englezki politički sistem u Indiji.

(Zašto je Indija vazda bila pod tudjim gospodstvom.) Svih Engleza nema u Indijama niti dvie stotine tisuća. Činovničtva i englezkoga gradjanskoga pučanstva ima oko 90.000. Englezke vojničke posade imadu do 75.000 ljudi. Dobrovoljački zbor računa se na 26.000 ljudi. I tom se silom drži na uzdi golemo područje poput Evrope bez Rusije, s pučanstvom od 300 milijuna duša. Kako, zašto? — Evo tomu glavnih razloga.

Englezi se prije svega pobrinuše za takvu policiju, kakve nema gotovo nigdje na svietu. Toj je policiji zadaća, da do najmanjih potankosti izpita sve uzroke slabosti i nemoći indijskoga pučanstva, uzroke, s kojih je taj golemi poluotok vazda bio pod tudjim gospodstvom: pod skytskim i grčkim, pod mongolskim i musulmanskim, a danas eto pod britanskim. Ti su uzroci u glavnom: neizmjerna razcjepkanost indijskoga družtva u tisuće, a ne samo u stotine kasta; neopisivo siromaštvo i neukost goleme većine naroda; napokon odlučan utjecaj najljenije i najbezsavjestnije aristokracije na svietu: brahmanskih svećenika.

(Podržavanje mržnje na musulmane.) Kako je i posvema razumljivo, živi u Indiji koji petdesetak narodâ, a ni vjera nije onako zajednička, kako si mi to mislimo; zajedničko je tek praznovjerje izuzevši musulmane, medju kojima je baš nedavno provedena reforma, kojom se islam očistio od brahmanskih primjesa. I sva je sreća, da je osamstogodišnje musulmansko gospodstvo osim tolikih veličanstvenih gradjevnih spomenika u mramoru ostavilo dvie dosta jake veze za čitavu Indiju: perzijski jezik za vladarske dvorove i za najviše družtvo i hindustanski govor (mješašavinu domaćih narječja s arabskim i perzijskim jezikom), s kojim možeš proći s jednoga kraja Indije na drugi uzduž i poprieko. Ali to je samo veza izvanjska, formalna. Duševne veze nema nikakve ponajprije izmedju musulmana, kojih njeki računaju na 60 milijuna, i izmedju ostaloga pučanstva. Musulmane kao bivše gospodare sve mrzi, i ako si oni još uviek svojim ponositim držanjem i svojim urednim životom zadržaše i poštivanje i družtveni ugled. Tu mržnju Englezi svim sredstvima niete, te ih je vrlo ugodno iznenadilo, kad musulmani u Kalkuti ostaviše zakonodavno vieće, njeki zametak „indijskomu parlamentu“.

Musulmani žive najviše sjevero-zapadno prema Indu, pak po Bengaliji kao ratarsko pučanstvo. Englezi ih se vrlo boje i zato su sretni, što od njihove, englezke, škole bježe kao vrag od tamjana, jer se u njoj o Bogu ništa ne govori, a time si, naravski, sami zatvaraju ulaz u svaku službu osim vojničke, gdje su najviše konjanici.

(Kaste. — Brahmani.) Ostalo pučanstvo, kako to znamo i iz škola, dieli se na kaste, samo što je tih kasta, ponavljamo, na tisuće, a nisu tek tri, četiri, kako mi to obično mislimo. Diobu na kaste ne podržaje samo čitava vojska brahmanskih danguba, što se polugoli skiću po svoj Indiji, prodavajući što bolje mogu, svoje posredovanje s tisućama bogova i božica, kojima u svom interesu napuniše rieke i ribnjake, jezera i močvare, nego ih i Englezi upravo njeguju, naročito time, što ništa ne čine za širu naobrazbu, te u Indiji nema ni 10% pismenih mužkaraca, a ni 1% pismenih žena. Uz strašnu neukost vlada u Indiji, kako rekosmo, neopisivo siromaštvo, jer osim željeznica i velikih cesta, što ih vlada treba, da s malom svojom vojskom uzmogne brzo ugušiti i najveći ustanak, nije se u Indiji englezkim gospodstvom s narodno-gospodarskoga gledišta ništa promienilo.

(Porezni sistem.) Porezni je sistem još danas onaj isti, što ga je u XVI. stoljeću uveo veliki Akhbar, i koji se temelji na zemljarini i na monopolu od soli, dakle na porezima, koji su to teži, što je koji narod gospodarski više zaostao. Porezi se pobiru svuda na stari način, a pobiru ih vazda domaći poreznici, zvani „taksildari“. Kad je porez plaćen, onda je svatko zadovoljio prvoj svojoj dužnosti, poslie koje mu ostaje samo još jedna: da bude miran. Znajući Englezi, da se tolika masa ljudi ne da držati na uzdi ni pomoću vojske, ni pomoću brahmanskih danguba, nadjoše si još dva dobra pomagača: Domaće kamatnike i njeku vrst domaće aristokracije.

(Lihvarstvo.) Lihvar ili hindustanski „baniah“ u Indiji je tako obična pojava, kao i na čitavom Iztoku. To je, da tako kažemo, bilina, koja najbolje uspjeva na tlu siromaštva i pod sjenom neznanja. Ali domaći indijski vladari, radeći prema želji javnoga mnienja, znali su od vremena do vremena proriediti broj lihvarâ, kojima inače nije bio život ugodan, ni imetak siguran.

Pod englezkim gospodstvom stvar se do temelja promienila: i lihvari osjetiše jaku zaštitu novoga pravnoga poredka, te ne samo da se počeše još više množiti, nego stadoše kupovati zemljišta, videći, kako je pod novom vladom ovakvo vlastničtvo posvema sigurno. I tako danas (1900.) ima pod namjestničtvom bombajskim izmedju sto vlastnika zemljišta trideset i jedan lihvar, u srednjim indijskim provincijama od stotine — trideset i šest, u sjevero-zapadnim pokrajinama četrdeset šest, u Assamu dapače šestdeset i sedam, dok u neodvisnim državama s domaćim indijskim vladarima nije taj broj veći od 15, a u Barodi je dapače samo 2. (Eugène Aubin, sp. dj. str. 54.)

(Iznajmljivanje poreza.) Mongolski vladari u Indiji držahu zgodnim, da poreze iznajmljuju posebnim poduzetnicima, zvanim „zemindari“. Te „zemindare“ Englezi god. 1793. pretvoriše u vlastnike na štetu siromašne raje, te se jednostavni porezni agenti jednoga liepoga dana probudiše kao njeka vrst englezkih lordova. Tako je učinjeno u Bengaliji i u pokrajini Audhu, gdje se spomenuta gospoda zovu „talugdari“. Bengalski „zemindari“ imadu po englezkom računu godišnji dohodak 17 mil. funti sterlinga (oko 425 mil. Kruna), dok iz ciele Bengalije u englezku državnu blagajnu ne ulazi više od 4 mil. sterlinga na godinu (oko 100 mil. Kruna). To je Engleze i opametilo, te u ostalim pokrajinama, izuzevši Audhu, priznaše raji bilo pojedince, bilo čitavim selima zemljištno vlastničtvo.

(Množenje pučanstva.) Ali ni zemlja ti mnogo ne pomaže, pa da je i tvoja, ako živiš pod vladom, koja je moderna po plaći svojih činovnika, ali gora od sredovječne po investicijama na obću korist. Naročito ti malo koristi vlastničtvo zemljišta pod vladom, koja izpovieda ovo političko vjerovanje: „Nekad se indijsko pučanstvo prorjedjivalo neprestanim ratovima, da ostane u normalnim granicama; danas mu je nametnut „britanski mir“ („pax britannica“), te se sada može preko mjere množiti. I zato su glad i pošast prirodno sredstvo, koje uzpostavlja ravnotežu“. (Eugène Aubin, sp. dj. str. 60.)

Pučanstvo se u Indijama za Engleze u istinu već previše pomnožalo. God. 1850. računalo ga se 123,931.369 duša; god. 1861. bijaše ga 143,271.210; god. 1871. već 191,018.402; 1891. god. 221,172.952, a sa vazalnim državama pod domaćim vladarima 287 mil. Početkom XX. stolj. računa se sigurno sveukupno pučanstvo na više od 300 mil.

(Zaključak.) Što je dakle Indija Englezima? Nipošto kolonija, te će te svaki Englez u čudu pogledati, a možda i budalom držati, ako mu kažeš, da je Indija britska kolonija. Indija je britski posjed, za koji se najprije pita, koliko nosi; a onda je Indija golemo ljudsko sjemenište, iz kojega si Englez vadi i bosonoge „khitmatgare“, da ga dvore kod stola, i „saise“, da mu rede konje, i „shikare“, da mu gone divljač i nebrojenu raju, koja će na polju orati otčinsku brazdu i natapati ju znojem, a u duši nietiti baštinjenu mržnju proti bratu svome, mržnju, koju će i krvlju zaliti, ali pod pazkom englezke policije tako, da iz te krvi nikada ne nikne sjeme indijske slobode.

No ne možemo ostati kod te rieči: nikada. Kolikod bila mudra britanska politika; kakogod je njezina upravna vještina u Indiji nesumnjiva, a njezina redarstvena služba nenadkriljiva, ipak se gotovo u 50 godina pod vodstvom njekoga Said Ahmeda mogla protiv nje kovati golema zavjera, ugušena istom riekama krvi god. 1863. i god. 1868., a to je dokaz, da britsko gospodstvo u Indijama nije tako stalno, kako je sjajno.

Englezi mnogo naučiše u velikoj buni 1857.—1858. Time, što bez oklievanja ukinuše „Indijsko Družtvo,“ i time, što upravo željeznom dosljednošću provode sistem, prema kome se ne dira u nijednu domaću predsudu — izuzevši takve strahote, kakvo je bilo spaljivanje žena na grobovima njihovih muževa —; a najviše time, što dozvoljavajući za svoju informaciju slobodu štampe pokazaše vanredne upravne sposobnosti, te je njihova administracija u Indiji danas svakako prva na svietu. Ali englezka uprava, pa bila još i te kako dobra i poštena, — dobra u smislu točnosti, poštena u smislu nepodmitljivosti — nije za onih 300 mil. ljudi nikakav napredak, pak zato s obćega ljudskoga gledišta nije ni kulturna, ni pravedna, dakle ni dobra ni poštena, a da i ne govorimo o tom, kako je nekulturna i nepravedna svrha, kojoj služi i radi koje je postala ovako „uzornom".

Još njekoliko brojeva jasno će nam osvietliti interes, što ga ima Velika Britanija u Indiji: Sva zemljarina iznosi godišnje 17,110.000 funti sterl. (do 430 mil. Kruna). Sav dohodak bio je god. 1898. blizu 2 milijarde kruna (1.014,266.930 rupija), a državni dug (naravski Vel. Britaniji, kojoj se kamati plaćaju u zlatu) preko 4 miljarde Kruna (2.467,361.700 rupija).

Uvozna trgovina bila je god. 1899. blizu jedne milijarde (962,781.650) rupija ili 1.600 mil. Kruna, ako 1 rupiju računamo po faktičnoj vriednosti. Izvozna trgovina (ponajviše surovine i živež za Englezku) bijaše iste godine blizu 2 milijarde Kruna, (računajući rupiju po faktičnoj vriednosti), t. j. 1.170,700.320 rupija. Čitava dakle izvanjska indijska trgovina veća je od 3½ milijarde Kruna, a to je u istinu svota za pravu velevlast. A Indija nije ni kolonija, nego je posjed, i ako je u naslovu britanskih vladara, na žalost samo u naslovu, nazvana carstvom. Ta to „carstvo" imalo je 1860.—1861. god. 800 vladinih škola sa 45.000 učenika. Prema tadašnjemu pučanstvu (143,271.210) to je jedna škola na 180.000 ljudi, ili jedan djak na više od 3.000 duša. (Savr. kol., II. str. 414.—415.)

Indija prema ostalim englezkim kolonijama.

(Indija i Egipat.) Ako Indija nije britska kolonija, Egipat je još manje.

Kako Englezi zaposjedoše tu zemlju faraonâ; kako iz nje iztisnuše Francuze; što sve pokušaše, da stresu s njega vrhovničtvo sultana i da izigraju nad njim kontrolu evropskih velikih vlasti, — sve su to stvari doduše vrlo zanimive, ali one sve spadaju u političku i diplomatsku povjest. U povjest kolonizacije, kakva istom nastaje za evropske narode i države u njihovu dodiru s Kitajem, spadala bi svakako ona spretna metoda, po kojoj su se Englezi ušuljali u sav javni život egipatski i dobili u njem svu vlast, a Egipćani mišljahu, pa misle i danas, da je to prirodni prielaz do podpune njihove samostalnosti i do narodne ustavne vlade. Po toj je metodi lord Kitchener sve u ime historijskih egipatskih prava poveo koncem XIX. stolj. krvavu vojnu u Sudan, s turbanom na glavi i sa stotinu polumjeseca na svojoj dolami. Sve je to ne samo zanimivo i poučno, nego i vrlo važno za prosudjivanje današnjega medjunarodnoga položaja, kojemu je glavno obilježje radinost i štedljivost, opreznost i umjerenost velikih, bogatih i kulturnih naroda, a lienost i razsipnost, nadutost i nasilnost kod naroda malenih, siromašnih i neprosvietljenih. Ali se ova metoda ne može u kratko izložiti u Egiptu, gdje nad najstarijim urodjenicima — Koptima i „fellasima“ (musulmanskim ratarima) — vlada danas inteligencija arapska i turska, englezka, francuzka i „levantinska“, gdje se križaju toliki kulturni utjecaji, toliki gospodarski i politički interesi, kao možda nigdje na svietu. Zato će biti dosta spomenuti, da je Egipat u glavnom sličan svakoj indijskoj pokrajini, te su se Englezi u njem zato tako brzo i snašli, što su naročito od god. 1857.—1882., kad u Egipat udjoše, stekli već dragocjenoga izkustva u Indiji.

To ih je izkustvo naučilo, da nimalo ne diraju ni u vjerske, ni u družtvene uredbe; da sve opreke medju domaćim pučanstvom povećavaju i da najprije u svoje ruke dobiju sve izvore materijalnoga blagostanja.

Istina, da im je i domaća inteligencija i francuzki utjecaj i medjunarodna kontrola i sultanovo vrhovničtvo otežčalo tu zadaću, te su naročito bili prisiljeni, da se ne ponašaju kao vladajuće pleme, na što su privikli u Indiji, nego kao „privremeni upravitelji“.

Tkogod je iole poznavao englezku povjest i englezki karakter, taj nije ni časka sumnjao o tom, da će Velika Britanija, umjesto da izadje iz Egipta, kako je to i službeno izjavljivala, sve učiniti, da se u njem utvrdi, i da od tuda bolje straži Suez i Indiju. Sada (početkom 1904.), kad je i Francuzka prestala voditi opoziciju radi Egipta, Velika Britanija ostat će na Nilu, kao na Indu i na Gangu gospodaricom dotle, dok ne bude morala uzmaći pred oružjem bilo pobunjenih podanika, bilo pobjedonosnih takmaca.

Englezi vazda računaju s ovom jednom i drugom eventualnošću, pa zato i jesu u Indiji i u Egiptu i nemirni i sumnjičavi, i surovi i nagli, i mrki, sve svojstva, kojih nemaju u Velikoj Britaniji. Znadu naime i osjećaju i predobro, da im sva njihova prevlast na moru ne pomaže u kopnenu sukobu s kojim jakim takmacem, te da će u slučaju koje izvanjske navale bilo na Indiju, bilo na Egipat, vjernost njihovih podanika doći u preveliku kušnju.

(Ceylon i Singapur prema kopnenim kolonijama.) Zato je na prvi pogled velika razlika medju Ceylonom i Singapurom na jednoj strani, a Indijom i Egiptom na drugoj: Na kopnu Englez svim sredstvima nastoji, da uzdrži svoju vlast, a po njoj da si ustali i korist, dok na moru veliku korist, velik naime dobitak, posvećuje kulturnomu radu i napredku. Gibraltar, Malta, Aden, Ceylon, Singapur i Hong-Kong — prva pristaništa na svietu — očiti su dokaz ove tvrdnje.

Pogledajmo samo Ceylon! Još. god. 1845. vladaše na njem od prilike takva bieda i nevolja, kao u susjednoj Indiji. God. 1895. bijaše tu 305.000 acrea (god. 1867. tek 10 acrea) zasadjenih čajem, kojega se god. 1894. izvezlo za 46 milijuna rupija. U čaj je uloženo oko osam milijuna funti sterl., nasadi čajem nose 35 do 40% dohodka. God. 1899. vriedila je produkcija čaja već 108 mil. rupija, te je Ceylon danas u trgovini čajem na četvrtom mjestu u svietu, odmah iza Kitaja, Japana i Indije.

Colombo, koji je pred petdeset godina bio kukavna škulja, danas je jedna od prvih luka na svietu, u koju je već god. 1879. doplovilo 607.726 tona, a 1894. god. 2,674.090 tona, te je izvanjska trgovina samo u toj luci vriedila oko 12 milijuna funti sterl. (oko 320 milijuna Kruna).

Na Ceylonu ima danas (1904.) 3.800 milja prekrasnih cesta, a 297 milja željeznice. Na prvi pogled tu je obćenito blagostanje, kakvo je riedko igdje na svietu. Na 66.900 km² živi tu 3,006.470 stanovnika (1899.). Javni je dohodak oko 44 milijuna franaka, uvozna trgovina oko 188 milijuna, izvozna oko 170 milijuna franaka. (Sve od god. 1899.). No što je najzanimivije, ovdje nad tri milijuna ljudi vlada 80 (osamdeset!) englezkih činovnika i 1000 (jedna tisuća!) englezkih vojnika. (Eugène Aubin, spom. dj. str. 127.)

Osim te šake činovnika i vojnika ima još oko 5.500 Evropljana, od kojih je petdesetak Niemaca, jedna obćina francuzkih „oblata“

(redovnika), koji su s „malim sestrama“ (redovnicama) na čelu domaćim dosta brojnim katolicima (220.000). Sve su ostalo Englezi.

Ali ovih Engleza ne možeš ni prispodobiti s onima na susjednom indijskom kopnu. Oni ne živu samo udobno, nego i zadovoljno i sretno, jer su sigurni za sutrašnji dan, jer zabrinuto ne prate pogrešaka i zabluda englezke diplomacije i naglih preokreta u svjetskoj politici. Za Engleze je Ceylon pravi zemaljski raj, dok Indiju zovu zemljom sjete („the land of regrets“).

I dalje na iztok u Singapuru živu Englezi sretno i zadovoljno, jerbo se osjećaju naprosto sigurnima. Zato se Singapur sa svojom okolicom (3800 km²) razvio upravo nečuvenom brzinom. God. 1897. imao je 580.000 duša a njegova trgovina veća je nego u čitavoj Indiji: 12,103.550 tona. I po vriednosti ova trgovina ulazi u svjetski račun: God. 1899. bijaše svega uvoza do 700 mil. Kruna: (27,605.000 funti sterl.), a čitavoga izvoza malo manje od 600.000 mil. Kruna (23,241.432 funti sterl.), dakle daleko preko jedne milijarde Kruna prometa na ovako uzahnom prostoru.

Zaključak o Indiji (J. R. Seeley).

Zar ćemo dakle kazati, da Velikoj Britaniji nije mjesta na kopnu, osim da krči kanadske šume i pase australska stada? Neka na to odgovori veliki englezki povjestničar Seeley (rodj. 1834.) u svom djelu „Širenje Englezke“: Kad razgledamo englezku Indiju, ostane nam u duši sasvim drugi dojam, nego kad proučavamo svoje kolonijalno područje. Naše su se naseobine prirodno razvijale; napredovale su s najjednostavnijih uzroka. Za naše indijsko carstvo naprotiv čini se, da je nastalo nekom romantičnom pustolovinom. Ono je vanredno zanimivo, a sili te i na udivljenje; ali vrlo si težko tumačiš njegov razvoj, a još teže stvaraš o njem konačni svoj sud. Možemo se nadati, da će se i tu sve dobro svršiti. Ali do sada smo se njime vrlo malo okoristili . . . Ono je samo sebi dosta, i mi ga držimo tako daleko od sebe, da njegova budućnost nije uzko spojena s našom. Ponukao sam vas, da razmišljate i o tom, kako je naše gospodstvo djelovalo na samu Indiju. Mi njime možda ništa ne dobismo; no što je njime dobila Indija? Razpravljao sam o toj stvari s najvećom rezervom. Stalno nisam uztvrdio ništa osim to, da nikad još nije bilo na zemaljskoj kruglji važnijega pokusa, nego što je ovaj.[1]

---

[1] L' Expansion de l' Angleterre par J. R. Seeley (francuzki prievod), 1885.; str. 362 i 363.

Tako je, pa ovome treba dodati samo još jednu informaciju. Englezka je, kako već spomenusmo, dala Indiji „britski mir“. Ali osim toga ona ju je uvela i protiv svoje volje k ognjištu zapadne civilizacije. Na englezkom sveučilištu svršiše svoje nauke mnogi Indijci, koji su Englezima zahvalni za svoje znanje i za ništa drugo. Bilo je već slučajeva, da su englezki profesori ostali zapanjeni nad samostalnošću svojih indijskih učenika, baš kao što se britski tvorničari i veletržci sve to češće znadu upropastiti, recimo, nad poduzetnošću i oštroumnošću svojih bombayskih takmaca, većinom tamošnjih Parsa. Ali to još nije sve; ima znakova, po kojima nam se istom sada počinje odkrivati Indija kao kolievka tisućljetne civilizacije, koje ne će sviet dotle dobro poznati, dok je njezina djeca ne prouče, i to s onim idealizmom, s kojim se već mnogi domaći indijski sinovi dadoše na posao, za koji svatko osim njih misli, da je nemoguć, — na veliko djelo duševnoga preporoda svoga naroda, ili bolje svojih naroda, i to time, da najprije odvratno brahmansko praznovjerje zamiene vjerom u jedno božanstvo, koje opievaju prastare indijske „vede“.

9. Francuzka druga kolonijalna vlast na svietu, a prva u Africi.

Priegled novije francezke kolonijalne politike.

(Gubitak Kanade i Indije.) Parižkim mirom od 30. svibnja 1814., kojim je Napoleon bio po prvi put skinut s priestolja, prestala je i Francuzka biti kolonijalnom vlašću i onakvom, kakva je ostala poslie godine 1763., kad je izgubila Kanadu i Indiju. Po tom parižkom miru zadržala je naime od svoga negdašnjega golemoga kolonijalnoga posjeda samo 38.000 km² s 400.000 stanovnika. Osim toga je njezinu mornaricu u bitci kod Trafalgara (sjevero-zapadno od Gibraltara) god. 1805. zajedno sa španjolskom uništilo englezko brodovlje pod zapovjedničtvom Nelsonovim, te se činilo, da se Francuzka nikada ne će podići od ovoga svoga poraza kao pomorska velika vlast, ako joj i uspije ući u koncerat velikih kopnenih sila evropskih.

(Francuzka prema Englezkoj u Africi.) Pa gle, danas, na početku XX. stolj., prema podatcima od godine 1900., Francuzka je na cielome svietu prva kolonijalna država iza Velike Britanije, a na afričkom je kopnu dapače pred njom. Sveukupne naime francezke kolonije prostiru se sada na površini

9,412.124 km² a imadu 55,697.000 stanovnika. Afričke francuzke kolonije (i s tuniskim protektoratom) imadu 7,758.970 km² s 34,410.000 stanovnika, dok Velika Britanija ima u Africi (bez Egipta, Transvaala i Oranja) doduše veći prostor (8,316.750 km²), ali zato tek 25 milijuna stanovnikâ.

Istina, najnovijim englezko-francuzkim sporazumkom postao je i Egipat faktično britska kolonija, a poslie krvava rata pokorene su malo prije toga obje burske republike; ali nad Egiptom je još uviek sultanovo vrhovničtvo i medjunarodna financijalna kontrola, a Buri kao većina medju Evropljanima u južnoj Africi oslabljuju poslie spomenutoga rata nepomirljivom svojom mržnjom protiv Englezâ britsko kolonijalno gospodstvo više, nego što ga svojom zemljom i svojim brojem povećavaju. No bilo, kako mu drago, ne dade se poreći činjenica, da je danas republika Francuzka druga kolonijalna vlast na svietu.

(Tobožnja nestalnost franc. kolonijalnoga posjeda.) Imade političarâ i narodnih gospodara, koji drže, da je i ovo francuzko kolonijalno gospodstvo prolazno i časovito. Misle tako poglavito zato, što je Velika Britanija svoje kolonije osnivala kroz stoljeća, a Francuzka kroz desetke godina. Osim toga naročito Niemci dokazuju i uvjeravaju, da će Francuzi svoje naseobine izgubiti već s toga, što tobože imaju kolonije bez kolonista, jer se ne množe ni iz daleka onako, kako Anglosasi i Germani.

Na ovo treba odmah odgovoriti.

Prije svega treba se sjetiti, da najnovija statistika pokazuje, kako u Velikoj Britaniji i Njemačkoj broj porodjajâ znatno pada, te je naročito u Englezkoj porast pučanstva sve to slabiji. Za tim nam treba spomenuti, da Francuzi živo, a donekle i uspješno nastoje o tom, kako bi umanjili pomor, ako već ne mogu povećati porodjajâ, pa su tako pomoću neprestanoga doseljivanja na jugoiztočnoj i sjevero-iztočnoj granici postigli godišnji prirast barem oko 100.000 duša. Polovica toga prirasta danas im je već sigurna, te Francuzka može posverna lako svake godine slati u svoje kolonije 20.000 svoje djece, a to je posvema dosta, da ih gospodarski i politički organizuje, a i kulturno nerazrješivo sebi pripoji. Uz to u afričke kolonije, naročito u Algir i u Tunis, upravo grnu francuzki rodjaci, Španjolci i Talijani, koji se tamo silno množe i koji se većinom doskora u drugom, ili trećem koljenu drže Francuzima.

(Englezka i francuzka metoda u obće.) I tu sada treba da naglasimo najvažniju stvar: I francuzka kolonizacija kao i sva francuzka povjest i kultura veoma se razlikuje od britske. U Francuzkoj u obće uspjeva samo takva praksa, za koju je prije predobljena teorija, dok se u Englezkoj utvrdjuju samo one teorije, kojih praksa nemilosrdno ne pobija. Ne znači to, da Francuz nije, ili da ne zna biti praktičan, a da Englez ne će, ili ne može da bude idealan. Ta jedan pogled na francuzku industriju dokazuje savršeni ukus, dakle baštinjenu i razvitu praktičnost, dok nas i letimični priegled englezke povjesti uvjerava o vanrednoj idealnosti — ako tek i na mahove — anglosaske duše. Nego u svem, a osobito u kolonizaciji, ima medju oba naroda razlika u metodi: Francuz od obćih ideja, od logičkoga sistema misli i fakata prelazi na akciju, u kojoj onda odkriva neočekivanu praktičnost i vještinu; Englez se svom snagom baca na pojedino poduzeće, za koje misli, da je koristno, a onda iz uspjeha, ili neuspjeha stotinu svojih nauma stvara čitav sistem, ako ga u obće i stvori.

Da je ovo odista istina, dokazuje nam englezka i francuzka politička povjest, iz koje svi znamo barem toliko, da, primjerice, englezki ustav nije bio nikada nikako, a kamo li onako svečano proglašen, kao desetak francuzkih ustava, koji su se već bili počeli mienjati gotovo kao godišnje dobe.

I kolonizacija dokazuje ovu razliku u metodi, pak zato i ne ćemo ovdje u potankosti iznositi svega onoga, što su Francuzi pokušali u svojim naseobinama, nego ćemo u jednu ruku upozoriti, kako se kolonijalna tradicija nije ni u Francuzkoj nikada posvema zatrla, a u drugu ruku, kako se danas već i francuzko javno mnienje sve više naklanja kolonijalnoj politici pod jakim dojmom kolonijalne literature, koja je već stvorila čitav sistem i najmodernije i najpraktičnije kolonijalne politike. Ovo nam dvoje treba znati zato, jer ćemo istom onda pojmiti, kako to, te se i francuzki kapital i francuzka inteligencija makoše, da djeluju u naseobinama, i zašto se može stalno računati s time, da će Francuzi svoje milijarde i vanredne svoje umne sposobnosti u buduće ulagati na svom kolonijalnom području, osobito u „afričkoj Francuzkoj“, umjesto da njima podržaje države poput Turske i poduzeća poput panamskoga priekopa.

(Francuzke kolonijalne teorije.) Kad je godine 1763. Francuzka radi kopnene svoje evropske politike izgubila ne samo kolonijalno prvenstvo, nego i svako veće znamenovanje izvan Evrope, držahu i francuzki službeni krugovi i mnogi mislioci, povjestničari, političari i narodni gospodari, da treba javno mnienje radi ovoga poraza utješiti i umiriti. I tako je nastala jaka struja, kojoj se podaše i takvi umovi, kakav bijaše Montesquieu. Montesquieu je dokazivao, da kolonije imadu smisla samo onda, ako se s njima može trgovati povoljnije, nego sa susjednim narodima. Turgot opet uvjeravaše, da su sve kolonijalne osnove Henrika IV., Richelieua i Colberta bile samo kule u zraku, kojih se napokon francuzka politika srećom odrekla.

Dok tako mišljahu prve francuzke glave, napisao je njeki francuzki gradjanin takav spis o kolonizaciji, koji bi i danas služio na čast i najpraktičnijemu Englezu. U tom je spisu jasno izložena trgovinska važnost i korist kolonijâ, nerazrješivost jakoga pomorstva i kolonijalnoga posjeda, potreba kolonijalnih surovina za razvitu industriju u materi zemlji i t. d. U isto se doba zanimao Voltaire za Indiju samo zato, što se je u njoj učio i filozof Pitagora, te ljuto žalio, „što dva prosvietljena naroda (Francuzi i Englezi) ratuju radi njekoliko jutara kanadskoga sniega“, a glasoviti pisac, Bernardin de Saint-Pierre (autor „Pavla i Virginije“; od 1737. do 1814.) mogao je ovako govoriti: „Mislim, da sam učinio uslugu svojoj domovini, ako jednoga jedinoga poštenoga čovjeka odgovorim, da se iz nje ne odseli i ako ga sklonem, da obradjuje koji zapušteni komadić njezina tla“.[1]

(Kolonijalna politika Napoleona I.) Uzprkos ovakovim teorijama posve je naravski, da je onako svestran duh, kakav je bio Napoleon I. uz tolike svoje velike naume osobito revno i uztrajno nastojao i o tome, da Francuzkoj opet vrati njezine kolonije. Glasovita egipatska ekspedicija nije bila, kako se to obično misli, djelo častoljubive fantazije, nego poduzeće dobro promišljene osnove. Napoleon se sporazumio i sa sultanom u Mascatu i sa šahom perzijskim, a pogotovo s ostatcima nekdašnje francuzke kolonijalne države (na otocima Ile de France i Réunion, pak s nekim francuzkim tvrdjavama u Indiji), a kad mu nije stvar uspjela iz Egipta, sve je pokušao, da s ruskim carem Pavlom I. (1796.—1801.) kopnenim putem navali na Indiju. Kad je na to Pavla I. nasliedio Alexandar I. (1801.—1825.), s kojim nije neko vrieme došlo do sporazumka, snovao je i radio Napoleon o tome, da sa 120.000 izabrane vojske iz Calaisa priedje u Veliku Britaniju i jednim udarcem smlavi Engleze. Pri tom je mislio na veliki uspjeh, što ga je imao glasoviti vojskovodja Hoche (1768. do 1797.),[2] kad je god. 1796. zamislio i počeo izvoditi svoju osnovu, da se izkrca u Irskoj i da od Dublina podje na London. Na Engleze je naime to tako djelovalo, da su Francuzima ponudili povratak i same Kapske kolonije, što je netom bijahu uzeli Holandjanima, sprijateljenim s Francuzkom.

---

[1] Ovaj citat uzet je iz djela, što ga je poslie svjetske izložbe god. 1900. počelo izdavati francuzko ministarstvo kolonija pod uredničtvom posebnoga odbora strukovnjakâ. Djelo, pod naslovom „Les Colonies Françaises“, („Francuzke kolonije“) izlazi u 5 svezaka. Ja ću se ovdje služiti svezkom I. „Un siécle d' expansion coloniale“ („Jedno stoljeće kolonijalnoga pregnuća“), Paris 1901., knjižara Challamel, str. 1072., ciena 10 franaka.

Kako je Napoleon mislio na obnovu francuzke kolonijalne vlasti, vidi se najbolje iz mira u Amiensu (6. germinala god. X. ili 27. ožujka 1802.), u kojem se (člankom 7.) potvrdjuje Francuzkoj sva Guyana na sjeveru rieke Aravari i pravo ribarenja (čl. 15.) na otoku „Terre Neuve". Osim toga povraćeni su Francuzkoj otoci: Martinique, Gorée (u Senegalu) i neke naseobine u Indiji. Još prije toga pobrinuo se Napoleon (baselskim mirom 1795.), da je Francuzka dobila natrag od Španjolske Luisiannu (na ušću Missisipija) i iztočni dio Sant Dominga.

Ali je Napoleonova politika ipak bila tako kontinentalna, da je napokon došla u sukob i s jedinim svojim saveznikom, Rusijom, te je na koncu morala doživjeti posvemašnji poraz. Trebalo je gotovo jedno stoljeće, da se Francuzka opet uzmogne baciti na kolonijalnu politiku, ne imajući nikakovih zapletaja na evropskom kopnu.

Mislimo tu na posljednju četvrt XIX. stolj., kad je Francuzka najprije silom, a onda dobrovoljno prestala na evropskom kopnu voditi politiku bilo rimskoga Cesara, bilo germanskoga Karla Velikoga. U toj dobi, na ime za današnje ili treće republike, Francuzka je ne samo najviše proširila svoje naseobine, nego ih je istom sada počela k sebi vezati zdravom gospodarskom politikom i u istinu kulturnim sistemom asimilacije.

---

[2] Hoche je umro u 29. godini, a bio je po sudu mnogih savremenika vojnički ravan Napoleonu, a umom i srdcem viši od njega. Neki misle, da je njegova smrt zagonetna, to više, što ga je Napoleon smatrao jedinim svojim ozbiljnim takmacem.

(Francuzki idealizam pogledom na kolonije.) Prije nego barem letimično pregledamo golemo francuzko kolonijalno područje, i prije, nego se kod najvažnijih naseobina nešto duže pozabavimo, spomenimo u kratko dvie, tri stvari, koje će nam olakšati razumievanje savremeno francuzke kolonizacije.

Kad je na koncu stare vladavine Ljudevit XVI. s Velikom Britanijom započeo rat, da pomogne do slobode današnjim Saveznim Državama, dao je u savezni ugovor s pobunjenim englezkim kolonijama uvrstiti: da se „za uviek odriče posjeda ikojega diela sjevero-američkoga kopna, koje je još sada, ili je do nedavna bilo pod vlašću krune i kralja Velike Britanije“. Kad uvažimo, da je Ljudevit XVI. uzprkos raztrovanih svojih financija išao preko oceana pomagati slobodi tudjega naroda; kad promislimo, da se tada u Evropi nije trebao bojati nikakvoga zapletaja i da su u to doba i Francuzi i urodjenici u Indiji očekivali razsulo britske vlasti, te je primjerice mysorski sultan (Mysora je vasalna država u južnoj Indiji s više od četiri milijuna stanovnika; najvažniji gradovi Bangalore sa 156.000 i Mysore sa više od 60.000 stanovnika) Haider-Ali ustao protiv Englezâ, to možemo smiono uztvrditi, da ovakvoga saveznoga ugovora nema u svoj povjesti.

Francuzki idealizam sakrivio je taj put, da Haider-Ali, koji je već pošao na Madras, uz druga dva francuzka vojskovodje (od kojih je Suffren pet puta potukao englezko brodovlje), nije skršio britske vlasti u Indiji, te je njegov sin Tippo-Saëb (kasniji saveznik Napoleonov) bio prepušten na milost i nemilost Englezima.

U isto takvom idealizmu francuzka zakonodavna skupština odredi zakonom od 28. ožujka 1793., da kolonije dobiju 34 zastupnika u francuzkom parlamentu; na Sant Domingo, koji bijaše pretežno crnački, odpade ih od toga 18. Malo kasnije (4. veljače 1794.) ukine konvent robstvo, proti čemu se pobuniše vlastnici plantažâ, radi čega opet nastane ustanak crnaca i na koncu — gubitak Sant Dominga.

Iz obzira na Savezne države ostavi Napoleon Floridu Španjolskoj (koju je ova god. 1800. obećala dati Francuzkoj) i proda im iste godine (1803.) Luisiannu za 80,000.000 franaka, računajući očito i s time, da bi obje te zemlje Velika Britanija i onako ugrabila.

Sinovac Napoleona I., Napoleon III., u sličnom idealizmu i oduševljenju za arabsku kulturu, napisao je u glasovitom listu od

6. veljače 1863. generalu Pélissieru, glavnomu guverneru Algira, i ove značajne rieči: „Algir zapravo i nije naseobina (francuzka), nego je to arapsko kraljevstvo“.[1]

I gle, uza sav taj svoj idealizam, a možda baš i radi njega pregnuše Francuzi, videći, kako Anglosasi poplavljuju čitav sviet, da obnove i prošire staru svoju kolonijalnu državu. Vidjet ćemo, da je početak francuzke kolonizacije u Africi bio posvema slučajan, izazvan naime najprije diplomatskim, a onda vojničkim posredovanjem, iz kojega se rodio gotovo dvadesetgodišnji rat (1830. do 1847.). Ali odmah naglašujemo, da su sve francuzke vlade, počevši od Bourbonca Karla X. (brata Ljudevita XVI. i Ljudevita XVIII., kralja od 1824.—1830.) i Napoleona III., pa do današnje republike vazda vjerno preuzimale baštinjene obveze prema velikomu kolonijalnomu djelu, te je ovo u istinu akcija francuzkoga naroda, a nije nijedne dinastije, nijedne stranke.

a) Algir.

Osvojenje Algira: Rat s Hussein-begom 1830.—1834. Abd-el-Kader.

Još od god. 1520. imali su Francuzi blizu grada La Calle (mala algirska luka, danas u pokrajini Constantini) svoje trgovačke poslovnice, za koje su Turcima plaćali danak i koje su im uza sve to bile vrlo često opustošene. Radi toga danka i radi zahtjeva, što ga dva algirska Žida podigoše za neku veću dobavu žita, posredovao je i francuzki konsul kod bega Husseina, koji tada (1830.) vladaše Algirom; ali Hussein pogrdi javno konsula udarivši ga tri puta držkom svoje lepeze. U Parizu dugo oklievahu, dok 15. lipnja 1830. ne poslaše generala Bourmonta s 37.000 vojske u Sidi Feruch. Time je započelo osvajanje algirskoga primorja, koje je trajalo do god. 1834. No Francuzi ne bijahu još ni gospodari cieloga primorja, kad se medju domaćim pučanstvom, sve samim musulmanima, pojavi kao prorokov (Muhamedov) izaslanik njeki Abd-el-Kader, čovjek srednjega rasta, ali vitka stasa i liepa obličja, stroga lica i vatrena pogleda, velike naobrazbe i još veće hrabrosti, od naravi dobra, pa i plemenita srdca, ali proračunane okrutnosti, a uz to sve veoma rječit, častohlepan i fanatičan. Pojavio se najprije u Oranu, a tadašnji francuzki zapovjednik sklopi s njim dapače prijateljski ugovor (u veljači 1834.), no doskora bude prisiljen, da stane na put njegovu napredovanju, ali doživje težak poraz. (U močvarama kod Macte mjeseca lipnja 1835.). Abd-el-Kader postane gospodarom cielomu Oranu i sad se s njim najviše i ratuje sve do 23. prosinca 1847., kad se predao ne našavši nigdje pomoći ni zakloništa. Dovedoše ga i u Francuzku, ali ga pustiše na poštenu rieč, da se više ne će boriti proti Francuzkoj. Abd-el-Kader održa svoje obećanje i umrie god. 1883. u Siriji kao francuzki prijatelj.

---

[1] Ove činjenice, kao i sav daljnji prikaz francuzkih kolonija vadim ponajviše iz djela „Kolonijalna Francuzka“ (La France coloniale, Histoire-Géographie-Commerce, ouvrage publié sous la direction de M. Alfred Rambaud. Avec 13. cartes en trois couleurs. Septième édition. Paris, Armand Colin et Cie, éditeurs, 1895. Str. 790.), što ga pod ravnanjem glasovitoga pisca ruske povjesti Alfreda Rambauda napisaše stručnjaci (svih 21), kojima se to u doba (1895.) priznavala takva sprema, kakvu mogu imati samo ljudi, koji se godine i godine posvetiše na visoku mjestu s velikom ljubavlju i sposobnošću najvažnijim granama javnoga života.

Površina. — Podneblje. — Pučanstvo.

(Površina.) Od god. 1848.—1885. nastaviše Francuzi svoje osvajanje prisiljeni na vojničku akciju razbojničkim napadajima unutrašnjih plemena.

God. 1890. imao je sav Algir oko 670.000 km², a gotovo polovicu, naime oko 320.000 km², Francuzi do sada trajno osvojiše. Od Marsilje putuje se u grad Algir najmanje dan i noć, (24 sata), a najduže pôdrug dan (36 sati).

(Podneblje.) U samom primorju podneblje je posvema sredozemno, inače je svuda kontinentalno, s naglim i velikim promjenama u temperaturi. Zato domaći ljudi nose vazda vuneno odielo, a doseljeni se Evropljani flanelom čuvaju od prehlade. U cjelini Algir nije nezdraviji od susjednih sredozemnih zemalja, te su Španjolci, pak Talijani i Francuzi s juga u njem gotovo kao kod kuće. Francuzi sa sjevera teže se priučavaju podneblju, ali to će biti sve lakše, što više uznapreduju velike radnje za javno zdravstvo, kao sušenje močvara, kopanje artesijskih zdenaca itd.

(Pučanstvo.) Domaće pučanstvo (preko 4 milijuna duša) sve je musulmansko, a gotovo svatko znade, ili barem razumije arapski. Ipak to nisu Arapi, nego su to ili poarapljeni prasjedioci ($^3/_4$ pučanstva), ili berberizovani Arapi ($^1/_4$). Prasjediocima se naime daje obćenito ime Berberi (zapravo isto, što i barbari)

Važno je spomenuti, da je u tim „Berberima" nestalo i Feničana i Kartažana, i Rimljana, i Vandala, i Bizantinaca, a da ni Arapi tu ne uzmogoše stvoriti od „Berbera" nešto drugo, nego što prije bijahu. Koliko će uspjeha imati francuzka asimilacija, sada se još ne može reći; ali ima pouzdane nade, a već ima i znakova, prema kojima ovdje nastaje „nova afrička Francuzka". Vriedno je iztaknuti, da su i Rimljani trebali punih 240 godina (od 202. pr. Isusa do 46. poslie Isusa), dok su današnji Algir osvojili, a Francuzi eto zavladaše njim za 70 godina.[1]

(Zemljištni posjed.) Da uzmognemo pravo prosuditi sve neprilike, s kojima se Francuzi još i danas bore u Algiru, treba nam znati prije svega, da u Algiru ima još čitavih polunomadskih i sasvim nomadskih plemena, koja zimi putuju Saharom, a ljeti planduju po visokim gorama; da ni kod ratarskoga pučanstva nema gotovo nikakvoga osobnoga zemljištnoga vlastničtva, nego zemlja pripada ili vakufima (tamo ih zovu Habusi), ili begluku (vladaru), ili cieloj obćini; da „marabuti", koji zamjenjuju naše svećenike, a još više mnogobrojni javni i tajni redovi tumačeći koran u protukršćanskom i protuevropskom smislu, svaki čas mogu izazvati velike pobune, pa i oružane ustanke; da je napokon medju Židovima, koji su ovdje strašni lihvari, i ostalim pučanstvom velika napetost, jer musulmani Židove neizmjerno preziru, a Židovi musulmane strahovito mrze, i da su Francuzi dio musulmanskoga priezira povukli i na se prenaglom odlukom od 24. listopada 1870., kojom su svi algirski Židovi priznati za francuzke državljane. Uza sve to, da drugo ne spominjemo, mogu Francuzi u Algiru pokazati na takve uspjehe svojoj kolonizaciji, koji im daju prednost i pred samima Englezima.

Francuzi počeše u Algiru tako kolonizovati, da su zemljišta dielili svojim naseljenicima badava. Do zemljišta se dolazilo iznajprije tako, da su se pojedinim plemenima suzivala polja i pašnjaci, ili su im se poslie pobunâ i zapljenjivala, ili se točnom provedbom medjâ dobivalo slobodna tla za državu. Prvi i drugi sistem brzo se pokazao pogibeljnim i bez obzira na to, što je bio nepravedan, a odmjerivanje zemljišta došlo je skuplje (u svem 14 milijuna franaka), nego da se zemlja kupovala. Nisu pomogla mnogo ni družtva za kolonizaciju, jer su na koncu konca išla samo za svojom dividendom, te su se zemljišta, bezplatno dobivena od države, davala u zakup urodjenicima, umjesto da se naseljuju Evropljanima. I tako se napokon ustalila slobodna kolonizacija na kupovana zemljišta. Da se agrarni odnošaji s vremenom valjano urede, uveden je i u Algiru, kao i u Tunisu tzv. Torrensov akt: Kupac ima pravo tražiti od prodavaoca, da mu s točnim planom prodanoga zemljišta upiše vlastničtvo u neku vrst gruntovnice, koja se tako privatnim putem polagano, stvara bez državnoga troška.

---

[1] Sjetimo se ovdje najglavnijih dogadjaja rimskoga napredovanja u današnjem Algiru: God. 202. pr. Is. Scipio Afrikanski pobjedjuje Hanibala pred Kartagom, ali rimski senat ostavlja Numidiju Algir) domaćemu vladaru Masinisi. — God. 146. pr. Is. Scipio Emilijan razara Kartagu; ali senat daje zauzeti samo primorske gradove i stvara oko njih malenu rimsku provinciju. — God. 107. Numidjanin Jugurtha započinje rat s Rimljanima i redomice pobjedjuje Mettella, Marija i Sullu, dok ga tast Boccho ne izda Rimljanima. Istom god. 46. Julij Cesar porazivši numidskoga kralja Jubu, učini od ciele Numidije rimsku pokrajinu.

(Naseljivanje god. 1830.—1831., 1848. i 1871.) Prvu oveću skupinu naseljenikâ poslala je parižka policija poslie prevrata god. 1830. i 1831. i nastanila ju u Metidži, koja je tada bila močvarna i vrlo nezdrava, a osim toga bili su ti parižki buntovnici tako nesretni, da ih domaći ustaše Abd-el-Kaderovi velikom većinom poklaše.

Kasnije maršal Bugeaud pokuša, kako već spomenusmo, s vojničkom kolonizacijom po rimskom uzoru i s prisilnom ženitbom.

God. 1848. veljačka revolucionarna vlada pošalje u Algir 20.000 parižkih radnika bez posla. Radnicima su sagradjena sela, razdieljeno zemljište i dan živež do prve žetve. Ali svi ti Parižlije bijahu slabo privikli ratarstvu, te se raztepoše, čim je nestalo državne podpore.

God. 1871. francuzka narodna skupština u patriotskom zanosu dodieli 100.000 hektara zemljišta onim alsačko-lotrinškim obiteljima, koje su se voljelje izseliti, nego da Njemačkoj prisegnu vjernost. Ali i to bijahu većinom tvornički radnici, pa je zato od 10.000 njih samo malen dio našao sreće u Algiru.

Zemljište se nije nikada badava davalo bezuvjetno. Pogodbe su naprotiv bile dosta težke. U roku od 5 godina imala se sagraditi kuća, ograditi i obraditi zemljište, jer se inače uzkratilo vlastničtvo, koje je izprvice bilo samo privremeno. Bilo se pokušalo taj rok produljiti na 9 godina, ali je to izazvalo takvo nezadovoljstvo, da je opet ostalo pri starom.

Sad treba naglasiti, da su francuzke vlade punih 30 godina bile načelno proti svakoj brojnijoj kolonizaciji, osobito tudjinaca, jer Algir nije bio još ni posvema osvojen, a kamo li uredjen. I gle, uza sve to ima danas (god. 1901.) u Algiru oko 580.000 Evropljana, a od toga više od polovice (oko 330.000) Francuza bez algirskih Židova. Ako se sjetimo, da su Englezi od god. 1815.—1840. naselili u Australiji u svem 188.000 slobodnih ljudi, pa kad uzporedimo s time, da su Francuzi od 1830.—1864. bez prisilnih sredstava naselili u Algiru 235.000 Evropljana, onda treba priznati, da je uza sve spomenute neprilike i pogreške kolonizacija Algira veliko djelo, koje s obzirom na zadaću, što si ju Francuzi postaviše prema islamu, ima za civilizaciju nedoglednu važnost. Medju Evropljanima Francuzi su gotovo jedini sve sami ratari, i to ratari poduzetni, koji već davno priedjoše preko Atlasa, da se približe samoj Sahari. Možda je i to uzrokom, što se Francuzi u Algiru jače množe nego u Francuzkoj: porodjaj je kod njih ovdje $33^1/_{10}$ od tisuće, dok je u Francuzkoj samo 26, ali zato pomor 29 od tisuće prema 23 u Francuzkoj. No ipak, kako vidimo, napreduje francuzko pučanstvo i samo od sebe, a doseljivanjem se jača toliko, da je u svem ovako raslo: God. 1836. bijaše u Algiru samo 5.485 Francuza, za 10 godina već ih je bilo 47.274, jer je sam rat davao zaslužbe mnogim trgovcima i radnicima. God. 1853. bijaše ih već 77.558; god. 1856. već blizu sto tisuća (92.738), a god. 1861. liep broj: 112.229. Na tome je desetak godina i ostalo, te istom 1872. god. vidimo 129.601, god. 1877. znatniji napredak: 155.727, god. 1886. još veći porast: 261.591; 31. prosinca 1891. malo više: 267.672 (ne računajući bolnica, tamnica i vojske, u svem 16.745 ljudi). Napokon god. 1896. bijaše Francuza u Algiru 318.000 bez Židova.

(Zaključak. — Franc. kolonijalni pokret.) Prvo pitanje, koje nam se nameće, kad vidimo toliki broj francuzkih doseljenika, jest ovo: Kako se uz onolike zapreke i neprilike „nepoduzetni“ Francuzi ipak dadoše preko mora?

Evo odgovora na to: Francuzi uvidješe dobro, da velik narod u današnjoj svjetskoj centralizaciji treba da ima i veliki zemljištni posjed; uvidješe, da pomorski narod, pa i ne bio na otoku, ne može imati ni jake trgovačke mornarice bez svojih pristaništa u svim svjetskim morima; uvjeriše se napokon, da će čovječanstvu, a pogotovo sebi, mnogo više koristiti, ako svoj um i svoj mač, svoju knjigu i svoj novac upotrebe na svom kolonijalnom području, umjesto da oslobadjaju narode, kao Grke i Rumunje, ili ih ujedinjuju, kao Talijane i Niemce. Britska pohlepa i tiranija na moru, njemačka brutalnost i svemoć na kopnu, talijanska nezahvalnost i američka samosviest — sve je to napokon u Francuzkoj izazvalo ne samo kolonijalnu školu, nego pravi kolonijalni pokret. A što je prirodnije, nego da se najjača kolonijalna struja navrnula u „afričku Francuzku", 24 sata od Marsilje?

No Algir nije samo „nova Francuzka" na zemljovidu, nego već dobrano i u životu, a to je dokazom, da će Francuzi postići ono, što nije uspjelo ni Rimljanima, ni Arapima. Da vidimo u glavnom dokaze francuzkoga duha, osim onih tri sto tisuća i više algirskih Francuza. Pogledajmo najprije škole.

Školstvo.

(Više škole.) U Algiru su četiri više škole. Prva je pravnička, koja izdaje, dakako francuzki: „Algirsku i tunisku smotru za zakonodavstvo i pravnu znanost" (Revue algérienne et tunisienne de législation et de jurisprudence). God. 1890. bilo je tu 75 pravih slušatelja, 10 izvanrednih, 60 oproštenih od redovnoga polazka i 200 osoba, koje se većinom dopisivanjem spremahu za izpite u algirskom zakonodavstvu, u upravi i domaćem običajnom pravu. Druga je škola liečnička i ljekarnička sa 129 učenika god. 1890. Treća je znanstvena, a četvrta književna, na kojoj je god. 1890. učilo arapski 675 djaka. Sve su četiri škole u veličanstvenoj sveučilištnoj zgradi, koja je god. 1884. sagradjena sa $2^1/_2$ milijuna franaka. Osim toga ima u Algiru škola liepih umjetnosti i tri medrese sa 80 musulmanskih slušatelja.

(Liceji i gimnazije.) God. 1890. bijahu u Algiru tri liceja, sedam gimnazija i sedam slobodnih srednjih učilišta. 1. svibnja 1891. bijahu u svem 2.744 srednjoškolska učenika (od toga samo 73 musulmana) i 489 učenica.

(Pučke škole.) Na čelu su pučkomu školstvu četiri učiteljske škole: dvie za učitelje, dvie za učiteljice. Javnih pučkih škola bilo je 865 (od toga redovničkih 55), privatnih redovničkih 118, privatne svjetovne 24. Učenikâ je u svem bilo 82.257 (36.000 djevojčica), a od toga 10.581 musulman (857 djevojčica). Zabavištâ bijaše 154 (94 javna, 60 privatnih) sa 25.250 djece (od toga 328 musulmanskih dječaka, 233 musulmanske djevojčice).

Algirski Evropljani imadu najuzornije i najpristupnije školstvo uz ostalo i za strukovnu naobrazbu, osobito za obrt i za agrikulturu.

Domaće pučanstvo imadjaše svóje musulmanske škole, koje se pod francuzkim gospodstvom ili raztepoše, ili dodjoše u ruke vjerskih fanatika, koji od njih učiniše pravo leglo pobunâ.

Pravi apostol francuzke kolonizacije Jules Ferry odredi god. 1881., da se podignu četiri uzorne škole za musulmane. Kasnije (dekretom od 15. veljače 1883. i zakonom od 19. srpnja 1889.) točno se odrediše dužnosti, što ih imadu obćine i države za domaće školstvo, a ujedno se ustalio ovaj princip: Po musulmanskim selima medju musulmanskim plemenima imadu se osnovati male škole s musulmanskim učiteljima i okupiti oko francuzke najbliže škole, kao oko svoga središta. Do god. 1891. podignuto je oko stotinu musulmanskih škola, a danas ih ima zacielo daleko više, jer francuzki političari svi bez izuzetka drže, da nije dosta, što je Algir pokoren i pokoran, nego treba da bude prosvietljen i zadovoljan, ako ima biti u istinu veliki i jaki oslon Francuzkoj.

Uprava i sudstvo.

Algiru nije dano samo zastupstvo u francuzkom parlamentu (šest zastupnika u dônjoj, tri u gornjoj kući), nego se naročito upravom i sudstvom nastoji provesti prava kulturna asimilacija.

(Obćine.) S upravnoga gledišta ima četiri vrsti obćina: podpuno autonomne, gdje su sami Evropljani; mješovite gradjanske, kojima ravna neka vrst francuzkih obćinskih upravitelja uz vieće domaćih musulmanskih plemenskih poglavica; zatim su mješovite i urodjeničke obćine pod vojničkom upravom. U prvima pomažu častnicima francuzki pristavi, a u drugima domaći poglavice.

(Državljanstvo.) Samo se onaj musulman smatra francuzkim državljaninom, koji to naročito zaželi. Do god. 1890. bijahu takva samo 783.

Od stranih doseljenika po zakonu od 26. lipnja 1889. smatra se francuzkim državljaninom svatko, tko je rodjen na francuzkom teritoriju, ako u prvoj godini svoje punoljetnosti francuzkoga državljanstva ne odkloni. Mladi Španjolci, koji iz Algira ne dodju kući na stavnju, postaju prema jednoj francuzko-španjolskoj konsularnoj konvenciji (nagodbi) francuzki državljani. Izraelićani, koji se razmjerno najjače množe (53 porodjaja od 1000, i 31 pomor) i kojih je god. 1892. bilo 47.459, dobiše, kako već spomenusmo, prerano francuzko državljanstvo, koje im je sada nezgodno uzeti.

(Sudstvo.) Sudstvo je dvostruko, francuzko i musulmansko. Domaće pučanstvo može od kadije, kojemu je djelokrug točno označen, apelovati na francuzko, ili na musulmansko sudište; u tom slučaju sudi dakako i francuzki sud po koranu i po običaju. Kako su kadije i neizučeni i podmitljivi, ima prizivâ dosta, a Francuzi svaku zgodu upotrebljuju, da pokažu svoju pravednost i svoje poznavanje prorokova zakona.

Uspjesi francuzkoga nastojanja.

U takvim prilikama posvema je naravski, da je zavladala najveća sigurnost osobe i imetka, što se uz ostalo vidi i u porastu domaćega pučanstva, kome već neki proricahu, a na žalost i željahu, podpunu propast.

(Množenje musulmanskoga pučanstva.) God. 1851. (od prije nema nikakvih podataka) bijaše musulmana 2,320.000; god. 1856. od prilike isto toliko; 1861. god. 2,730.000; poslie strašnoga glada god. 1867. spao je taj broj na 2,125.000 po popisu od god. 1872.; ali je porasao u god. 1877. na 2,470.000; u god. 1886. na 3,260.000; u god. 1892. na 3,559.687, a u god. 1896. na 3,764.076.

(Kultura tla. — Domaće životinje.) Kakvo čudo, da sjeverna Afrika, koja se za Turaka iz rimskoga perivoja pretvorila u pustoš, ili šikaru, da ta Afrika opet postaje najpitomiji i najblagoslovniji kraj oko Sredozemnoga mora, da masline po njoj rastu u čitavim šumama, da je vinova loza god. 1890. pokrivala 98.541 hektar u evropskim, a 4.202 u domaćim rukama, i da je doniela oko 3,000.000 hektolitara vina, više od dvadesetine vinskoga priroda u Francuzkoj.

Iste godine bijaše do 250.000 deva (247.384), 1,232.800 volova, do 4 milijuna koza i do 9 milijuna ovaca.

Vlada je izkopala svu silu artezijskih zdenaca, koji zalievaju 300.000 palma, da ne spominjemo, koliku žedju gase ljudima i stoci.

(Ceste i željeznice.) God. 1830. ne bijaše nikakvih cesta, a pogotovo nikakve željeznice. God. 1890. bijaše već 15.237 km cestâ, od toga oko 3000 km pravih drumova. Željeznicâ iste godine bijaše više nego u Portugalskoj, na ime 2.795 km s čistim dohodkom 3,694.000 franaka u god. 1889.

(Izvoz.) U isto doba izvozio je Algir za 272,029.623 franaka robe, i to dvie trećine u Francuzku, a uvozio je još nešto više, t. j. za 272,947.618 franaka, i to tri četvrtine iz Francuzke.

Algirske financije.

Time dolazimo do najzanimivije stvari u algirskoj kolonizaciji, do algirskih financija i do algirskoga deficita 19,000.000 franaka godišnje. Oboje je na vlas slično našim financijama i našemu „deficitu“ prema Ugarskoj, pak ću zato dotična mjesta iz „Kolonijalne Francuzke“ gosp. Rambauda gotovo doslovce prevesti, da vidimo, kako se u takvim stvarima sudi u zapadnom naprednom i kulturnom svietu.

(Algirska financijalna samostalnost.) Vidjesmo, da je Francuzka osvojila Algir oružjem. Znamo, da su Francuzi, ako ih već u Algiru ima liep broj, ipak u velikoj manjini prema sveukupnomu pučanstvu. Uvjerismo se, da Algir nije pusta zemlja, gdje bi se moglo kolonizovati kao u Kanadi, ili u Australiji, te bi za sedamdeset godina (1830.—1900.) bilo moglo i ovdje nastati neko novo uredjeno družtvo, nova država, poput Australije, ili Kanade. Algir je dakle nesumnjivo francuzka kolonija, ili da se držimo Napoleona III., pa uzmemo, da to nije kolonija (recimo u kanadskom smislu), nego da je u istinu „arapsko kraljevstvo“, danas je to „kraljevstvo“ francuzkim oružjem osvojena i pokorena zemlja, jednom riečju: Algir je francuzka provincija.

Za tu provinciju predlaže njezin guverner — Francuz — već od god. 1886., da joj se dade podpuna financijalna samostalnost. I taj priedlog nailazi na svestrano odobravanje barem s gospodarskoga gledišta, ako se s političkoga stanovišta i javljaju neki prigovori i neka bojazan. Od god. 1901. Algir je postao odlukom francuzkoga parlamenta samostalan narodno-gospodarski i financijalni faktor: posebni algirski proračun razpravlja i prima posebno algirsko zastupstvo sa sjedištem u samom Algiru. U taj proračun ulaze svi algirski prihodi osim vojničke takse i dohodka državnih tvornica duhana i puščanoga praha. No vojnička taksa doniela je god. 1900. samo 1324 franka, a ostala tri prihoda 779.900 franaka, dakle ni podpun milijun, a to je prema proračunu te iste godine (51,993.101 frcs) u istinu malena svota, te možemo reći, da su u algirskom proračunu gotovo svi algirski prihodi.

*

(Francuzke žrtve za algirski „deficit“.) Ali nije tako s troškovima: u posebni algirski proračun ulaze samo tako zv. civilni troškovi, računajući ovamo i oružničtvo i činovničke mirovine. Svi vojnički troškovi na teret su samo materi-zemlji. Dapače još više: mati-zemlja preuzela je na se najveći civilni trošak, jamstvo za željeznice, t. j. oko 20 milijuna franaka godišnje, i to na punih dvadeset i pet godina. Paul Leroy-Beaulieu (Savr. kol. I., str. 453.) zove ovaj dar neizmjernim i neopravdanim; ali ipak veli, da bi bilo pametno preuzeti jamstvo na deset godina. I on dakle priznaje i uvidja, da Francuzka kao dobra i bogata mati-zemlja mora svojoj „kćeri“ baš u novčanim stvarima dokazati, da ju u istinu ljubi.

A kako se u Francuzkoj porodilo i ojačalo čuvstvo ovolike pravednosti, pa i plemenitosti prema Algiru? Pod prikorom javnoga mnienja, ili bolje plemenitih i umnih njegovih predstavnika: da je nedostojno, nepošteno i sramotno govoriti i pisati o algirskom deficitu tako dugo, dok su algirske financije samo posebna poglavlja sveukupnoga francuzkoga proračuna. „Algirski je deficit samo prividan. Taj deficit postoji tek u državnom proračunu . . . No i mnogi naši departementi, primjerice Visoke Alpe . . . ne mogu sami pokrivati svojih potreba, pa ipak primaju sve blagodati iz narodnoga proračuna. To je zato, jer je čitava Francuzka solidarna. Ta se solidarnost ima protegnuti i na Algir“.[1]

Kad su Francuzi kroz godine i godine čitali, da algirski proračun svršava s deficitom najmanje od 710.174 franaka (god. 1892.), pak sve do 22,105.367 franaka (god. 1869.); da se u mnogim godinama gotovo zaredice kreće oko deset milijuna, ili ih prelazi (12,289.115 fr. god. 1881.; 14,227.465 fr. god. 1882.; 4,235.077 fr. god. 1883.; 10,050.183 fr. god. 1884.; 10,874.101 fr. god. 1885.; 9,900.845 fr. god. 1886.; 16,745.783 fr. god. 1900.), pomisliše s punim pravom: ili je taj Algir u istinu „afrička Francuzka“, pak onda ne može imati nikakvoga svoga posebnoga deficita, kad nema svoga posebnoga proračuna; ili je to doduše buduća afrička

---

[1] Le déficit algérien n'est d'ailleurs qu'apparent. Ce n'est un déficit que pour le budget de l'État... Or plusieurs de nos départements, les Hautes-Alpes par exemple . . . seraient incapables de se suffire à eux-mêmes et cependant ils ont part à toutes les largesses du budget national. C'est que la France entière se sent solidaire. Cette solidarité doit s'étendre à l'Algérie. — Rambaud, La France coloniale, str. 123.

Francuzka, ali kojoj treba posvemašnje autonomije, naročito gospodarske i financijalne, pak joj se zato ima priznati pravo na posebno kućanstvo.

Javno mnienje bunilo se i time, što su neke godine pokazivale dosta veliki algirski višak, i to kroz pet godina od god. 1887. do god. 1891. (uključivo) od blizu 13 pa do blizu 17 milijuna. (16,860.099 fr. god. 1887.; 14,121.887 fr. god. 1888.; 12,968.270 fr. god. 1889.; 14,779.660 fr. god. 1890.; 15,229.101 fr. god. 1891. — Savr. kol. I., str. 448.)

Ali se odnošaj Algira prema Francuzkoj s financijalnoga gledišta nije od našega odnošaja prema Ugarskoj razlikovao samo u tome, što je Algir ipak mogao imati i do 17 milijuna franaka viška. Za nas je mnogo važnije i poučnije to, što Francuzi ni onda, kad računaju, koliko je Francuzka „žrtvovala“ za Algir, ne zaboravljaju, koliko je od njega dobila već do sada, i koliko će zacielo dobiti u buduće.

Prema „Obćoj statistici Algira“ (Statistique générale de l' Algérie, str. 73. i dalje) potrošila je Francuzka na Algir od god. 1830.—1887. računajući i vojsku 4.868 milijuna franaka, a primila je od nje samo 1.207 milijuna franaka, te je prema tome žrtvovala preko 3½ milijarde, a do danas (1904.) zacielo i preko 4 milijarde.

(Što Francuzka dobiva za svoje žrtve.) To su francuzke žrtve. A evo što o tim žrtvama misle spomenuti stručnjaci, koji s g. Rambaudom na čelu sastaviše navedeno djelo „Kolonijalna Francuzka“, i od kojih jedan, Pierre Foncin, glavni nadzornik javne nastave, doslovce ovako piše:

„Ako prosudimo sveukupni interes svoga naroda, Algir ne samo da nije Francuzkoj na teret, nego je to za nju izvrstan posao, koji se već sada izplaćuje, i koji će napokon obilato naplatiti svu glavnicu potrošenu od god. 1830. Da i ne govorimo o političkim i vojničkim prednostima, što ih Francuzkoj daje algirsko sredozemno primorje, sučelice Port-Vendresu i Toulonu, živi i napreduje danas (god. 1890.) na algirskom tlu **267.672** Francuza (autor sam debelo tiska). To samo po sebi ojačava narodnu brojnu i ekspansivnu snagu. Da nam negdje na francuzkom tlu nikne drugi Lille, ili Bordeaux, svatko bi se od nas poveselio. A gle, francuzko pučanstvo u Algiru vriedi već koliko Lille, ili Bordeaux.

Dodajmo k tomu, da ovo pučanstvo, koje je vrlo poduzetno, veći dio kapitala uzajmljuje iz matere-zemlje. Sami prihodi algirskih željeznica dosižu (brutto) već 25 milijuna (god. 1890.). Od tuda nastaju za francuzke dioničare liepe dividende.

Algirska banka, Poljodjelska banka (le Crédit foncier et agricole), posebni novčani zavodi u Algiru, Lyonska banka (le Crédit lyonais) i tolike druge banke imadu u Algiru svoje podružnice, rade francuzkim kapitalom, i kako se čini, ne posluju s gubitkom. Tu se ne smije zaboraviti ni na one francuzke kapitaliste, koji u ovoj koloniji uložiše svoj novac u kuće, gradilišta i u imanja.

Čitava mornarica malih brodova, što plove algirskim primorjem, gotovo je bez iznimke u rukama francuzkih družtava, kojima je sjedište u Marsilji, a dioničari su im Francuzi; tim je družtvima Algir glavno vrelo dobitka.

A onda zar to ništa ne vriedi, što smo more očistili od gusarâ, osvojivši afričku obalu; što smo plovitbu učinili sigurnom, podigavši svjetionike i sagradivši luke? Za svaku sigurnost treba platiti, a ovom smo sigurnošću umanjili osigurninu za sve svoje brodove.

Težko je u milijunima proračunati sve vrsti materijalne koristi, što je ima Francuzka od ove svoje kolonije. No ima brojeva, koje možemo naći u svakoj statistici. Trgovina izmedju obje zemlje dosiže godišnje 390 milijuna (god. 1890.) Ako dobro uvažimo, da je svaka izmjena dobara unosna, jer je inače ne bi bilo, da li ćemo previše reći, ako dobitak svojih tvorničara i trgovaca u prometu s Algirom procienimo na 30 do 40 milijuna?

Dajmo dakle izračunajmo približno sav svoj dobitak, koji se dade u brojevima prikazati, pa ćemo dobiti ovu sliku:

267.672 Francuza s prosječnim godišnjim dohodkom (bruto) po 1000 franaka (toliko stoji svaki naš vojnik) eto ukupno	267,672.000	franaka.
Prihodi algirskih željeznica (bruto od god. 1890.)	24,662.765	„
Dobitak od prometa 390 milijuna .	35,000.000	„
Sav ostali dobitak od novčanih zavoda, kuća, posjeda, parobrodarskih družtava itd.	20,000.000	„
Ukupno (okruglo) . . .	346,000.000	franaka.

Algir dakle faktično doprinosi svake godine k našemu narodnomu prihodu po prilici 345 milijuna.

Deficit, što ga naš državni proračun računa u algirskim troškovima, iznosi 19 do 20 milijuna; odbijmo i to, pa Francuzkoj još uviek ostane **330 milijuna.** Neka ne bude Algira, odrecimo ga se, i jednim potezom pera nestaje **330 milijuna** francuzkoga prihoda. Eto, što treba odgovoriti svakomu, tko Algir kleveće.

Što se tiče naše slave, da smo svladali divljačtvo, i naše nade, da smo pred svojim pragom položili temelj novoj Francuzkoj, pravoj kćeri svoje matere, koja će jednoga dana biti kadra, da pomogne našoj sigurnosti, snazi i veličini, sve se to novcem ne računa, te oni, koji politiku drže mjerom dobitka i gubitka, ne će ovih rieči razumjeti . . . No mi njima odgovaramo: Osvojenje Algira **dobar je posao.** A svima drugima, koji imadu osjećaja i za čovječanstvo i za pravednost i za domovinu, još ćemo ovo kazati: Francuzka civilizacija u Algiru spada medju najveća djela XIX. stoljeća; mi smo njom izpunili jednu narodnu dužnost, a možda ćemo povrh toga, kako je predvidjao Prévost-Paradol, u tom djelu naći polugu za svoj spas“. (Kolonijalna Francuzka, str. 123—126).

Mi Hrvati, kad što ovakova čitamo, možemo samo jedno željeti: da evropski kulturni narodi o svojoj krvnoj braći i o svojim historijskim saveznicima misle, govore i pišu ovako, kako Francuzi osjećaju i rade za zemlju arapskoga jezika, musulmanske vjere i polunomadske kulture.

b) Tunis.

Od god. 1881. imadu Francuzi protektorat nad Tunisom, a po francezko-englezkom sporazumku od god. 1904. prepuštene su Francuzkoj slobodne ruke u Maroku, naročito poslie 30 godina, budući da je Velika Britanija na tu dobu svoje trgovačke interese u Maroku još posebice vrlo mudro osigurala.

I tako je Francuzka danas ili faktično, ili pravno gospodaricom cielomu onomu dielu Afrike, što ga s jedne strane (sa iztoka i sa sjevera) plače Sredozemno more, a s druge (sa zapada) Atlantski ocean, dok ga Sahara dieli od Sudana i od ostale Afrike. Taj dio Afrike nazvaše Arapi Maghrep, to jest Zapad, a Francuzi ga zovu Berberijom, ili „États barbaresques“, to jest polubarbarske države.

Historijski priegled.

(Faraoni i Feničani u Tunisu.) Tunis je s mnogoga gledišta upravo klasična zemlja. Kroz punih 10 stoljeća (od XVII.

do VII. stolj. pr. Is.) nastojahu egipatski faraoni, da ovamo prošire svoju vlast, te se još danas četiri tuniska otočića u jezeru nazvanom „Šot džerit“ zovu „Nkal Faraun“, to jest Faraonovi palmici. Nekako u isto vrieme započeše Kanaanci ili Feničani pristajati uz tunisko primorje, gdje kašnje, kako znamo, podigoše i Kartagu, najopasniju, ali i najnesrećniju takmicu Rimu.

(Tunis pod rimskim gospodstvom.) Pod rimskim gospodstvom procvao je Tunis tako, da je svojim žitom hranio Rim baš onako, kako ga je svojim divljim zvierima zabavljao, i da je do danas sav Tunis pun rimskih izkopina i razvalina, od kojih amfiteater kod Eldžena (stari Thysdrus) dolazi po svojoj golemosti (od 4 sprata sačuvana su još 3) odmah iza rimskoga koloseja. I jedan dio katedrale u Pisi sagradjen je u XII. stolj. od stupova rimske Kartage. Rimljani prodrieše na jug sve do današnje Sbeitle (rimski Suffetula), te se i tu udomaćiše po krasnim vrtovima i razkošnim villama, kojima se još i danas izkapaju tragovi.

Od II.—III. stolj. tuniski se gradovi obratiše na kršćanstvo, a afrička crkva poče se ponositi svetcima: Augustinom i Cyprijanom, koji zajedno s Kartažaninom Tertulijanom spadaju medju najveće crkvene otce. Tolika je tu bila kultura, da je ni Vandali u 100 godina (439.—533.) ne mogahu uništiti.

(Tunis pod Arapima i Turcima.) Od polovice VII. stolj. (od god. 648., a pogotovo od 666.) zavladaše Tunisom Arapi, koje uzalud pokuša protjerati i francuzki kralj Ljudevit Sveti (1270.) i španjolski vladar Karlo V. (1535.) i mletački dužd Andrija Doria (1539.).

God. 1573. zavladaše Tunisom Turci, koji od tuniskoga primorja učiniše najstrašnije gusarsko leglo, u kojem je robovao i Sv. Vincencije Paulski pune dvie godine (sve do 18. lipnja 1607.), a osim njega od glasovitih ljudi, Španjolac Cervantes.

Od god. 1705. zavladala je Tunisom dinastija Husein-ben-Alije, koji uznastoji, a to mu i podje za rukom, da se sasvim otrese vrhovničtva carigradskoga sultana. Beg Hamuda uništi god. 1811. tursku posadu u Tunisu, a time je nestalo i posljednjega znaka turskoga gospodstva.

(Francuzki ugovori s tuniskim vladarima: 1665., 1802. i 1830.) Francuzka je od davnih vremena sklapala s tuniskim vladarima prijateljske ugovore, koji su se to češće obnavljali, što su se manje poštivali. Najglasovitiji su ugovori iz dobe

Ljudevita XIV. i Napoleona I. Onaj prvi, od dne 25. studenoga 1665., odredjuje u članku 15.: „Francuzki konsul ima prvenstvo pred svim drugim konsulima“. Onaj drugi, od 23. veljače 1802., odredjuje u članku 2.: „Francuzki narod i na dalje će uživati povlastice i polakšice, što ih je uživao prije rata, a budući da su Francuzi od svih drugih naroda, što žive u Tunisu, najodličniji i najkoristniji, imat će prednost svagda i pred svakim“. Uza sve to trebalo je Francuzima najprije oružanom rukom zauzeti Algir, da istom od tuda, iz najbližega susjedstva, prisile Tunis, da ne obeća samo, nego i izvrši ukinuće gusarenja i robstva za kršćane u svojoj državi. Taj je ugovor podpisan 8. kolovoza 1830., pošto je francuzka vojska već bila zauzela dne 5. srpnja iste godine glavni grad Algir.

(Reforme domaćih vladara: 1846. i 1857.) Novo francuzko susjedstvo djelovalo je na tuniske vladare, da sami počnu uvoditi evropske reforme u svoju državu. Ahmed-bej („beg“. Tuniski se vladar zvao do 1705. „dej“, a od 1705. „bej.“) podje god. 1846. u Francuzku, da se na svoje oči uvjeri, kakav je to narod i kakva zemlja, a Mohamed-beg dao je Francuzkoj 8.000 momaka za krimski rat protiv Rusije, a malo poslie toga (god. 1857.) izda temeljni državni zakon, neku vrst ustava, po kojem se u Tunis mogu uvoditi sve reforme civilizovanih naroda. Treći beg-reformator, Mohamed-el Sadok dade uz ostalo za 14 milijuna franaka obnoviti rimski vodovod u Karthagu (Tunis), sagradi ceste, dozvoli Francuzima graditi željeznice i postavljati brzojave i utemelji zavod Sadiki, u kojem se musulmanski mladići mogu naobraziti kao u našim srednjim školama.

(Tuniski bankrot god. 1869. i evropska intervencija.) No to bijahu tek osamljeni pokušaji naprednijega života. Inače uprava bijaše nevaljala, a porezni sistem i državno kućanstvo tako loše, da je god. 1869. Tunis proglasio bankrot.

Evropa morade posredovati, a tuniska vlada zamoli najprije Francuzku, a onda Englezku i Italiju, da joj pomognu.

Kad se stvar izpitala, uvidjelo se, da je begov prvi ministar, haznadar Mustafa, za svoga gospodara mjesto novih topova naručivao stare i kojekakve podrtine, i da je sklapao zajmove uz 12%, pa i više. Radi toga je medjunarodno povjerenstvo od šest lica (dva Francuza, dva Engleza i dva Talijana) snizilo državni dug tuniski od 175 na 125 milijuna, a kamatnjak na 5%. No kako povjerenstvo nije imalo nikakva utjecaja na poreze i na financijalnu upravu, bilo se bojati, da će Tunis doskora proglasiti drugi bankrot, i to ovaj put pod medjunarodnom kontrolom. Osim toga englezki i talijanski konsuli počeše kod bega potiskivati francuzki upliv, te u Londonu pomišljahu već na Bizertu (tvrdjava na Cap-Blancu, sjeverno od ušća rieke Medžerde nad glavnim gradom Tunisom) kao na drugi Gibraltar, a u Rimu na punske ratove. Ali u to dodje u Tunis glavni francuzki konsul Roustan, koji bez ikakva sukoba u kratko vrieme zauzme prvo mjesto, koje mu je po spomentim ugovorima i patrilo. Roustan je tako vješto zastupao francuzke interese, da je u Tunisu stvorio veliku i jaku stranku, koja si je upravo željela francuzko posredovanje. A Francuzka je morala posredovati već i zato, što algirsko-tuniska granica nije bila ustaljena i što su tuniska ratoborna plemena prodirala na nesumnjivo algirsko tlo i tri sta jada zadavala domaćemu algirskomu pučanstvu.

(Francuzko posredovanje i protektorat nad Tunisom god. 1881.) Već na berlinskom kongresu govorilo se o francuzkom posredovanju u Tunisu. Velika Britanija, trebajući Francuzku proti Rusiji, bila je popustljiva i blaga. No kad su 22. travnja 1881. 23.000 francuzke vojske ušle u Tunis, odvaži se Porta (očito na nečiji savjet), da na vrat na nos oboruža svoju mornaricu i da je pošalje prema Tunisu. No francuzki poslanik u Carigradu po nalogu svoje vlade upozori Tursku, da to Francuzka smatra navještenjem rata, na što Porta izjavi, da će se zadovoljiti, ako se u tuniskoj luci La Goulette (odmah kraj grada Tunisa) izvjesi turska zastava. Ali Francuzka ne pristade ni na to, pa se Abdul-Hamid morao zadovoljiti time, da je velikim troškom čitavu vojsku poslao u Tripolis, koji turski vojnici, ne dobivši plaće, strašno poharaše, u čem im pomogoše mnogobrojni tuniski bjegunci.

Dne 7. svibnja 1881. ponudi Velika Britanija svoje usluge Francuzkoj, koja se na to požuri, te 12. svibnja iste godine sklopi ugovor, kojim francuzka republika preuzimlje jamstvo za tunisku cjelokupnost prema vani i za unutrašnji poredak u samoj državi.

Tako je nastala najmodernija i po svoj prilici najživotnija forma kolonizacije, naime protektorat, koji ni u čem ne dira ni u vladarska prava, ni u podaničke dužnosti svoga štićenika, ali ga zastupa prema vani i u njegovo ime uvodi reforme u njegovoj kući.

Novi ugovor o protektoratu saobći Francuzka svim evropskim vlastima, medju kojima Velika Britanija upita, što će biti od Bizerte. Francuzi odgovoriše: Za sada nipošto ratna luka, ali možda trgovačka.

Prema svomu običaju Francuzi veći dio vojske povukoše natrag, čim je nastao mir. Ali to si je tunisko pučanstvo tumačilo kao bieg pred velikom sultanovom vojskom, koja da se primiče, i koja će svu sjevernu Afriku opet spraviti pod Prorokova nasljednika. Dne 28. lipnja 1881. bukne u Sfaxu otvorena buna, te je Francuzka čitav Tunis umirila istom u jesen iste godine. Istom sada započeše prave velike reforme, naravski sve u ime begovo, a pod vještim ravnanjem francuzkih namjestnika Cambona (od 1882.—1886., kasnije do nedavna poslanika u Carigradu, sada 1904. u Londonu), Massicaulta, Rouviera (današnjega ministra financija, ponajboljega financijalnoga stručnjaka u Francuzkoj) i René Milleta (vrstnoga kolonijalnoga pisca).

Kako su Francuzi u istinu kulturan narod, a kako je bitno obilježje kulture, da se javni život ne patvori, misle mnogi francuzki odličnici, da je zapadna civilizacija u jednako od prilike vrieme mnogo više napredovala u zaposjednutim pokrajinama Bosni i Hercegovini, nego u Tunisu. Kad bi to i bila istina, što na žalost nije, treba iztaknuti, da je Bosna-Hercegovina, uza sav svoj iznimni položaj ipak u jednu ruku kao u zagrljaju svojih sestara Hrvatske, Srbije i Crnegore, i da je u drugu ruku znatna većina bosanskoga pučanstva kršćanska, a i musulmani da nisu ni Arapi, ni Turci, ni nekakvo polunomadsko afričko pleme. A onda treba znati, što ćemo odmah vidjeti, da su i mnoge druge prilike, ako i zgodnije za kulturu u obće, ipak kud i kamo manje podesne za evropsku civilizaciju nego u Bosni-Hercegovini.

Pučanstvo.

Tunis ima u svem izmedju 130 do 150 tisuća km,^{2} t. j. oko tri puta više nego Bosna i Hercegovina s jednako brojnim po prilici stanovničtvom, na ime oko $1^1/_2$ milijun duša. (Domaćemu se pučanstvu ne zna točno za broj.) U XVIII. stoljeću bilo je tu oko 5 milijuna ljudi, a u rimsko doba 10—15 milijuna. (Kol. Francuzka, str. 158.)

Francuzâ bijaše 1890. god. 10.030, god. 1896. oko 16.000 (od toga je oko 7000 činovnika s njihovim obiteljima), 1901. god. oko 20.000, i to velikom većinom ratarâ, naročito vinogradara.

Prema ostalim Evropljanima, kojih je god. 1901. bilo oko 100.000 to je dosta malo, no ti su drugi Evropljani u Tunisu ponajviše Talijani, kao što su u Algiru Španjolci, te ima nade, da će njihovi potomci biti Francuzi, to više, što prema posebnomu tunisko-talijanskomu ugovoru od god. 1897. Italija ne može više u Tunisu podizati novih škola. Tu još treba iztaknuti, da su Talijani gotovo sve sami Sicilijanci, dakle ljudi, koji su ostavili tužnu i jadnu staru domovinu, i u kojih ni danas nema ni iz daleka onakve narodne sviesti, kao u njihovih zemljaka iz sjeverne, ili srednje Italije. Mladji ljudi medju njima ni ne misle na to, da se radi vojne službe vrate u domovinu, pa zato francuzki političari savjetuju svoju vladu, da ih liepo pusti u miru, a da ne pomaže talijanskoj vladi silom ih u domovinu odvoditi.

Ima još mnogo (1890. god. 10.700) englezkih podanika s otoka Malte, koji su vrlo radini, triezni i štedljivi, te se bave zidarstvom i vrtlarstvom, a u gradu Tunisu gotovo su listom kočijaši. Kako im je govor mnogo pomiešan s arapskim jezikom, lako se sporazumiju s domaćim ljudima, kad voze koga i preko 150 km od glavnoga grada, a kako su vrlo pobožni, smatraju svojom glavom mnogo više svoga nadbiskupa (do god. 1892. bio je tuniskim nadbiskupom glasoviti kardinal Lavigerie), nego englezkoga konzula protestanta.

Medju Evropljanima ima ih oko 15.000, koji su rodjeni u Tunisu, a oko 23.000 uselilo ih se prije francuzkoga protektorata. Ostali se doseliše u posljednjih 20 godina. Evropska je dakle kolonizacija dosta jaka.

Domaćih izraelićana ima oko 50.000, a ti su većinom pobjegli iz Španjolske, od kuda su bili izagnani zlokobnim dekretom kralja Ferdinanda i kraljice Izabele od 31. ožujka 1492 Oko 4.000 Židova bavi se drugim poslovima mimo trgovine, a oko 1.000 ratarstvom i nomadskim stočarstvom. Ostalo domaće pučanstvo, sve sami Arapi i „Berberi“, sasvim je slično algirskomu puku, ali je manje ratoborno, vještije gradnji, vezenju, čitanju i pisanju, te ostale afričke Arape smatra prema sebi barbarima. Stanovnici gradova zovu se „Mauri“, te su radini, inteligetni i poduzetni obrtnici i trgovci, koji podržavahu, a donekle i sada podržaju trgovačke veze daleko po unutrašnjoj Africi sve do Nigra. Spomenimo još, da se žene po selima ne kriju, te slobodno izlaze bez koprene.

Za francuzku je kolonizaciju važno, da tu ima mnogo više osobnoga vlastničtva, nego u Algiru, te se ovdje zemljište mnogo lakše kupuje i prodaje.

Francuzki utjecaj u upravi.

(Savjet maršala Bugeauda.) U Tunisu (u unutrašnjosti, više jugo-iztočno) ima grad Keruan, gdje se čuva Muhamedova brada, te je u u njegovim svetim zidinama do nedavna bilo zabranjeno živjeti i kršćanima i Židovima. U Keruanu ima glasovita teoložka musulmanska škola, koju je god. 1841. po osnovi maršala Bugeauda posjetio orientalista Léon Roches, kašnje glavni francuzki konzul i poslanik u Tunisu. Roches je u arapskom odielu i arapskim jezikom kao pravi Arapin s keruanskim teolozima poveo razgovor o francuzkoj okupaciji Algira, pa je od njih dobio ovaj odgovor, koji je francuzkoj stvari mnogo koristio: „Kad je koji musulmanski narod, kojemu nevjernici navališe na zemlju, proti neprijatelju tako dugo vojevao, dok se nadao, da će ga iz svoje zemlje iztjerati, pa se uvjerio, da nema više nade u pobjedu, nego da će daljnji rat musulmanima donieti samo biedu, propast i smrt, ne gubeći uhvanja, da će s pomoću božjom ipak stresti sa sebe tudji jaram, može se takav musulmanski narod sprijateljiti s nevjerničkim gospodstvom uz izričan uvjet, da će slobodno izpoviedati svoju vjeru i da će se musulmanske žene i djevojke poštivati“. (Kolonijalna Francuzka, str. 168.)

Francuzi se drže ovoga savjeta i u Algiru, a pogotovo u Tunisu, gdje su bili tako mudri i oprezni, te s begom u obće nikada nisu ni ratovali, jer su i god. 1881. proti tuniskim razbojničkim plemenima na francuzkoj strani vojevale i begove čete. I tako u Tunisu vidimo najzanimiviju i najoriginalniju sliku, što je samo može biti: dvostruku upravu i dvostruko zakonodavstvo, koje se mnogo više prepliće, nego na Javi, a ipak se ni ne zapliće, a kamo li da nastaju, ili da se zaoštruju opreke medju kršćanima i medju musulmanima. I zato je Tunis prava politička škola za sve evropske vlasti, koje iz bliza imadu posla s musulmanskim svietom.

Kako Francuzi nisu bili nikada u ratu s tuniskim vladarom, i kako se njihovim dolazkom znatno umanjiše porezi i daće, postaše brzo tako popularni, da je u 20 godina njihove uprave samo jedan Evropljanin ubit i da se Evropljani posvema mirno naseljuju i bave svojim poslom po cielom Tunisu, gdjegod hoće. Kad uvažimo, da je još nedavno čitava mornarica morala oslobadjati zarobljenike tuniskih gusara, dok se o sigurnosti života i imetka na tuniskom kopnu nije moglo ni sanjati, onda ćemo priznati, da ovolikoga uspjeha za kratko vrieme ne može pokazati nijedan evropski narod.

(„Veto" od god. 1883.) Francuzki utjecaj na Tunis temelji se prije svega na spomenutom ugovoru od 12. svibnja 1881., pak onda na ugovoru od 8. lipnja 1883., kojim se Francuzkoj dozvoljava, da stavi svoj veto proti svakoj begovoj odredbi, koja bi mogla biti na štetu dobroj tuniskoj upravi.

(Franc. resident. — „Kaidi" i „šejiki".) Kod bega zastupa Francuzku njezin „glavni resident" u Tunisu. Taj resident predsjeda begovu ministarskomu vieću, kojemu je tajnikom jedan član francuzkoga poslanstva u Tunisu, te svaki upravni spis priedje najprije kroz njegove ruke.

Inače je sama uprava u rukama domaćih „kaidâ" (predstojnikâ) i „šejika" (obćinskih načelnika). Ali ti „kaidi" ne pobiru danas poreza po miloj volji dvostruko, trostruko, pa i višestruko, nego su pod pazkom francuzkih poreznih nadzornika, koji se naročito brinu za to, da svaki porezovnik dobije arapski pisanu potvrdu o svakoj uplati. Od „šejikâ" se naprotiv ne traži, da vode popis porodjaja i pomora, kako je to dužnost francuzkim obćinskim načelnicima, nego se spomenutim nadzornicima povjerio taj posao za Evropljane, a i domaći ljudi mogu, ako hoće, dati upisati sebe i svoju obitelj. Znajući naime Francuzi dobro, kako je Tunis kroz stoljeća stradao od samovolje malih i velikih silnika, odlučiše, da će se držati jedinoga zdravoga pravnoga načela: Uzakoniti se može i smije samo obća potreba, ili dobar, više manje obćenit običaj. Zato u Tunisu nema nikakova popisa, a i ne će ga biti, dok se narod ne uvjeri, da mu se radi toga ne će nametnuti nikakvi novi tereti, da mu to dapače samo koristi, osobito, kad ima posla s oblastima. Još treba osobito naglasiti, da spomenuti porezni nadzornici (dosada njih 13) ne vode kontrole iz svoga ureda, nego neprestano putuju po narodu, pa zato i moraju znati arapski, da se o svakoj nezakonitosti mogu sami uvjeriti.

(Uprava u gradovima.) Za gradove imenuje se neka vrst gradskoga vieća (u gradu Tunisu 8 musulmana, 8 Evropljana i 1 Žid), koje se ima brinuti naročito za čistoću po ulicama. Neka oveća mjesta imadu na čelu „obćinske komisije", kojima je povjereno i mjestno redarstvo.

Francuske reforme.

No sve su ovo male stvari prema trim velikim reformama, što ih Francuzi dosada izvedoše s najvećim uspjehom. To je reforma sudstva, pak onda državnih financija, i napokon javne nastave.

(Reforma sudstva.) U svim musulmanskim zemljama, a i drugdje na iztoku, gdjegod su evropske države imale velikih svojih interesa, pak prema tomu i stalno nastanjenih svojih podanika, uveo se tako zvani sistem „kapitulacija“, prema kojemu Evropljanima u svim stvarima sude njihovi konzuli, a nipošto domaći tamošnji sudovi. Taj sistem vriedi naročito još za svu Tursku, a vriedio je i u Tunisu. Kako su musulmanski vladari absolutni gospodari životu i imetku svojih podanika, posvema je naravski, da su oni život i imetak „nevjernikâ“ poštivali samo toliko, koliko su na to bili prisiljeni. Zato su „kapitulacije“ bile, a još su i danas vječno vrelo diplomatskih sukoba. Za kulturnu evropsku državu, a k tomu još za veliku vlast, kao što je Francuzka, kapitulacije su osim toga takvo poniženje, koje se ne da nikako dovesti u sklad s modernim shvaćanjem državne suverenosti.

Zato je Francuzka odmah uznastojala, da se „kapitulacije“ u Tunisu ukinu i da svi Evropljani dodju pod francuzku sudbenost. No tu se pojaviše dosta velike neprilike radi mnogobrojnih talijanskih i englezkih podanika. Francuzka je lako mogla pokazati na to, da je baš u to doba nestalo „kapitulacija“ u Bosni i Hercegovini i na otoku Cipru, što ga Englezi zauzeše god. 1878., ali je ona voljela, da se iskreno i pošteno najprije pobrine za valjano sudstvo u Tunisu, a onda istom, da kapitulacije ukine.

Francuzi se ne zadovoljiše samo tim, što su zakonom od 27. ožujka 1883. uredili čitavo sudstvo u glavnom gradu Tunisu i po svim važnim mjestima, i što su za zemljištne parnice odredili posebno mješovito sudište s tri francuzka i s tri musulmanska prisjednika, što su uredili službu braniteljsku, a i djelokrug državnoga odvjetničtva, nego se odmah pobrinuše, da i domaće sudstvo bez velikih promjena ipak silno unapriede.

U gradu Tunisu ostade i nadalje redarstveno sudište za domaće ljude („driba“), pak sud za trgovce („amin“).

Po ostaloj zemlji ostade sud vjerski („šara“) i svjetovni („uzara“), ali je odredjeno u zaštitu osobne slobode, da nitko ne smije biti zatvoren bez zakonitoga pismenoga naloga, i da svatko mora biti preslušan za 24 sata. Za tim je „kaidima“ najstrože zabranjeno, da ikoga zatvore duže od 14 dana, a naloženo im, da krivce, za koje im se čini, da zaslužuju veću kazan, dopreme u glavni grad Tunis.

Da ove odredbe stupe u istinu u život, dobio je francuzki resident ovlast, da potvrdjuje imenovanje „kaidâ“ i njihovih pristava („kalifa“).

Još je ograničeno pravo asila u mošeje, to jest običaj, po kojem se dalje ne progoni krivac, čim se sklone u koju džamiju, i to tako, da se svaki domaći čovjek, koji se ogriešio o francuzki (evropski) život i imetak, ima predati u ruke pravici, pa sklonio se on i u musulmansko svetište.

Napokon je Francuzka pristala na zahtjev Velike Britanije, da nekoliko važnih parnica rieši poseban sud od dvojice stručnjaka.[1] Poslije toga ukinute su u Tunisu „kapituľacije“ dne 1. kolovoza 1884.

(Reforma financijâ.) I druga velika reforma, reforma u tuniskim financijama, sjajno je uspjela.

Begova vlada, stojeći pod medjunarodnom kontrolom Francuzke, Velike Britanije i Italije, poče „izpod ruke“ sklapati mnoge omanje dugove, ne pazeći ni malo, što pretežki porezi narod upravo ubijaju.

---

[1] Francuz Bligniéres, prije toga glavni financijalni kontrolor u Egiptu, i Englez sir Andrian Dingli, viši sudac s otoka Malte. — Medju važnim parnicama jedna je tako značajna, da se mora spomenuti kao dokaz, kakvih je sve neprilika imala Francuzka u Tunisu i kako se Francuzi u svakoj zgodi ponašaju u istinu kao pravi kulturni narod.

Tuniski general Heredin prodao je jednomu marsiljskomu družtvu golem posjed od 120.000 hektara u najplodnijem kraju Tunisa. Neki žid imenom Lévi, englezki štićenik, uztvrdi, da imade neka prava na taj posjed, i započne parnicu, u kojoj su ga pomagali englezki predstavnici Reade u Tunisu, lord Lyons u Parizu, lord Granville u Londonu, neki zastupnici u parlamentu i englezko novinstvo po čitavom svietu. Videći sve to marsiljsko družtvo pristane na nagodbu, po kojoj je Lévi svoje pravo ustupio (u svibnju 1882.) za 220.000 piastri. (Tuniski piaster vriedi 60 centima ili nešto preko pô Krune.) No kad kupci htjedoše ući u posjed zemljišta, koje im je Lévi prodao, pokaže se, da on nikad nije tu imao nikakvoga prava, a pogotovo da nikad nije bio vlastnikom, i da je svu hajku podigao na osnovu gole i drzke laži. Sva se Francuzka prenerazi na odkriće, da se za takvoga čovjeka bila zauzela englezka vlada i englezko javno mnienje, a tunisko sudište ukine spomenutu nagodbu (god. 1884.), jer je do nje došlo prostom prievarom.

Francuzi ukinuše carinu na žitarice, na sočivo i na fesove, a ukloniše i sve zapreke (mnogobrojne maltarine) unutrašnjoj trgovini. Daću na drveni ugljen, kojega narodu mnogo treba, sniziše, a isto tako daću na vapno i na opeke. Napokon umanjiše i zemljarinu i druge neke poreze od god. 1894. do 1900., u svem za 6,445.925 piastri: svakako neobičan i valjda jedini primjer u svoj povjesti u obće, a u kolonijalnoj napose, da s evropskom civilizacijom padaju porezi, i to s osobitim obzirom na životne potrebe domaćega pučanstva.

Francuzi u isto doba provedoše ovu reformu o državnom dugu: predložiše svim vjerovnicima, da se dadu ili izplatiti, ili da pristanu na kamatnjak od 4% umjesto 5%. Kako je to zapravo bila obnova čitavoga duga (jer dužnik ima vazda pravo, da vjerovniku ponudi izplatu, a ako je taj ne primi, nastaje time na novo sklopljeni dug), prestala je tim časom britanska i talijanska kontrola nad tuniskim financijama, a za obnovljeni dug u svem 142,550.000 franaka, razdieljenih u 515.276 obveznica po 500 franaka s francuzkim jamstvom uz 4%, plaćalo se godišnjih 2,300.000 piastri (ili 1,380.000 franaka) manje.

Francuzi dakle urediše osim glavnoga financijalnoga ravnateljstva još i posebno ravnateljstvo za carine i posebnu upravu za sve ostale poreze.

Prvi proračun pod francuzkom vladom za god. 1300. (po musulmanskom računu) — ili za god. 1883. i god. 1884. —, bio je skroman, ali ne samo bez deficita, nego i sa suficitom, uzprkos tomu, što se počelo više trošiti za javne radnje i za javnu nastavu, i što su mnoge daće bile snižene.

Višak u proračunu javlja se sada redovito, te dosiže svotu i nekoliko milijuna, primjerice 5,105.422 u god. 1890.—1891. (za 18 mjeseci, da se proračunska godina tuniska izjednači s francuzkom); 3,979,171 god. 1892.; 4,219.337 god. 1893.; 3,416.053 god. 1894.; 3,915.765 god. 1898.; 4,059.021 god. 1899. (sve u francima, jer se od 1. srpnja 1891. tuniski novac po begovoj naredbi kuje u Parizu, te je piaster zamienjen frankom.)

Najmanji višak bijaše god. 1897., na ime 823.152 franaka. (Svi ovi podatci izvadjeni su iz Savr. kol., II., str. 50.)

Tuniski proračun prihoda god. 1892. bio je ovakav: 4,140.000 franaka od glavarine, 1,420.000 od maslinskih palmikâ; 1,770.900 od desetinâ; 1,368.400 od carine; 355.800 od desetine na masline;

303.000 od prodaje i zakupa nekretninâ; 434.700 od biljegovine; 521.000 od monopolâ; 667.400 od državnih dobara, šuma i ruda; 639.200 od pošte i brzojava.

Glavni su troškovi: državni dug 6,327.700; za financije 3,048.000; civilna lista begu 900.000; njegovoj obitelji 720.000; za dvorsko osoblje 120.000; za javne radnje u tuniskoj luci 1,800.000; za radnje u Bizerti 1,666.666; za ceste i druge luke 1,368.000; za javnu nastavu 617.106. A k tomu treba dodati školski prinos obćinâ oko 200.000. („Kol. Francuzka“, str. 184. i 186.)

Pod konac begove vladavine tuniski je proračun bio izmedju 10 i 12 milijuna franaka. Do god. 1890. već se podvostručio, a do god. 1899. gotovo potrostručio, jer je iznosio 28,732.000 franaka. Od god. 1889. do god. 1899. sâm višak tuniskoga proračuna presiže 30,000.000 franaka (točno: 32,830.816 ili preko 3 milijuna godišnje, to jest 12—13% čitavoga proračuna). Ako uzmemo i svih petnaest godina francuzke uprave (od 1884.—1899.), to uzprkos velikoj nerodici god. 1888. i 1889. vidimo sveukupni višak oko 47,000.000 franaka, jer u toj cieloj periodi redovni prihodi bijahu 355,000.000, a redovni izdatci 308,000.000. Višak je dakle i sada poprječno preko tri milijuna na godinu. To je tako sjajan resultat, da se njime punim pravom mogao podičiti francuzki ministar vanjskih posala (kojemu je francuzki glavni resident u Tunisu ravno podredjen) u sjednici francuzke zastupničke kuće dne 8. veljače 1901.

Francuzka je financijalna uprava tako dobra, da i velika nerodica god. 1901. nije viška izbrisala, nego ga samo umanjila, dok je prije ovakova nesreća bila za begove financije prava katastrofa. (Savr. kol., II., str. 51.)

(Nastavne reforme.) Sudbenu i financijalnu reformu okruniše Francuzi javnom nastavom koliko u francuzkom, toliko u arapskom jeziku.

Ponajprije se dobro čuvahu, da nimalo ne diraju u domaće musulmanske škole, kojih je god. 1890. bilo 853 s 15.000 učenika. U glavnom gradu Tunisu bijaše ih 108 s 2.400 učenika. U tim se školama uči gotovo samo čitanje i recitovanje korana, a ovdje, ondje i prva počela arapske gramatike i musulmanskoga prava.

Najviše arapsko učilište, neka vrst sredovječne univerze, drži glava tuniskoga islama šejk-ul-islam u velikoj mošeji, zvanoj Džama-Zituna. Tu je god. 1890. dolazilo na predavanje 856 slušača, i to od 6 sati jutra pa do večera u samu mošeju, gdje u isto vrieme uči i po petnaest profesora svaki u svojoj skupini, a da nimalo jedan drugomu ne smetaju, jer radi svetoga mjesta vlada medju slušačima najveća tišina i najuzorniji red. Osim teologije uči se pravo, arapska gramatika, povjest, literatura i govorničtvo, pak metrika i aritmetika.

Na svu sreću nadjoše Francuzi u Tunisu spomenuti srednjoškolski zavod Sadiki (utemeljen god. 1876.), kojemu odmah preurediše i financijalnu upravu i naučnu osnovu, da godišnji njegov dohodak oko 240.000 franaka u istinu služi naobrazbi, a ne pojedinim visokorodjenim dangubama. U tom se zavodu uz ostalo uči i francuzki, a do nedavna učilo se i talijanski. Srednjemu tomu učilištu dodani su zgodni pripravni tečajevi sve za musulmansku mladež.

God. 1884. osnovana je domaća učiteljska škola ili zavod Allaui u prekrasnoj i prostranoj palači. Tu je god. 1899. bilo 115 učenika, a u pripravnim tečajevima 433, sve sami musulmani. Medju obćim predmetima uveden je i francuzki jezik, a predaju se i praktični predmeti, koji zasiecaju u ratarstvo i u razne obrtne grane.

„Posjetio sam oba zavoda i Sadiki i Allaui u prvo vrieme našega protektorata (1885/6.). Pregledao sam letimice učeničke zadaće. Razgovarao sam s profesorima, bilo s Francuzima, bilo s domaćim sinovima, i sve me se najpovoljnije dojmilo. Mladići pišu vrlo dobro francuzki; sastavljaju i samostalne zadaće; profesori su poletni i puni nade u uspjeh. Kazivahu mi, da domaći imućnici mnogo drže do naobrazbe, te polaze u školu samo iz ljubavi za znanje i iz želje, da znanjem dodju do većega ugleda.“ Tako piše Paul Leroy-Beaulieu (Savr. kol., II., str. 75.), a iz tih rieči saznajemo za dva glavna obilježja tuniskoga školstva: za želju domaćih ljudi, da se što više naobraze, i za francuzko nastojanje, da im naobrazbe dadu što više u francuzkom jeziku.

U tom nastojanju otvoreni su tečajevi francuzkoga jezika i za odrasle, a u samom glavnom gradu Tunisu polazilo ih je 3020 slušača!

No Francuzi ne idu samo za tim, da se širi njihov jezik; njima je u istinu stalo i do širenja prosvjete, pa zato sporazumno s begom (begovim dekretom od 6. svibnja 1884.) postaviše na čelo tuniskomu školstvu ponajglasovitijega svoga orientalistu Machuela, kojemu pridieliše jednoga nadzornika za arapsku nauku, a jednoga za pučko školstvo.

Machuel se najprije sporazumije s duhovnom glavom tuniskih musulmana, sa šejk-ul-islamom, a ovaj mu reče: „Meni je mnogo stalo do toga, da moja djeca znadu francuzki, jer u naše vrieme nitko nema prava, da ignoruje, što se dogadja u susjednim zemljama, naročito u Evropi, a vaš je jezik baš takav, da ga nama najviše treba ... Što se tiče tuniskih musulmana, oni se priučavaju na vašu prisutnost i ne gledaju više mrko na to, kako vaš upliv napreduje. Postupajte s njima pravedno; poštujte njihovu vjeru i njihove običaje: čuvajte se, da ne povriedite njihove osjetljivosti kakvom neopreznošću, ili samovoljom, i vi ćete brzo osvojiti i njihova srdca“. (Machuel Rapport au Résident général 2. février 1885, Tunis 1885, brošurica 4°. Kolonijalna politika, str. 188.)

Ne treba ni spominjati, da su se Francuzi strogo držali ovoga savjeta. Već su od prije imali jedan zavod sv. Karla, što ga je utemeljio kardinal Lavigerie god. 1880., dakle još prije protektorata. God. 1886. postade iz ovoga kolegija „Carnotov licej“ s vrlo temeljitim literarnim i znanstvenim programom, s bogatim naučnim pomagalima (fizikalnim i kemijskim laboratorijem), te brzo privuče k sebi toliko učenikâ, da god. 1899. bijahu 622, od toga 388 Francuza, 160 Židova, 60 Talijana, 15 Maltežana, 10 musulmana i 30 drugih Evropljana.

Malo kasnije osnovala se srednja škola i za djevojke; pa su i u njoj god. 1899. bile već 593 učenice, i to 319 Francuzkinja, 175 Židovkinja, 58 Talijanka, 4 Maltežkinje, 7 musulmanica i 30 „ostalih“.

U pučkim školama, medju kojima ima i viših, bijaše školske djece 1885. god. 4.390, 1889. god. 8702, 1891. god. 10.991, a 1899. god. 16.900. Vriedno je iztaknuti, da je tu bilo 3.786 musulmanskih dječaka, a 34 musulmanske djevojčice. Inače su najbrojnija domaća židovska (2.615 dječaka i 2.139 djevojčica), pak francuzka djeca (1.766 dječaka 1.371 djevojčica).

U spomenutoj Džami-Zituni bijahu 1899. god. 44 redovna profesora, a 67 pomoćnih učitelja. Arapska putujuća knjižnica imala je 6.665 svezaka.

Srednjoškolskih profesora za arapski jezik bijaše 57 (god. 1890.), a pučkih učitelja i učiteljica 535 (god. 1891.). Odmah treba iztaknuti, da su s tečajevima arapskoga jezika za Francuze uvedeni i viši tečajevi francuzkoga jezika za Tunisce, i to s uputom o francuzkim zakonima i o knjigovodstvu, i da je na račun tuniskoga proračuna do god. 1890. podignuto u 7 važnijih gradova 7 škola, u kojima se osim korana i arapske gramatike uči i francuzki. Vriedno je spomena, da „židovska alianca" („Alliance israélite") ima tri svoje, dakako francuzke, škole s 1.350 dječaka i s 1.600 djevojaka.

Francuzki se jezik u Tunisu tako širi, da danas nije više ni u samom Keruanu riedkost naći musulmana, koji dobro francuzki razumije.

(Talijanske škole u Tunisu.) Jedinu brigu u školskim stvarima zadadoše Francuzkoj Talijani. Oni su još prije protektorata imali svoju tehniku s trgovačkom školom, svoju gimnaziju, svoj talijanski konvikat („Convitto Italiano"), dječačku i djevojačku školu i dva zabavišta, jedno „Garibaldi", a drugo „Crispi", sve to u gradu Tunisu.

Kad je Francuzka dobila Tunis pod svoj protektorat, nastao je za Gobleta u Francuzkoj i Crispija u Italiji oštar sukob radi nadzora nad talijanskim školama, te se ovo pitanje uredilo istom god. 1897., kad je Italija obnavljala svoj trgovački ugovor s Tunisom. Sve talijanske škole ostaju i dalje pod nadzorom talijanskoga ministra prosvjete, a mogu se i proširivati, ali se ne mogu nove škole podizati. U poznatoj svojoj susretljivosti, ali i preciznosti, postaviše Francuzi ovo načelo: Nije pravo, da se Talijanima išta uzima od onoga, što su imali prije protektorata; ali Francuzka ne može dopustiti, da se za njezinoga protektorata izpod njezina utjecaja, koji je samim begom i Evropom zakonito ustaljen, išta izuzimlje, naročito na tako važnom području, kao što je javna nastava.

Budući da se Talijani sve više naseljuju u Tunis, a stare se škole ne mogu lako proširivati, šalju i talijanski roditelji što dobre volje, što od nevolje svoju djecu u francuzke zavode. Godine 1900. bijaše u svim francuzkim školama 3.700 Talijana, a to je više od polovice onih talijanskih školskih sposobnjaka, koji školu u istinu polaze.

(Muzeji.) Spomenimo napokon i to, da su Francuzi sasvim preuredili (25. rujna 1890.), dakako begovim dekretom, brigu za starine i za liepe umjetnosti. Danas su dva velika muzeja, jedan u Bardu, a drugi na samom tlu nekadašnje Kartage. Prema posebnim begovim naredbama (od 7. studenoga 1882. i od 7. ožujka 1886.) sve su starine i svi historijski spomenici pod državnom zaštitom.

(Zaključak.) Kad ovako preletimo čitavo kulturno djelovanje Francuzke u Tunisu, onda ćemo razumjeti, kako to, da u Tunisu ima samo 9.617 francuzkih vojnika i da je od begove vojske ostala samo njegova tjelesna straža. Da nema toga protektorata, Francuzka bi mnogo veću vojsku morala držati u Constantini, na svojoj iztočnoj algirskoj granici, pa zato Francuzi s punim pravom i vele, da njih Tunis ne stoji nijednoga vojnika i nijednoga centima. Svakako neobičan i u istinu velik i trajan uspjeh, dostojan naroda, koji bi se u povjesti evropske civilizacije bio ovjekovječio, da nije ništa drugo uradio, već što je iz afričkih gusarskih zakloništa i tamnica učinio hramove slobode i napredka, i što je nekako u isto vrieme Sredozemno more ravno spojio — s britskom Indijom.

Gospodarski priegled.

Naravski je, da je ovakva politika morala Francuzima donieti i materijalne koristi. Tunis je plodniji od Algira i od Tripolisa, jer u njem ima čitavih krajeva s najbujnijom vegetacijom. Tako na sjeveru Medžerde ima preko 100.000 hektara krasne šume, a njoj na jugu 17.000 hektara, u cielom pak Tunisu oko pô milijuna hektara, — površina za Afriku vrlo velikâ.

U poriečju Medžerde prava je žitnica, a i maslinici krasno uspjevaju. I po čitavom primorju vrlo je široka ploha plodne zemlje. Napokon i na pješčanu tlu južnoga Tunisa niče najbujnije rastlinstvo, čim se izkopaju artezijski zdenci za natapanje. Tu pod paomom raste maslina, pod maslinom smokva, pod smokvom vinova loza, a pod njom svakojako povrće, kako je to još Plinije opisivao. Iztaknimo ovdje, da su tuniske datulje najglasovitije, jer su najbolje na čitavom svietu, i to po svoj prilici zato, što paome većinom natapaju topla vrela.

I u takvoj zemlji imali su Francuzi već 1890. god. 40.000 hektara plodna tla u svojim rukama osim 131.500 hektara, što ih posjedovaše „francuzko-afričko družtvo“. U same dvie godine (1890. i 1891.) prešlo je u francuzke ruke 38.876 hektara, pa će Francuzi, sudeći po tome, doskora imati u Tunisu i milijun hektara.

(Promet zemljištem i ciena mu.) Izprvice bijaše u Tunisu dosta težko doći do zemlje, budući da je zemljištni posjed posvema neuredjen (nema tu gruntovnice ni ništa slična), jer prema domaćim običajima rodbina i susjedi imadu pravo nekretninu kupiti prije nego itko drugi. Osim toga ima sva sila „habusa“ (vakufa) i vjerskih za pobožne zaklade, i svjetovnih, poput naših povjerbina (fideikomisa). Ali sve su to mudri Francuzi liepo izgladili ovako: Dne 21. listopada 1885. izdao je beg dekret, po kojem se svaki „habus“ može pretvoriti u „enzel“, t. j. u vrlo dugi zakup (t. zv. enfiteusu) za odredjenu godišnju najamninu. Francuzi i Evropljani u obće dodjoše tako do zemljišta, a „habusi“ do redovnoga i stalnoga dohodka.

Za zemljišta, koja su se kupovala do god. 1881. jedan hektar 25—30 franaka, od 1881.—1884. god. po 50 franaka, 1890. god. 50—70, ako zemlja nije izkrčena, a 100—200 ako je krčevina, uveden je poznati „act Torrens“, zakon od 1. srpnja 1885., koji je još zato vrlo važan, što svako zemljište, koje se po ovom aktu prenese i upiše, spada pod francuzku sudbenost, dok inače zemljišta redovito spadaju pred vjerski musulmanski sud „šaru“.

(Izvoz i uvoz.) Izvozna tuniska trgovina porasla je od 26,863.650 piastri god. 1880.—1881. na 85,482.359 piastri god. 1890.—1891.; uvozna trgovina od 25,427.460 na 80,313.154 piastri. God. 1899. iznašala je izvozna i uvozna trgovina zajedno 105,211.701 franaka, od čega se iz Francuzke izvezlo iste godine za 26,714.000 fr., a u Francuzku uvezlo za 34,264.000 fr. Od god. 1897. imaju francuzki produkti prednost pred ostalima, dok su do tada plaćali istu carinu, kao i druga tudja roba. I ovo je dokaz, kako Francuzka u Tunisu postupa oprezno, ali ne iz lukavstva, nego iz poštivanja domaćega tuniskoga prava i domaćih tuniskih interesa, iz poštivanja, koje je u kulturnoga naroda duboko ukorienjeno s ljubavlju za čovječanstvo i s čuvstvom pravednosti, bez koje je i patriotizam to veće divljačtvo, što ga jače iztičemo.

c) Ostale francuzke kolonije u Africi.

Osim Algira i Tunisa imade Francuzka još svoje naseobine u Senegalu, Guineji i na desnoj strani rieke Konga, na Madagaskaru i na Crvenome moru. Za ovim naseobinama prostiru se prostrana područja francuzkoga utjecaja od Senegala i Guineje daleko preko Nigra u Saharu do južnoga Algira i Tunisa na sjeveru, a do srednjega Nigra i do Čadskoga jezera na iztoku. I nad velikom kolonijom na Kongu prostrano je područje na iztok i na sjever, te se spaja sa srednje-afričkim kolonijama (sa Sudanom).

Golemi taj posjed prekidaju u primorju englezke kolonije: Gambija, Sierra Leone, Liberia, ašantska kolonija i onda čitavo porječje dônjega Nigra i njegova lievoga pritoka Benue, a osim toga portugalska Guineja, njemački Togo i Kamerun.

Povjest osvajanja ovih prostranih krajeva, koji su svi zajedno gotovo tako veliki kao ciela Evropa, vanredno je zanimiva i poučna i s kulturnoga i s diplomatskoga gledišta, ali bi i najkraći priegled znanstvenih i vojničkih francuzkih ekspedicija i pojedinih diplomatskih ugovora, da bude ikoliko razumljiv, zapremio čitavu knjigu, osobito kad bismo se htjeli, pa bilo i letimično, upoznati s kolonijalnom povješću Madagaskara, Nove Kaledonije i francuzkoga Indo-Kitaja. I zato ćemo se malo zaustaviti na domaćem afričkom i indokitajskom pučanstvu, za tim navesti nekoliko brojaka o sveukupnoj uvoznoj i izvoznoj trgovini svih francuzkih kolonija, i napokon prispodobiti u jednoj slici francuzku kolonizaciju s britskom i uz put se dodirnuti i kolonizacije drugih nekih država, ali samo dodirnuti, jer ovo nije i ne može biti potanka povjest moderne kolonizacije, nego kratki prikaz samo onih činjenica, koje su u najnovije doba stvorile u njoj prevrat.

Domaće pučanstvo francuzkih kolonija u Africi.

Kod domaćega pučanstva afričkih kolonija mimo Algir i Tunis zanima nas najviše družtveno uredjenje s osobitim obzirom na robstvo. Čujmo o tom, što piše „Kolonijalna Francuzka“ (str. 251.—264.):

(Zanimanje.) „Kod svih sudanskih plemena dieli se družtvo na slobodne ljude i na robove, koji se obično zovu zarobljenici. Jedni su i drugi: i vojnici, i ratari, i radnici, i lovci, ili ribari. Nijedno se zanimanje ne smatra nedostojnim slobodna čovjeka. Vrlo je često jedan isti čovjek sad vojnik, sad ratar, ili zanatnik. Izuzetak je samo za kovače, koji, bili slobodni ljudi, ili robovi, sačinjavaju posebnu, posvema odieljenu kastu . . . Crnci su marljivi, a prave si od prilike sve sami, štogod trebaju (str. 251.) . . .

Izuzevši nekoja sela na obalama velikih rieka, gdje sav sviet ribari, medju crncima ima malo lovaca i malo ribara (str. 253.) . . .

Putovi, po kojima karavane idu i najčešće, samo su staze, kojima može ići samo čovjek za čovjekom. Padne li preko staze stablo, ili se na nju odvali kamen, nikomu ni na um ne pada, da zapreku odstrani, nego ju svatko liepo obidje (str. 254).

(Bojevi; zarobljenici.) Kod crnaca svatko ratuje, dakle i robovi, ako se gospodar njihov toliko u njih pouzdaje, da im povjeri pušku u ruke . . . Ljudi se skupe, odredi se, na koje će se bogato selo udariti, navali se iznenada, robi se, plieni i ubija . . . a žene, mladići i djeca, jučer slobodni ljudi i gospodari robovima, danas su i sami robovi. Te nagle promjene ne djeluju baš tako na nesretnike, s kojima se to zbiva. Svatko takve stvari već vidi unapried te je na njih svagda pripravan. Tkogod je imao sam robove, dobro zna, da to baš nije tako težak život, te u radosti nad tim, što je iz krvi iznio živu glavu, brzo zaboravi, da mu rodbinu poubijaše i imetak uništiše.

Kod crnaca se bogatstvo ne računa po novcu, ni po komadima zlata, nego po broju robova. Robovi su dakle samo po sebi imovina, a nisu sredstvom za sticanje imovine kao kod bjelaca; zato crnci sa svojim robljem bolje postupaju, nego bieli ljudi . . .

Mi smo (Francuzi) svuda proti robstvu; no gle, robovi su sami protiv nas, bilo zato, što su sretni i zadovoljni svojim položajem, bilo s toga, što se nadaju steći slobodu i imati robove, što slobodi po njihovu mnienju i daje pravu vriednost (str. 255 i 256).

(Trgovina robljem.) Robove možemo podieliti na dvoje: na domaće, koji su rodjeni u kući svoga gospodara, i na trgovačke. Domaćih robova gospodar ne prodaje, dok išto do sebe drži; isto vriedi i za zarobljenicu, s kojom je gospodar imao diete. Takvo roblje jednom riečju spada medju gospodarevu čeljad.

Robovi za trgovinu naprotiv prodaju se i kupuju, kako se već desi, bez ikakvoga obzira na rodbinstvo, koje ih veže. A živu i mirno radeći poljske poslove. Ovo su oni nesretnici i nesretnice, što ih dugim užetom vežu za vratove, prenatovarene robom, naumice hodom i gladom izmuče, da ne mogu pomišljati na bieg i da ih nekolicina oružanih ljudi lakše čuva. Kad dodju na sajam, privezuju im na noge željeza, a ako se opiru, svežu im ruke. Tko ne može dalje od umora, ili je tako bolestan, te sustaje, taj se bez milosrdja ubije tanetom iz puške, a truplo se ostavi na mjestu. Pravilo je, da se robovi putem ne prodaju, jer tu imaju slabu cienu i jer bi to zlo djelovalo na njihove drugove, koji bi se možda kojekako kušali oteti daljnjemu napornomu hodu . . .

(Žena.) Crnac se zlo služi svojom snagom protiv svakoga, tko je slabiji od njega . . . Kad udješ u koje crnačko selo, odmah ćeš vidjeti, kako žene i djeca težko i naporno rade, dok muž ili otac skvrčen negdje u hladu trpa nosnice duhanom, ili bubnja po tam-tamu . . .

Treba li nositi kakav težki teret u susjedno selo, a robova nema, eto žene, koja ga meće na glavu, i ne tuži se, pa se pod njim svijala, dok njezin muž klipše za njom prazan, noseći ponosno pušku na ramenu. (Tako su isto od prilike radili, a rade i danas naši Crnogorci. — Prevodilac.)

Na poljima rade žene i djeca zajedno s robovima, a gospodar ih nadzire s kandžijom od tri kite. Robove bije jednom kitom, jer zna, da to jače boli, a ženu i djecu cielim korbačem . . . Očito je žena kod Sudanaca često neka vrst voznoga blažčeta; svomu je gospodaru isto takva imovina kao i robinja, to vrednija, što je plodnija.

Svega ovoga ipak ne smijemo odviše generalizovati, jer što više upoznajemo crnački život, to se jače uvjeravamo, da su mnogi pojavi, koji nas se najneugodnije doimlju, samo izuzetak, te da u mnogim obiteljima žena živi tako dobro i lagodno, da bi joj mnoge Francuzkinje zavidjale. Naročito djeca svoju mater iskreno ljube i u neku ruku upravo obožavaju (str. 259.—261.).

(Vjera.) Po vjeri su sva ova plemena ili musulmani, ili fetišisti, ili mješavina islama i „najnižega poganstva“ (fetišizma, str. 264.).“

(Zaključak.) Kolikogod bila slaba i nepodpuna ova slika, jedno ipak iz nje vidimo: Kulturan, u istinu kulturan mora biti narod, koji je stotine ovakvih plemena milom za se predobio i kojega su sinovi tisuće kilometara često prohodili s malom pratnjom, a da nisu morali izpaliti nijednoga hitca. Domišljamo se još i tomu, da je daleko od dekadence kultura, u kojoj ima toliko uztrajnosti, toliko poduzetnosti i toliko živoga interesa — da ne kažemo ljubavi — za crnoga čovjeka.

d) Francuzki Indo-Kitaj.

Zemljopisni, medjunarodni i politički položaj.

Indo-Kitaj golem je poluotok u južnoj Aziji, iztočno Hindostanu, od kojega ga dieli Bengalski zaljev. Samo je za trećinu manji od Prednje Indije, ali je od nje deset puta rjedje napučen. Izuzevši goroviti dugoljasti poluotok Malaccu i gorski lanac Ananiski, sve je to golema ravnica na podnožju kitajskih gora Tibeta i Junana. Zapadni dio, t. j. dolina rieka Iravadija i Saluena, zove se politički

Birmanija, a pripada u dônjem svom dielu Englezkoj od god. 1853., a u gornjem dielu od god. 1885. Velika Britanija u ostalom neprestance proširuje svoj posjed na sve strane, osobito daleko na jug u Malaccu, gdje joj luka Singapur, taj iztočni Gibraltar, pripada još od god. 1820.

U poriečju Menama i na dielu lieve obale srednjega Mekonga prostire se samostalno siamsko kraljevstvo sa 6 milijuna stanovnika i s veličanstvenim položajem na razkršću Indije i Kitaja, izmedju Bengalskoga i Siamskoga zaljeva.

Posebnom konvencijom medju Francuzkom i Velikom Britanijom ima Siam medju Englezkom, Indijom i francuzkim Indo-Kitajem istu zadaću, koju i Afganistan medju Indijom i ruskom srednjom Azijom. I Siam je naime t. zv. „medjunarodna pregrada“ (État tampon), pa je zato pod kontrolom i parižke i londonske vlade. Od god. 1893. postao je siamski dio mekongskoga poriečja francuzkim zaledjem (Hinterlandom), a osim toga je od tada francuzka posada u Paknamu na ušću Mekonga i u Šantabunu, luci u Siamskom zaljevu.

Francuzki Indo-Kitaj veći je od same Francuzke, a sastoji se od pet zemalja, koje su danas sve pod vladom zajedničkoga glavnoga guvernera uza sve to, što svaka ima posebnu svoju upravu.

Tu je najprije Košinšina (Cochinchina) na mekongskoj delti, a podvržena je ravno Francuzkoj. Za tim je tu Kambodža (Cambodge) na plovnom dielu Mekonga, nad spomenutom deltom; to je samostalno kraljevstvo pod francuzkim protektoratom. Nadalje je na lievoj obali srednjega Mekonga Laos, koji je takodjer samo pod francuzkim protektoratom, jer njime vladaju domaće dinastije. Zatim je dugoljasti i goroviti Annam medju Mekongom i Kitajskim morem; annamski je kralj izprvice bio ovisan o Francuzkoj samo u svojoj vanjskoj politici, a danas je i u čitavoj unutrašnjoj upravi. Napokon je tu Tonkin, koji je formalno pod vlašću annamskoga kralja, ali faktično sve je više pod direktnom francuzkom upravom. Još treba spomenuti, da po francuzko-kitajskoj konvenciji od 10. travnja 1898. nijedna druga vlast osim Francuzke ne smije dobiti zemljišta u nijednoj kitajskoj pokrajini, susjednoj francuzkomu Indo-Kitaju, i da je Francuzkoj dan u zakup zaljev Kuang-Čeu-Uan u pokrajini Kuang-Tung, iztočno poluotoku Leičeu, koji zajedno s otokom Hainanom zatvara Tonkinski zaljev u jednakoj udaljenosti od Haiphonga i Hong-Konga.

(Pučanstvo.) Francuzki Indo-Kitaj ima oko 20 milijuna stanovnika. To su najprije Annamci, preizvrstni ratari, pak Kambodžani ili Kmeri, Laošani i Tonkinci, za koje misle, da su mješavina Annamaca i Kitajaca.

Svi su se ti narodi razvili pod utjecajem indijske i kitajske civilizacije, te su i danas bilo budisti, bilo brahmanci, bilo obožavatelji pradjedova, a ima ih i katolika. Ima i malih skupina divljakâ, za koje se drži, da su prasjedioci.

Francuzâ osim vojske ima oko 6.000, a Kitajaca oko 200.000. Kitajci su ponajviše trgovci; posreduju naročito promet medju Evropljanima i domaćim pučanstvom.

Tri velika grada Saigon, Hanoi i Haifong i sva sila manjih gradića tako je preuredjena, da nose jako francuzko obilježje.

(Trgovina.) Indo-Kitaj je prije svega trgovačka kolonija, pa se zato francuzka uprava najviše i brini u jednu ruku za javne radnje, osobito za obćila, a osim toga obilno se podupiru družtva za pomorsko i riečko parobrodarstvo.

Sad se gradi željeznička mreža, koja ima biti duga četiri tisuće kilometara i za koju je francuzki parlamenat 24. prosinca 1898. dozvolio zajam od 200,000.000 franaka. Sva je izvanjska trgovina vriedila 1898. god. 229,955.325; 1899. god. 293,000.000, a 1900. god. 341,000.000 franaka ne računajući transita preko Junana (12,604.132 fr.), te je Indo-Kitaj po svojoj trgovinskoj važnosti odmah iza Algira. (Algirski uvoz i izvoz iznašao je 1899. god. 635,355.081, a od toga za Francuzku 531,889.213 fr.)

(Proračun.) God. 1891. iznašao je skupni proračun Indo-Kitaja 54,960.000 fr., a uz autonomne proračune (Cochinchina i Tonkin po 10 milijuna, Cambodge 4·5 mil., Annam 2·8 mil., Laos 1·8 mil.) dosegao je 85 milijuna franaka.

(Uvoz i izvoz svih franc. kolonija.) Sveukupni uvoz i izvoz iz čitavoga francuzkoga kolonijalnoga carstva, računajući ovamo Algir i Tunis, ovako je u najnovije vrieme napredovao: G. 1887. bijaše vriedan 871, 621.674 franaka; 1890. g. 980,440.954 fr.; 1895. god. 1.099,323.045 fr.; 1899. god. 1.395,308.226 fr. Danas (1904.) zacielo iznaša već preko poldrugu milijardu franaka.

Od velike ove svote odpada na uvoznu i izvoznu trgovinu s materom zemljom Francuzkom 470,563.279 franaka god. 1887.; 609,109.753 fr. god. 1890.; 692,437.620 fr. god. 1890. i 906,860.356

fr. god. 1899. Sada zacielo iznaša oko jednu milijardu franaka. (Fallot, L'avenir colonial de la France str. 502. i 503.)

(Zaključak.) „Francuzki posjed Indo-Kitaja promienio je političku, vojničku i trgovinsku situaciju na dalekom Iztoku. Ona nama (Francuzima) daje onaj kolonijalni ugled i onu moć, koju smo bili izgubili parižkim mirom 1763. Sada su pomorske zapadne vlasti prisiljene, da računaju s nama, jer smo susjedi Englezima u Indiji, Holandjanima na Javi i Španjolcima na Filipinama.“ (Pisano god. 1895., prije nego Filipini dodjoše pod vlast Sjedinjenih Država.)

Zanimivo je proučiti položaj Francuzke prema različnim narodima, što živu u ovim prostranim krajevima. Tu nismo susreli kao u Algiru nepomirljivih plemena, odanih do fanatizma svojoj vjeri, pokornih zakonima, koji se temelje na svetoj knjizi (koranu) i što ih tumače svećenici, koji su proti svakoj reformi, a neprestance gledaju na tudjinskoga poglavicu (sultana ili kalifa), u kojem je personifikacija teokratske vlasti. U Indo-Kitaju nikad nijedan ustanak nije buknuo kao sveti rat na obranu vjere. Vjerske ideje Annamaca i Kambodžana odviše su ozbiljne, a da bismo se radi njih imali bojati neprijateljstva i vjerskoga rata. Ako budemo znali poštivati kod Annamaca — ne njihove dogme, tih kod njih nema, nego — njihove običaje i praznovjerja kod obožavanja pradjedova; . . . ne ćemo se trebati s vjerskoga gledišta ništa bojati. Pa ni od Kambodžana ne ćemo doživjeti nepomirljivoga neprijateljstva, i ako su budizmu odaniji od svojih južnih i iztočnih susjeda, te bonze (svećenici) imadu na njih tolik utjecaj, da su neka vrst narodnoga klera.

Teže će nam biti nadzirati bivše mandarine i obrazovanije ljude, zadojene kitajskim idejama. U njima ćemo dugo imati potajne neprijatelje, jer oni instinktivno slute, da će Evropljani prije ili kasnije neminovno uništiti sav njihov utjecaj.

U ostalom njihov odpor nije nesavladiv, jer će nam domaći činovnici, što ih izaberemo, biti odani, budući da je najviši ideal domaćemu pučanstvu, da bude u vladinoj službi. Za nas se radi samo o tome, da svoje pristaše zaštitimo od osvete bivših njihovih poglavara. Ti su u ostalom u Tonkinu omraženi, jer su tudjinci, i jer su domaće sinove iztisnuli iz svih viših i unosnijih mjesta...

S političkoga gledišta ne smijemo praviti nikakve razlike medju katolicima i poganima, jer bi posebna zaštita kršćanâ bila pravom povlasticom u zemlji gotovo posvema poganskoj. Ostajući susretljivi prema katolicima, prvim svojim pristašama, treba da budemo pravedni prema svakome". (Kolonijalna Francuzka, str. 596. do 599.)

I tako se ponovno uvjeravamo, da se Francuzi i u Indo-Kitaju ne drže one nesretne politike, radi koje Španjolci izgubiše Filipine, a da su pogotovo daleko od one brutalne pohlepnosti, u kojoj je Velika Britanija već dva rata (1841. i 1860.) vodila zato, da prisili Kitajce na kupovanje — opiuma.

10. Francuzka kolonizacija prema englezkoj.

Mislimo, da ćemo najbolje završiti cieli ovaj odio o prevratu kolonizacije tečajem XIX. stolj., ako naprije prispodobimo najvažnije francuzke kolonije, naime kolonije afričke s englezkim naseobinama na crnom kontinentu, pa onda francuzku i britansku kolonizaciju u obće.

Afričke kolonije francuske prema engleskima.

(Algir prema Kapskoj.) Tako možemo primjerice prispodobiti Algir i Kapsku. Obadvie su ove zemlje sgodne za ratarsku kolonizaciju; u obadvjema su Evropljani u manjini prema domaćemu pučanstvu; u obadvjema je i to slično, što su na jednoj strani Francuzi (u Algiru) prema Španjolcima, Talijanima i Maltežanima, a na drugoj Englezi prema Holandjanima. „Mi smo (Francuzi) počeli osvajati Algir god. 1830., a kolonizovati ga istom oko god. 1840.; prije toga nije u njem bilo nikakvoga evropskoga pučanstva. Englezi osvojiše Kapsku 1806. i nadjoše već tamo holandske koloniste. Kapskih domaćih plemena ne možemo ni po gustoći pučanstva, ni po hrabrosti, ni po oružanju, ni po vjerskom fanatizmu, ni po uztrajnom odporu prispodobiti s algirskim urodjenicima. Pa ipak ima danas (1890.) u Algiru 483.465 Evropljana, a u Kapskoj samo oko 280.000. (God. 1899. u Algiru oko 600.000, a u Kapskoj i s burskim republikama za trećinu manje. Op. prev.) U Algiru su Francuzi u brojnoj većini prema drugim Evropljanima, t. j. 267.672: 215.793 (god. 1890.); u Kapskoj su Englezi u manjini prema starim holandskim naseljenicima. U Algiru možemo mi sebi asimilovati ostale Evropljane, možemo dapače asimilovati i domaće pučanstvo, barem ono, koje nije nomadsko; Englezi su jošte daleko od takovih uspjeha.

Kapska je mnogo više holandska naseobina, nego englezka; Algir je kolonija francuzka. On je dapače i više, jer je samo 24 sata daleko od Marsilje, te je to zapravo Francuzka, produžena na drugu stranu Sredozemnoga mora.

Ako hoćemo da prispodobimo vještinu vojničku i brzinu vojnih operacija s gledišta, s kojega se u ratu ima što manje uništavati, onda je velika razlika medju francuzkom ekspedicijom u Tunis i medju englezkom ekspedicijom u Egipat, medju popularnošću, što je mi stekosmo svojom upravom u Tunisu, i medju moralnom situacijom, što je imadu Englezi u osiromašenom i razkidanom Egiptu. (A kako bi istom izašla prispodoba, da se šetnja, da tako kažemo, male francuzke vojske po Tunisu prispodobi s dva najbezobzirnija i najnečovječnija rata novijega doba: s Kitchenerovom ekspedicijom u Sudan i imperijalističkim ratom protiv burskih republika? — Op. prev.)

(Ostale franc. kolonije prema englezkima.) Ako uzporedimo francuzki Senegal s englezkom Gambijom; otok Réunion, kojemu raste važnost radi naših prava na Madagascaru, s otokom Mauricom; francuzku Guineju sa Guinejom englezkom; naš postupak kod zauzeća Konga, naše ugovore s primorskim plemenima i naše smione naučne ekspedicije u unutrašnjost Afrike, uvjerit ćemo se, da u ovom dielu svieta Engleze nadkrilismo.

(Franc. kolonije prema njemačkima i dr.) Mogli bismo isto tako prispodabljati afričke svoje kolonije s njemačkim, portugalskim, ili s Kongom belgijskim. Mi smo mogli Niemcima zatvoriti njihov „Hinterland“ u Kamerun prije, nego je ikoja njemačka ekspedicija došla do ugovorene granice. Dodjosmo prije svojih takmaca i u krajeve Sangha i Shari. Prispodobimo svoju neumornost na Kongu s nastojanjem belgijske države na toj rieci, gdje nam Belgijanci poricahu naša prava na desnoj obali Ubanghija. Koliko li smionosti u našem iztraživanju, i kako smo vješto napredovali, a da se nismo morali laćati oružja, kako smo se pošteno držali svih ugovora! U belgijskom Kongu naprotiv anarkija medju oblastima, tlačenje domaćega pučanstva i njegove pobune s oružjem u ruci, katastrofe iztraživalaca, i kao vršak svemu zahtjev, pa i ratovi u tu svrhu, da se uzdrže omražene povlastice robstva i trgovine robljem u onom istom Kongu, koji bijaše osnovan radi slobodne trgovine i radi ukinuća robstva.

Englezi na Zlatnom pobrežju („Côte d'or“) i u Sierra Leone, Niemci u Kamerunu i u Togu sramote se dvoličnim ugovorima s crnačkim kraljem u Dahomeji. U portugalskoj Africi manje se govori, jer se u njoj u obće malo i radi.

(J. Ferry podkapetanu Mizonu.) Nema dakle sumnje o tom, da je Francuzka i s moralnoga i s vojničkoga i s gospodarskoga stajališta prva velika vlast u Africi. I zato je Jules Ferry imao pravo, kad je u podkapetanu Mizonu ovako pozdravio smione francuzke putnike po Africi: „Vi nas sjećate na koncu ovoga (XIX.) stolj., u kojem kao da će se sve izroditi, na velike junake klasičnih priča, na velikane, koji udarahu prve temelje civilizaciji, i kojima je imena sačuvala grčka poezija na svojim krilima; na junake, koji bez oružja sami stupahu posred divljakâ i jedino snagom svoga uma prosvjetljivahu i uljudjivahu prvo čovječanstvo, donoseći mir, a umirući bez spomenika“.“ (Rambaud, Kolonijalna Francuzka str. 763—765.)

Francuzka kolonisacija prema britskoj u obće.

Još je poučnija i rječitija prispodoba francuzke i britske kolonizacije u obće. (Kolonijalna Francuzka, str. 755. i dalje.)

(Posebni zemljopisni i historijski položaj Vel. Britanije.) „Ne možemo pomišljati, da francuzku kolonijalnu državu prispodobimo s britskim prekomorskim carstvom. Englezi ubiru plodove, a na nas padaju posljedice posebnoga zemljopisnoga položaja i osobitoga povjestnoga razvoja. Velika Britanija kao otočna i gotovo nepristupna država lako je mogla izvući deblji kraj u sukobu sa svim svojim takmacima. Već od Vilima Osvojitelja (1066.) nije na nju s evropskoga kopna nitko navalio; nikada je neprijateljska vojska, utaborena pred vratima njezinoga glavnoga grada, nije prisilila, da se odkupi jednim dielom svojih prekomorskih zemalja; nikada joj zapletaji u evropskoj politici ne svezaše ruku i ne zapriečiše, da svom brigom razvija svoju mornaricu, svoje naseobine i svoju trgovinu. I zato je ona u svim ratovima samo dobivala, a izuzevši odciepljenje američkih kolonija, nije nikada gubila. Naprotiv sve druge kolonijalne vlasti, Francuzka, Holandija, Španjolska i Portugalska prolazile su jednako nepovoljno: sve su redom izgubile svoje kolonije radi ratova i zapletajâ u Evropi.

Sve su četiri prije nego Englezka počele odkrivati prekomorske zemlje i prije su od nje imale golema kolonijalna područja; svima ih je ona preotela na prvi pogled s premnogih različnih uzroka, a zapravo samo radi toga, što je protiv njih izrabila evropske zapletaje. Kadgod se evropska kriza zaoštrila, eto Velike Britanije, koja se u najzgodniji čas pojavila, da za sebe nešto ulovi; zato je njezino kolonijalno gospodstvo i nastalo u glavnom od tudjega pliena: Francuzkoj je otela sjevernu Ameriku, jedan dio Antila, otok Île de France (što ga je onda prekrstila u Mauricice, op. prev.) i indijsko carstvo; Holandiji je ugrabila dio Guyane, Kapsku i Ceylon; Španjolskoj Jamaiku, Trinidad itd.; Portugalskoj više trgovačkih i vojničkih pristaništa na afričkom pobrežju i u Hindostanu.

Ponovimo dakle: Velika Britanija ima tako iznimno povoljan položaj i s geografijskoga i s historijskoga gledišta, da je baš radi toga postala prva svjetska kolonijalna vlast. No kako smo se i mi borili s jednakom uztrajnošću, postasmo napokon ponovno drugom svjetskom kolonijalnom državom.

(Novi način utakmice medju kolonijalnim vlastima.) Današnji naši a i tudji prekomorski posjedi relativno su sigurni. Utakmica koliko medju pomorskim vlastima, toliko medju onima, koje postaju kolonijalne, nije doduše prestala, nego je samo zadobila drugi oblik. Nekada je svaki takmac u prvome redu gledao, da otme koju koloniju; danas se svi kolonijalni narodi bacaju na to, da stvore nove naseobine, bilo u pustim, bilo u neprosvietljenim zemljama. Od velikih ratova za francuzke revolucije i za Napoleona I., za kojih se Englezka naseobinama dobro podkožila, ne može se navesti primjer, da je jedna evropska država drugoj ugrabila koju koloniju. Ali se zato Englezka prekomjerno proširila u Hindostanu i Indo-Kitaju; stvorila je napredne naseobine u Australiji i na Novom Zelandu; utvrdila se na mnogim mjestima afričkoga primorja, na zgodnim otocima svih mora, i zauzevši Cipar, pak Egipat, neobično je jačala u Sredozemnome moru. Francuzka je vojevala u sjevernoj Africi, u Senegalu, na Madagaskaru, u Indo-Kitaju; stekla je velikih posjeda u Sudanu, u Guineji, na Kongu, u području Čadskoga jezera, u Indijskom i u Tihom oceanu.

(Novi kolonijalni narodi.) U ostalom do naših dana samo je pet država u istinu vodilo kolonijalnu politiku; sada su se na to polje bacili i neki novi narodi: jedva se Njemačka ujedinila, zahvatila je svoj dio u Kamerunu i u Togu, na Guinejskom zaljevu stvorila je svoja dva područja. na ime jugo-zapadnu i iztočnu Afriku, osvojila u Oceaniji „Zemlju Cara Vilima“, „Bismarkovo otočje“, „Sjeverno Salamonovo otočje“, Maršalovo i Navodovo otočje.[1] I Italija, koja se takodjer nedavno ujedinila, htjela je da ugrabi Tripolis i kolonizuje Eritreju na granicama Abyssinije. Ista Belgija, u Evropi neutralna država, postala je u Africi kolonijalna vlast, ili je barem njezin kralj nekom vršću personalne unije ustavnoj svojoj kruni pripojio neodvisnu državu na Kongu, te je absolutan vladar na prostoru trideset i više puta većem od svoje ustavne kraljevine.[2]

(Medjunarodno pravo u kolonijalnoj politici.) Sva ova proširenja Velike Britanije, Francuzke i njihovih novih suparnica nastaše mirno, te ne izazvaše, kako je to nekada bilo, evropskih i pomorskih ratova. I u kolonijalnim poslovima počelo je na ime donekle odlučivati medjunarodno pravo: Medjunarodna konferencija u Berlinu 1884. i 1885. postavila je glavne principe za uredjenje kolonijalnih odnošaja. Tu su odredjeni uvjeti, što ih ima izpuniti svaki evropski narod, da se može smatrati gospodarom koloniji, koju svojata. Da se i u budućnosti zaprieče kolonijalni ratovi, odredjeno je, da neke velike rieke, kao žile-kucavice svjetskoga prometa, na pr. Niger i Kongo u Africi, baš kao i Dunav u Evropi, ne će moći postati vlastničtvom jedne jedine države. I samo tako se mogao najprostraniji nezauzeti dio staroga svieta, poriečje Kongovo, razdieliti medju Francuzku, Portugal i jedno medjunarodno družtvo . . .

---

[1] Njemačka je uredila svoj posjed u Africi najkasnije englezko-njemačkim ugovorom 1893. (dopunjak ugovora od 1890.) i francuzko-njemačkim ugovorom od 1895. Sve njemačke naseobine imadu danas (1899.) 2,663.000 km² i po njemačkom računu oko 16 milijuna stanovnika. Već možda najveći dio nije nikako za kolonizaciju, a koliko i jest, Niemci će još dugo čekati na trajne uspjehe, ako se doskora ne stanu barem upućivati u kolonijalne poslove. Ali je i za to slabe nade, sudimo li po njemačkoj provali u Kitaj (da se osveti umorstvo dvaju katoličkih njemačkih misijonara) i po upravi na devetdeset godina iznajmljenoga zaljeva Kiaučeu (ugovorom od 6. ožujka 1898.) i po ponašanju u susjednoj pokrajini u Šantungu.

[2] Berlinskom konferencijom od 1885. osnovana je „neodvisna država Kongo“ — „Etat indépendant du Congo“ — s površinom 2,252.780 km² i s 14 milijuna stanovnika. Proti belgijskomu Kongu dižu se mnogi prigovori, a čuju se i velike pohvale kulturnoga rada i napredka. Jedno je izvan svake sumnje: belgijski kapitalisti prave u Kongu sjajne poslove. — Op. prev.

(Uzroci novomu načinu kolon. utakmice.) Više ima tome uzrokâ, što je kolonijalna utakmica izgubila svoju nekadašnju strastvenost. Prije svega je to obzir na evropski mir, a strah pred odgovornošću za strahoviti medjunarodni rat, koji bi mogao nastati radi jednoga neopreznoga koraka. Zato se nastoji, da se bilo i od nevolje, nigdje, ni u Evropi, ni izvan nje, sporovi ne stvaraju, nego da se uklanjaju. U drugu ruku kolonijalni rat nema više one vriednosti kao nekoč: Prije se borilo za čitava carstva, kao za Hindostan, za sjevernu, pak za južnu Ameriku. Danas takmaci ne vide više bajoslovnoga bogatstva Velikoga Mogola, ni plodnih, neizmjernih zemalja Nove Francuzke i Nove Englezke (sjev. Amerike), ni bogatih ruda u Peru, ili Mexiku. Danas mogu sporovi nastati radi kakvoga pustoga pobrežja, radi otočića slabe plodnosti, radi nepoznatih krajeva unutrašnje Afrike. A za to se više ne izplati vodjenje rata. Napokon evo i trećega uzroka: Nestalo je staroga trgovinskoga sistema, a time se i utakmica znatno oslabila. Ta baš je Velika Britanija, nekada najzatvorenija, najljubomornija i najsilovitija kolonijalna država, što iz uvjerenja, što radi svoje koristi postala prvom zagovornicom slobodne trgovine, pa ako se i mora naglasiti, da nije ništa izgubila ni od svoga poduzetnoga duha, ni od svoje želje za dobitkom, ipak se mora priznati, da je pravi ponor medju Englezkom Cromwella, Vilima III. i obadvaju Pitta, koji u 160 godina vodjahu 17 evropskih ratova,[1] i medju Englezkom Cobdena (glasoviti ekonomista 1804.—65.), Gladstonea, pa i samoga Salisburya. Čim je pak svietom prevladala više ili manje slobodna trgovina, ne mora nikoji narod biti izključen iz prometa u onim krajevima, gdje nema kolonija.

---

[1] Rat Cromwellov proti Holandiji od god. 1652.—1654.; proti Španjolskoj od god. 1655.—1662. Rat Karla II. proti Holandiji 1665. — Ratovi Vilima III. proti Francuzkoj god. 1688.—1713. (Augsburžka liga i rat za španjolsko nasljedstvo); ratovi proti Španjolskoj god. 1718.—1730. i god. 1739.—1748.; proti Francuzkoj god. 1743.—1748.; sedmogodišnji rat od god. 1756.—1763., rat za američku neodvisnost god. 1776.—1783.; intervencija u Holandiji god. 1787.; rat proti francuzkoj revoluciji god. 1793.—1802.; prvi rat proti Napoleonu god. 1803.—1814.; drugi rat proti Napoleonu god. 1815.; dva rata proti Danskoj god. 1801. i 1807.; navala na Carigrad god. 1807.; rat proti Rusiji god. 1809. — A gdje su ekspedicije u Kapsku, na Ceylon, u Egipat, u Buenos-Aires, pak rat proti Saveznih Država god. 1812.—1815.!

(Kolonije su na korist, ali i na teret.) Nema sumnje, da kolonije još uviek zajamčuju vrlo velike prednosti; ali uz prednosti nameću i terete: kad se izmjere prava i dužnosti, što ih ima mati zemlja prema naseobinama, ostaje dobit, koja se lako procieni i o kojoj si nitko razuman više ne pravi iluzija. Svaki narod čini bilancu medju onim, što mu kolonije nose, i onim, što ga stoje, a uz to mjeri odgovornost, koju radi njih preuzimlje. Englezka, koja nikad ne pomišljaše na drugo, nego na to, kako će se obogatiti na račun Indije, spoznaje danas i svoje dužnosti prema njoj. Velika Britanija u Indiji, Kanadi i u Australiji, Francuzka u Africi i u Indo-Kitaju, dapače i Holandija, Španjolska (pisano 1895.) i i Portugalska u svojim antilskim, azijskim i afričkim kolonijama uvidjaju, da uprava u kolonijama treba da ima za glavnu svrhu korist kolonija samih. Najodličniji publiciste englezke liberalne stranke uvjeravaju nas, da njihova domovina sprema za skoru neodvisnost svoje naseobine, napučene Englezima, a da će Hindostanu doskora postati više zaštitnicom, nego gospodaricom. U isto vrieme dakle, kad se stubokom promieniše narodno-gospodarska načela o kolonijama, pojaviše se i novi principi političkoga morala, po kojem se imade urediti odnošaj medju materom zemljom i njezinim prekomorskim kćerima.

(Ustaljenost današnjih kolonija.) I tako su se ustalile naseobine raznih prosvietljenih naroda, te su danas daleko sigurnije, nego bijahu koncem vlade Napoleona I. Ugovori od god. 1815., kojima nije pošlo za rukom, da ustale političku geografiju evropsku, započeše za kolonije doba relativnoga mira. Naročito se mi (Francuzi) možemo nadati, da će kolonijalna država, što smo je stvorili tečajem XIX. stolj., biti manje izvrgnuta onakvim potresima, kao što su bili oni, koji god. 1713., pak 1763. i napokon 1814., dakle po tri puta, vazda nekako poslie petdeset godina raztrgaše naše „kolonijalno carstvo“.“

Zaključak.

Tako g. Rambaud. A što ćemo na to reći mi Slaveni, osobito mi mali slavenski narodi? Bez sumnje i mi treba ponajprije da dobro proučimo modernu kolonizaciju, da prema stečenomu i svomu i tudjemu izkustvu uzmognemo već jednom naći, ili bolje stvoriti si dolično mjesto u svjetskoj gospodarskoj i političkoj centralizaciji. Jednim se naukom moramo odmah poslužiti; ne smijemo nipošto dopustiti, da kao kulturni evropski narodi bilo postanemo, bilo ostanemo gospodarski zapušteniji, kulturno nerazvitiji i politički neslobodniji od tolikih krajeva i zemalja, koje još nedavno bijahu prirodna divljač, ili su još i danas napučene polukulturnim plemenima. Ako nam prevrat u modernoj kolonizaciji, koji je u XIX. stolj. nastao, a sad se već svuda osjeća, ni u čem drugom ne pomogne, neka barem ojači i razvije naš smisao za obće narodne gospodarske, kulturne i političke interese tako, da nad nama ne bude više silovitih gospodara, ako nam i ostanu sad jači, sad slabiji, sad bolji, sad gori zaštitnici. I zato izadjimo već jednom ne samo iz preuzkih granica svojih maljušnih sporova, ostavimo dapače za danas pretiesan krug evropske povjesti, i razgledajmo se širom čitavoga svieta, pa ćemo osjetiti i potrebu i snagu, da na njem ne ostanemo posljednji, ako možda i ne budemo prvi.

* * *

III.

Kolonijalna politika.

1. Važnost kolonizacije za svaki moderni narod.

Važnost kolonizacije s gledišta narod. gospodarstva i civilizacije, osobito za male narode.

Kolonijalne plodine. — Evropska industrija.) Englezki ekonomista A. Smith piše ovako o koristi naseobina: „Smatramo li Evropu jednom jedinom zemljom, ima ona od odkrića Amerike i od njezinih kolonija ovu dvostruku korist: Ponajprije je time povećala svoja dobra za uživanje, a onda je razvila svoju industriju“. (Savr. kol. I., str. 128.)

Nema nikakove sumnje o tome, da suvišak američkih plodina daje nama Evropljanima svu silu takve robe, koje mi ne bismo mogli u svom podneblju priradjivati i koje nam život svakako čine lagodnijim. Isto je tako očito, da mi Evropljani možemo američke plodine kupovati samo prodavši svoje industrijalne izradke, te se time silno razvio naš obrt, koji je kapitalistima donio veliki dobitak, a čitavoj vojsci radnikâ sve to veću zaslužbu. Možemo dakle s punim pravom uztvrditi, da su s evropskom kolonizacijom prekomorskih zemalja nastale ove dvie neprocjenive koristi: otvorilo se novo široko polje ljudskomu radu i skupljenomu kapitalu. A u isto vrieme nove zemlje postaše takovim tržištem, koje je naglo i neprestance raslo, trebajući od Evrope sve više njezinih obrtnina.

Tako je to sa gledišta narodno-gospodarskoga. No još su druga dva gledišta, koja se zapravo stapaju u jedno: interes obće ljudske civilizacije i interes gospodarski i kulturno zaostalih naroda i plemena.

(Kolonije s gledišta obće civilizacije.) S gledišta obće ljudske civilizacije očito je, da se evropski narodi onim časom, kad su tehničkim napredkom, naročito modernim obćilima, počeli stvarati svjetsku centralizaciju, bili prisiljeni i ovlašteni, da se tako prošire i ojačaju, kako bi i u toj centralizaciji ostali glavni, ako i ne jedini faktor. Tu sad treba požaliti samo to, što se na taj posao dadoše samo zapadni evropski narodi, dok je skandinavski sjever, njemačka srednja Evropa i slavenski jugo-iztok, izuzevši Rusiju u Aziji, ostao sasvim postrance kod ove prave podjele svieta, premda je tu kud i kamo više snage, uma i srdca, nego u njekih zapadnih evropskih naroda.

Treba to požaliti zato, jer je očita pogibao, da Anglosasi i Kitajci uz Ruse ne postanu jedini jaki predstavnici ljudske kulture. A treba misliti i na to, što će biti od Evrope i s kulturnoga, a pogotovo s političkoga gledišta, ako se u njezinu središtu, od Hamburga do Trsta i Bospora, ili od Visle do Loire, stvori velika Njemačka sa 120 milijuna stanovnika. Niemci, gušeći se na svom pretiesnom prostoru, postaju nasilniji, nego bijahu u srednjem vieku; Anglosasi, osvajajući ciele kontinente, pomišljaju već ozbiljno na vladu nad cielim svietom onako, kako je Karlo Veliki, Ljudevit XIV. i Napoleon I. kušao zavladati Evropom; Kitajci, ili bolje Japanci u njihovo ime, zanose se takvim panmongolizmom, radi kojega je ovaj čas (početkom 1904.) nastao najsudbonosniji medjunarodni sukob novijega doba. I ako su sve ove pogibli manje, nego bi se na prvi pogled činilo, velikim je dielom to posljedica kolonizacije, u kojoj Portugalci i Španjolci cielu srednju i južnu Ameriku prekriliše svojim jezikom i svojom kulturom, u kojoj Francuzi materijalno, pa već i moralno zauzeše petinu Afrike, a Rusi više nego jednu trećinu Azije.

Uzaludno dosadašnje izseljivanje njekih evropskih naroda.

(Skandinavski narodi.) I skandinavski narodi (Švedi, Norvežani, Danci) mogli su lako, da su za vremena stvar shvatili, napučiti kud i kamo veći prostor od svoje domovine, jer se koncem XIX. stolj., kroz koji desetak godina izseljivalo 40—80 tisuća Skandinavaca. Tako se primjerice izselilo Norvežana 1828. god. 28.804, Švedâ 1881. god. 45.992; Danaca 1880. god. 5.658. Kad uvažimo, da su Holandjani s manjom emigracijom (god. 1870. 8.595 ljudi, a 1885. god. 11.363 ljudi) dobrano napučili južnu

Afriku i uredili Javu, onda je očito, da je šteta, što je jaka i pravilna doseljenička skandinavska struja samo povećala anglosasko more u sjevernoj Americi.

(Talijani.) Isto se u glavnom može reći i za izseljivanje Talijanâ, kojih su već god. 1881. ostavila domovinu 135.832 čovjeka, a od kojih 41.607 ljudi s odlukom, da se više ne vrate, te bi Italiji, da je zauzela Novu Guineju, kako je u svoje vrieme zamišljala, bilo kud i kamo lakše stvoriti „latinsku Australiju“, nego odnarodjivati Slovence i Hrvate na iztočnoj obali Jadranskoga mora. No Italija, povučena u slavlje Bismarkove kontinentalne politike, nije za vremena shvatila modernoga duha, koji nije i ne smije više biti ni duh staroga svieta, a kamo li maljušni ponos nad posjedom „vječnoga grada“.

(Slavensko, osobito hrvatsko izseljivanje.) I mi Slaveni izvan Rusije, naročito Poljaci, Slovaci, pak u najnovije vrieme Hrvati, toliko se izseljujemo, da bismo i mi mogli imati svoje samostalne prekomorske naseobine. Vriedi to naročito za nas Hrvate kao za primorski i pomorski narod prvoga reda.[1]

No odgoj naše inteligencije krenuo je takvim smjerom, da se je naša politika voljela uzdizati do Triglava i Velebita, do Lovćena i Balkana, ili lutati Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i Starom Srbijom. Istina, da nas je turska sila pritisla i pritiskala baš u doba, kad se zapadnoj Evropi otvarahu novi svietovi i daleki vidici; ali je istina i to, da smo uzalud na ponajvažnijem svjetskom razkršću, i to u liepu broju oko 15 milijuna ljudi gotovo jednoga jezika; da smo uzalud većina u onoj evropskoj velikoj vlasti, koja ima najkrasniji položaj na Dunavu i najjače uporište o Alpe, Sudete i Karpate, a otvoren put na tri mora; da smo napokon uzalud grana velikoga i kulturnoga plemena ponajbrojnijega i ponajjačega na svietu; jer uza sve to narodno-gospodarske politike sa svjetskoga gledišta još ni ne zamišljamo, a svaki drugi javni rad ograničujemo i u teoriji, a po gotovo u praksi na metodu i na granice sredovječnih feudalnih i plemenskih sukoba i razbojišta. Nepobitan je to dokaz, da samo kolonizacija proširuje vidik na cielu zemaljsku kruglju i čini narode sposobnima, da shvate svoj položaj u svietu i sebi izvojšte u njem dostojno mjesto. Samo kolonizacija spašava narode od toga, da živi ne umru, t. j. da ostajući nerazviti i maleni uz velike svjetske gorostase ne postanu samo igračkom u njihovim rukama, ili kako je pjesnik „Balkanske carice“ slikovito kazao: drobnim novcem, kojim velike vlasti izravnavaju svoje krupne račune.

---

[1] Tu se ne mogu oteti napasti, da priobćim uzklik, kojim me je god. 1899. pozdravio u Parizu glasoviti francuzki diplomatski pisac i profesor na parižkoj političkoj školi Emil Bourgeois. Pročitavši moju posjetnicu i vidjevši na njoj „Croatie“, ustane, podje prema meni i reče: „Čestitam vam, gospodine Hrvate; vas nema mnogo, ali ste već narod, i to takav narod, kojemu sama Dalmacija sa svojim otocima daje veliku važnost i zadaću na Sredozemnome moru. Bijah naime netom (1897.) u Dalmaciji i mišljah tamo naći talijansku zemlju, a gle, brzo se uvjerih, da je i na svim otocima najčišći hrvatski živalj“.

(Holandija — primjer malene kolonizatorne države.) Kolonizacija je tako važna i blagoslovna baš za male kulturne narode, da je primjerice Holandjane uza sve pogreške njihove trgovinske i upravne politike učinila pravom kolonijalnom vlašću. Holandjani naime imadjahu široko polje, da svoju radinost, poduzetnost i štedljivost tako polože, te su jednostavni gradjani bili bogatiji od mnogih manjih vladara, a da nisu ni pali, ni mogli pasti u razkošnost i u dangubu, znajući dobro, da bi onim časom presahnuo izvor njihova bogatstva, kad bi ih se uhvatile ove dvie najveće gospodarske mane. I onda, kad se glasovita „holandska kompanija“ već razpadala, kad je naime trgovala s velikim deficitom, i onda su Holandjani imali neprocienjivu korist od svoje „otočke Indije“. Brodogradnja i trgovina u Holandiji vazda se jačala, a vlada dobivaše od spomenutoga družtva za obnovu njegova privilegija već XVII. stolj. čitave milijune. (God. 1647. platila je „holandska kompanija“ za obnovu trgovinskoga monopola jedan i pol milijuna, a god. 1696. tri milijuna forinti.)

A kako se istom podiglo holandsko blagostanje, od kad je Java napredno i dosta pravedno upravljana! Pričtednje marljivih i poduzetnih Nizozemaca ne moraju se uzajmljivati u tudje zemlje i države, pa vladala u njima i turska nesigurnost, nego se liepo unosno ulažu u koloniji, koja se izplaćuje, ako je napučena, kako Java i jest, već time, što je sva domaća trgovina redovno u rukama matere zemlje.

No najviše možda koristi Holandiji njezina Java zato, što sva holandska mlada inteligencija ima dosta mjesta ne samo s liepom plaćom, nego sa širokim i blagoslovnim poljem za rad, dostojnim slobodnoga i kulturnoga Evropljanina.

Kolonijalna politika spasila je Francuzku.

(Kontinentalna politika Napoleona I.) Sve ove prednosti uvidjali su i u nekih velikih kolonijalnih naroda, primjerice u Francuzâ, tek pojedinci, te je još polovicom XIX. stoljeća bila riedkost takova francuzka knjiga, koja bi branila bezuvjetnu važnost i korist kolonizacije. Kontinentalna politika Napoleona I. (za njegove kolonijalne osnove nije se znalo u širој javnosti) tako je svojom ratnom slavom bila sve Francuze zasliepila i kao obezumila, da se više nitko nije mario ni sjećati onih vremena, kad je Francuzka bila prva pomorska i kolonijalna država. Osim toga moderni narodi, a pogotovo Francuzi, ako nemaju kolonijâ, upravo se odlikuju geografijskim neznanjem, te se u Francuzkoj pod dojmom poraza u Evropi na sav ostali sviet kao zaboravilo.

(Preokret i geografijska družtva.) Istom kad se od god. 1876. počeše stvarati geografska družtva, kojih je godine 1900. bilo oko trideset, i kad je bilo već i takvih družtava, kakvo je „Kolonijalni francuzki savez“ (L'union coloniale française, Paris, 44 rue de la Chaussée d'Autin), koje je god. 1893. potrošilo više od 100.000 franaka za kolonijalnu propagandu, u koju svrhu izdaje i „Kolonijalni polumjesečnik“ („La Quinzaine coloniale“), — istom od onda započinje u Francuzkoj pravo razumievanje moderne kolonizacije. Na čelu pokretu stajahu četiri publiciste prvoga reda: Jules Duval, koji postade braniteljem zahtjeva algirskih kolonista, a zatim uvjerenim i oduševljenim zagovornikom kolonizacije u obće; Paul Leroy-Beaulieu, profesor na glasovitom Collège de France, koji je god. 1874. izdao prvi put svoje glasovito djelo: Kolonizacija u modernih naroda; Eduard Charton, utemeljitelj smotre „Put oko svieta“ („Le Tour du monde“), gdje se u putopisima popularizuju zemljopisna iztraživanja; napokon Prévost-Paradol, pisac djela „Nova Francuzka“ („La France nouvelle“), koje je izašlo god. 1868. u oči sedanske katastrofe.

(Prévost-Paradol: „Nova Francuzka“ god. 1868.) Umni i dalekovidni pisac progovara u spomenutom svojem djelu francuzkoj mladeži:

„A sada, mladi Francuzi, koji ovo čitate, nemojte ni misliti, da će naša zadaća biti gotova, ako vam uspije zadržati u Evropi naš ugled i sačuvati slavu francuzkomu imenu . . . Bojevi pod Revolucijom i pod Carstvom, naš klasički odgoj, naše neznanje tudjih jezika i savremene povjesti previše nas je priučilo na to, da gledamo samo na preuzko pozorište, na kojem se takme narodi staroga (evropskoga) kopna, te jedva jedvice kad i kad bacimo letimičan pogled na ostali dio svieta. Već je vrieme, da ovu zavjesu raztrgamo. Uzmite dakle zemljovid naše planete i proučite ga s inteligentnom pažnjom, motrite promjene, što nastaše u ovom (XIX.) stoljeću u razdiobi ljudskoga roda na tom golemom prostoru, pa se upitajte, koliko je Francuzka sudjelovala u osnivanju, u naseljivanju i uredjenju tih novih carstva.

Dvie naše velevlastne takmice, koje su s gledišta rase, jezika, običaja i zakona jedna cjelina, Velika Britanija i Savezne Države, gospoduju, izuzevši Evropu, na čitavoj ostaloj zemaljskoj kruglji, te i mi, čim izplovimo iz evropskih mora, pokraj njih obadviju jedva da se vidimo i spominjemo. Videći taj prizor, kako da si u pamet ne dozovemo, da se nekoč radilo o tom, da naš jezik bude prvi medju svima, i da evropska civilizacija u francuzkom obliku zavlada ostalim svietom? I već se činilo, da će tako u istinu i biti. Ta Francuzka je od Kanade s jedne, a iz Louisianne s druge strane počela obuhvatati svu sjevernu Ameriku; Indija nam se predavala, i bez pogrešaka, koje bi politička sloboda našim otcevima bila prištedila, mi bismo jezikom i krvlju po svoj prilici zauzimali danas na našoj planeti ono mjesto, što je neopozivo pripalo jeziku i krvi englezkoj; jer kocka je pala i dva diela svieta, ako ne više, Amerika i Oceanija (Australija), danas su u nepovrat u rukama anglosaske rase. Knjigu, pisanu englezki, čita kud i kamo više ljudi, nego knjigu napisanu francuzki; a ako si mornar, gotovo u svim svjetskim pristaništima pozdravljaju te englezki.

No ovo anglosasko napredovanje izvan Evrope tek je slaba sjena onoga, što nas čeka u skoroj budućnosti . . . Da pravo kažemo, dosta je pogledati na zemljovid, da spoznamo veličanstvenu budućnost, što će je imati nove australske države. Ostalu Oceaniju ove će države same napučiti i jednoga liepoga dana nova Monroëva doktrina zabraniti će staroj Evropi u ime Saveznih Država australskih, da stupi nogom na koji otok Tihoga oceana. (Ovo se proročanstvo na vlas izpunilo u aferi Novih Hebrida, što ih je htjela zaposjesti Francuzka, pak Nove Guineje, u koju australske kolonije ne htjedoše pustiti ni same Englezke; i zabrana evropskoga doseljivanja u Australiju takodjer je već gotov fakat, kako javljaju najnovije viesti, početkom 1904. — Op. prev.)

Možemo si dakle lako u misli predstaviti, kakova će biti slika svieta prema onim potezima, što ih je do sada sudbina potegnula anglosaskom rukom. I kad se ozbiljno upitamo, koliko će još vremena proći, da se zemaljska kruglja tako promieni, lako ćemo si odgovoriti, da će jedva trebati dva stoljeća za to, da Anglosasi u Australiji i u sjevernoj polovici Amerike dodju do vrhunca svoje veličine . . .

Bilo, kako mu drago, što će u toj mirnoj ili ratobornoj budućnosti biti s Francuzkom? Ako u njoj ne nastane velika politička i moralna promjena; ako se naše pučanstvo, ostajući i nadalje tvrdoglavo na rodnoj grudi, bude i u buduće tek polagano množilo, ili dapače (kako nam se dogodilo u ovo deset posljednjih godina) ako ostane na istome mjestu, ili se umanji, mi ćemo u anglosaskom svietu vriediti razmjerno toliko, koliko je Atena vriedila u rimskom carstvu. Mi ćemo vazda najviše privlačiti i najljepše zabavljati evropsko družtvo; mi ćemo se odlikovati najslavnijim tradicijama medju zastarjelim evropskim državama, baš kao i Atena medju propalim grčkim gradovima . . . I nadalje će dakle medju nama biti i literature i duhovitosti, i ljepote i ugodne zabave, ali život, snagu i trajnu slavu imat će drugi. Naš jezik, naši običaji, naša umjetnost i naši spisi bit će uviek nekom duševnom poslasticom, a iz naše povjesti, koju će u tančine poznavati obrazovani ljudi toga novoga svieta, učit će se buduća pokoljenja, kako se u rimskim školama učilo iz povjesti grčke, dostizati književne uzore i izbjegavati političke pogreške.

Smijemo li se zadovoljiti s takvom budućnošću, a da prije ne pokušamo iz petnih žila, da to odvratimo; smijemo li se tješiti, kako sam često na našu sramotu čuo, da nas se to ne tiče, što će biti poslie dva vieka, i da se moramo smatrati dosta sretnima, što na svoje oči ne ćemo gledati pada svoje domovine? A ipak što su to dva vieka u narodnoj povjesti, ne računajući s time, da se dogadjaji mogu mnogo brže razvijati? . . .

Koje nam sredstvo ipak ostaje, da u obnovljenom svietu sačuvamo i nešto više častne uspomene i pažnje na prošlost svoju, t. j. da zauzmemo i po prostoru i po fizičkoj snazi mjesto, dostojno opravdanoga ponosa našega, da budemo kadri ponukati narode na poštivanje i pribaviti dosta ugleda staromu imenu stare Francuzke? . . .

Naprosto je fantastična svaka osnova i svaka nada, da će Francuzka sačuvati relativno današnje svoje mjesto u svietu, ako ne podjemo s ovoga osnovnoga načela: broj Francuza mora se množiti dosta brzo, da uzdržimo neku ravnotežu medju snagom svojom i snagom drugih velikih svjetskih vlasti.

Četrdeset milijuna Francuza, što žive na starom evropskom tlu, nije nipošto dosta, da pretegne 51,000.000 Niemaca, što će ih Pruska možda na našoj granici ujediniti (pisano god. 1868.!), ni prema pučanstvu Rusije u malo udaljenijoj budućnosti; no kako je neznatan taj broj četrdeset milijuna, kad pomislimo na ljude, koji govore englezki, i na doba, kad će Sjedinjene Države sjevero-američke i anglosaske kolonije australske biti na vrhuncu svoga blagostanja!...

Pa ipak nam preostaje još jedno sredstvo. To je Algir, koji bi morao biti u Francuzkoj mnogo popularniji, nego što je danas. To je plodna zemlja i prezgodna za ratarski narod (u Francuzkoj ima 8,000.000 imućnih ratara, vlastnikâ svoga zemljišta, dok ih u Englezkoj ima jedva oko 150.000! — Op. prev.), zemlja, u kojoj bi se našom tehničkom spremom i našim bogatstvom lako riešilo najvažnije pitanje, pitanje vode. Ta nam je zemlja dosta blizu, da se ni oni Francuzi, koji ne vole ostaviti svoga zapećka, ne smatraju kao prognanima, i da mogu iz bliza pogledom i srdcem pratiti javni život u domovini. Napokon nju nam je i radi njezine blizine i radi oblika njezinoga primorja lako braniti, a dva druga područja (Tunis i Marocco), s kojima graniči, ne nameću neprehodne granice našoj akciji, kad bismo jednoga dana držali potrebnim, da svoj utjecaj proširimo. Daj Bože, da doskora osvane taj dan, kad će naši sugradjani osjetiti, da im je u našoj afričkoj Francuzkoj (Algiru) tiesno, i kad će poplaviti Marocco i Tunis, te napokon osnovati takvo sredozemno carstvo, koje ne će zadovoljiti samo naš ponos, nego će u obnovljenom svietu biti stalno vrelo naše veličine!...

Jer budućnost Francuzke može se pomišljati samo na dvoji način: Ili ćemo ostati takovi, kakvi jesmo, trošeći svoju snagu u vječnoj i nemoćnoj agitaciji, dok će se sva naša okolina mienjati, da nas posvema potisnu nekdašnji naši takmaci,... ili će osamdeset do sto milijuna Francuza na obalama Sredozemnoga mora u srdcu staroga svieta za sva vremena uzdržati ime, jezik i opravdano poštivanje naše Francuzke. Neka svatko bude čvrsto uvjeren, da za manju cienu i s manjim naporom ne možemo steći značenja u novom svietu, što ga mi doduše ne ćemo ugledati, ali koji je dosta blizu, te se već vidi njegova sjena, u kojoj će živjeti unuci naši. Daj Bože, da misao na ovu strašnu budućnost potisne u prave granice sve maljušne i jadne sporove naše, i da nas sve ujedini u vrućoj želji i u plemenitu nastojanju, kako bismo francuzkomu imenu sačuvali njegovu čast za uviek.“ (Fallot, L'avenir colonial, str. 6.—12.)

God. 1868. riedki su bili Francuzi, koji su u ovim riečima vidjeli pravi obći narodni program, pravi kategorički imperativ za francuzku politiku. Golema većina i najumnijih ljudi držala je naprotiv, da je to sve maštanje doduše vrlo darovitoga, ali nepraktičnoga publiciste. Pa gle, danas je Francuzka samo zato i svjetska velika vlast, što je „fantasta“ Prévost-Paradol na koncu dobio većinu — ako i poslie svoje smrti god. 1870. — i u francuzkom parlamentu i na francuzkim ministarskim stolicama, a danas već i u francuzkom javnom mnienju. Tako će stalno i mali slavenski narodi izvan Rusije, a naročito na Balkanu uvidjeti, da je Mala Azija za njih ono, što je Algir za Francuzku.

Zaključak.

Čim dakle ikoliko temeljito proučimo povjest kolonizacije, osobito moderne, uvjeravamo se, da je to prvo i glavno područje radinosti svih kulturnih naroda, koji se već kod kuće, barem u glavnom, urediše, i da je to za svakoga od njih prvi i zadnji uvjet veće vriednosti u svietu. Što se tiče onih naroda, koji se računaju, pa i jesu manje prosvietljeni, pa i poludivlji, to je do nedavna evropska kolonizacija bila za njih nepresušivo vrelo moralne i materijalne biede, dapače i početak ne samo najstrašnijega robstva, nego i stalne propasti. Danas se to već toliko promienilo, da se moderna kolonizacija može i mora smatrati ne samo koristnom, nego upravo spasonosnom za sve narode i plemena, bez obzira na njihov broj i na njihovu kulturu. Istina, još i danas čujemo za takve strahote, kao ono o „junačtvu“ njemačkoga princa Arenberga, koji je svoga crnačkoga slugu najprije kao psa iz revolvera ustrielio i onda mu još živu štapom po mozgu vrtao; ali ovakove grozote ne djelovahu samo na čuvstvo civilizovanoga svieta, nego i na njegovu misao, koja je stvorila čitav sistem nove kolonijalne politike, da u sklad dovede dosada tako oprečne — jer površno i jednostavno shvaćene — interese kolonizatorâ s interesima domaćega pučanstva.

2. Urodjenička politika.

Cilj urodjeničkoj politici. (P. Leroy-Beaulieu.)

„Posvema odobravamo, što evropski narodi utvrdjuju svoje gospodstvo nad pučanstvom, koje je ili neprosvietljeno, ili je u njem nastao metež, te nema više sposobnosti, da si stvori jaku i naprednu domaću vladu. S gledišta obćega prava sreća je za sviet, što su Englezi zauzeli Indiju i što još njom gospodare. Civilizaciji koristi možda i to, što su Francuzi zauzeli Cochinchinu i čitav Annam. Ali evropsko gospodstvo mora nastojati, da domaće pučanstvo privede k blagostanju i k prosvjeti, da ga malo po malo priuči, kako će se sámo upravljati počevši s obćinskom autonomijom i slobodom i s decentralizacijom. Tako će se jednoga dana englezka vlada u Indiji moći promieniti u neku vrst protektorata. Ako tako stvar shvatimo, onda je kolonizacija takova priprava za slobodu, koja ne traje samo koji desetak godina, nego jedno, dva, ili tri stoljeća". (Leroy-Beaulieu, Savr. kol. I. str. 137. opazka.)

Ovaj ulomak iz velikoga djela glasovitoga francuzkoga učenjaka, koji je po svojim nazorima liberalac stare francuzke poštene škole, i koji baš za to vanredno simpatizuje s Englezima, dok je iz sve duše protiv prevelike demokratizacije javnoga života, jasnim je dokazom. kako i ljudi, koji nisu i ne će da budu nimalo sentimentalni, priznaju ne samo potrebu, nego i dužnost, da se kolonijalna politika vodi prema interesima urodjenikâ, te su prema tome uvjereni, da je kolonizacija samo toliko opravdana, koliko ove interese u istinu brani, pomaže i razvija.

Teorija i sistem urodjeničke politike. (Chailley-Bert.)

(G. J. Chailley-Bert.) Kod ljudi, koji su veći demokrate, i koji u sve to većoj, dakako ne u prenagloj demokratizaciji ne samo Evrope, nego čitavoga svieta vide i prirodni razvoj i pravi napredak, kod tih ljudi razvio se posvema naravski čitav sistem nove kolonijalne politike, koju baš i nazivlju urodjeničkom. Tako je primjerice tajnik spomenute francuzke kolonijalne zajednice, g. Chailley-Bert, koji je ujedno profesorom komparativne kolonizacije na parižkoj političkoj školi, osim više spisa trajne vriednosti napisao i dragocjeno djelce „Deset godina kolonijalne politike" („Dix années de politique coloniale", Paris, Colin 1902. str. 174.), u kojem je jedno posebno poglavlje (str. 45.—59.) pod naslovom „Urodjenička politika“ (La politique indigène).

Kako je profesor Chailley-Bert, koliko znam, već više puta poduže boravio u francuzkim i u tudjim kolonijama, te je naročito proučio holandijske kolonijalne reforme i napisao djelo „Java i njezini stanovnici“; kako je to čovjek jasnih ideja i vrlo razvitoga praktičnoga smisla, te se idealizam i realizam u njem spaja u savršenu, skladnu cjelinu; kako sam se napokon slušajući njegova predavanja uvjerio, da ne će ništa ni da reče, a kamo li napiše, što nije izkusio i sa svom umnom spremom kritički izpitao, držim, da će biti najbolje, ako gotovo doslovce priobćim spomenuto poglavlje.

(Pojam urodjeničke politike.) „Urodjenička politika takva je politika, koja priznaje razliku rase, narodnoga karaktera, pak težnjâ i potrebâ, što ih u jednu ruku ima domaće pučanstvo, a u drugu ruku njihovi gospodari; politika, koja radi te razlike priznaje potrebu i različnih uredaba za jedne i za druge. U svoj savremenoj kolonijalnoj politici francuzkoj . . . nema pitanja, koje bi bilo važnije od ovoga.

Kolonijalni posjed može se promatrati s dvojega gledišta: ili kao zemlja, u kojoj domaći ljudi rade, stiču, plaćaju porez, daju vojnike, te su jednom riečju za mater zemlju izvorom snage i bogatstva, kako je to za Engleze Indija, izuzevši jednu, ili dvie pokrajine; ili je to zemlja, u kojoj doduše ima dosta domaćega pučanstva, ali ima još ipak mjesta i za evropljanske nasade (plantaže), kao na Javi za Holandjane i za nas (Francuze) u svih pet pokrajina Indo-Kitaja.

S ovoga drugoga gledišta zadaća je kolonijama, da u njima živu jedni uz druge, i urodjenici i evropski doseljenici. Tim doseljenicima treba težakâ; težacima do nedavna bijahu ili robovi, kao u Africi, ili na ugovor pogodjeni radnici. Robstva gotovo danas nema, a dosta je težko radnike pogadjati na duže vremena. Doseljenici dakle moraju sebi naći radne snage u samoj svojoj naseobini; svaka kolonija ima biti kadra živjeti sama za se. Od tuda i nastaje potreba dobre urodjeničke politike, potreba koliko za vladu, toliko za doseljenike . . . Za doseljenike nema ni ratarstva, ni industrije bez urodjenikâ; za trgovce nema trgovine; za vladu nema hrane, ni poreza . . .

(**Različni nazori o odnošaju prema urodjenicima.**) Pod našom starom (monarhijskom) vladom nije se trebalo baviti urodjeničkom politikom... Tadašnje kolonije bijahu većinom u podneblju, gdje Evropljanin može živjeti, te se i nije ni o čem drugom radilo, nego o tome, kako će se Francuzi preseliti preko mora... Osim toga se ljudi mnogo manje razlikovahu po plemenu, nego po vjeri. Glavna svrha tadašnjoj kolonijalnoj politici bijaše, da se pokrsti domaće pučanstvo. Pokrštene urodjenike smatrahu Francuzima. I tako tu bijahu dvie vrsti Francuzâ: jedni poriekłom, a drugi svojim obraćenjem na kršćanstvo. Za jedne su i druge vriedili u glavnom isti zakoni i isti propisi...

Nekada bijahu urodjenici isto tako kraljevi podanici, kao i pravi Francuzi; kasnije i jedni i drugi postaše francuzki državljani. Pod revolucijom, hvala utjecaju idejâ Jean-Jacquesa (Rousseau), nastala je neka promjena: u kolonijalnoj politici zavlada mnienje o jednakosti svih naroda; više se nije govorilo, da treba obratiti, nego asimilovati. No to si je oboje dosta slično, jer sad je trebalo urodjenike uvesti u našu civilizaciju, kako ih je prije trebalo uvesti u našu vjeru. Urodjenici u istinu postaše francuzki državljani, premda se Mirabeau tomu živo opirao. Urodjeničkoj politici to je bilo samo na štetu...

U to vrieme urodjenici naših kolonijalnih posjeda bijahu sve sami Crnci. Od god. 1830. dobismo bielo pučanstvo u Algiru i žutu rasu u Košinšini; jedni i drugi bijahu odviše mnogobrojni, odviše inteligentni i odviše odani svojoj civilizaciji, a da bismo se bili usudili učiniti od njih francuzke državljane. Strah je pred tim brojnim domaćim pučanstvom bio neko vrieme tolik, da je pomoću nekih kolonista u Algiru, primjerice, mjesto ideje o asimilaciji prevladala misao, da domaće pučanstvo treba potisnuti.

I to eto bijaše početak posebne urodjeničke politike. Počesmo nevaljalo, ali ipak počesmo.

Čim se govori, da neko pitanje treba riešiti, to je dokaz, da pitanje postoji. Napokon nam se ipak nametnulo pitanje, kako da uredimo svoj odnošaj prema domaćemu pučanstvu. Nauka, da urodjenike treba potisnuti, nije se kod nas mogla održati; ta proti njoj je bila čovječnost, to jest glavno obilježje francuzkoga duha. Mjesto nje nastupi u Algiru i Košinšini neka vrst upravne ravnodušnosti, dok smo za Crnce i dalje mislili, da ih je najbolje pofrancuziti. I tako u našim starim kolonijama, na otocima Guadeloupe, Martinique, Réunion, pak u Senegalu, dapače i našim posjedima u Indiji dobiše urodjenici izborno pravo za francuzki parlamenat. To je išlo tako daleko, da je oko god. 1890. glavno upravno vieće Guyanne, trebajući radnih ruku, afričkim Crncima ponudilo uz neke materijalne koristi i francuzko državljanstvo, samo da ih skloni na put preko mora . . .

(Dosljedna kolonijalna politika francuzka.) Proti svemu ovomu nastala je napokon reakcija, ne na temelju novih teorija, nego na osnovu izkustva i opaženih činjenica. Čim je Francuzka odlučila, da ima dosljednu kolonijalnu politiku . . . trebalo je promieniti čitav upravni sistem i odredi se asimilacije. Tako nastade naš protektorat najprije u Tunisu, a onda u Indo-Kitaju . . . Ali i tamo, gdje formalno nije uveden protektorat, upravljamo domaćim pučanstvom sasvim inače, nego prije. Naši kotari u Senegalu, koje smo bili onako neoprezno Francuzkoj pripojili, opet su od nje odieljeni god. 1890., te se više po francuzkim zakonima ni ne sudi, ni ne vlada. Na Madagaskaru veliki guverner, general Gallieni, koji je otok pripojio Francuzkoj, vlada tamo zapravo tako, kao da je Madagaskar samo pod našom zaštitom. U tome mu najviše pomaže pukovnik Lyanty, pisac liepe studije: „Zadaća vojske u kolonizaciji“, gdje razlaže mišljenje: da se protektorat baš po tome i pozna i razlikuje od osvajačke kolonizacije, što se nijedan komad zemlje ne zauzme, a da se odmah i ne uredi, i to s najvećom brigom za sve interese domaćega pučanstva. I tako napokon urodjenička politika pobjedjuje.

(Promjena u neslužbenom mnienju: kolonijalni kongresi; privatnici.) Urodjenička politika sve više prevladjuje i izvan službenih krugova. Tako su na svjetskoj parižkoj izložbi oba kolonijalna kongresa („Congrés Colonial“, a još više „Congrés de Sociologie Coloniale“) živo razpravljala o životnim prilikama kolonijalnih urodjenika, te je naročito jedan i drugi odlučno naglasio, da u kolonijama treba sačuvati i poštivati domaće uredbe i običaje, te evropske ideje ograničiti samo na trgovinsko i čisto prosvjetno polje.

Još treba sa zadovoljstvom iztaknuti, da trgovci, industrijalci, posjednici plantažâ i poslovni ljudi u obće počinju uvidjati, da nikako ne mogu napredovati, ako vlada nema dobre urodjeničke politike . . . Kolonisti dobro shvatiše, da je urodjenik kao domaći čovjek takav pomoćnik, bez kojega se ne dade ništa učiniti. U vrućem podneblju Evropljanin ne može raditi, i to ne samo Evropljanin, koji se doselio, nego ni takav, koji se rodio u Africi, ili u Aziji. Čini se, da je prirodna nemogućnost, da se Evropljani u vrućim pojasima udomaće i razmnože. General Faidherbe (organizator francuzkoga Senegala i zapovjednik sjeverne vojske u posljednjem francuzko-njemačkom ratu r. 1818 , umro 1889., op. prev.) o tom je tako uvjeren, da je imao čitavu političku i odgojnu osnovu za „metise“ (evropske i crnačke potomke) . . . I zato smo, primjerice, u Indo-Kitaju uveli oblastne ugovore za najam radnikâ, ugovore dobre i pravedne, jer su i za urodjenike vrlo koristni. Od tuda nastaje čitava urodjenička politika: Živo nastojati oko toga, da domaće pučanstvo ne klone; brinuti mu se za unosnu zaslužbu; dati mu napristrane i brze sudove; učiniti ga dionikom svega njegova rada; jednom riečju: svima silama poraditi oko toga, da urodjenici budu sretni i zadovoljni, da se množe i da napreduju; onda će i kolonije zacielo dobro uspievati.“

To je u glavnom teorija urodjeničke politike. Kako vidimo, s ovakvim shvatanjem dužnostî prema tudjemu pokorenomu narodu mogao bi se podpuno zadovoljiti i mnogi slobodni narod od svoje rodjene gospode.

Praktična provedba sistema urodjeničke politike.

Nego sada treba pogledati i na praktične savjete i upute, što ih daje moderna kolonijalna politika. A i to ćemo u spomenutom djelu „Deset godina kolonijalne politike“ na malo stranica (144.—165.) lako naći i pregledno razrediti.

(Dragocjenost ljudskih života; urodjenički ratovi i robstvo.) „U svoje vrieme kazao je netko generalu Faidherbeu, da je Afrika tako siromašna zemlja, te se ta kolonizacija nikako ne izplaćuje. Istina, reče Faidherbe, Afrika je siromašna, pa ipak je bogata, jer radja, što je najdragocjenije na svietu: ljude. A tako i jest. Afrika je danas po svoj prilici samo zato slabo napučena, jer su joj djecu čitava stoljeća prodavali, ili su se sama viekovima klala i uništavala.

Ponajprije pustošila je Afriku trgovina robljem, zatim unutrašnji ratovi . . . A mi smo svoj Senegal oslabili upotrebljavajući Senegalce za vojničku i političku akciju po čitavoj zapadnoj Africi.

Trgovine robljem nestalo je zajedničkim nastojanjem velikih vlasti; ni unutrašnjih ratova nema više u krajevima, gdje mi vladamo, jer Francuzka u svom plemenitom pregnuću nije prestala, dok nije savladala svih velikih crnačkih poglavica, trgovaca robljem, koji življahu samo ratom za rat.

(Novi oblik „robstva“.) Uzprkos tomu robstva nije nestalo, nego ga još uviek ima po svoj Africi sve do naših francuzkih kolonija, ali u novom obliku, koji zaslužuje našu pažnju.

Danas robstvo nastaje dobrovoljnom pogodbom, ili prema ustaljenom običaju: Vlastnici karavanâ, koji iz unutrašnjosti polaze prema primorju, trebajući trhonošâ, nabavljaju ih tako, da od roditeljâ kupuju njihovu odraslu djecu, ili da se s djecom samom pogode. To je koristno i za roditelje i za djecu: Roditelji dobivaju neku svotu novaca, a djeca najprije plaću, a kad dodju u zemlju, u koju se polazi, daje im se mjesto. Nama se čini smiešno govoriti o mjestu, kad se radi o robstvu. Ali tako misle oni, koji ne poznaju ovih zemalja: Vlastnik karavane proda trhonošu za roba poglavici kojega sela, ili vlastniku prostrana zemljišta; roba uzmu ili u kuću, ili ga učine zakupnikom. Ovdje i ondje radi za svoga gospodara, kako se dugo pogodi. Tada dobije slobodu, nakupi zemlje, i da ju uzmogne obraditi, daje si iz svoga zavičaja dovoditi mladiće, koji poput njega postaju robovima, da onda kao i on budu slobodni ljudi i svoji gospodari. Svi ti mladići ostavljaju siromašne zemlje, da dodju u bogate krajeve, a robstvo im plaća put i pribavlja mjesto. Budući da je to robstvo privremeno, čini im se tako snošljivim, te još nema primjera, da bi se koji mladić biegom nastojao osloboditi svojih obveza.

Tako je s ovom stvarju u svoj musulmanskoj Africi . . . Nezgodno je kod ove uredbe samo to, što se zove robstvom, kao da nastaje ratom, ili trgovinom . . . Zato naši upravnici, koji su novajlije, sjećajući se neumornoga nastojanja Francuzke od Robespierrea do revolucije god. 1848. proti robstvu, izgaraju od želje, da ga i ovdje unište. A time bi se uništilo blagostanje ovih krajeva. Da će i kućnoga robstva nestati, o tom nema sumnje; ali to će biti postepeno i poslie nekoga vremena . . .

(Obćila.) Ali u koloniji nije dosta imati radnikâ, nego im treba dati takav unosan posao, koji će ih poticati na rad. To će biti, ako uprava stvori dobra obćila, . . . jer Evropljanin plaća robu skuplje samo onda, ako ju jeftino može prometnuti. Do sada urodjenici nose sami svoju robu u primorje; to je danas jedino obćilo. I kadgod Evropljanin pokuša kupovati u unutrašnjosti zemlje, gubi: njemu i prienos dodje skuplje, nego domaćim ljudima, zato mora robu jeftinije kupovati, a to urodjenike odvraća od posla, te Evropljanin sam izsušuje vrelo svoje trgovine i svoga dobitka. Zato treba graditi željeznice: svaka stanica bit će središte prometa i rada. No neka se ne ide zatim, da se podignu umjetna sela. Crnci će se već okupiti, gdje im bude zgodno; za ratarima doći će pastiri, sela će se proširiti i postati gradovima . . .

(Porezi.) A onda treba gledati, da porezi ne ubijaju naroda, i da mu ne uzimlju volje za rad . . . Seoske poglavice samovoljno oporezuju one, koji o njima ovise, a domaći pobirač nimalo se ne ustručava tražiti, da mu se porez po dva puta plati. I zato je za urodjenike najveća blagodat malen porez, koji se zakonito odredjuje, pravilno i pošteno pobire . . . To može biti samo carina i potrošarina kao porez neizravni, pak onda glavarina, koja je u današnjim prilikama zapadne Afrike, gdje nema ni pravoga vlastničtva, ni gruntovnice, najzgodniji porez; ali treba prije provesti ozbiljan i savjestan popis pučanstva i urediti kontrolu nad pobiračima.

(Vriednost novca za urodjenike.) Nego i Nordenskjöld na Špicbergima i Holandjani na Javi i pukovnik Thys gradeći željeznicu u Kongu — svi se ti uvjeriše, da za urodjenike radi njihove neprosvietljenosti novac nema nikakve ciene: Ne jede se. I zato će samo takav urodjenik raditi, koji je toliko pokročio, te znade, da je novac odielo, hrana, puščani prah itd. Naši crnci to već znadu, ali im se ipak ne da raditi, jer ne mogu u blizini kupiti za svoj novac, što im je ugodno, ili potrebno, ili prestaju raditi, kad si nakupuju stvari, koje su im dosta za njihove današnje potrebe. U prvom slučaju treba, kako se već počelo, podizati trgovačke bazare, . . . a u drugom, razviti u njih nove potrebe, naročito probuditi smisao za štednju i pokazati, što se sve može učiniti uštedjenim novcem . . .

(Početci civilizacije.) Napokon treba za urodjenike i neki dio onoga, što se zove civilizacija: treba im naobrazbe.

Neka se nitko ne plaši: ne predlažem ja za njih ni srednjih, ni pučkih škola; moj je program: francuzki jezik, malo čitanja, pisanja i računanja, pak onda osobito i nada sve tehnička naobrazba. Učimo urodjenike ratarstvu i obrtu. Gledajmo, da budu najprije dobri radnici, a onda i pouzdani poslovodje. Tako će nam se istom otvoriti prava budućnost. Što više rada, to više potrebâ, više prometa i više bogatstva.

(Zaštita od guljenja.) Nego kolonija treba jamstva, da mati-zemlja ne će njom upravljati samovoljno i na njezinu propast, da, primjerice, ne će samo onako službeno na njezin račun u ludo tratiti njezinih prihoda ... Nadalje treba, da domaće pučanstvo bude zaštićeno pred nepravdom kolonistâ, da ovi samovoljno ne grabe zemalja, od kojih će urodjenici plaćati porez ...

(Uprava.) A onda treba znati i to, da se u koloniji nitko i ništa ne može uzprotiviti guvernerovoj volji; mati-zemlja treba šest mjeseci, dok sazna, o čem se radi, dok stvar dobro razvidi i zakonu udovolji.

Bez sumnje treba, da guverner ima veliku vlast i široku inicijativu, jer bez toga zaplest će se njegova akcija u stotinu oprečnih interesa. Čini se, da je ova inicijativa u opreci sa slobodnim uredbama u koloniji. Nije tako ... Ali je istina, da će kolonijalna konstitucija, koja će dovesti u sklad sve velike interese i potrebe, biti veliko djelo, što ga istom treba stvoriti ...

Imamo dva sredstva za uredjenje kolonija: vieće domaćih poglavica i sabor kolonista.

Vieće domaćih poglavica može se uvesti samo ondje, gdje si domaće pučanstvo može stvoriti mnienje o javnim poslovima. Tako je to u Indo-Kitaju. Dvojakim se putem može saznati ovo domaće javno mnienje: u Cochinchini uvedosmo po englezkom uzoru iz Indije domaće poglavice s Evropljanima u jedno vieće. To je loš način: Urodjenici se nikada ne osjećaju slobodnima u ovakvim mješovitim skupštinama. U Tonkinu uvedosmo drugi sistem: vieće domaćih odličnika bez Evropljana. Ovu je stvar uveo Paul Bert, ali kasnije je bila zapuštena, dok je nije ponovno uveo i malo promienio generalni guverner Doumer. Paul Bert htjede, da si predstavnike domaći ljudi izaberu; Doumer je volio, da ove zastupnike imenuje uprava. Ono je bolje, što je predlagao Paul Bert; ali ni ovo nije loše. U početku naše okupacije ovakva su vieća imala zapriečiti djelovanje nama neprijateljskih mandarina. Danas treba, da upućuju našu upravu u svoje potrebe. Takvo je vieće samo po sebi čitava urodjenička politika.

Sto se tiče zborova evropskih kolonista, treba da njihovi članovi budu više neodvisni, njihove sjednice češće, polje njihova rada točnije odredjeno, motivi njihovih odluka javno objelodanjeni zajedno s razlozima opozicije, a treba napokon i guvernera obvezati, da pismeno i javno obrazloži, zašto je eventualno odklonio savjet ovoga vieća. Takva vieća dobro djeluju u britanskoj Indiji i na holandijskoj Javi . . .

Što se tiče sudova i zakonika, po kojem će se suditi, englezka Indija daje mnogo uzora, koji vriede da se prouče. Princip svake reforme ima biti, da se ima različito sudstvo urediti u pojedinim kolonijama, dapače i u dielovima ove ili one kolonije, ako je velika razlika u prosvjeti domaćega pučanstva . . .

Poslie reforme kolonijalnih uredaba valja obnoviti činovničtvo . . . Današnje činovničtvo prema nekadašnjemu neizmjeran je napredak. Ali kolonijalni činovnici svi poprieko slabo znadu jezik naroda, u kojem služe, a njegova života baš nikako ne razumiju. Znati narodni govor, znati ga dobro, govoriti ga izvrstno, to je jedino sredstvo, da bolje upoznaš ljude, da pravednije prosudiš sve domaće uredbe. To je početak političke mudrosti. Sve ostalo dolazi samo po sebi . . . Mi dajemo nagrade za dobar izpit u kolonijalnim jezicima . . . Englezi u Indiji imadu bolji sistem. Kad mladi činovnik tamo stigne, ne prenatrpaju ga poslom, nego mu dadu slobodna vremena i dosta prilike, da dodje u družtvo domaćih ljudi. Poslie jedne godine činovnik je dužan položiti izpit u jezicima svoga područja; ako propane, odmah mu se umanji plaća za 10%. Poslie druge godine ima se ponovno podvrći izpitu, i ako ne prodje, prvoga pobire i opet za 10% manje; nakon triju godina ili položi izpit, ili je — odpušten“.

I tako nas je kolonijalna politika u obće, a urodjenička napose dovela na polje t. zv. narodnostne politike. Bez državnoga prava, bez ikakvih ugovora, bez stoljetnoga bratimstva i tisućljetnoga susjedstva, bez kršćanske vjere i civilizacije, bez ustavnosti i bez ravnopravnosti dolaze tako urodjenici na Senegalu i na Javi, i u Algiru, i u Indiji do toga, da se znanje i poštivanje njihova jezika smatra tek prvim početkom političke mudrosti i da ponosna i samosvjestna englezka vlada najprije praktično kazni (umanjenjem plaće), a onda bezobzirno odpušta svoje englezke činovnike, koji u tri godine ne mogu doći ni do te početne mudrosti. Doista se nama Slavenima od Balta do Adrije i do Bospora mora činiti, kad ovo saznamo i vidimo, da smo u jezičnim pravima u istinu kao zadnje parije na svietu.

3. Vrela i literatura za kolonijalni studij.

Englezka vrela za kolonijalni studij.

Najobilnija su vrela i najbogatija literatura za proučavanje englezkih kolonija. Englezi, kao prvi trgovački i kolonijalni narod na svietu, osnovom i jezgrom pravoj naobrazbi drže nacionalnu ekonomiju ili nauku u narodnom gospodarstvu. Kod njih se ne dade ni zamisliti, da bi tko mogao postati velikim političarom, ili čak narodnim vodjom, a da nije čitav svoj život ništa drugo čitao osim ovoga ili onoga rimskoga klasika, pak dvaju ili triju domaćih i stranih političkih dnevnika. Zato je posvema naravski, da je svaki publicista više ili manje stručnjak u narodno-gospodarskim i kolonijalnim stvarima. Naravski je i to, da i središnja vlada i vlada raznih englezkih kolonija izdaju svu silu takvih publikacija, koje su neizcrpivo vrelo za proučavanje golemoga kolonijalnoga područja. Evo, što o tim vrelima piše sada već poznati nam francuzki kolonijalni pisac, profesor Chailley-Bert:

„Tu je prije svega predragocjena knjiga „Službeni kolonijalni popis“ (Colonial Ofice List) s potankim uputama i s brojkama i iz predjašnjih godina za svaku naseobinu; zatim ima za Indiju „India Ofice List“, a onda kolonijalni „Godišnjaci“, što ih izdaju pojedine kolonije i u kojima ima vrlo mnogo koristnih podataka; napokon je tu „Kolonijalna statistika“, u kojoj nalazi dovoljno podataka i državnik i učenjak i trgovac.

Ali time još nismo gotovi; ima tu još i boljih stvari. Svaka naseobina izdaje redovito svoje „Godišnje izvješće“. To izvješće izdaje sam guverner na svoju osobnu odgovornost, te ne mora u njem ništa na viši nalog pritajivati. Izvješće se sastavlja po stalnoj osnovi, te se lako mogu prispodabljati podatci iz raznih godina. Obsiže 100, 200 i 300 stranica, a možeš si ga nabaviti u koloniji, ili u Londonu za par franaka. Guverner ga šalje ministru kolonija, koji iz njega načini brošuricu od 20 do 30 stranica. Ta se brošurica dieli zastupnicima, a i prodaje se za dvadesetak filira. Dodjite u knjižnicu „Francuzkoga kolonijalnoga saveza“ (Union Coloniale française, Paris 44. rue de la Chaussée d' Autin), i tu ćete naći zbirku ovih izvješća za petnaest ili dvadeset posljednjih godina; to je neprocienjiva gradja, budući da je bezuvjetno pouzdana, jer je posvema iskrena. Tu vam se prošlost osvietljuje sadašnjošću; kad koje poglavlje započne, onda se i unapried nastavlja; kad nova važna pojava izbije, ona se više ne prešućuje. Dapače i ono, što Englezi prešute — a ti ljudi znadu mučati, kad im to treba — nije ništa prema onomu, što odkrivaju; štogod pišu o svojim naseobinama i o Indiji, tako je obilno i iskreno, te se ne treba bojati, da ćete radi njihove hotomične šutnje ovdje ili ondje ostati bez putokaza, naprotiv prije ćete se umoriti gledajuć ih. A vidite, još nisam ni rieči kazao o nebrojenim informacijama službenim i poluslužbenim, što ih donosi bilo mjestna kolonijalna štampa, bilo londonske novine, koje se bave obćom i kolonijalnom politikom". („Deset godina kolonijalne politike", str. 15.—17.)

Uz spomenutu sklonost i smisao za narodno-gospodarsku znanost i uz ovako obilna vrela posvema je razumljivo, da je englezka kolonijalna literatura prva na svietu. No kako nemam u rukama nijednoga originalnoga englezkoga djela, držim i kritičnim i koristnim, da kasnije spomenem samo one francuzke kolonijalne spise, što sam ih sam pročitao, i koje sam ovdje ondje i u ovom djelu doslovce citovao. Nego nastavimo sada priegled vrelâ za kolonijalni studij, i to još uviek pod pouzdanim vodstvom g. Chailley-Berta:

Vrela holandijska, njemačka i t. d.

„Želimo možda proučiti holandijske kolonije? I tu naseobine same izdaju mnogobrojne dokumente. Tako u Javi izlaze, primjerice, tri svezka na godinu pod naslovom „Regierings-Almanak". Tu je sva sila potrebnih informacija o čitavoj holandijskoj „otočkoj Indiji". Možemo posegnuti i za kolonijalnim „Godišnjim proračunom", u kojem ćemo uviek naći brojeve i za predjašnju godinu. Osim toga lako nam je doći do posebnih izvještaja za javnu nastavu, za javne radnje itd. Nego i osim toga ima još i više i boljih stvari. Svi ti posebni dokumenti gotovo su nam posvema suvišni radi jednoga skupnoga djela, radi publikacije, koju u Haagu izdaje ministarstvo kolonijâ pod naslovom „Kolonial Verslag". To je knjiga, kad i kad i više knjigâ, koje sve skupa imadu oko 1000 stranica u 4⁰ sitnim pismenima. Štogod si želiš znati o holandijskoj kolonijalnoj politici, sve ti je tu: i urodjenička politika, i upravni sistem, i statistika trgovine, financijâ, pučanstva, i originalni teksti zakonâ, gospodarski razvoj kolonijâ, podatci o zakupu zemljišta itd. Veličajno to djelo dieli se medju članove državnoga saveznoga vieća, a holandijska vlada velikodušno nastoji, da dodje u ruke svakomu, tko se zanima za kolonijalna pitanja.

Hoćete možda da upoznate kolonije njemačke? Same naseobine ne izdaju nikakovih izvješća, ali iz kolonijalnoga ureda u Berlinu izlazi svake godine o svim kolonijama godišnji izvještaj, što ga „Kolonial-Zeitung“ bezplatno prilaže svojim predplatnicima. Ovaj izvještaj nije tako podpun kao u Englezkoj i u Holandiji; lako je moguće, da se isto toliko stvari pritajuje, koliko ih se odkriva. Da sve vidiš i stvar jasno upoznaš, trebalo bi ti s velikom pažnjom proučiti mnogo drugih dokumenata, primjerice njemački državni proračun, i još ne bi imao pravoga pojma o financijalnom poslovanju nekih kolonijalnih družtava, što ih vlada podupire. Nego kakogod bili ovi podatci nepodpuni, ipak nam mogu dobro poslužiti. Nastavljaju se naime od godine do godine prema istoj osnovi, da možemo sravnjivati i prispodobom si protumačiti koješta, što nam se htjelo sakriti.

Italija i Portugalska izdaju takodjer kolonijalne dokumente, ali tih ne poznam tako dobro . . . Talijansko ministarstvo vanjskih posala podaje u svojim „zelenim“ knjigama izvještaj o položaju talijanske Afrike . . .

Francuzka vrela za kolonijalni studij.

Francuzke kolonije izdaju svu silu službenih publikacija (Journaux officiels, Annuaires, Bulletins, Sessions des Conseils généraux, coloniaux, supérieurs, Budgets, Bullettins d' études itd.), a ima ih medju njima, koje su prava remek-djela: primjerice Država francuzke Cochinchine („L' Etat de la Cochinchine française“) . . . . Nego ja mislim, da nigdje ni u Parizu, osim u „francuzkom kolonijalnom savezu“, nema podpune zbirke svih ovih izdanja. Dodajem k tomu, da iz tih vrela samih po sebi ne možemo crpsti čiste istine o svojim naseobinama, nego bi nam trebalo ili jednoga dobroga provodiča, što bi ga izdavala vlada, kao u Njemačkoj i Holandiji, ili pojedine naseobine same, kao u Englezkoj.

Takvim provodičem može biti samo redovno godišnje izvješće. One bilježke (Les notices), što smo ih izdali za svjetsku izložbu 1900., medju kojima su neke upravo majstorski napisane, a koje su u svojoj cjelini prava kolonijalna enciklopedija, imaju jednu veliku pogrešku: Nisu redovite godišnje publikacije, a nama baš tih treba.

I tako ako hoćemo da što saznamo o svojim kolonijama, treba nam pratiti mjestne novine, službenu štampu, razpravljanje kolonijalnih vieća, proračune itd. . . . Što se tiče parižkih publikacija o kolonijama, tih ima malo, a nisu ni iskrene . . . Oko god. 1885. vidjelo se iz kolonijalne statistike, da u Cochinchini ima 1,800.000 Annamaca, a samo 1.700 Francuza, a od toga 1.350 činovnika. Ja sam na to upozorio u jednoj studiji, na koju se razgnjevio zastupnik Cochinchine, g. Blancsubé, i buduće godine nije više u statistici bilo brojke o evropskom pučanstvu Cochinchine... Malo kasnije iznielo se na temelju službene statistike, kako u nekim našim kolonijama upravnici i vojnici previše umiru; da se tomu doskoči, ne bijaše o tom više u statistici spomena . . .

Englezi se u Indiji brinu s pomoću svoje divno uredjene službe survey, da se svaka kolonija opiše, da se zna za sve, što ima, čime rodi njezino tlo, i što se može naći pod zemaljskom korom. Mi Francuzi toga nemamo . . . Ni za Afriku, ni za Indo-Kitaj ne znamo ni približno (pisano prije popisa pučanstva u Indo-Kitaju god. 1900.) koliko imadu stanovnikâ . . . Za Madagascar mišljasmo, da na njem živi 6 milijuna ljudi, a sad se moramo zadovoljiti sa dva i pol". („Deset godina kolonizacije", str. 17.—26.)

Ako prema svemu ovomu Francuzi nemaju takvih vrela za studij svojih kolonija, kao Englezi i Holandjani, ipak je njihova kolonijalna literatura najbolja i najpouzdanija, ako i nije najbogatija. Tu obće treba iztaknuti jednu istinu, na koju se u nas ili zaboravlja, ili se u obće za nju ni ne zna: Francuzi su vazda bili velik narod, t. j. jedini narod, koji je ponovno iskreno i ozbiljno pokušao, da medjunarodna ravnopravnost i bratimstvo medju svim ljudima ne ostanu samo prazne rieči. Odkad Francuzi god. 1870 do 1871. doživješe strašan poraz u posvemašnjoj osamljenosti, te se već pobojaše i za svoj narodni obstanak, postali su još sposobniji, da se užive u prilike i najmanjega i najzapuštenijega naroda. Osim toga osjetiše veliku potrebu, da „historijske svoje prijatelje", Engleze i Niemce, upoznaju u njihovoj zemlji i iz njihovih spisa. I tako danas u Francuzkoj učenjaci i političari redovno znadu ili englezki, ili njemački, ili oboje, ili još čak i ruski, a tkogod hoće, da ga drže ozbiljnim autoritetom, sprovodi često i čitave godine u Englezkoj, Njemačkoj i Rusiji, a bar po nekoliko mjeseci u glavnim središtima novoga svieta. I eto zato naročito francuzki kolonijalni pisci poznaju u tančine kolonije i kolonijalnu literaturu englezku, holandsku, njemačku, španjolsku, portugalsku, talijansku i rusku, pak su zato Francuzi i najpouzdaniji učitelji, jer su najsvestraniji i najnepristraniji. To je i razlogom, zašto sam se, izradjujući ovo djelo, mirne duše služio samo francuzkom kolonijalnom literaturom.

Francuzka vrela za nazočno djelo.

Kako na više mjesta spominjem, najviše sam podataka crpao iz petoga izdanja upravo monumentalnoga djela u dva svezka, što ga je napisao Paul Leroy-Beaulieu, pod naslovom: „De la colonisation chez lez peuples modernes.“ Peto je izdanje izašlo god. 1902., te je popunjeno i preradjeno na temelju podataka, koji gotovo nikada nisu stariji od god. 1899., a često su i iz god. 1901. Uza sve druge prednosti ovo je dakle djelo i posvema novo, što je kod nagloga razvoja nekih kolonija vrlo važno.

Kolikogod sam se služio ovim djelom, što ga jednostavno i skraćeno citujem „Savremena kolonizacija“, nisam ipak nimalo usvojio ni njegova sistema, a još manje njegovu, često dosta aristokratsko-liberalnu tendenciju. Paul Leroy-Beaulieu piše lako, dapače elegantno, ali od prevelika obilja gradje i podataka sva su mu poglavlja preduga i prenatrpana i za njegovu omašnju knjigu (I. dio ima 538 str., a II. 725 str. u velikoj 8⁰), te se u brojkama i drugim činjenicama često izgube piščeve velike ideje, umjesto da iz tih brojeva i činjenica još jače prosievnu i još dublje uvjeravaju.

Iz drugoga velikoga djela: iz I. svezka „Francuzkih kolonija“, što ga je izdalo francuzko kolonijalno ministarstvo pod naslovom: „Un siècle d' expansion coloniale“ pod uredničtvom gg. Marcela Duboisa i Augusta Terriera (1901.), nisam na 1.072 str. velike 8⁰ mogao naći mnogo nove gradje, ali sam zato, i ne služeći se ovim dielom kao prvim, mnogo iz njega naučio. Naročito mi dobro dodjoše mnogobrojni prilozi, u kojima je originalni tekst svih kolonijalnih zakona i naredaba, pak svih diplomatskih kolonijalnih ugovora. Na str. 399.—434. priobćeni su izvadci iz kolonijalnih govora prvih francuzkih državnika i političara, primjerice Gambette, Ferrya, Hannotauxa, Felixa Faura, André Lebona, Mélinea, De Muna, Paula de Cassagnaca, Duc de Brogliea itd., ali sam morao odoljeti napasti, da i jedan taj izvadak priobćim.

Vanredno me ugodno iznenadilo djelo „La France coloniale“ (Kolonijalna Francuzka), koje je izašlo doduše već 1895., a radjeno je najviše prema podatcima od god. 1890., ali me je jasnim slogom i kratkim svojim (obično na pol stranice) poglavljima, pak preglednim i jasnim sistemom vanredno mnogo naučilo, te samo žalim, da sam s njegovih 790 stranica onako malo smio i mogao citovati. Ali sam zato nastojao, da shvatim njegov duh, koji je u istinu na čast i glavnomu piscu Rambaudu i svim njegovim pomagačima, i koji se očituje kao riedki sklad prosvietljenoga rodoljublja s najiskrenijim čovjekoljubljem.

Ostali su spisi svi mnogo manji, ali zato nisu mnogo manje važni.

Meni je najmilija, a bit će možda i s objektivnoga gledišta najvrednija mala knjižica „Dix années de la politique coloniale“, u kojoj je na 147 str. 12⁰ toliko ideja i fakata, da bih ju najvolio bio doslovce prevesti, kad ne bi pisala u glavnom o francuzkoj kolonizaciji, te bi mi se time poremetila čitava osnova djela.

Pisac ove knjige Chailley-Bert izdao je nekako u isto doba (god. 1901.) djelo: „Java et ses habitants“, gdje je na 375 stranica 12⁰ čitava kolonijalna škola. Tu se naime tumači socijalno uredjenje domaćega i evropskoga pučanstva na Javi, prikazuje se gospodarska utakmica medju Evropljanima i Kitajcima, i politička utakmica medju Holandjanima i Javancima, pak holandska urodjenička politika. Od ovuda sam za svoje djelo mogao i smio radi njegova obćega karaktera vrlo malo uzeti.. Tu ću još spomenuti, da Chailley-Bert piše takve knjige, koje se obično vrlo brzo razprodaju, te nisam mogao ni dobiti ni kupiti ovih njegvih triju brošura: La Hollandes et les fonctionnaires des Indes néerlandaises; L' éducation et les colonies; La colonisation de l' Indo-Chine.

Mnogo mi je pomoglo izvrstno djelo Eugéna Aubina: „Les Anglais aux Indes et en Égypte“ (II. izdanje od 1900.), gdje je na 12⁰ toliko znanja, toliko kritičnosti i duhovitosti, te je i glasovita „Revue des deux Mondes“ ovo djelo ovako prikazala: „Gospodin Aubin dugo je stanovao u Egiptu. Početkom 1897. slučajno ga, kako sâm kaže, nemirna ladja njegova života dovela i u Indiju. U njegovoj ćemo knjizi naći dragocjenih podataka o prilikama u Indiji, o tamošnjem narodnom i gospodarskom životu, o sredstvima, kojima Englezi podržavaju svoju vlast, i napokon o neriešenom pitanju englezko-ruskoga spora na sjevero-zapadnoj indijskoj granici.

Videći i proučavajući englezku upravu i politiku u Indiji, možemo se obojemu samo iskreno diviti. Ali tako nije više, kad monarkiji, ako su ekonomijska, ili narodno-socijalna i diplomatsko-politička, mnogo nam pomažu i u razumievanju kolonizacije, i ako ova monarkija nema svojih naseobina uza sve to, što poslie Italije daje najviše prekomorskih izseljenika.

Moderna je kolonizacija, naravski, bila često predmetom diplomatskih pregovora, naročito u doba, kad su se pojedine kolonije dizale protiv svoje matere-zemlje, i kad su si našle javnih saveznika, pa kad se ukidalo robstvo i trgovina robljem. Zato sam već htio da napišem posebno poglavlje o modernoj kolonizaciji u novijoj diplomatskoj povjesti, ali sam od toga odustao radi ograničena prostora i radi toga, što ni najpodpunija možda diplomatska historija Debidourova (u 2 svezka; radi o razdoblju od 1814. do 1878.; I. sv. 460 str., II. sv. s kazalom 600 str., 1901.) nije s toga gledišta pisana, pak prema tome ni kao vrelo dovoljna.

Još mi je u ruci nevelika (540 str. u 12⁰) i često citovana knjiga „L'Avenir colonial de la France“ iz pera E. Fallota. Ovo djelo ima sve prednosti, koje i Rambaudova „Kolonijalna Francuzka“, i još jednu: radjeno je po podatcima do god. 1900. Tko hoće da pročita nešto lagana, a temeljita, težko će naći bolji spis.

Nabrajanje članaka iz francuzkih, njemačkih i ruskih smotra, koliko su meni poznati, i ako pomažu mnogo izoštrenju suda i donose mnogu važnu činjenicu, ne bi imalo prave svrhe, jer se do smotrâ težko dolazi. Povrh toga ja ne bih nipošto htio, da itko pomisli, da je ova knjiga nastala u glavnom od čitanja, ili jedino od čitanja. Ova je knjiga mogla nastati samo iz onakve ljubavi i vjere, koja nikada ni ne sumnja, a kamo li bi očajavala o pobjedi dobra nad zlom, i pravice nad krivicom, ili u kolonijalnom jeziku: koja ne sumnja o pobjedi urodjeničke, demokratske kolonijalne politike nad aristokratskim egoizmom i liberalizmom, koji danas iz kolonijâ bježi, da se kojekuda, pa baš i u srcu Evrope utvrdi.

* * *

DRUGI DIO.

MODERNA KOLONIZACIJA I SLAVENI.

I.

O kolonizacionim sposobnostima Slavena.

1. O kolonizacionim sposobnostima Slavena u obće.

Množenje i žilavost Slavenâ.

Dosta se često čuje rieč: dok se Francuzkoj rodi jedan vojnik, rodi se Njemačkoj čitav odio, a Ruskoj ciela pukovnija. Isto je tako poznato, da Česi i Slovaci imadu mnogo više djece od Madžarâ, a poznata je i krilata rieč njemačkoga državnoga kancelara Bülova, da su Poljaci kunići, a Niemci divlji zečevi, t. j. da se Poljaci daleko više množe, nego Niemci. I tako bi se činilo, da jedino južni Slaveni nemaju osobitih sposobnosti za kolonizaciju, a ponajpače da nemaju za nju glavne sposobnosti: da se dosta silno ne množe. Ali potanje izučavanje slovenskih, hrvatskih, srbskih i bugarskih prilika dokazuje, da južni Slaveni imadu tri dobra narodna sjemeništa: sjevero-zapadnu Hrvatsku, sjevero-zapadnu Srbiju i gotovo čitavu Bugarsku.

Osim toga obće je poznato, kolikom snagom i uztrajnošću Rusi naseliše ravnicu od Dnjepra do Volge, i kako se sada silno i neprestano šire u srednje-azijsku i u sibirsku Rusiju, te dopiru u gustim naseobinama već do blizu Himalaje i do žalova Žutoga i Japanskoga mora.

Unutrašnji razvoj i brojni napredak slavenskih naroda svakako spada medju najvažnije činjenice savremenoga medjunarodnoga života. Tim su se razvojem i napredkom bavili i bave mnogi učeni pojedinci, osobito Niemci, a pozorno ga prate i neke evropske vlade, naročito njemačka i englezka.

Dok su u starom, srednjem, pa i u novom vieku Slaveni bili najdragocjeniji etnografski materijal svim svojim susjedima i gospodarima, dotle se naravski nije na njih nitko ni osvrtao; ali danas već preko pol stoljeća, a u većine Slavena i duže, odnarodjuju se, i to pojedince, samo Slaveni u Ugarskoj, u Dônjoj Austriji, osobito u Beču, u Slezkoj, dok inače svuda, pa i u Koruškoj i Istri, slavenski narodi žilavo čuvaju i brane i najmanju česticu svoga narodnoga organizma.

Brojnost Slavena. — „Domaća“ kolonizacija.

God. 1850. imala je ciela Evropa okruglo 278 milijuna stanovnika. Od toga je bilo najviše Germana, naime 85,104.000. Slaveni su bili na drugome mjestu, bijaše ih naime 84,508.000. Romana je bilo 82,260.000.

Prema najnovijim statističkim podatcima (iz posljednjega desetgodišta prošloga stoljeća) ima Evropa okruglo baš 383 milijuna stanovnika. Slavenâ ima 123,659.000, Germana 122,658.000, Romana 106,411.000.

Ali tu treba paziti još i na ovo: U Njemačkoj u obće, a u Pruskoj napose, Poljaci su tako progonjeni, a u nekim krajevima iztočne i zapadne Pruske, pak u pruskoj Slezkoj, tako malo sviestni, da tu njemačka statistika Slavenstvo prikraćuje barem za pol milijuna. Pod bečkom vladom opet poznata praksa s tako zvanim obćionim jezikom („Umgangssprache“) smanjuje broj Slavena još i više, nego u Njemačkoj. Napokon u Ugarskoj službena je statistika sasvim nepouzdana, a u Turskoj sasvim netočna, i to oboje na veliku štetu nama Slavenima.

Prema tomu je očito, da je slavenski živalj brojno poodmaknuo daleko prema življu germanskomu i romanskomu.

Osobito treba još iztaknuti, da prema tim istim podatcima Rusi i Niemci u Evropi stoje jedni prema drugima kao 84,930.000 prema 64,100.000, t. j. da Rusâ ima u Evropi preko 20 milijuna više od Niemaca.

Još rječitiji su podatci o porodjajima, te bi se Slaveni bili još kud i kamo više umnožili, da radi nesredjenih gospodarskih i socijalnih prilika nije u njih pomor, naročito medju djecom, mnogo veći, nego drugdje u Evropi.

Tako je u Njemačkoj od god. 1841.—1850. na 1000 stanovnika dolazilo 36·1 porodjaja, a 26·8 smrtnih slučajeva, dok za isto vrieme u habsburžkoj monarkiji, koja je većinom slavenska, bijaše na tisuću stanovnika 38·7 porodjaja, ali na žalost 33·3 smrtnih slučajeva. U Rusiji napokon dolazi na 1000 stanovnika 46·5, dapače 50·8 porodjaja, ali zato i smrtnih slučajeva ima 33·4, pak sve do 36·5. Uza sav taj veliki pomor Rusi se dakle ipak jače množe nego Niemci, te je za pošljednjih 50 godina njihov broj porasao za 48·8%, dok se Niemci umnožiše za 46·4%. Videći to, njemačka je vlada uznastojala, da se pomor umanji, te je i uspjela tako, da je samo radi manjega pomora u god. 1902. pučanstvo Njemačke poraslo za cielih 900.000, broj, nad kojim se u Francuzkoj upropastiše, a i u samoj Englezkoj i Rusiji zabrinuše.

Ali sad treba paziti na još jednu odlučnu okolnost: I evropski Germani i evropski Romani živu na prostoru, koji je razmjerno tako malen, da se kod njih ne može ni govoriti o domaćoj kolonizaciji, dok Slaveni, bilo u Rusiji, bilo u Podunavlju, bilo na Balkanu, imadu još uviek toliko svoje zemlje, da ih za stanovitih uvjeta može na njoj dobro živjeti i dva puta toliko, koliko ih danas kukavno životari.

Kulturne i etičke sposobnosti Slavena za kolonizaciju.

Nema sumnje, da u narodnom gospodarstvu u obće, a u kolonizaciji napose broj sam po sebi nimalo ne odlučuje, nego da su tu jednako važni, a kad i kad i važniji, drugi gospodarski uvjeti kao: tehnička vještina, radinost i poduzetnost, pak zdrave političke i družtvene prilike.

Ali osim tih svojstava u današnje je doba za svaku kolonizaciju najpotrebnije ovo dvoje: da naseljenik nije vičan računati na državnu pomoć i da je sposoban i primati i prenositi kulturne osebine, t. j. i svojoj se okolini prilagoditi i opet svoju okolinu sebi nakloniti, da tako nastanu odmah u početku zdrave prilike za družtveni život. Tu na ime treba vazda držati na umu ono, što sam već prije osobito naglasio: da je već minulo doba osvajačke kolonizacije, a da će prije ili poslie nestati trgovinskoga i gospodarstvenoga izrabljivanja „nižih“ naroda, te prema tomu ostaju u budućnosti za kolonizaciju sposobni samo takvi narodi, koji su i pojedince i u cjelini duboko prodahnuti poštivanjem svačijih prava, t. j. kojih nije državna vlast demoralizovala i priučila, da svuda nameću svoje osebine i u prvom redu ističu samo svoja prava i svoje potrebe.

A baš u tom mi Slaveni nismo ni malo pokvareni.

U Rusiji se nije carska vlada do najnovijega vremena ni mogla, ni znala, ni htjela brinuti za kolonizaciju golemoga svoga državnoga područja, te je ruski narod veliku svoju otačbinu gotovo neopazice naselio i proveo tako bez državnoga uplitanja ponajveće kulturno djelo u slavenskoj povjesti.

Kako je od te slavenske kolonizacije velike ruske ravnine različna grozničava kolonizacija Sjedinjenih Država, gdje je vlada do nedavna baš sve činila, a i sada dosta čini, da preko mora primami što više očajnika, pustolova i u kratko svakojakih nezadovoljnika iz stare Evrope!

Danas, kako rekoh, ruska carska vlada ravna tako zvanim „pitanjem preseljivanja“ („переселенческій вопросъ“) iz evropske Rusije u sibirsku, ali i tu su obitelji i čitava sela glavni faktor, jer njihovi pouzdanici idu napried, da najprije razgledaju nova obitavališta i sve uvjete života, a onda se istom pod njihovim vodstvom upućuju stotine i tisuće „mužika“, da nastave predjašnji kulturni život u prilikama, koje su samo s gospodarstvenoga gledišta nove, ali s družtvenoga, s vjerskoga i s političkoga ostaju iste.

Slavenska organizacija u Americi bez državne pomoći.

Drugi slavenski narodi nisu bili, a nisu ni danas ni tako sretni, ni tako pametni, da kolonizuju najbližu svoju okolinu. No sad se ne radi o tom, nego hoću tek da iztaknem, kako ni Poljakâ, ni Čehâ, ni Malorusâ, ni Slovakâ, ni Hrvatâ, ni Slovenaca nisu njihove vlade razmazile, te bi se, bilo kod kuće, bilo za širokim oceanom, oslanjali na materijalnu, ili moralnu državnu pomoć.

I tako je slavenski kolonist bio, a i sada je prepušten samomu sebi, za njega se baš s punim pravom može reći, da je svagda sam kovač svoje sreće.

Znajući Slaveni dobro, da će samo toliko u svietu postići, koliko sami budu vriedili, razviše neobične vrline, kakvih nije nitko u njih ni slutio. Eno u Americi svi su Slaveni, izuzevši Maloruse u Braziliji i Velikoruse duhoborce u Kanadi, dobro, a mjestimice i izvrstno organizovani poput Niemaca, Skandinavaca i Iraca, dok primjerice Talijani i Madžari, demoralizovani kod kuće državnom vlašću, ne pokazuju za sada gotovo nikakvih organizatorskih sposobnosti.

Vrlo je značajno, da su u Sjedinjenim Državama već liepo organizovani i Hrvati, kojima je kroz stoljeća ubijala svaku inicijativu i turska i mletačka, i njemačka i domaća feudalna vlada.

Tako sù američki Hrvati 29. rujna 1902. imali u gradu Allegheny u Pennsylvaniji VII. konvenciju „Narodne Hrvatske Zajednice“, na kojoj je bilo 186 delegata, koji zastupahu preko 14.000 članova. Još prije osam godina imala je zajednica samo 6 odsjeka i 400 članova. Koncem god. 1903. bilo je do 250 odsjeka i preko 18.000 članova.

Na toj VII. konvenciji izabrani su za svaku državu organizatori, koji se imadu pobrinuti, da k zajednici pristupe svi Hrvati u sjevernoj Americi, gdje ih po jednima ima 300.000, a po najautentičnijim podatcima svakako barem 200.000.

Drugi dokaz vanredne svoje poduzetnosti podaju Hrvati u južnoj Americi, naročito u republikama Chile i Argentini.

U Buenos-Aires poznati dalmatinski Hrvat Mihanović, koji se tamo doselio kao priprosti mornar, ima danas oko 150 parobroda i jedrenjača, te je gospodar čitavoj plovitbi na rieci La Plata. U argentinskoj pokrajini Gran Chaco nakupovao je prostrana zemljišta i tamošnje hrvatske kolonije nazvao Dalmacijom. U samom Buenos-Aires ima 6.000 Hrvata, koji rade na škverima, ili služe u privatnoj, ili državnoj pomorskoj službi. Sve ih tamo voli, pa ću se na to poslie osvrnuti.

U republici Chile ima Hrvata oko 5.000, a najviše ih je na skrajnjem jugu u takozvanom „Territorio Magellanes“ s glavnim gradom Punta Arenas, gdje Hrvati imadu i svoj škver, te su mnogi od njih ugledni brodovlastnici.

O organizaciji američkih Čehâ, a u najnovije vrieme i Poljakâ, koji u južnim brazilijskim državama, posebice u Parani, (u kojoj od 127.000 stanovnika ima 90.000 Poljaka) stvoriše pravu novu prekomorsku Poljsku, zna se i u široj publici toliko, da je po svem tom očito, kako Slavenima za njihovu budućnost današnja nebriga njihovih vlada nije na štetu toliko, koliko se to obćenito misli. Mi smo naime Slaveni toliko kulturni i žilavi, te nema smisla bojati se, da bismo mogli propasti; najteže prilike naprotiv redovno nas potiču na sustavan i uspješan rad.

Asimilatorna snaga slavenska.

O tom se dakle ne može ni najmanje sumnjati, da Slaveni nigdje ne računaju na državnu pomoć, nego da se kao naseljenici pouzdavaju samo u se i u svoju organizaciju, te time zadovoljavaju jednomu od glavnih uvjeta moderne kolonizacije.

Ali je drugi onaj uvjet, rekao bih, još važniji: sposobnost naime prilagoditi se drugim narodima i druge narode sebi prikloniti. I ta je sposobnost baš slavenska historijska kriepost, ali na žalost i historijska slavenska — mana.

Svaki nas zna po sebi, kako se lako svagdje udomaći, kako se brzo privikne tudjim običajima, kako brzo nauči tudji jezik, jednom riečju: u kratko se vrieme uživi u sasvim nove prilike.

Kad izpitujemo tu pojavu sami na sebi ozbiljno i iskreno, uvjerit ćemo se, da tomu nije uzrokom tobožnja naša sklonost k svemu tudjemu, naša „slavenska popustljivost“, ili naša „slavenska podlost“, nego je tomu uzrok pravilno slavensko shvatanje medjunarodnih odnošaja, shvatanje, prema kojemu se Slaven kao došljak vlada skromno, a kao starosjedilac, kad k njemu stranac dodje, susretljivo. I za to je primjerice Niemcima bilo medju Slavenima od pamtivieka bolje, nego Slavenima samim, i zato opet Slaveni na klasičkom području stare helenske kulture, na Balkanu niže od Macedonije, brzo izgubiše narodno obilježje, jer videći gradove u helenskoj vlasti, smatrahu se tek strancima, došljacima.

S istoga toga razloga Slaveni ne „progutaše“ ni Bugarâ, ni Varjagâ (Rusa), nego se jedni i drugi medju njima razplinuše. I isto tako ne odnarodiše ni Madžarâ, ni Rumunjâ, nego im dadoše sve, što im je trebalo za puni kulturni život; dok u zamjenu primiše jedva što više od nekoliko strašnih madžarskih psovaka.

Siroka ugarska nizina upravo je klasično područje za tu slavensku sposobnost: pretopiti, asimilovati drugi narod, a da ga ne odnarodiš, i živjeti s njim u najvećem prijateljstvu, a da mu se ne podaš.

Madžari su još za onda, dok bijahu na Krimu i na dônjem Dunavu, bili pod jakim slavenskim utjecajem. Na oba ta mjesta posjetiše ih i sveslavenski apostoli: Ćiril i Metodij. Kasnije, došavši u dolinu Tise i Dunava, podlegoše posvema mirnomu i prirodnomu slavenskomu kulturnomu utjecaju.

To dokazuje madžarski jezik, u kojem je Miklošić (u svom djelu: Die Slavischen Elemente im Magyarischen, Beč 1871.) našao 956 čisto slavenskih koriena, dok ih je drugi, doduše manje kritični, ali zato madžarski filolog, Dankovskij, našao 1898., a madžarskih samo 962 (u svom „Kritičko-etimologijskom rječniku madžarskoga jezika“ od 1833 do 1836.).

Gotovo svi izrazi koliko za javni ustavni, toliko za privatni obiteljski život, nazivi danâ u nedjelji, obroka u domu, orudja na polju i u kući, sve su to ili korieni, ili rieči slavenske.

Ali ti korieni i te rieči ne dodjoše silom u madžarski jezik, nego se neopazice uvriežiše baš u madžarski pučki govor od prilike onako, kako se u savremenoj evropskoj inteligenciji bez razlike narodnosti udomaćiše, i još se sveudilj poprimaju, tehnički izrazi koriena grčkoga i latinskoga.

Još je daleko jači utjecaj slavenske asimilacije na madžarski fizički i duševni život: finske je rase medju Madžarima gotovo posvema nestalo, a madžarski seljački sviet danas je tako dobrodušan i gostoljubiv kao i slavenski. Da je madžarsko velikaško odielo čisto slavensko, te se tragovi nekadašnjih nomadskih nošnja (široke forme na pustarama, koje su u ostalom vrlo slične nošnji maloruskoj) gotovo sasvim izgubiše, osobito medju inteligencijom, obće je poznato, kao što i to, da su u ugarskom javnom životu vazda prvu rieč do nedavna vodili Slaveni, primjerice Vrančić (Verantius, † 1617.) Drašković, Keglević, Jurišić, Kolonić, Zrinjski, Zapolja, Rakovac (Rakoczi), Utješenović (Martinuzzi), Košut (Kossuth), Petrović (Pötöfi), Horvat, Toth (Slovak) itd., te je u Ugarskoj diplomatskim državnim i književnim jezikom bio iznajprije crkveni jezik staro-slavenski, onda češko-slovački na sjeveru, a hrvatski na jugu, dok se nije pomalo ušuljala latinština, poslie nje na kratko vrieme (za Marije Terezije, Josipa II. i za Bachova absolutizma) djelomice niemština, i napokon danas državnom vlašću madžarština.

I na Rumunje utjecali smo mi Slaveni isto tako, te je još u drugoj polovici prošloga stoljeća rumunjska inteligencija pisala ćirilicom, a rumunjsko je seljačtvo do danas sačuvalo i u svom govoru i u svom životu neizbrisive tragove blage slavenske prosvjete, što priznaju i njemački kritičari, naročito pišući o rumunjskim narodnim pjesmama.

Od ovoga pravila, da mi Slaveni, ako smo vjerni svomu narodnomu karakteru, lako predobivamo za sebe i najvećega protivnika, nema izuzetaka ni u povjesti onih velikih slavenskih ljudi, koji su se mnogo bavili u tudjini. Život velikih slavenskih pisaca (Čeha Komenskoga, Srbina Obradovića, Rusa Žukovskoga, Turgeneva, Gogolja, Poljaka Mickiewicza) i državnikâ (Hrvata Križanića, Petra Velikoga, Koszciuszka, Aleksandra I., Gorčakova), pak slavenskih umjetnika i mnogobrojne slavenske emigracije (ruske i poljske) pun je neoborivih dokaza i ganutljivih primjera, kako se Slaven svagdje znade udomaćiti (ne velim: ugniezditi) vanrednom svojom sposobnošću, kojom si prisvaja tudje običaje i proniče u drugi život, a da ipak svojega ne odbaci i ne prezre. To napokon može iz izkustva potvrditi svatko od nas, tko je u tudjini učio, ili inače dulje boravio.

Isto je tako značajno, da se svim tudjincima medju Slavenima tako svidja, te nema gotovo primjera, da bi koji došljak medju nama čeznuo, a kamo li žalio za svojom domovinom.

Istina, da su nam oba ta svojstva bila samo na štetu do sada gotovo uviek, jer u tudjini, ili pod tudjom prevlašću, lako postajasmo odmetnici, često i ne opažajući toga, a kod kuće obično preoteše tudjinci u nas više maha, nego je i za nas pravo i za njih same koristno.

Slavenstvo u medjunarodnoj utakmici ili realno „zvanje Slavenstva“.

Neki naši susjedi, poimence Niemci, Madžari i Talijani, smatrahu naime, a i danas smatraju našu skromnost u tudjini i našu susretljivost prema tudjincima u našoj domovini najtvrdjim dokazom za našu bezsvjest, dapače i za našu beznačajnost. I držeći nas radi toga sad pukom masom, sad podmitljivim slabićima, usudjuju se još i danas navaljivati na nas takvim oružjem, kojim se već odavna ne bi smjeli boriti kulturni narodi.

Ali što jače i mi sami proničemo u svoju povjest, i što dublje shvatamo svoju pravu zadaću, to nam je jasnije, da ćemo baš tim svojim svojstvima postati historijskom nerazrešivom vezom medju iztokom i zapadom, ili bolje: da ćemo iztok braniti od zapadnjačke eksploatacije, a zapad od iztočnjačke bujice, koja bi se vrlo lako mogla razlijati u Evropu, pa danas sutra u Ameriku iz Kitaja i Indije na gospodarstvenom polju onako, kako se u srednjem vieku razlievala iz srednje i prednje Azije po Evropi i po Africi na bojnim poljanama.

Unutrašnja naša etnografijska snaga stalno nam je jamstvo, da ćemo i relativno i absolutno ostati tako brojni, da nas nikakva sila ne će moći više ni podjarmiti, a kamo li uništiti. Velika naša sposobnost, da sebi asimilujemo tudje osebine, a u isto doba čuvamo svoje, učinit će od nas doskora u ovo doba svjetske centralizacije takav kulturni tip, u kojem će se svestrano razviti i stalne državne uredbe tisućljetnoga Kitaja, i kršćanski idealizam sredovječne Francuzke, i neizcrpiva poduzetnost savremene sjeverne Amerike, i čista ljubav za umjetnost i znanost klasičke grčke, sredovječne Italije i moderne Njemačke. U kratko: Baš zato, što su aristokratske slavenske države propale, te danas mi Slaveni računajući ovamo i Ruse, nismo „politički narodi“, već čisto kulturni organizmi, imademo sve uvjete, da baš pomoću domaće i izvanjske kolonizacije postanemo što skorije sinteza, kulturno ognjište i duševno ogledalo čitavoga čovječanstva.

2. O kolonizacionim sposobnostima Slavena u habsburžkoj monarkiji.

Geografijski i etnografijski položaj Slavena u monarkiji.

Težke naše političke i narodne prilike redovno nam tako pomućuju pogled, te u ovoj monarkiji vidimo na svim stranama samo njemačku i madžarsku premoć i tobožnju svoju nemoć na svim područjima misli i rada. Proučavajući javni život gotovo samo iz novinâ i po novinama i bezbrižnim razgovorima, kao da posvema zaboravljamo na geografijske i etnografijske prilike habsburžke monarkije, u kojoj smo mi Slaveni kao većina u prvom redu dužni i pozvani, da iz nje učinimo naprednu i slobodnu domovinu ravnopravnih naroda. A bez geografije i etnografije ne dade se danas ni u velikim gospodarstvenim pitanjima nikud nikamo, kao ni u pitanjima vojnim i diplomatskim.

Mi doduše svi od prilike znamo i za Alpe, i za Sudete, i za Karpate, i za Kraško gorje, koje prema jugo-iztoku prelazi u posebnu vrst balkanskoga gorja. Znamo u glavnom i za velike ravnice: galičku i moravsko-ugarsko-slavonsku, za visoke ravnine u Češkoj, Sedmogradskoj i u jugo-zapadnoj Hrvatskoj; a napokon i za visoke doline alpinske, a možda i za prijatne obale i dräge istarskoga i dalmatinskoga morskoga žala. Ali na sve to zacielo nikad i ne pomislimo, kad nas zaokupe težke brige za našu narodnu i gospodarstvenu budućnost.

Sjetimo se dakle malko, kako su različni narodi monarkije razdieljeni po tom još različnijem zemljištu.

Prije svega opažamo, da su najplodniju ravnicu, veliki naime dio Potisja i srednjega Podunavlja zauzeli Madžari. No tu odmah vidimo još i to, da najplodniji dio te ravnice, t. j. Bačku i Banat, zauzeše Slaveni (Hrvati, Srbi i Slovaci) i Rumuni, pomiešani s jakim njemačkim naseobinama, te su tu, i u čitavoj južnoj Ugarskoj Madžari samo činovnici, ili sirotni radnici. Madžari dakle nisu gospodari čitavoga Alfölda („Dônje Nizine“), što je po njih tim kobnije, jer se i Dunav i Tisa gotovo okomito spuštāju na hrvatsku Savu i Dravu, te sav promet privode u slavonsku Hrvatsku i od tuda dalje (za sada samo željeznicom, jer Sava i Kupa nisu za plovitbu uredjene) prema Jadranskomu moru u obće, a prema Rieci napose. I druga glavna madžarska trgovačka struja, naime ona, koja ide prema Beču i prema Češkoj, vodi opet kroz slavensko područje, preko Slovačke.

Bez Hrvatske dakle i bez Slovačke, da ne govorim o drugom, Madžari bi se uzprkos svomu Alföldu našli u strašnom gospodarstvenom škripcu, dok jedan pogled na kartu dokazuje, da bi i Hrvatska i Slovačka mogle gospodarstveno vrlo dobro uspjevati i bez madžarskoga Alfölda.

Unutarnja slabost madžarskoga elementa.

No kad Hrvatska kao primorska zemlja ne bi imala otvorena puta u sviet, a Slovačka prirodnih vrata u moravsku „Češku“, Madžarima bi za njihovu budućnost slabo pomogla plodnost Potisja i Podunavlja, pogotovo u tom slučaju, kad bi oni htjeli i dalje da ostanu jedini samovoljni gospodari sveukupnoga javnoga života.

Madžarski naime živalj tako slabo napreduje, dapače i nazaduje, da su se nad tim ozbiljno zabrinuli toliki madžarski etnografi i publiciste, primjerice Bekšić (Beksics), Balogh i Eugen Varga.

E. Varga u najnovijem svom djelu: „Dunkle Punkte oder Vertheidigung der magyarischen Rasse“ prispodablja rezultate narodnoga popisa od godine 1890. i 1900., te dolazi medju inim do ovih vrlo važnih zaključaka: Postotak porodjajâ spao je u posljednjem deset godištu od 44·2 za 1000 stanovnika na 37·4, dapače u nekim krajevima na 24·2. Ali to još nije sve. God. 1890. bile su u Ugarskoj 22 županije, u kojima je postotak poradjajâ bio za deset viši od postotka pomora, a medju tim županijama bilo ih je 13 čisto magjarskih. No prema popisu od god. 1900. nisu onakve županije više 22, nego ih ima samo 15, a od toga ima madžarskih tek šest. Dapače u nekim kalvinskim, t. j. madžarskim obćinama, dolazi na 1000 stanovnika 18·3 porodā, t. j. još manje, nego u Francuzkoj. U jednoj obćini tolnjanske županije rodilo se od god. 1890. do 1900. 388 ljudi, a umrla su 504. U nekojim obćinama morali su zatvoriti škole, jer nije bilo djece za školu . . .

Ako uza sve to Madžari tvrde, da je pošljednji popis dokazao, kako je madžarsko pleme od 38% na početku godina šestdesetih prošloga vieka (vidi: Csoernig: Die Vertheilung der Völkerstämme in der Oesterreichischen Monarchie. Wien 1856.) naraslo na 50% prema ostalim nemadžarskim narodima u Ugarskoj, to je tek kruta samoobmama, koja bi se mogla ljuto osvetiti.

Ima naime neoborivih dokaza, da Madžarâ nema ni danas više od 38% prema ostalim nemadžarskim narodima u Ugarskoj. Taj je dokaz vrlo rječito naveo bečki „Parlamentär“ od 26. svibnja 1902. u ovim brojevima: Današnje stajaće vojske u našoj monarkiji ima 830.000. Od toga ima nas Slavena 430.000, Niemaca 227.000, Rumunja 48.000, Talijana 14.000, a Madžara 127.000, t. j. jedva 15%, i kad se taj broj razvrsta na Ugarsku s Hrvatskom, vidi se, da Madžara ima prema drugim narodima „iztočne državne polovice“ jedva 38%. To znači i dokazuje, da se broj Madžara od god. 1851. nije za pravo ni povećao. Te godine bilo je Madžara po Csoernigu 4,866.000, dok je ciela habsburžka monarkija (s Mletačkom i Lombardijom) imala 36,390.000 stanovnika.

Ne može se dakle po tom ni malo sumnjati, da Madžari, koji su s gospodarstvenoga stanovišta danas najveći sebičnjaci, a s narodnoga najbezobzirniji šoviniste, nemaju trajnoga uporišta za sebične svoje ciljeve u etničkoj svojoj snazi uza svu plodnost zemljišta, na kojem živu.

Položaj i snaga „podunavskih Niemaca“.

Niemci su na prvi mah i brojniji i plodniji od Madžarâ. Ali je zato njihov zemljopisni položaj kud i kamo nepovoljniji.

U najbogatijem kraju živu Niemci ugarski, kojih s erdeljskim Sasima ima po madžarskom računu oko 2 milijuna, a po njemačkom za milijun više. Ali ti su Niemci vanredno raztepeni i do najnovijega vremena nisu imali nikakove političke sviesti, a i narodnost su svoju dosta lako gubili, a gube ju i danas i medju Slavenima, i medju Madžarima. Osim toga ti Niemci vrlo mnogo koristiše i Madžarima i Slavenima s gospodarstvenoga gledišta, jer su za jedne i druge živa gospodarska škola, tako da su danas mnogi Srbi u južnoj Ugarskoj (kako sam se medju Suboticom i Novim Sadom na svoje oči uvjerio) uzorniji gospodari od Niemaca. Slična radostna pojava opaža se medju našim svietom u slavonskoj Hrvatskoj.

Glavna skupina Niemaca živi, kako je poznato, u tako zvanim njemačkim alpinskim nasljednim zemljama. Te su zemlje po svom zemljopisnom sastavu Švicarska, ali bez švicarskih jezera i bez švicarske slobode. Zato je tu alpinski kantonalni duh dubokih nepristupnih dolina donio više nepovoljnih, nego povoljnih posljedica, te su ovi alpinski Niemci kao gospodari nepoduzetni, kulturno (osobito intelektualno) nerazviti, a ni kao rasa nisu jaki.

Tomu alpinskomu području otvara se sviet jedino toliko, koliko spada u gornje naše Podunavlje, te se sav život tih zemalja usredotočuje naročito u Štajerskoj i u Donjoj Austriji, a posebice i Gradcu i u Beču.

Ali i Štajerska i Dônja Austrija imadu u jednu ruku sve to jaču slavensku manjinu, koja prodire polagano, ali stalno i u Beč i u Gradac, jačajući se neprestance iz slavenske većine u monarkiji; a u drugu ruku te obadvie „nasljedne pokrajine“ upućene su ili na Primorje, ili na Podunavlje, koje nije ni etnografijski, ni gospodarstveno, ni politički u vlasti njemačkoj.

Još ostaje treća njemačka skupina: Niemci u zemljama češkim. Tih ima nešto više od Niemaca alpinskih.[1] Gospodarski su jači od jednih i od drugih, ali intelektualno i kulturno samo su toliko od njih napredniji, koliko su im pristupnije stečevine tehničke moderne kulture.[2] Inače se nimalo ne odlikuju jakim književnim, ili umjetničkim stvaranjem, a po gotovo nema u njih nikakve harmonije izmedju dužnostî, koje imaju prema češkoj većini svoje češke domovine, i izmedju pravâ, koja im kao Niemcima bezuvjetno pripadaju. To su naime jedini Niemci u habsburžkoj monarkiji, koji ne priznavaju nikakvih dužnosti ni prema sveukupnoj monarkiji, ni prema svojoj domovini, i to najmanje na polju narodno-gospodarstvenom, na kojem su danas vrlo jaki, pa misle, da će tu njihova prevlast do vieka potrajati.

---

[1] Prema resultatima pučkoga popisa od god. 1900. bilo je u Češkoj Niemaca (ili točnije: žiteljâ, koji prijaviše, da im je razgovorni jezik njemački) u svem 2,325.416 (od toga 40.521 Izraelićanin, 44.253 evangelika i 19 pravoslavnih), a 3,928.548 Čehâ (od toga 50.080 Izraelićana, 81.490 evangelika i 63 pravoslavna).

U Moravskoj bila su prema istom popisu 664.344 Niemca (od toga 34.261 Izraelićanin) i 1,736.375 Čehâ (od toga samo 6.792 Izraelićana).

U Slezkoj je bilo 296.338 Niemaca (od toga 9.681 Izraelićanin, dok se za češki razgovorni jezik prijaviše samo 263), a 146.253 Čeha. U svim zemljama češke krune bilo je Niemaca 3,296.748 prema 5,801.985 Čehâ.

[2] Niemci, kako se zna, vrlo vole govoriti o svom kulturnom prvenstvu, a naročito češki Niemci upravo poplaviše njemačku štampu i književnost tvrdnjama, da stoje kulturno kud i kamo više nad svojim češkim zemljacima. Medju tim treći svezak 63. knjige „Resultata pučkoga popisa od 31. prosinca

Dok su alpinski i ugarski Niemci ne samo „politički korektni“, (prvi su dobri „Austrijanci“, a drugi dobri „Ugri“), nego su jedni i drugi redovno vrlo družtveni i sposobni barem za gospodarsku kooperaciju i s nama Slavenima i s Romanima (s Talijanima i s Rumunima) i s Madžarima, dotle Niemci u Češkoj ne će ni da

---

1900.“, što ga je izdala c. k. centralna statistička komisija, donosi i ove zanimive podatke: Na 100 stanovnika došlo je god. 1900. analfabeta:

U dobi	kod Niemaca	kod Čeha
od 6—7 godina	34·25 %	23·60 %
„ 8—10 „	5·15 %	2·50 %
„ 11—20 „	2·44 %	0·91 %
„ 21—30 „	3·00 %	1·41 %
„ 31—50 „	5·63 %	3·46 %
„ 51 dalje	11·00 %	7·42 %

U prosjeku imade čeških analfabeta samo 4·26 %, a njemačkih 6·83 %. U svim kraljevinama i zemljama zastupanim na carevinskom vieću prosječni postotak analfabeta jest 23·85, te prema tome Česi stoje nad obćim prosjekom za 19·59. Najviše nepismenih ljudi imade medju Rusinima (75·79 %), pak medju Srbima i Hrvatima (74·14) i medju Rumunjima (71·61 %).

Pismenost kod Čeha dobiva još veću važnost prema pismenosti njemačkoj, kad se prosudi, da na 1000 nepismenih Niemaca dolazi 1331 nepismena žena, dok kod Čehâ na 1000 analfabeta mužkaraca dolazi 1591 nepismena žena, iz čega je očito, da je kod Niemaca daleko veći broj nepismenih mužkaraca, nego kod Čehâ.

Pripadom pripominjemo, da se Česi moraju boriti i za svaku pučku školu, gdjegod su pomiešani s Niemcima, a pogotovo imadu savladati nebrojene zapreke u Slezkoj i u Donjoj Austriji. (Tako u Slezkoj, koja nesumnjivo spada k zemljama češke krune, i u kojoj je i službena statistika nabrojila 146.253 Čeha, samo su tri u istinu češke škole [u Opavi, u Frydku, a od nedavna i u Rychvaldu kraj Bohumína]; a sve ostale pod značajnim napisom „Volksschule“ šire i medju češkom djecom njemački duh.) I uza sve to oni su na prvome mjestu i s gledišta pismenosti, a prema tomu i sa stanovišta kulture, ako se pismenost uzme za glavno kulturno obilježje, kako to Niemci tvrde svi u jedan mah.

čuju o ravnopravnosti i zajednici s nama Slavenima, pa bilo to na kojem drago polju. No videći, kako je u samoj Češkoj njihov geografijski položaj vrlo nepovoljan, razumije svatko, tko misli na daleku budućnost, a ne tek na časovite strategijske prednosti, zašto su se češki Niemci svom snagom oborili posebice na Slezku i Moravsku, da si tu učvrste i kulturnu i gospodarstvenu premoć, te tako slobodno razmahnu jedno krilo prema Pruskoj, a drugo prema Podunavlju. S istoga razloga izumješe češki Niemci i svoje „zatvoreno područje“ („uzavřené území“, „geschlossenes Gebiet“), koje najbezobzirnije brane u sjevernoj Češkoj samo zato, da mogu lakše izticati kulturnu i gospodarstvenu suvislost toga diela Češke s njemačkim carstvom („rajhom“).

Ali baš to nezdravo i neprirodno naprezanje čeških Niemaca slabi njih više, nego nas Slavene. U današnjim političkim prilikama to se ne opaža, ali čim se te promjene i ustale, — a do toga će svakako doći — ukazat će se strašne posljedice toga njemačkoga bezplodnoga rada, koji je naperen proti neumoljivim ekonomijskim i etnografijskim zakonima.

Talijani su u habsburžkoj monarkiji svojim brojem razmjerno tako neznatni, a svojim trgovačkim i gospodarskim sposobnostima tako zaostali, da u samom Trstu uzmiču već pred Niemcima, te se njima na ovome mjestu ne treba obširnije baviti. Tek ću spomenuti, da su na Rieci prvi trgovci Hrvati, i da ni zapadna Istra nema jakoga poljodjelskoga talijanskoga pučanstva, te Talijani u monarkiji, izuzevši južni Tirol, ne bi narodno ni gospodarstveno gotovo ništa vriedili, kad ne bi imali u rukama državnih i pokrajinskih financijalnih sredstava i političke moći.

O Rumunima govorit ću obširnije u drugom odsjeku, pak zato prelazim konačno na Slavene.

Tri slavenska područja u habsburžkoj monarkiji.

Mi smo Slaveni s malim izuzetcima nekih slovenskih i slovačkih krajeva u najpovoljnijim geografijskim prilikama za svestrani umni i tjelesni razvoj. Niti smo raztepeni po gorama poput njemačkih gorštaka, niti smo u bogatoj ravnini izvrgnuti bilo lakoj demoralizaciji obilja, bilo još lakšim navalama neprijaznih susjeda. Gorama smo dosta blizu za junačku obranu, a i ravnice imamo dosta za udoban život, dakako uz neumoran i napredan rad.

Češko etnografijsko područje upravo je klasičkim tipom te „zlatne sredine", pak je zato Češka (mislim pod tim Moravsku i Šlezku) i postala pravim slavenskim narodnim sjemeništem u toj monarkiji.

Iz toga sjemeništa presadjuje se već na stotine tisuća zdravih stabalaca na jug, osobito u Dônju Austriju i u Beč, pak u Hrvatsku medju Savom i Dravom od Zagreba do Zemuna.

Još se do sada ne zna pravo, koliko ima Čehâ u Beču, ali su u tom svakako značajna dva fakta: prema popisu god. 1900. bilo je u Beču 102.276 Čehâ s češkim razgovornim jezikom, a preko 400.000 nabrojeno ih je sa zavičajnim pravom u češkim obćinama. U Hrvatskoj ima Čehâ sa Slovacima 2·9% od 2,400.000 stanovnika, te već ima čitav niz obćinâ, u kojima su Česi u većini.

Važnost je češkoga življa na Dunavu u obće, a u Beču napose, očita. Isto su tako Česi važni i u Hrvatskoj, jer tu do sada vrlo dobro paralizuju upliv kolonizacije njemačke i madžarske.

Slovaci nisu u tako povoljnim geografijskim prilikama kao Česi, jer malo odviše zalaze u Tatre, gdje su često baš prava sirotinja. No ipak je Slovačka za domaću kolonizaciju kao stvorena, jedno za to, što su Slovaci etnografijski još uviek jaki, a drugo, što sve slovačke rieke, poimence one četiri (Vag, Nitra, Hron i Ipola), koje vidimo na ugarskom grbu stare moravske države, teku na jug u Dunav i u Tisu, pa se je za njima i Slovacima širiti sve niže k Podunavlju i Potisju. Oni se u istinu i šire, posebice u požunskoj županiji, a tvore već i jake naseobine u srednjoj i u južnoj Ugarskoj.

Ovo širenje Čehâ i Slovakâ k Dunavu to je važnije, što od Beča i Požuna u najkraćem pravcu k ušću Mure u Dravu postoji čitav most hrvatskih naseobina, koje se na štajerskoj granici opiru o suvislu etnografijsku masu štajerskih Slovenaca. Službeni statistički podatci o tim naseobinama vrlo su nepouzdani i nestalni, a osobito je nevjerojatno, da bi se tih Hrvata za posljednjih 50 godina bilo poniemčilo, ili pomadžarilo više od polovice. God. 1851. bilo ih je naime 142.000, a sada da ih ima oko 60.000. No bilo kako mu drago s brojem tih hrvatskih naseljenika, koji su prema Medjumurju urodjenici, a prema Beču i Požunu slavonski i bosanski doseljenici, troje je o njima utvrdjeno: da redovno znadu madžarski i njemački, ali ipak ne zaboravljaju hrvatski, nego dapače dobro govore vrlo liepom ikavštinom; da su vrlo dobri gospodari i prema tomu dosta imućni, dapače i bogati ljudi; da se medju slavenskim javnim radnicima u habsburžkoj monarkiji nije na njih dosada nitko ni osvrnuo, premda je to najkraći i najjači etnografijski most od iztočnoga i zapadnoga Slavenstva k južnomu, i premda je to ujedno najkraći put od Beča k Jadranskomu moru. Tek ovdje ondje pojavi se u novinama po koja bilježka, u kojoj se uvjerava, da tih Hrvata imade oko 200.000, ali umjesto da se to dokaže, iznose se samo historijski podatci o njihovu doseljivanju, ili jezikoslovne i narodopisne bilježke.

Drugi je etnografijski most medju zapadnim i južnim Slavenima od Pešte do Novoga Sada, gdje su osobito jake hrvatske naseobine tako zvanih „bunjevaca“, kojih u samoj Subotici (Szabatka) i u Baji ima oko 70.000.

Treći most od ušća Dunava k ruskoj medji spomenut ću kasnije.

Hrvati dakle pokazaše veliku žilavost održavši se u spomenutim krajevima uza sve to, što su iste vjere s inorodnim Niemcima i Madžarima, te ih i njemačko i madžarsko svećenstvo, osobito mladje, nimalo ne štedi.[1]

Na tu žilavost treba upozoriti osobito sada, gdje Hrvati i Slovenci sve to jače okružuju Trst, Pulu i Rieku, tvoreći u istarskom trokutu veliku većinu, u Trstu i Puli jaku manjinu, a na Rieci samoj opet jaku većinu.

Jednaka vjera s Talijanima mnogo je pomogla, da se hrvatski i slovenski seljački sviet lakše odnarodjivao, a stoljetna mletačka vladavina bila je tako potisnula slavensko pučanstvo iz gradova u sela, da se do nedavna činilo i za samu Dalmaciju, da je to čisto talijanska zemlja. Danas je, hvala Bogu, već posvema jasno, da u Dalmaciji ima 450.000 Hrvatâ, 70.000 Srbâ i samo 7.000 Talijanâ, ili potalijančenikâ.

I tako na jugu ove monarkije od Mure i Dunava do Istre i Boke kotorske imademo neprekinuto slavensko etnografijsko područje.

Na tom je području više kilometara duga i 1—2 km široka luka, glasoviti Portus Salonitanus, u kojoj se smjestio grad Spljet svojim položajem iza prokopa suezkoga kanala uz Marseille, Brindisi i Odesu najvažnija luka na Sredozemnome moru.[1] Na tom je Primorju i pitoma iztočna istarska obala s Kvarnerskim zaljevom, gdje je glasovita prirodna bakarska luka, s kojom se, kažu, dade jedva prispodobiti prirodna luka u Havani na Kubi. Tu je napokon i prevažni Trst i znamenita Pula.

---

[1] Našu narodnu žilavost i medju najkulturnijim susjedima dokazuje i povjest naših naseobina u južnoj Italiji. (Gl. o njima studiju dra. J. Smodlake u „Hrv. Misli“ 1904. br. 12.)

I tako smo mi Slaveni gospodari čitavoga Primorja ove monarkije, i to ne gospodari časoviti, kakvi su u ovaj čas Niemci, Madžari i Talijani, nego historijski, geografijski i etnografijski, jer u tom je Primorju čitava tri stoljeća cvala stara pomorska hrvatska država, kašnje sve do Napoleona glasovita trgovačka republika dubrovačka, a napokon sve do naših dana trgovačka mornarica hrvatska; jer su za tim Primorjem čisto slavenske zemlje i jer je u tim zemljama, s malim izuzetcima u Slavonskoj Hrvatskoj, pučanstvo fizički još vrlo jako, a umno je svuda vanredno razvijeno. To Primorje nije blatno ni maglovito, pa ni ledom zatvoreno poput njemačkih luka na Baltijskom moru, te je zato i razumljivo, što bi Niemci rado iz Trsta stvorili drugi svoj Hamburg.

No srećom južno slavensko područje nije u slovenskim Alpama tako nepristupno i razkidano, kao alpinsko područje njemačko; u istarskom i dalmatinskom kršu pučanstvo je vrlo siromašno, ali će zato za ikoliko normalnih prilika more obilno nadoknaditi neplodnost kopna. U ostalom veći dio Hrvatske, znatan dio Kranjske, pa slovenska južna Štajerska tako je plodna i za svaku vrst gospodarske kulture zgodna, da se naprednim gospodarstvom mogu postići najsjajniji uspjesi. Tu još treba spomenuti, da u hrvatskom Zagorju, pak u županiji požežkoj ima prema najnovijim iztraživanjima prebogatih naslaga ugljena, dok u županiji ličko-krbavskoj, u bivšoj gornjoj Krajini, odkriše bogatu željeznu rudu. To su u ostalom tek prvi znaci onoga nesumnjivoga bogatstva, koje će savjestno i poduzetno iztraživanje odkriti po svoj našoj domovini i učiniti ju time daleko snažnijom za svaki râd i napredak.

---

[1] Danas pristaju brodovi u drugoj (maloj) spljetskoj luci, jer Portus Salonitanus nije već od više stoljeća uredjen. Sada se ozbiljno snuje, da se u njem uredi velika ratna luka, osobito od kada je ratno austrijsko brodovlje nedavno (ljeti 1904.) moglo tu pristati, kao da su već gotove bog zna kakove radnje. — Veliku spljetsku luku zatvaraju sa sjevero-zapada visoka brda — pod kojima su pitoma „Kaštela“; s jugo-zapada otok Čiovo, a s juga brdo Mrljan (Merljan, Marijan), koje štiti Spljet sa sjevera, a ima neprispodobiv strategijski položaj nad zaljevom „Portus Salonitanus“. Danas je Mrljan opet vrlo liepo zašumljen.

*

Treće veliko slavensko područje jest Galicija. I ta se danas računa poput Hrvatske u najsiromašnije zemlje monarkije. Ali tomu nije kriva ni prividna neplodnost zemlje, ni tobožnja lienost i nesposobnost naroda, nego drugi uzroci, kojih se na ovome mjestu nije zgodno ni dodirnuti. Ovdje treba iztaći i osobito naglasiti samo to, da je i Galicija poput Češke pravo slavensko sjemenište za populaciju habsb. monarkije, prema kojoj se prirodno otvara na granici slezkoj, i da će jednom, prije ili kašnje, slavenska Galicija znatno doprinieti tomu, da mi Slaveni u Podunavlju i na evropskom iztoku dodjemo do opravdanoga svoga položaja. Ne smijemo naime nikada zaboraviti, da Galicija prelazi u onaj dio dônjega Podunavlja, gdje su glavnim riekama Seret i Prut.

I tako smo u habsburžkoj monarkiji mi Slaveni po svom broju i po svom položaju i po jakom etnografijskom oslonu, što ga imamo i na iztoku i na jugozapadu (u Poljacima, u Srbima i u Bugarima), pozvani, da tu cielu monarkiju izpunimo svagdje, gdjegod je do sada riedko pučanstvo s kojih mu drago uzroka.

Sam taj fakat, da su se Česi, galički Poljaci i Rusi, pak Slovaci, Slovenci, Hrvati i Srbi uzdržali gotovo na čitavom svom historijskom području uzprkos užasnih sredovječnih i novovjekih ratova, koji baš njihove zemlje najjače opustošiše, i uzprkos svojoj političkoj zavisnosti i do nedavna posvemašnjoj kulturnoj i socijalnoj otudjenosti svoje inteligencije, baš to nepobitno dokazuje, kako smo mi Slaveni entnografijski žilavi i jaki, t. j. da smo u istinu pravi narodni organizam. I zato je stalno, da proti našoj volji i proti našemu odporu ne može dugo potrajati današnja gospodarska prevlast njemačkih naših gorštaka i razmjerno neznatnoga broja pravih Madžara u srednjoj Ugarskoj. Da je tomu u istinu tako, uvjerit ćemo se, kad dobro pogledamo na današnje prilike Slavena u monarkiji, na čitavo Podunavlje, na glavna središta srednje-evropskoga gospodarskoga života, na svjetsko znamenovanje Slavenstva u Podunavlju i na daleku perspektivu buduće slavenske kolonizatorne politike.

Nezgodno je dakako, što se pri studiju svih tih pitanja ne možemo posvema pouzdati u današnje službene statističke podatke. Ali naša je etnografijska, geografijska i socijalno-kulturna premoć tako očita, da ćemo i na temelju najobćenitijih fakata moći razviti misli i načela, kojima će se prije ili poslie morati zadahnuti sav naš javni rad, a osobito sve naše narodno-gospodarsko nastojanje, da ne budemo i u buduće u gospodarskoj službi i u socijalnoj podredjenosti Niemcima, Madžarima i Talijanima, koji imadu nad nama jedino tu prednost, što se u čitavom svom javnom radu do sada držahu i drže „načela“, da se i kršćanski evropski narodi diele na više i niže, na gospodujuće i robske, i da mi Slaveni već po svom imenu spadamo medju ove posljednje.

Bosna i Hercegovina ne spadaju pravno u državno područje ove monarkije, ali to je ipak očito, da će te zauzete pokrajine vazda ostati pod jakim njezinim utjecajem kulturnim i gospodarskim i da će od onoga časa, kad mi Slaveni kao većina u cieloj monarkiji shvatimo svoje kulturno i gospodarsko poslanje, vanredno dobro poslužiti slavenskim gospodarskim težnjama u obće, a domaćoj slavenskoj kolonizaciji napose.

Kad uzmemo na um, da je Bosna i Hercegovina baš tako velika kao Češka u užem smislu, pa da ipak u njoj živi, ili bolje životari, danas četiri puta manje naroda ($1^1/_2$ milijuna prema više od šest milijuna), pa kad prosudimo, da su te zemlje u jednu ruku prirodno zaledje hrvatskomu Spljetu, a u drugu ruku da od prirode spadaju hrvatskomu savskomu području, a naročito onoj jakoj trgovinskoj struji, koja ne samo iz Bosne, nego i iz južne Ugarske i Srbije, i dapače iz Bugarske i Rumunjske teče preko Siska i Karlovca na Rieku, ili preko Zagreba i Zidanoga Mosta na Trst, onda ćemo se tomu poradovati, što će te bogate zemlje bez obzira na to, kako će se riešiti njihov medjunarodni položaj, vanredno ojačiti našu gospodarsku snagu, jer proširuju vrlo znatno etnografijsko i gospodarsko naše područje.

* * *

II.

Domaća kolonizacija neruskih Slavena.

1. Značenje brojne i kulturne premoći Slavena u Podunavlju.

Podunavlje kao historijski i kulturno-gospodarski pojam.

Ponajprije treba naglasiti, da je kulturno i gospodarsko područje Podunavlja mnogo prostranije od porječja samoga Dunava. U to kulturno i gospodarsko Podunavlje spadaju i sve češke zemlje, premda se Češka u užem smislu rieči i Šlezka naklanjaju k području stare slavensko-baltijske, danas njemačko-pruske nizine.

U toj je stvari odlučna najnovija češka kulturna i gospodarska povjest, povjest češkoga preporoda od konca XVIII. stolj. do danas. Svaka stranica te povjesti glasno svjedoči i neoborivo dokazuje, da Česi kao narod, a Češka kao država neodoljivom silom teže k Dunavu, k Balkanu i iztoku.

Moravska Češka k tomu još i zemljopisno većim je dielom u porječju Dunava, a kulturno i gospodarski prirodno je zaledje Beču, te se u Beču nikako ne će moći održati ni njemačka prevlast, a kamo li izključivo njemačko gospodstvo, čim se moravski Česi domognu svih svojih prava i čim se naročito gospodarski ojačaju i organizuju. U Dônjoj naime Austriji ima već danas od prilike toliko Čehâ, koliko Niemaca u Moravskoj, ali Niemaca ni u Dônjoj ni u Gornjoj Austriji, ni u svim alpinskim zemljama, koje najjače teže k Podunavlju, nema ni iz daleka toliko, koliko svih Čeha.

Beč će prije, ili poslie biti neutralizovan, a ni Gradac ni Linac ne mogu se ni iz daleka ni gospodarski, ni kulturno mjeriti s Pragom.

Zlatni Prag — ključ Podunavlju.

U Pragu su prema tomu ključevi za čitavo Podunavlje; a ti su ključevi danas u sigurnim i svjestnim slavenskim rukama.

Malo ima krajeva u čitavoj habsburžkoj monarkiji od Kufsteina do Željeznih Vrata, od Krakova do Spljeta, u kojima se ne bih bio sam glavom uvjerio, kakvu čarobnu moć ima ime Zlâtnoga Praga za Slavene monarkije, pa i za same neslavenske narode.

U sjevernoj Dalmaciji i u jugozapadnoj Hrvatskoj našao sam ljudi, koji su slabo znali za Zagreb, koji su jedva čuli za Beč i Peštu, no silno su na njih djelovala dva imena: Zlatni Prag i Carigrad. Razumije se, da tu nije djelovalo razumievanje znamenitosti tih gradova, nego u jednu ruku sam naziv („zlatni“, „carev“ grad), a u drugu ruku historijski čar tih gradova. U Carigradu se kroz stoljeća odlučivalo o sudbini ciele srednje i iztočne Evrope, a i Zlatni Prag je jedan od najstarijih i najznamenitijih evropskih gradova, a za Čehe, osobito pak za Slovake, postao je na početku novoga vieka po češkom prievodu biblije sjemeništem slavenske rieči i prosvjete za najšire slojeve naroda. No tko pravilno shvaća nedogledno znamenovanje savremenih kulturnih i gospodarskih središta; tko zna, da su u naše doba ta središta od prilike tako važna, kako su u srednjem vieku bile dinastije; i tko se na Visli i na Dnjestru, na Tisi i Savi, na Soči i Neretvi, uzduž čitavoga srednjega Dunava i uzduž čitave iztočne obale Jadranskoga mora uvjerio, kakav čar imade i sama rieč „Zlatni Prag“ na čitavo slavensko područje u monarkiji, taj će — držeći na umu, da svaki čar ima svoju tvornu i privlačivu snagu — rado i lako priznati, da slavenska, gospodarska i kulturna direktiva iz Praga može okupiti i organizovati sve Slavene u monarkiji, čim će se ujedno riešiti sudbina južnih Slavena izvan monarkije, a i čitavoga evropskoga iztoka i susjedne male Azije.

Ako u medjunarodnim i političkim pitanjima, i to samo s formalnoga gledišta, odlučuju danas diplomate u Beču i u Carigradu, o kulturnoj i gospodarskoj sudbini srednje i iztočne Evrope odlučuje se i odlučit će se u Češkoj i u Pragu.

Ali ja ću reći još i više: O toj sudbini Češka i Prag već odlučiše, i to u prilog Slavenstvu.

Kad će budući kulturni historičar i kakav veliki narodni slavenski gospodar pisati povjest kulturnoga i gospodarskoga oslobodjenja Slavena izvan Rusije, zacielo će ponajprije iztaknuti, da su u velikoj borbi za to oslobodjenje pretegnuli Česi, koji su uzprkos tisućgodišnjih formalnih diplomatsko-političkih veza sa „svetim rimskim carstvom njemačkoga naroda“, slobodnom voljom i svom snagom pregnuli, da ne idu dušom i srdcem za vodom najveće svoje rieke, nego za unutrašnjom povješću čitave svoje domovine, za etnografijskom strujom svoje domaće kolonizacije i za sjajnim idealom svoga narodnoga preporoda.

Bila je i u češkoj unutarnjoj povjesti jedna kratka doba, kad su Česi, ili bolje: češki kralj Přemysl Otokar II., htjeli češki život uputiti k hladnomu sjeveru i k (Baltijskomu) moru. To je bilo u ono doba, kad je spomenuti češki kralj poslie vojne protiv pruskih Litavaca osnovao grad Kraljevac (god. 1255.) i nekako u ime „njemačke kršćanske prosvjete“ potisnuo „nenjemačke barbare“ te tim pomogao zapravo njemačkomu življu toliko, da mi to još i danas težko osjećamo.

Ali je isti taj kralj svom snagom težio i k toplomu Sinjemu slavenskomu moru, pa bi ga bio i dosegao, da Vladislav IV. nije god. 1278. kao kralj ugarski stao na njemačku stranu protiv Čehâ, kako je Přemysl Otokar II. malo prije bio na njemačkoj strani protiv Litavaca.

I danas madžarski državnici misle, da su kulturni i gospodarski interesi Ugarske oprečni slavenskim interesima u obće, a češkima napose; ali zato je već više od jednoga stoljeća u Pragu prevladala slavenska ideja, koja ne će da služi ni Hamburgu, a kamo li Berlinu.

S češkom unutrašnjom povješću posvema se slaže moderna češka domaća kolonizacija, koja sva ide, kako već spomenuh, u Donju Austriju i u Hrvatsku. A s tim jednim i drugim smjerom podudaraju se težnje najdalekovidnijih čeških preporoditelja, koji su svi sudbinu češkoga naroda i češke države nerazdjelivo spajali s Podunavljem, koje su oni vazda nazivali političkim imenom: „Austrija“. I zato krilata rieč velikoga Palackoga: „Da nije Austrije, mi bismo ju morali stvoriti“ ima u narodno-gospodarskom jeziku ovako glasiti: Kad bi češki narod i češka država bila danas posvema samostalna, imala bi svom snagom nastojati, da stupi u carinski savez s podunavskim državama i u što tjesniju kulturnu zajednicu s južnim Slavenima, a sa Slovacima da stvori pravo narodno jedinstvo.

Hrvatsko Primorje. — Ostali dielovi „kulturnoga Podunavlja“.

Uz slobodnu volju i vanrednu razvitu sviest češkoga naroda odlučila je sudbinom Podunavlja još osobito slobodna volja i sviest primorskih Hrvata od Kvarnerskoga zaljeva do Boke Kotorske.

Kako je dobro poznato, ni hrvatsko Primorje, a još više ni dalmatinska Hrvatska ne spada geografijski k podunavskomu području. Pa to je i bio jedan uzrok, s kojega je iztočna obala Jadranskoga mora imala tako često drugu sudbinu od svoga gospodarskoga zaledja. I samo onda, kad su se stari Iliri bili prema Rimu počeli osjećati jednom cjelinom, spojila se negdašnja Dalmacija s negdašnjom Panonijom u jednoj težnji za narodnim oslobodjenjem, te su Iliri samo u to doba Rimom tako potresli, da bi se za malo bio i srušio. Isto je tako i Hrvate najprije pritisak franački, kasnije vjerolomnost nekojih ugarskih kraljeva, a napokon sila turska bila po više puta složila na zajedničku obranu. U naše je doba k izvanjskim pobudama pridošla unutrašnja narodna sviest i velika gospodarska uvidjavnost posavskih i primorskih Hrvata, koji ni o čem nisu tako uvjereni, kao o nerazdjelivosti gospodarskih interesa dalmatinske i posavske Hrvatske. Ta Spljet i Dalmacija u obće i ne može se drugačije svezati s ostalom monarkijom, van preko današnje posavske Hrvatske, a istom poslie okupacije Bosne i preko zauzetih pokrajina.[1]

I tako je Dalmacija i gospodarstveno i kulturno, a ne samo državo-pravno, sastavni dio Hrvatske, a tim i čitavoga Podunavlja.

O Bosni i Hercegovini već je bilo govora, a sad još treba iztaknuti, da Macedonija i južna Bugarska s narodno-kulturnih razloga spadaju k Podunavlju baš tako, kao i Srbija i sjeverna Bugarska.

Konačno se ne smije zaboraviti, da i galički i bukovinski Slaveni djelomice i zemljopisno, a svakako narodno, kulturno, gospodarstveno i politički spadaju u podunavsko područje.

Za Niemce već spomenuh, da su samo alpinski i ugarski Niemci i po svojim idejama i po svojim kulturnim i gospodarskim težnjama u Podunavlju, dok češki Niemci misle, dakako posvema krivo, da bi gospodarski i kulturni njihovi interesi bili mnogo sigurniji u njemačko-pruskoj nizini.

---

[1] U Beču dakako ne htjedoše toga priznati, pa se u svoje vrieme, kažu, ozbiljno pomišljalo dapače i na to, da se monarkija spoji s Dalmacijom po „austrijskom zemljištu“, naime preko kvarnerskih otoka i Istre. (Hrvatsko Primorje, s kojim se i u toj kombinaciji moralo računati, smatraju u bečkim gospodarskim krugovima više ugarskim i prema tomu manje pogibeljnim od „pravoga“ hrvatskoga zemljišta.)

Madžari, a naravski i **Rumuni**, spadaju svi bez izuzetka gospodarstveno i kulturno i politički u čiste Podunavce.

Podunavlje u svezi s „razmedjicom svieta“.

Uzporedimo sada broj i kulturu slavenskoga življa u tom gospodarsko-kulturnom Podunavlju sa življem neslavenskim: Slavena imade po broju gotovo dva puta toliko, koliko neslavenskih naroda. Slavena ima naime do 35 milijuna (a svakako preko 30), dok alpinskih i ugarskih Niemaca, Madžara i Rumuna (ne računajući Židova, koji su poseban kulturno-gospodarski faktor) ima jedva jedvice 20 milijuna.

Ali Slaveni nisu u Podunavlju samo brojno premoćniji, nego tu u širokim slojevima družtva svuda prevladava i slavenska kultura: slavensko shvaćanje života, slavenski jezici i slavenski običaji. Fizička tiranija turska i politička premoć „svetoga rimskoga carstva njemačkoga naroda“, kojemu je toliko puta poslužila svim svojim ugledom i papinska politika, pritiskivaše tu golemu većinu do nedavna tako silno, da se ona istom za naših dana počela i gospodarski pridizati i postajati bar donekle svjestnom opravdanih svojih potreba i težnja u tom najvažnijem dielu Evrope, a možda i cieloga svieta. O tom se naime ne može ni malo sumnjati, da je sa sudbinom Podunavlja vezana i budućnost razmedjice triju svietova: Evrope, Azije i Afrike. Ako u Podunavlju bude još dugo neki kaos, nesredjenost javnih prilika i nesigurnost u samom privatnom imetku i životu, koji ne može biti normalan bez blagostanja i bez zdrave kulture, onda će i Mala Azija i Egipat biti samo vječnim razbojištem oprečnih prohtjeva, nepresušivim izvorom medjunarodnih sukoba i pravim sjemeništem slabih karaktera i iznakažene kulture, kako je to bilo u svim dosadašnjim viekovima. Naročito će gospodarsko-socijalni odnošaji ostati i nadalje u tim krajevima na prvi mah nepojmljivom mješavinom tiranije i anarhije, apatije i fanatizma, bajoslovne razsipnosti i pustinjačkoga asketizma, željezne uztrajnosti i radinosti i očajničke klonulosti i dangube.

No perspektiva se sasvim mienja već za najbližu budućnost, ako slavenska većina počne sustavno i odlučno djelovati u pravcu, koji ću kasnije pobliže označiti.

Slaveni prema Niemcima, Madžarima i Rumunima.

Ali još se treba zaustaviti na kulturno-gospodarskom odnošaju slavenske većine prema neslavenskoj manjini, prije nego zadjem u neke potankosti velikoga našega kolonizacionoga problema.

Prije svega treba radostno iztaknuti, da smo mi Slaveni u istinu zahvalni učenici Niemcima, koliko su k nama prenosili i sada još prenose neke tekovine zapadno-evropske, romanske kulture. Mi danas dakako već vidimo i znamo, da su naši njemački učitelji bili i ostali prilično naduti pedanti, baš zato, jer nisu bili, a nisu ni sada originalni. Ali uza sve to naš je moralni odnošaj prema njima vrlo zdrav i normalan: nit ih ne mrzimo, niti ih ne preziremo, niti ih se bojimo. To je za uspjeh čitave naše buduće akcije osobito važno. Ne smijemo naime nikada zaboraviti, da je romanski zapad, a osobito Francuzka, do sada prava kolievka i velikih izuma, i velikih znanstvenih odkrića, i genijalnih pojedinaca, koji umom svojim, a često i svojim srdcem zagrliše čitavo čovječanstvo. Za tom je Francuzkom praktična Englezka i još praktičnija Amerika, obadvie jakim gospodarskim, a donekle i kulturnim vezama spojene s Niemcima. A sad prosudimo: Medju tim romanskim i anglosaskim vanredno naprednim kulturnim svietom i medju nama živu svuda Niemci, izuzevši neznatnu dodirnu plohu s Taljanima, koji su u svojoj kulturi vrlo jednostrani, jer su od toga romanskoga i anglosaskoga svieta još jače odieljeni nego mi. I zato naše težnje za gospodarskim i kulturnim oslobodjenjem ne smiju nikada prieći u težnju za gospodarskim i kulturnim izoliranjem od njemačkih naših sudržavljana i susjeda. Naprotiv, što razvitija bude naša kultura i što jača bude naša gospodarska organizacija, to ćemo sposobniji biti, da s pomoću njemačkoga jezika, a još više u prijateljskim družtvenim odnošajima s Niemcima, popunjujemo tehničko svoje znanje i proširujemo svoj pogled po Evropi i po zapadnom dielu zemaljske kruglje.

Prema Madžarima i prema Rumunima treba da se bezuvjetno vratimo svjestno na onaj put, na kojem smo kroz tisuću godina bili prema njima više instiktivno: na put najtjesnijega prijateljstva i najboljega susjedstva.

Današnje nezdrave prilike u Ugarskoj i u Rumunjskoj, a i naša slavenska prevelika zavisnost o njemačkom utjecaju, koji se može učvrstiti u Podunavlju samo kao posljedica nepovjerenja i mržnje medju Slavenima, Madžarima i Rumunima, — to je oboje uzrokom, da ni najtrezniji naši ljudi u ovaj čas ne prosudjuju pravilno našega odnošaja prema Pešti i Bukureštu. Svi smo naime odviše skloni, da časovitu zabludu madžarskoga i rumunjskoga narodnoga vodstva smatramo neoborivim dokazom tobožnje nepomirljive opreke medju slavenskim, rumunjskim i madžarskim interesima u Podunavlju. A ipak i povjest, i savremene svjetske gospodarske i kulturne struje upravo nas sile, da se mi Slaveni s Madžarima i Rumunjima što prije i što iskrenije sporazumijemo, i ako oni danas o zajedničkom radu ne će ni da čuju.

Prije svega treba da mi Slaveni stupamo vazda u svakom gospodarskom i kulturnom pitanju kao jedna cjelina, i to u prvom redu protiv njemačkih prohtjeva, prema kojima bi Podunavlje imalo postati pukim kolonijalnim područjem novoga njemačkoga carstva. Kao velika većina u ovim zemljama mi smo prvi dužni, da otvoreno ustanemo na obranu kulturne i gospodarske njihove samostalnosti, te tim i pred svietom i pred njima samima zastidimo kratkovidne današnje madžarske i rumunjske vodje.

Mi ne smijemo nikad ni na čas zaboraviti, da je madžarski i rumunjski puk i po svom mišljenju, i po svom osjećanju, i po čitavom svom socijalnom životu ne samo sličan, nego upravo gotovo istovjetan s našim slavenskim pukom. Treba dalje da i na to mislimo, da je i madžarska i rumunjska inteligencija vrlo slična inteligenciji našoj i u svom nepovjerenju prema njemačkoj pedanteriji i nadutosti, i u svojim simpatijama za francuzku duhovitost i otvorenost, i u sve to većem svojem spoznanju, da će Podunavlje uza svu svoju neminovnu medjunarodnu neutralnost, biti u budućnosti sve to bliže slavenskomu iztoku, nego germanskomu zapadu.[1]

Svaki od nas ima vazda računati s tim, da je i slabi, gotovo već truli Bizant, vladao iz Carigrada čitavim dônjim, a gotovo i srednjim Podunavljem, i da je osmanski vojnički tabor konjske svoje repove razvijao i pod samim zidinama Beča.

A gle, ni stari Bizant, ni turski Stambul nije u tom Podunavlju imao nikakovih srodnika, ni jedan ni drugi nije se Dunavom služio u prvom redu u gospodarske i kulturne svrhe, a obadva razvijahu samo jednostranu dogmatsku, gotovo fanatičku stranu čisto religijozne kulture.

---

[1] Da si je ovakvo shvaćanje prokrčilo put i medju odlične madžarske političare, dokazuje vrlo zanimiva i poučna brošura madžarskoga diplomate Julija Rimlera, što je izašla pod naslovom: „De la nécessité de l' Alliance franco-russo-austro-hongreise. — Paris, A. Charles, 1900., str. 159, ciena 2 frcs.

Očito je dakle, da ćemo mi Slaveni, spuštajući se od Sudetâ i Karpatâ, od primorskoga Kraša i sa Balkana k velikoj rieci, i upotrebljujući ju za kulturnu i gospodarsku vezu, uspjeti mnogo lakše, brže i podpunije, nego Grci i Turci, jer oni idjahu uz vodu, a mi ćemo ploviti niz vodu.

Samo još ponovno naglasujem, da lakoća, s kojom učimo tudje jezike, ne smije biti most, po kojem će tudjinština prelaziti u naš narodni organizam, kad joj se svidi, i prenositi u nj i svoje kulturno smeće; nego ta lakoća imade biti brzi i jaki parobrod, kojim će krmaniti naša narodna sviest i koji će naša kulturna i gospodarska zrelost puniti samo dobrom i nepokvarenom robom njemačkih, madžarskih i rumunjskih naših susjeda.

Podunavlje prema Italiji.

Mnogo neprilike mogli bi nam zadati Talijani, jer oni ni malo ne spadaju u podunavsko područje, dapače u svojoj težnji, da k Italiji pripoje, pa bilo to samo kulturno i gospodarski, čitavu iztočnu obalu Jadranskoga mora, ne javljaju se kao naši takmaci što bi bilo njihovo pravo, nego kao naši nepomirljivi neprijatelji na našem gospodarskom polju, iz kojega bi najvoljeli učiniti pustoš, što je Venecija u srednjem vieku i pokušala učiniti.

Tko je samo malo pratio pitanje o trgovinskom ugovoru medju habsburžkom monarkijom i Italijom, mogao se lako uvjeriti, da na rimskom Kvirinalu gledaju s gospodarskoga gledišta na nas od prilike onako, kao i u Berlinu: kao na svoj prirodni „Hinterland“.

Medju gospodarskom pohlepom Italije i Njemačke razlika je samo u tom, što bi Njemačka rada zagrabiti čitavo Podunavlje, da od tuda zavlada Levantom i Sirijom, a tim i onom razmedjicom triju svjetova, o kojoj je već bilo govora, dok Italija želi zahvatiti samo čitavu iztočnu obalu Jadranskoga mora, koje smatra talijanskim jezerom, ni ne sluteći, da tim samo pomaže Niemcima od Hamburga k Trstu, Solunu, Suezu, Indiji i Kitaju, te bi ona uz Njemačku bila samo kao mali čamac obješen na gorostasnom parobrodu.

I eto zato je od sudbonosne važnosti, što smo mi Slaveni u tako odlučnoj većini prema svim drugim narodima u Podunavlju, i što je naša historijska i preporodna kultura tako iskreno kršćanska i humanitarna, te i s Niemcima, a po gotovo s Madžarima i Rumunima možemo živjeti u podpunoj harmoniji, a ne samo u dobru susjedstvu.

2. Gospodarska središta u Podunavlju i dva prirodna oslona za podunavski gospodarstveni savez.

Neslavenski živalj i neslavenska kolonizacija od Beča i Pešte prema moru.

I ovdje ću samo u velikim crtama pregledati podunavsko područje, jer bi inače samo o ovoj stvari izašla čitava knjiga.

Glavna su gospodarska središta u Podunavlju: Beč, Budimpešta, Biograd, a prema onomu, što rekoh malo prije, spada ovamo Trst i Rieka.

Za Beč već spomenuh, da će prirodnim neizbježivim razvojem postati dunavska luka češkim i slovačkim zemljama, a u svakom slučaju slavenski će gospodarski utjecaj u njem toliko prevladati, da Beč ne će biti gospodarsko skladište i središte ni s njemačkom prevlašću, a kamo li s čistim njemačkim obilježjem.

A za Trst vriedi to isto. Da se u tom uvjerimo, sravnit ćemo resultate posljednjega popisa u Istri, Trstu i Goričkoj i osvietliti ih s njekoliko važnih bilježaka.

God. 1900. bilo je u t. zv. austrijskom Primorju 334.152 Talijana, 19.454 Niemaca, 1.313 Rumuna. Slovenaca je bilo s Hrvatima za 22.000 više od Talijana, t. j. 356.580. (Slovenaca 212.978, Hrvata 143.602.) Ali tu treba osobito upozoriti na to, da je broj Hrvata i Slovenaca umanjen za čitave desetke tisuća.[1]

---

[1] Evo za to nepobitnoga dokaza: U okolici Trsta ima 48.000 duša. Od toga prema popisu bila bi slovenska jedva trećina, jer prema službenim podatcima ima Slovenaca i u Trstu i u okolici 24.679. No kad uvažimo, da su u okolici tršćanskoj Talijani od šest zastupnika izabrali samo jednoga, i to sa 15 glasova većine, onda ćemo lako vjerovati, da u samoj okolici imade više Slovenaca i od 35.000, dakle za 10.000 više, nego ih se računa u okolici zajedno s gradom.

U Trstu samom ima Slovenaca nesumnjivo po govoru isto toliko, a po sviesti jedva nešto manje. I tako ne ćemo prevršiti, ako uztvrdimo, da je samo pri ovom računu učinjena Slovencima krivica za 40.000 duša.

Po popisu od god. 1890. bilo je u Trstu Talijana 73·7%, a Hrvata i Slovenaca 20·4%. Po posliednjem popisu od god. 1900. bijaše Talijana 77·3%, a Slovenaca i Hrvata samo 17·3%. Čim je taj resultat bio poznat, uzpisaše

U Istri i u Goričkoj nije bolje, pa zato svatko, tko je te krajeve na svoje oči vidio, i tko se nije prošetao samo po nekim gradovima, nego je zašao i u sela, osobito u unutrašnjosti zemlje, mora priznati, da su u tako zvanom austrijskom Primorju Slovenci i Hrvati u golemoj većini, a svakako u razmjerju 4 : 3. A kako je neznatan broj Talijana, kad se uvaži, da je Trst zapravo izvozna luka u prvom redu za dalmatinsku i posavsku Hrvatsku, pak za najbliže slovenske zemlje, t. j. da je sa svih strana okružen hrvatsko-slovenskim etnografijskim obručem, koji nije nigdje tanji od 100 kilometara, a mjestimice je i daleko širi! Ta na koncu konca Trst je luka čitavoga zapadnoga diela balkanskoga poluotoka, te tu stoji šest milijuna Hrvata, Slovenaca i Srba prema 300.000 Talijana.

Još je važno, da u Trstu ima već i češka kolonija, mala brojem (674 člana), ali jaka utjecajem, te je primjerice Čeh dr. Rybař jedan od najuplivnijih prvaka slavenske misli u Trstu i u cielom Primorju.

Na Rieci je položaj za nas još povoljniji: Tu po madžarsko-talijanskoj statistici od 44.000 stanovnika ima 25.000 Hrvata (koji govore „ilirski“, „slavonski“, „primorski“, „vendski“ i tek najposlie hrvatski), a po školskim izvještajima talijanskoga gradskoga poglavarstva ima u riečkim talijanskim školama 1225 hrvatske djece (i tu gotovo sva djeca govore „primorski“).

U ostalom kad bi Rieka bila i većinom talijanski grad, ne bi se dugo mogao održati njezin talijanski značaj već zato, što Madžari svom silom državne vlasti ne uvode na Rieku samo madžarske uredbe, nego i madžarski jezik, te se u najnovije vrieme na Rieci vide i čisto madžarski nadpisi, dok su madžarske pučke škole, madžarska gimnazija i madžarska pomorska akademija tamo već odavna.

Ali ta madžarska težnja, da nametne Rieci čisto madžarsko obilježje, još je nerazumnija, nego težnja talijanska, jer je od nje još neprirodnija.

Ta pogledajmo samo na najbliže zaledje, na neposrednu okolicu grada Rieke, naime na primorske hrvatske županije, od kojih se jedna zove ličko-krbavska, a druga modruško-riečka. Prva županija imala je 1900. god. 208.909 stanovnika materinskoga je-

---

se talijanske novine i počeše dokazivati, da će do god. 1940. nestati u Trstu i posliednjega Slovenca i Hrvata. Svoje dokazivanje podkriepiše tvrdnjom, da popis provedoše „austrijski činovnici, neprijatelji Italije“.

zika hrvatskoga (dotično srbskoga), 134 s materinskim jezikom njemačkim, 92 s materinskim jezikom češkim, 66 sa slovenskim, a samo 60 s madžarskim. U gradu i u luci Senju, koji će prije ili poslie barem djelomice zadobiti nekadašnju svoju važnost, bilo je u istoj godini 1900. nabrojeno 3630 Hrvata, 27 Čeha, 25 Slovenaca, 21 Niemac i 11 Madžara.

U drugoj, t. j. u modruško-riečkoj županiji bilo je po istim podatcima od 1900. god. 224.586 Hrvata (i Srba), 1363 Slovenca, 601 Madžar, 512 Niemaca, 186 Čeha, 58 Slovaka i 4 Malorusa. U glasovitom morskom kupalištu Cirkvenici, gdje Madžari podigoše svoje svratište i gdje im hrvatska vlada ide u svem na ruku, nabrojeno ih je ipak god. 1900. samo 55 uz 23.966 Hrvata u cielom kotaru cirkveničkom, 44 Niemca, 26 Slovenaca i 4 Čeha.

U kotaru sušačkom s glavnim mjestom Sušakom, koji je i faktično, a ne samo poput Rieke pravno hrvatski, i koji od Rieke dieli samo most preko potoka Rječine, a u najnovije se doba još bujnije razvija nego Rieka, ima samo 209 Madžara uz 27.234 Hrvata, 757 Slovenaca, 64 Čeha, 15 Slovaka, 4 Malorusa i 235 Niemaca.

U luci i u gradu Bakru, koji će se zacielo jednom podići na važnu primorsku luku, kakovom bijaše, dok su plovile jedrenjače, nabrojena su god. 1900. cigla 2 Madžara uz 4 Niemca i 28 Slovenaca i 1803 Hrvata. Isto su tako samo 2 Madžara u primorskom gradu Novom, uz 2 Čeha, 5 Niemaca, 4 Slovenca i 3265 Hrvata. U primorskom mjestu Selcima nema ni jednoga Madžara (kao u obće ni jednoga tudjinca), već sve samo Hrvati na broju 1515 duša. Dapače u luci i gradu Kraljevici, koju Madžari pod talijanskim imenom „Porto Rè“ kao i Rieku neopravdano svojataju, nema nijednoga Madžara uz 1721 Hrvata, 10 Slovenaca i 6 Niemaca.

Pogledajmo sada, kako su Madžari etnografijski jaki na glavnim postajama od Drave do mora, od prve naime stanice Drnja, pak do posljednje veće stanice Fužina[1] (službeni podatci od god. 1900.):

---

[1] Treba još prije naglasiti, da u posljednjih dvadeset godina na nijednoj željezničkoj pruzi u Hrvatskoj nije imenovan ni jedan Hrvat ni nižim činovnikom, ako nije ispita položio madžarski, i da se u posljednjih pet godina odpuštaju Hrvati i iz nižih željezničkih službа, ako ne znaju dobro madžarski. A i takvi, koji znadu, primaju se vrlo težko. Uza sve to madžarizacija uz željezničku prugu od dravskoga mosta prije Drnja do riečke luke vrlo je slabo napredovala.

	Hrvata	Madžara	Slovenaca	Čeha	Slovaka	Niemaca
Drnje	3.508	31	21	—	—	21
Koprivnica (kotar)	27.032	1.835	211	58	8	81
Križevci (grad)	3.904	77	161	94	2	118
Gradec (obćina)	2.517	15	28	16	—	9
Vrbovec „	11.844	93	118	238	4	80
Dugoselo „	7.770	81	199	39	1	53
Zagreb (grad)	46.195	2.805	6.027	905	87	4.250
Jastrebarsko	1.346	11	59	14	9	9
Banija	201	94	152	15	1	77
Karlovac (grad)	6.340	102	515	79	8	306
Dugaresa (obć.)	3.019	16	155	48	3	74
Ogulin (kotar)	45.263	69	104	9	9	72
Komorsko Moravice (obćina)	2.388	137	13	3	1	22
Delnice „	6.701	—	185	9	1	14
Fužine „	3.011	6	11	6	—	11
	174.049	5.372	8.159	1.533	133	5.194

Da te brojke bolje razumijemo, treba iztaknuti, da su Niemci gotovo bez izuzetka sve sami židovi, dakle elemenat, koji će odmah pretegnuti na hrvatsku stranu, čim se k njoj počne naginjati konačna pobjeda; da su Česi većinom poduzetni obrtnici, napredni gospodari, sposobni tehničari, viši tvornički činovnici i u obće neodvisni obrazovani ljudi, gotovo bez izuzetka na strani hrvatskoj; da su Madžari napokon listom sve sami činovnici, i to u golemoj većini željeznički, dakle ljudi, koji su u Hrvatskoj uzprkos jasnomu slovu i duhu temeljnoga drž. zakona (hrvatsko-ugarske nagodbe od god. 1868.).[1]

---

[1] §. 46. hrv.-ug. nagodbe glasi: „Kraljevine Dalmacija, Hrvatska i Slavonija pako na njihovo zahtievanje osiguravaju se, da će središnja vlada tako činovnike za hrvatsko-slavonske odsjeke, koji će se kod iste središnje vlade ustrojiti, kao takodjer i one svoje organe, koji će u obsegu kraljevina ovih uredovati, obzirom na potrebitu strukovnu vještinu, u koliko to samo moguće bude, imenovati izmedju domaćih sinova kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“. — §. 56. iste nagodbe glasi: „U svem kolikom obsegu kraljevina Hrvatske i Slavonije službeni je jezik hrvatski toli u zakonodavstvu, koli u sudstvu i upravi“. — §. 57.: „Za organe zajedničke vlade ustanovljuje se takodjer hrvatski jezik službenim jezikom unutar granica kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“.

Ali kad bi u istinu tih 5.372 Madžara bili sve sami neodvisni ljudi, ne bi mogli djelovati na pregolemu većinu hrvatske svoje okoline onako, kako to žele i računaju u Pešti.[1]

Mi Slaveni ne treba dakle da se bojimo za Rieku, koja će to lakše postati čisto hrvatska, što tu u novije doba sve jače napreduje narodna hrvatska sviest.[2]

Svjetska znamenitost spljetske luke.

Ali ima još jedna luka u primorskoj Hrvatskoj, na koju se dugo nije mislilo, a u posljednje doba svraća na se obću pažnju. To je luka grada Spljeta.

Što je bio Spljet u rimskoj davnini pod imenom Salona, svjedoče veličanstvene solinske razvaline, kojima se dolaze diviti Niemci i Englezi i Francuzi. No u srednjem se vieku činilo, da je Spljet za vazda postao zakutnim gradićem zakutnoga Jadranskoga mora.

Istom od novijega doba, kad je suezki priekop usredotočio na Levantu najveći dio trgovine zapadnoevropskih država, zamietiše pronicavi narodni gospodari, da je Spljet za taj novi promet još zgodnija luka, nego što je sam Brindisi.

Pomorski put duži je doduše iz Spljeta u Port-Said za 187 morskih milja. (Iz Brindisi ima u Aleksandriju 832, a iz Aleksandrije u Port-Said 129 morskih milja, dok ih iz Spljeta u Aleksandriju ima 1.019, te je čitav put iz Brindisi u Port-Said dug 961, a iz Spljeta u Port-Said 1148 morskih milja.), ali zato je u Spljet za nekoliko stotina kilometara bliže iz Bruselja, Berlina i Varšave, ako uzmemo, da se svi ti putevi sieku u Beču i od tuda nastavljaju preko Zagreba i Siska, ili preko Pešte i Sarajeva do Spljeta.

---

[1] Ta u mjesecu listopadu 1902. donio je jedan peštanski list („Független Magyarország“ [„Nezavisna Madžarska“]) članak pod naslovom „Političke glose“, u kojem su i ovi rječiti podatci: U Ugarskoj je god. 1900. bilo 16.724 pučkih škola, a od tih je 13.269 konfesionalnih. U krajevima s čistim madžarskim obilježjem to dakako ne smeta; ali tih škola ima baš najviše u rumunjskom, slovačkom, njemačkom, srbskom i hrvatskom dielu Ugarske, te prema gornjemu članku ima još 1477 škola s „tudjim“, nemadžarskim jezikom, u kojima se madžarski ne uči kao obligatan predmet. U tim školama ima 1596 takovih učitelja, koji ne znadu ni rieči madžarski.

Država je prema svemu tomu, nastavlja gornji list, sasvim nemoćna, jer da učitelji, koji nisu Madžari, ne smiju od straha pred svojim sunarodnjacima učiti madžarski i tražiti za to nagradu od županije. Tako je, kaže, u jednoj županiji od 288 rumunjskih učitelja samo jedan zamolio od županije, da mu povisi plaću na 800 kruna, pak ga je radi toga njegva obćina (dakako rumunjska) odpustila iz službe i dapače iz obćine prognala.

[2] Tomu je rječitim dokazom ovaj fakat: Riečkoga dnevnika „Novoga Lista“ prodaje se na samoj Rieci dnevice 1000 komada, i to, naravski, ponajviše medju puk, jer ga inteligencija čita po kavanama.

Istina, nijedna od ovih dviju pruga nije još sada podpuno izgradjena, ali već je stvoren zakon, po kojem se doskora ima dovršiti pruga Bugojno-Aržano-Spljet, da se Sarajevo spoji sa središtem Dalmacije, kako je nedavno bilo spojeno s prugom Mostar-Trebinje-Dubrovnik s dalmatinskim jugom.

Isto tako se ne će moći ni negdašnja hrvatska gornja krajina (prostor medju željezničkom prugom Karlovac-Rieka i bosanskom medjom) ostaviti bez pedlja željeznice, te će se i tuda morati sagraditi pruga Knin-Otočac-Ogulin (ili druga koja kombinacija, primjerice Ogulin-Bihać, a odtuda u Senj, ili Knin), čim će Spljet biti preko Hrvatske spojen sa željezničkom mrežom monarkije.

Bilo, kako mu drago, i slavenski sve to jači utjecaj i uvidjavnost danas odlučujućih krugova izgradit će napokon te obadvie pruge, te će Spljet i dalmatinska Hrvatska postati napokon dionici jakoga evropskoga prometa na Levant, i to dionici prvi i najveći.

Od Pešte preko Subotice, Broda, Lašve, Bugojna i Aržana ima u Spljet 806 kilometara. Iz Pešte preko Dombovara, Zagreba, Siska, Otočca, Gospića i Knina ima u Spljet 842 kilometra. Uzmimo, da je ova druga, duža sveza, gotova, te prispodobimo s njom najvažnije sadašnje željezničke putove, pak će nam biti jasno, kako sigurnu i nesumnjivu veliku trgovačku budućnost za sav promet na Levantu ima čisto hrvatski, dakle čisto slavenski Spljet.

Tako zvani talijanski ekspresni vlak (Italian-Express): Bruselj-Luxenburg - Strassburg - Lucern - Chiasso - Bologna - Brindisi prolazi prugom od 2.329 kilometara, dok je kombinacija za Spljet, i to u svezi: Bruselj - Köln - Frankfurt - Pasov - Beč - Pešta - Zagreb - Sisak-Otočac - Knin - Spljet duga 2.166 kilometara, t. j. povoljnija za Spljet za **163** km.

Ako iz Bruselja podjemo t. zv. „Ostende-Expressom": Bruselj-Beč - Bruck - St. Michael - Bjelak (Villach) - Ponteba - Bologna - Brindisi, putovat ćemo 2.618 km, dok nam istim vlakom, ako iz Beča krenemo u Peštu-Zagreb-Sisak-Spljet, treba samo 2.166 km, to jest imamo kraći put za **552** km. Razlika bi bila za Spljet još povoljnija, kad bismo imali iz Beča brzi vlak ravno u Zagreb mimo Pešte.

Ako podjemo iz Berlina preko Beča, Amstettena i Pontebe u Brindisi, prevalit ćemo 2.383 km, dok nam za kombinaciju Berlin-Beč-Sisak-Knin-Spljet treba samo 1813 km, t. j. za **570** km. manje.

Vozimo li se iz Berlina prugom: Draždjani-Beč-Bruck-St. Michael-Bjelak-Ponteba-Udine-Brindisi, treba da prevalimo 2.265 km, dok nam na pruzi: Berlin-Bohumín[Oderberg]-Pešta-Zagreb-Sisak-Otočac-Knin-Spljet treba samo 1.807 km, t. j. **458** km manje.

Dapače i onda, kad bismo iz Berlina pošli najprečim putem u Brindisi, t. j. prugom: Berlin-Hof-Monakov-Kufstein-Ala-Verona-Bologna-Brindisi, vozili bismo se 2.071 km, t. j. za **264** km duže, nego malo prije spomenutom prugom Berlin-Bohumín-Pešta-Zagreb-Spljet.

Prema tomu možemo već na prvi pogled prosuditi, da će za sav promet, koji se usredotočuje u Varšavi, biti Spljet daleko povoljnija luka, nego Brindisi. I u istinu pruga Varšava-Granica-Bohumín-Beč-Bruck-St. Michael-Ponteba-Bologna-Brindisi duga je 2.224 km, dok ista pruga iz Bohumína u Peštu-Zagreb-Sisak-Otočac-Knin-Spljet ima samo 1.651 km, t. j. kraća je za **553** km.

Istina, iz Brindisi u Aleksandriju dodjemo dobrim parobrodom za 64 sata, dok iz Spljeta jednako dobrim parobrodom treba 80 sati, t. j. **16** sati više. Ali smo zato iz Bruselja, Berlina i Varšave prije u Spljetu za 163—570 km, a to je, osobito u cieni, tako velika razlika, da bismo, primjerice, Ostende-Expressom prema današnjim željezničkim cienama platili iz Bruselja u Spljet najviše 240 K za osobu, dok se sada istim vlakom iz Bruselja u Brindisi plaća 17 i pol funti sterlinga, ili 420 K, t. j. gotovo dvostruko više.

Ali i na vremenu bismo preko Spljeta prištedili. Da vidimo:

Iz Bruselja nam treba Ostende-Expressom u Beč 23 sata; iz Berlina (preko Draždjana) 14 sati; iz Varšave (preko Granice) 28 sati. To vriedi i onda, kad putujemo iz Beča u Brindisi, ili u Spljet, s tom razlikom, da u Brindisi trebamo 51 sat željeznicom, a u Spljet bismo trebali najviše 20 sati. Putujemo dakle u Brindisi za **31 sat duže**, te nam slabo pomaže, što smo po moru u Aleksandriji za 16 sati prije, nego iz Spljeta, jer Spljet ipak još ima i u vremenu prednost za 15 sati, a to se, uz spomenutu prednost u jevtinoći, za svjetski promet ne da pravo i dosta ni ocieniti.

Ne smijemo ni najmanje sumnjati o tom, da će prvi ekspresni vlak, koji podje, bilo iz Beča preko Zagreba, bilo iz Pešte preko

Broda i Sarajeva u Spljet, posvema promieniti trgovinske prilike u našoj monarkiji, i to u takovom pravcu, na koji ćemo mi, slavenska većina u toj monarkiji, moći imati odlučan utjecaj, jer je Spljet najčišći hrvatski grad, a Dalmacija najčišća hrvatska i slavenska zemlja s brojnim i narodno sve to svjestnijim, etnografijski gotovo posve cjelovitim hrvatskim zaledjem.

Trgovačka važnost Biograda.

Sličnu važnost, što je ima hrvatski Spljet za svu prekomorsku trgovinu, imade i srbski Biograd za svu trgovinu kopnenu.

Biograd je od vajkada bio ne samo politička i strategijska točka, nego i trgovačko središte, s kojim se po položaju ne da uzporediti nijedan grad u Podunavlju i na Balkanu.

Na žalost sve do danas biogradski Srbi kao da se boje Dunava i Save, te obala Save i Dunava u Biogradu nije ni tako uredjena, kako je dunavska obala u Zemunu, Pešti i Beču.

Mnogi će možda pomisliti, da su tome krive slabe državne financije i stoljetno tursko gospodstvo. Nema sumnje, da je i to oboje tomu krivo, što je srbski Dunav neuredjen; ali ipak glavni uzrok, što Beograd, uza sve svoje trgovačke veze s Riekom i Trstom, s Peštom, Bečom, Pragom i Hamburgom, nije organizovao ni srbskoga uvoza ni izvoza, a kamo li čitavu trgovinu jugozapadnoga Balkana, jest u tom, što srbski trgovci nemaju ni iz daleka toliko dalekovidnosti i znanja, koliko poduzetnosti i uztrajnosti.

Da su sve srbske vlade bez izuzetka bar deseti dio one brige i onoga troška, što ga posvetiše vojsci i birokraciji, posvetile domaćoj trgovini, t. j. odgoju i stručnoj naobrazbi domaćih trgovaca, mogao bi danas Biograd biti stjecištem tako bujnoga trgovinskoga prometa, da bi ravnao gospodarskim i financijskim životom čitavoga Balkana. Ali što nije bilo do sada, bit će prije, ili poslie, jer ne možemo i ne smijemo vjerovati, da bi se Srbi i Srbija zadovoljili i u buduće time, da Biograd sve to više postaje velikim izlogom njemačke robe, i to redovno najlošije, a razmjerno dosta skupe.

Gospodarstveno zaledje našemu Podunavlju.

I Spljet i Biograd dobivaju još veću važnost, kad prosudimo, da se Podunavlje sve to više opire i gospodarstveno na Rusiju, osobito na Odesu, i da su podunavske i balkanske direktne trgovinske veze s Taljanskom i Francuzkom sve to jače i bolje.

Evo sad se živo radi o tom, da se rumunjska željeznička mreža, a preko nje i ruska, spoji najkraćim putem preko današnje i stare Srbije s Jadranskim morem kraj Skadra. Tu je željeznicu izazvala najprije strategijska zabrinutost pred željeznicom Sarajevo-Mitrovica (u Novom Pazaru). U Srbiji su jednodušno zauzeti za tu željeznicu, isto tako u Crnoj Gori. Sklona joj je Rumunjska i Bugarska, Rusija i Talijanska živo ju zagovaraju, a ni Turska joj, kažu, nije protivna.

Do sada se misli u glavnom na dva pravca: Kladovo (na Dunavu blizu glasovitoga Trajanova mosta) - Zaječar - Paraćin - Kruševac (ili Kragujevac) - Kraljevo - Raška - Mitrovica - dolinom Drine - Skadar. Drugi je pravac: Kladovo - Zaječar - Knjaževac - Niš - dolina Toplice-dolina Drine-Skadar.

Ovo bi bila najkraća veza medju donjim Podunavljem i čitavim zapadom oko Sredozemnoga mora. Srbska i rumunjska trgovina stokom, osobito živom, mnogo bi se njom koristila, a za nas bi Slavene bila još i zato važna, što bi Rusiju još jače, i to gospodarski, svezala sa Srbijom, Crnom Gorom, pa i s Bugarskom.

Poslie te pruge pokazala bi se istom sva važnost, koju ima za naš gospodarski život južna Rusija s Odesom i južna Francuzka s Marsiljom.

Bilo, kako mu drago, jedno je očito i nesumnjivo: gospodarskoj našoj emancipaciji mnogo će pomoći i to, što se zapadne latinske zemlje (Talijanska, Francuzka i Španjolska) vrlo dobro popunjuju s našim gospodarskim područjem.

Podunavski Slaveni prema pangermanizmu.

Moglo bi se naći dosta čitalaca, koji bi još rado priznali, da je sve ovo pravo, pa da mi Slaveni zbilja već odmah danas možemo započeti vrlo uspješan rad za narodno oslobodjenje čitavoga Podunavlja i Balkana; ali priznajući to, u isto bi doba uzkliknuli: Jest mi se još možemo gospodarski osloboditi, ali se ne ćemo; snage bi napokon još bilo, ali nema volje. Bit će dapače zaista i takovih naših ljudi, koji pažljivo prate gospodarske namjere i neumorno nastojanje Njemačke, te će nam još ovako doviknuti: Dok u nas Slavena nema ni traga sustavnomu radu za gospodarskim oslobodjenjem, osobito na jugu Muri, Dravi i Dunavu, dotle Niemci kao narod, a Njemačka kao država, ne propuštaju nijedne prilike, da nas svim sredstvima učine najprije svojim gospodarskim klientima, a u nedalekoj budućnosti i svojim gospodarskim robljem Tako se primjerice u Njemačkoj otvoreno propovijeda (vidi spis „Oesterreichs Zusammenbruch und Wiederaufbau“, Monakov 1899.) i prédlaže medju inim, da se Moravska i Slezka pripoje Pruskoj Češka Saskoj, Tirol Bavarskoj; gornja i dônja Austrija sa Štajerskom, Koruškom i Kranjskom da ima biti novim „Austrijskim saveznim kraljevstvom“, dok bi današnje austrijsko Primorje s Trstom, Dalmacijom i Dubrovnikom sačinjavalo posebnu carevinsku zemlju („Reichsland“) od prilike onako, kao Elsas s Lotaringijom, pod vojničkom vladom pruskoga gubernatora, s ratnim lukama u Puli i Kotoru. I na osnovu toga fakta — i njemu sličnih — naši će ljudi nastaviti s očajničkim prigovorima:

Ne gledeći na političku stranu ovakvih smionih velikonjemačkih osnova, sam fakat, što se sve ovo slobodno u Njemačkoj iznosi i širi, dokazom je velike, ako ne posvemašnje naše slavenske nemoći, i to osobito gospodarske, jer kad bi postajala gospodarska uzajamnost, bilo samo medju južnim Slavenima, tada se u Njemačkoj ne bi nitko usudio, pa bilo to samo u teoriji, dieliti ovako slavenske zemlje i narode.

Na prvi mah se čini, da u istinu mi Slaveni ništa ne radimo za svoju gospodarsku uzajamnost. Ali kad stvar dublje promotrimo, vidimo, da i tu sve ide prirodno i dosta brzo, da se naime najprije pojedini slavenski narodi gospodarski prikupljaju i organizuju, a u isto se doba javlja u velikim potezima i osnova o gospodarskoj organizaciji svih Slavena.

Zapadni dio balkanskoga poluotoka postao je za posljednji četvrt stoljeća sastavni dio gospodarskoga područja hrvatsko-slovenskoga sa glavnim izvoznim lukama Trstom i Riekom, a po malo Spljetom i Dubrovnikom. Uza svu političku razcjepkanost toga područja istovjetnost je njegovih gospodarskih interesa tako očita, da se nikako ne može trajno održati gospodarska opreka medju pojedinim zemljama u tom području, medju Hrvatskom i Bosnom, Bosnom i Dalmacijom itd., osim u slučaju, kad bismo pristali na misao, da će Slovenci, Hrvati, i Srbi, koji tu živu, izgubiti svu kulturnu snagu i svaku narodnu sviest.

Slično je na jugo-iztočnom dielu Balkanskoga poluotoka.

Još pred dvie, tri godine odlučivahu medju Srbijom i Bugarskom samo pitanja teritorijalno-politička, dapače i sićušne zadjevice kulturno-historijske i narodnostne. Strašna gospodarska financijska kriza posljednjih godina otrieznila je medju tim veći dio i srbskih i bugarskih državnika. Sad već u Biogradu i u Sofiji baš najugledniji i najuplivniji ljudi govore od prilike ovako: Nema sumnje, medju Bugarskom i Sofijom ima političkih nesuglasica, ali te se mogu sasvim lako mirnim putem liepo izravnati. Veliki naime gospodarski i kulturni interesi obiju država i obaju naroda sasvim su istovjetni; obadvie se države vrlo liepo popunjuju i njihovo zemljište barem donekle nadomješta široko nekadašnje trgovinsko područje carevine Turske. Obnoviti to područje, barem djelomice, osloboditi naime Macedoniju od direktne uprave turske i pozvati ju kao trećega člana u bugarsko-srbsku carinsku zajednicu i nastojati preko Soluna stupiti u ravnu vezu sa zapadnoevropskim trgovačkim svietom, to imade biti prvi ideal zajedničke gospodarske politike bugarske i srbske.

Tako govore i pišu mnogi Srbi i Bugari, koji taj svoj gospodarski ideal vrlo liepo popunjuju i osvjetljuju idejama u zajedničkom kulturnom programu Srbije i Bugarske: o zajedničkom narodnom školstvu, sudstvu i upravi; o zajedničkom poreznom i vojničkom sustavu, to jest o zajedničkoj unutrašnjoj narodnoj politici.

Radi umjetnih opreka i osobito radi prevelikoga utjecaja jednoga diela tudjinske inteligencije i prevelike plahosti širokih slojeva naroda ovakove zdrave ideje još se ne provode ni odlučno, ni sustavno. Ali koliko poznam i ljude i prilike u Bugarskoj i Srbiji, uvjeren sam, da će u najbližoj budućnosti obadvie te države biti jedna gospodarska cjelina, kojoj će onda pristupiti i Macedonija i Crna gora.[1] A zadaća nas srednje-podunavskih Slavena ima biti, da tu svoju dônju podunavsku braću uputimo, da „austrijski“ nije svagda isto, što „njemački“, a ni „ugarski“ isto, što „pruski“, da dakle ne moraju, dapače ne smiju s jednakim nepovjerenjem gledati na habsburžku monarkiju kao i na modernu njemačku carevinu.

Naše gospodarsko oslobodjenje i „madžarsko carinsko područje“.

Tom prilikom treba iztaknuti, da će savremena madžarska gospodarska partikularistična politika samo pospješiti i gospodarski savez Bugarske i Srbije, a i carinsku zajednicu medju zapadnim i južnim Slavenima, kojoj će se prije ili poslie morati pridružiti i Ugarska.

---

[1] Ovo je pisano prije zamašnih promjena, što se dogodiše na srbskom priestolju i prije najnovijega sbliženja i službenih krugova srbskih, bugarskih i crnogorskih, naime još u jeseni god. 1902.

Očito je naime, da će se samostalnim carinskim područjem ugarskim silno pogoršati gospodarski položaj Hrvatske i Srbije. Ugarska nikako ne može, a i ne će da bude kupac hrvatskih i srbskih plodina i stoke. jer priradjuje gotovo to isto, što i naše zemlje. Ali će zato Ugarska upotrebiti sva sredstva, da nametne i Hrvatskoj i Srbiji loše produkte svoje previše umjetne industrije. Osim toga pritiskat će Hrvatsku i na dalje, i to sve jače, već sada nesnosnom željezničkom tarifalnom politikom[1] i osobitim načinom državnih zajmova, od kojih se na Hrvatsku ne troši ništa, ili tek po koja tisuća i onda, kad ti zajmovi iznose i stotine milijuna, te za njih i Hrvatska plaća čitave milijune kamata i amortizacije (18 do 20 milijuna K na godinu).

Srbiju će opet gospodarski samostalna Ugarska još bezobzirnije progoniti svakojakim zdravstvenim propisima, koji se redovno protive duhu postojećih veterinarskih konvencija, kao primjerice zahtjev, da srbsko blago ne bude pregledavano u Zemunu, nego u Budimpešti, 400 km od granice, premda veterinarska konvencija sa Srbijom jasno govori o pregledavanju stoke na granici.

Hrvatsku će očajni gospodarski i financijalni položaj prisiliti, da odlučno i otvoreno zatraži oslon u zapadnom Slavenstvu, t. j. u „austrijskoj polovini“ monarkije, da i na dalje ne bude niže, nego ikoja „austrijska provincija“, jer je očito absurdum, da ostane i u buduće državopravno Ugarskoj „posestrima kraljevina“, a narodno-gospodarski još i manje, nego mnoga madžarska županija.

Srbija će se opet svom snagom baciti, kako je to već počela, u jednu ruku na posao, da više ne izvozi toliko žive stoke, a u drugu ruku, da si za svoje prirodnine carinskim ugovorom s Bugarskom i zgodnim željezničkim tarifama otvori pomorski put u zapadnu Evropu.

---

[1] Ta politika u svojoj težnji, da Budimpešta postane središte i stjecište svega prometa u Podunavlju, dotjerala je već dotle, da u njezinim tarifama ima i ovakih čudovišta: Za prievoz brašna iz Zagreba u Braziliju troškovi su manji, nego za prievoz istoga brašna u Varaždin; za prievoz žigicâ plaća se iz Osieka u Mostar K 686 po vagonu, a iz Budimpešte u Mostar plaća se od prilike toliko Kruna manje, koliko je ta udaljenost veća, naime 334 (udaljenost je veća za 247 km). Ako se žigice šalju iz Osieka po Dunavu do Pešte, a onda istom željeznicom u Mostar, prištedi se još uviek 130 K! — Hrvatski trgovci — osobito iz Siska i Karlovca — znali bi pripoviedati i drugih čudesa u toj neprirodnoj i po samu Ugarsku kobnoj gospodarstvenoj i trgovinskoj centralizaciji.

Eto dakle i takovo nastojanje, kao što je samostalna carinska politika madžarska, samo će još očitije dokazati neizbježivu potrebu, da se Slaveni u ovoj monarkiji i na Balkanu počnu najozbiljnije baviti pitanjem o svojoj gospodarskoj uzajamnosti, koju im njihovi gospodarski takmaci upravo nameću, a koju sve prirodne i kulturne prilike olakoćuju uzprkos razdrobljenosti političkoj i tobožnjoj nesuvislosti zemljopisnoj.

Sad se radi samo o tom, da se što prije veći dio slavenske inteligencije baci u praktičan život, jer izkustvo nam neoborivo dokazuje, da smo najviše pogriešili i još griešimo tim, što smo velike svoje preporodne ideale htjeli izvesti jednostranim političkim programima, i to još tako, da smo najbolje svoje sile slali i sad ih šaljemo u neproduktivne državne službe.

* * *

III.

Područje slavenske kolonizacije.

1. Glavno je i najbliže slavensko područje za kolonizaciju — Mala Azija.

Slavenska strašljivost pred velikim narodno-ekonomskim tvorbama.

(Slavenska kolonizacija Male Azije — „fantazija“.)

Tkogod pročita ovaj naslov, zacielo će pomisliti: Eto! Toliko piše proti njemačkomu prodiranju i proti njemačkim prohtjevima za Podunavljem i za Balkanom, a i sâm svjetuje Slavene, da osvajaju Malu Aziju, da budu tamošnjim narodima ono, što su Niemci sada nama: kulturni i gospodarski skrbnici.

Netko možda i ne će ovako prigovoriti, ali će za to uzkliknuti: Eto opet jedne slavenske fantazije! Nije dosta, da smo malo prije čuli, kako k Podunavlju spada i Dalmacija, a i gotovo sav Balkan, pa i ista Galicija, nego sad vidimo, da je ta neprirodna kombinacija samo za to izmišljena, da se može dalje kombinovati, i da se tobože slavenskomu Podunavlju uzmogne namieniti zadaća, da kolonizuje Prednju Aziju sve tamo do Mezopotamije i do Perzijskoga zaljeva.

Sam naslov ovoga poglavlja mogao bi doista izazvati još i drugih prigovora, ali će ova dva biti najčešća, ako i najmanje opravdana.

Mi smo naime Slaveni u stoljetnoj svojoj kulturnoj, gospodarskoj i političkoj zavisnosti gotovo zaboravili zamišljati velike osnove i prema njima se ravnati u čitavom svom javnom i privatnom životu. Slični smo onomu djetiću, koji se divi svomu majstoru, ili ga i obožava, videći, kako smišlja i računa; ali se grohotom nasmije drugomu djetiću kad taj, možda samo u nenazočnosti gospodarevoj, šapne svomu drugu: da bi i svaki djetić mogao tako što zamisliti i provesti, jer napokon i ovaj je majstor nekada bio djetić.

(Niemci u Maloj Aziji.) Tako i naši narodni gospodari i političari i zabrinuto i udivljeno i uplašeno upozoruju na čitav niz njemačkih brošura o Maloj Aziji, a češki „Hlas Národa“ upozorio je u više navrata u čitavom nizu članaka, kako bi Njemačka mogla u dogledno vrieme poplaviti evropska tržišta mezopotamijskim žitom, koje bi bilo dva i tri puta jevtinije od žita češkoga.

Mi sve to čitamo i sve pratimo, dapače znamo već i to, da je „Njemačka banka“ u Carigradu kupila nabrežja (Quai) u Carigradu, i da je na nepojmljiv zagovor francuzkoga poslanika dobila koncesiju za gradnju bagdadske pruge, za koju će opet francuzki kapitaliste dati nominalno 40% sveukupne glavnice, a faktično najmanje još jedanput toliko. Možda znamo i to, kako sultan sve svoje vojničke potrebe namiruje u Njemačkoj, ili voli zadržati i stare puške i stare topove, pa nigdje ne naručiti novoga oružja, ako mu njegovi savjetnici dokažu, da su njemačke ciene previsoke, osobito s obzirom na turske financije.

Ali nas sve takve činjenice još samo utvrdjuju u strašljivoj predsudi, da tako mora biti, da će Niemci prirodno zavladati čitavim svojim podunavskim i maloazijskim „hinterlandom“.

Ništa možda tako ne dokazuje, kao baš ovaj fakat, kako smo još uviek plahi i zavisni i u životnim gospodarskim pitanjima, kao da Niemci nikada nisu bili djetići, dapače i sluge zapadnih svojih susjeda.

(Slavenska je strašljivost bezrazložna.) Tu se vidi sva štetnost naše puževljeve gospodarske politike, u kojoj sasvim puštamo s vida, da nije tomu davno, kad ne samo Njemačka, nego i iste Sjedinjene Države bijahu gospodarski slabe, a u državnim financijama upravo nemoćne.

Ne znam, nedostaje li nama velike i smione misli zato, što ne pratimo pozorno svjetskoga gospodarskoga razvoja, ili nas taj razvoj do sada zato tako malo zanima, što smo do sada reagovali, i to vrlo slabo i nezgodno, samo na političke ideje i na političke programe svojih susjeda i gospodara.

Ali sad je već skrajnje vrieme, da počnemo reagovati i na njihove ideje i programe kulturne i gospodarske. Naročito treba, da nas sve pronikne ne samo nada i vjera, nego što točnije znanje i račun: da smo mi podunavski Slaveni daleko sposobniji i Podunavlje urediti i preporoditi, i Malu Aziju kolonizovati i na novi život probuditi, daleko sposobniji, velim, od Niemaca, koji i preko nas i preko Rumunâ i Madžarâ, da ne govorim o maloazijskim narodima, prelaze eto, kao da smo mi u povojima civilizacije i na prvoj stepenici narodne svoje sviesti.

Pogled na historijske odnošaje Podunavlja i Male Azije.

Prije svega ne mogu dosta naglasiti i iztaknuti, da je povjest Podunavlja i Balkana već preko dvie tisuće godina najuže spojena s povješću Male Azije i njezinoga zaledja, i to ne samo povjest državno-politička, nego još više kulturna i gospodarsko-socijalna.

Čovjek se mora upravo čuditi, zašto učimo u školama o Darijevim i Kserksovim vojnama u Podunavlju i na Balkanu, o Aleksandrovoj vojni na Malu Aziju, o bizantinskom i turskom gospodstvu od srednjega Nila do srednjega Dunava, o uzaludnim pokušajima Rima, francuzke i njemačke države, a u novije vrieme njemačkih bečkih vlada i same Rusije, da zavladaju većim dielom toga „svjetskoga mosta“.

U čitavoj toj povjesti mi kao da ništa ne vidimo i kao da ništa ne razabiremo. A ipak je u njoj jedan od najočitijih, najjasnijih i najveličanstvenijih historijskih zakona. Čujmo, kako glasi:

Kadgod je na područje medju Mezopotamijom i Ugarskom, medju Dunavom i Jadranskim morem navalio dušmanin s onu stranu Jadranskoga mora, s onu stranu Alpâ, s onu stranu Karpatâ i s onu stranu Bospora, a da se nije na Bosporu utvrdio, bilo je njegovo gospodstvo u toj oblasti slabo i kratkotrajno. Kadgod je naprotiv u samoj toj oblasti nastao pokret za prikupljanjem domaćega življa, ili za trgovačkom njegovom organizacijom, bijahu uspjesi daleko trajniji i veći. Dokaz: trgovina grčka i dubrovačka, gospodstvo bizantinsko i tursko. Kad se u srednjem vieku sad iz Hrvatske, sad iz Ugarske javljahu pokreti, da se Turci protjeraju iz Evrope, postiglo se s malim sredstvima daleko više, nego kroz dugo i dugo vremena s nebrojenim žrtvama Rusije, koja je na Tursku počela navaljivati s boka, i to oružanom silom, mjesto da je najprije započela protiv nje diplomatsku akciju u Češkoj, Hrvatskoj i u

Ugarskoj. No Rusiju su vodile samo vjerske simpatije, pa je za nju Crna Gora dugo vremena vriedila više od čitavoga slavenskoga Podunavlja.

Još mnogo toga govori povjest. No i ovo je dosta, da razprši preveliki strah pred njemačkim prohtjevima, ali da nas ujedno najživlje potakne na najodlučniji i najozbiljniji rad za što većom koncentracijom Slavenstva i izvan Rusije i za što trajnijim i iskrenijim izmirenjem s madžarskim i rumunjskim svojim „zemljacima“. Čim za tu koncentraciju i za to izmirenje nešto ozbiljna učinimo, moći će se pomalo pristupiti i k onomu poslu, kojega se Niemci tako smiono, a i tako pustolovno laćaju: k organizaciji podunavske trgovine i kolonizacije u Maloj Aziji.

Samo se po sebi razumije, da će nam tu Dunav mnogo pomoći, jer Dunav, gledamo li na njegov pravac, utječe zapravo u Malu Aziju, ali Dunav će nam istom tada pravo koristiti, kad se barem prema Njemačkoj stvori podunavski carinski savez, i kad mjesto medjunarodnoga dunavskoga povjerenstva bude tu podunavsko povjerenstvo najviše interesovanih država, medju kojima nikako ne bi smjelo biti one carevine, koja još do nedavna nije za cielo iztočno pitanje htjela žrtvovati ni jednoga svoga grenadira. No ova pitanja zasjecaju u područje medjunarodnoga prava i politike, dakle u područje vrlo zamršeno i trnovito, te bismo se mogli lako uplašiti pred velikim zapletajima i pred eventualnim medjunarodnim sukobima Zato ostavimo, da nam Dunav služi, koliko može u današnjim prilikama, pa se malo pozabavimo drugom strujom, koja je za sve naše osnove u Maloj Aziji za početak možda važnija od toka Dunava i brojne i kulturne naše premoći u Podunavlju.

Emigracija muhamedanskih južnih Slavena u Malu Aziju.

U evropsku javnost prodrlo je dosta viestî o tom, da se bosanski muhamedovci listom sele u Aziju, i da u obće Muhamedovi vjernici ostavljaju i svoja ognjišta, čim se nad njima više ne sja pobjedonosni prorokov polumjesec.

Nad tom su se pojavom bili u svoje vrieme zabrinuli neki bugarski državnici, a i samomu je Kállayu zadala ona dosta brige.

Živeći gotovo poldrugu godinu u Zemunu, vidio sam često čitave čete bosanskih izseljenika, koje me po dva puta pozivahu, da ih vodim, kažu, „k našemu caru“.

Taj fakat iztičem stoga, što se iz njega vidi, kako se i musulmanski Slaven lako povjeri svomu kršćanskomu bratu, ako mu ovaj činom dokaže, da s njim zajedno osjeća i da ga podpuno razumije. Bilo je naime dosta, da nekoliko puta zaštitim ove izseljenike pred krajnjom nesusretljivošću (da ne kažem drugačije) madžarskih željezničkih činovnika, da im nješto pripovjedim o Carigradu i o Aziji, da ih za put savjetujem i djecu im pogladim, pa smo već bili ne samo kao stari znanci i prijatelji, nego i kao rodjena braća.

Kad uzmemo na um, da južno-slavenskih musulmana ima blizu jedan milijun, i da se medju njima većina u svojem kulturnom životu nije tako udaljila od Slavenstva, da se ne bi mogla k njemu povratiti, to lakše, što je po jeziku vazda ostala čisto slavenska, i da se islamu tako priljubila, te će joj vazda biti lako da ostane u najtješnjem moralnom doticaju s islamskim jugom i iztokom, tad ćemo rado priznati, da ovakovoga pomoćnika Njemstvo nema i nikako ne može imati za dalekosežne svoje osnove u Maloj Aziji.

Osim toga su bosanski musulmani dobrim dielom stara, imućna, poštena i vrlo jaka aristokracija (begovi), koja u najnovije doba uči po sveučilištima u Beču, Gradcu i Zagrebu, ostajući ipak vjerna i vjerskim tradicijama i nekim kulturnim vezama s arapskim i perzijskim iztokom. Iz kruga takove obrazovane musulmanske mladeži potekao je primjerice i sarajevski književni list „Behar“, u kojem se opažaju vrlo jaki tragovi i iztočne i naše slavenske kulture.

Štetnost slavenskih domaćih sporova s gospodarstveno-socijalnoga gledišta.

Dakako, da musulmanski živalj ne može postati jakom vezom medju nama i medju inorodnim, ali poput nas vazda izrabljivanim najbližim azijskim iztokom, sve dotle, dok južno Slavenstvo ne bude kulturna i gospodarstvena cjelina barem u težnjama svoje inteligencije, kao što je danas na žalost samo po instinktu i po potrebama svoga puka. Dok naime traje spor hrvatsko-srbski i srbsko-bugarski, slavenski musulmani umjesto da budu najjača naša pomoć za veliku slavensku akciju prema iztoku, sve će više biti ponajveća zapreka toj akciji, jer su u posljednje doba puko orudje u rukama njemačkoj i madžarskoj diplomaciji.

Videći naime bosanski musulmani, kako se Hrvati i Srbi, pak Srbi i Bugari nemilo kolju uzprkos jezičnomu i vjerskomu jedinstvu, ne vjeruju i ne mogu vjerovati, da itko s njima misli iskreno, kad ih zove u hrvatsko, ili srbsko narodno kolo, uvjeravajući ih, da će u njem moći sačuvati sve svoje tradicije i osebine. I musulmanski begovi i musulmanska „fukara“ misli naime od prilike ovako: Kad Hrvatima smeta u Srbâ ćirilica, a Srbima u Hrvatâ latinica, a Srbima i Bugarima neznatne razlike u izgovoru zajedničkoga jezika, kad se dakle ti „kauri“ radi sitnica hoće medjusobno da iztriebe, kako bi poštedili nas „prave Turke“ i „djecu prorokovu“, nas vjerne podanike sultanove, kad bi samo dobili vlast nad nama!...

I zato su bosanski musulmani najjači i najpouzdaniji oslon okupacionoj vladi, premda su inače u srcu njezini ljuti i nepomirljivi neprijatelji, koji se do sada smatraju najvjernijim podanicima velikoga padišaha.

To je ponovni dokaz, da razni slavenski sporovi nemaju samo kobnih posljedica političkih, na što se kod njih obično misli, nego da su te posljedice daleko strašnije s višega gledišta kulturnoga i gospodarstveno-socijalnoga. Pa zato nema sumnje, da će se ti sporovi sve to više ublaživati, što će nam jasniji biti veliki naši kulturni i gospodarstveni ciljevi, a da će ih i posve nestati u onaj čas, kad za te ciljeve počnemo raditi onako oduševljeno i ozbiljno, kako se danas oduševljeno i ozbiljno naprežemo, da iz sićušnih razlika u pravopisu, u izgovoru, u crkvenim dogmama itd. nadjemo „neoborive dokaze“ za oprečnost svojih narodnih i političkih težnja.

Ali i prije, nego mi dodjemo do te podpune narodne sviesti, naći će se jakih elemenata, koji će se oprieti veliko-njemačkomu prodiranju, i koji će ga zaustaviti, dok se mi podunavski i balkanski Slaveni složimo i organizujemo, pak sporazumno s Madžarima i Rumunima počnemo odlučivati sudbinom narodâ i zemalja — da se poslužim parafrazom dosadašnje frazeologije — od Sudetâ do Libanona, od Kvarnera do Perzijskoga zaljeva.

Povoljne prilike za njemačko prodiranje na Iztok.

Kadgod se govori i piše o budućnosti Podunavlja, Balkana i Male Azije, redovno se, osobito u najnovije doba, iztiču uspjesi njemački i u preveliku strahu njemačka se pogibao predstavlja kao neminovna katastrofa i za nas Slavene, i za Madžare, i za Rumune, i za Turke.

Nema sumnje, da se savremena njemačka gospodarska politika znala i znade vrlo dobro koristiti neuredjenim bečkim novčanim tržištem, osobito poslie dvaju velikih novčanih krahova: bečkoga 1873. i parižkoga 1882., te je i Peštu i Beč i balkanske državice i Carigrad učinila posvema ovisnima o novčanom tržištu berlinskom. Ali ni to berlinsko tržište nije dosta jako, osobito za velike osnove njemačke svjetske gospodarske politike, te iz Berlina moradoše već ponovno zatražiti novčanu pomoć u New-Yorku i u Londonu, naročito iza poznate kitajske ekspedicije god. 1890.

Istina je i to, da je njemačkoj trgovini vrlo dobro došla utakmica medju voznim cienama po Dunavu i po željeznici, pak medju željezničkim tarifama austrijskim i ugarskim, te je svoje industrijalne izradke mogla sjevernom austrijskom željeznicom (Nordbahn) dopremati jevtino na Dunav, a po njem još jevtinije dalje na jug i na iztok, a ujedno se liepo poslužila jevtinim tarifama željeznica galičkih i rumunjskih. Napokon je njemački kapital strašno nagrnuo u Ugarsku (gdje ga ima do jedne milijarde), da izcrpe sve mnogobrojne koristi, što ih je ugarska vlada davala, a i sad ih daje svim novim tvorničkim poslovima. Dapače velike njemačke firme ustališe se i u Trstu, da izvuku što veći dobitak iz snižene carine za prekomorsku robu.

K tomu svemu očito je još i to, da i Ugarska ostaje domena za njemački jezik i za njemačku književnost to više, što Madžari u svojoj tvrdoglavosti bježe od svakoga kulturnoga utjecaja slavenskoga, i što se u novije doba klone i kulturnoga utjecaja francuzkoga.

Francuzki i ruski utjecaj u Podunavlju.

Ali nije dosta pogledati toj njemačkoj medalji samo na lice, nego treba dobro izpitati i njezino naličje.

Tu ćemo prije svega naći jaki utjecaj gospodarski, kulturni i politički iz Francuzke i iz Rusije.

Parižkim ugovorom od god. 1856. Francuzka je i sebi i drugim zapadno-evropskim pomorskim državama zajamčila podpunu trgovinsku prevlast u Levantu i u čitavoj evropskoj Turskoj.

Pod francuzkim utjecajem gradile su se u evropskoj Turskoj samo takove željeznice, koje su turske luke spajale s unutrašnjošću balkanskoga poluotoka, da tako francuzka i druga zapadno-evropska roba lako uzmogne dospjeti i na unutrašnja tržišta. U to doba bijahu sagradjene pruge: Varna-Ruščuk 225 km, Kistendže-Crnavoda 64 km, Carigrad-Belova 552 km, Solun-Mitrovica (novo-pazarska) 278 km.

Berlinski ugovor od god. 1878. sasvim je promienio položaj na Balkanu, osobito na štetu Francuzkoj i Rusiji. Ali je francuzki kulturni i gospodarski utjecaj još uviek jak u čitavom dônjem Podunavlju i u svoj Rumunjskoj, a živo se osjeća i u Srbiji.

A što da kažem istom za utjecaj ruski! Počevši od Sereta i Pruta, do Dunava i dalje preko balkanskoga gorja na svakom su koraku vojnički ruski spomenici u obliku sad većih, sad manjih piramida. I te piramide nisu samo svjedoci ratne ruske slave i vojničkih ruskih napora i uspjeha. Tâ te piramide živo dozivlju u pamet rusko-turske ugovore na Prutu u Fokšanima, u Kućuk-Kajnardžama, u Jašu i u Bukareštu; u tim je krajevima nastalo čitavo javno pravo, na kojem se temelji i današnja sloboda Rumunjske i opravdani neizbježivi i odlučujući utjecaj Rusije na sve prilike u Turskoj i na Balkanu.

I dok je medju Petrogradom i Parizom vladalo nepovjerenje, medju Odesom i Marsiljom trgovačko mrtvilo, mogli su nagli gospodarski uspjesi Njemačke lako za uviek ugušiti prve klice naše kulturne i gospodarske samostalnosti. Ali diplomatski sporazumak medju Rusijom i Francuzkom, koliko je ujedno i sporazumak medju čitavim ruskim i francuzkim narodom, za nas je podunavske i balkanske Slavene od neprocjenive važnosti. Ruski je naime i francuzki gospodarski i kulturni utjecaj na evropski i najbliži azijski iztok tako jak, da podpuno može paralizovati utjecaj njemački, osobito kad bi taj išao za tim, da u Podunavlju i na Balkanu stvori narodno i gospodarsko razsulo. I zato još ima dosta vremena, da se mi Slaveni organizujemo i da se s Madžarima i Rumunima trajno složimo.

2. Ruska kolonizacija u sjevernoj i u srednjoj Aziji.

Ruska kolonizacija osobit tip moderne kolonizacije.

Medju svim pojavima savremenoga svjetskoga gospodarstva ruska je kolonizacija za nas Slavene pojav najvažniji i najutješljiviji. I zato treba da svaki Slaven izvan Rusije barem u glavnim crtama stvori sebi jasnu sliku o svem, što je Rusija uradila i što radi s onu stranu Urala i Kavkaza, jer je taj rad za nas najbolja škola, kako da organizujemo svoju domaću kolonizaciju i kako da od nje učinimo najjaču polugu za svoje gospodarsko znamenovanje u Evropi i u svietu.

Prateći razvoj i napredak slavenske kolonizacije u azijskoj Rusiji treba dakako vazda misliti na to, da je u toj kolonizaciji najjačim faktorom bila a i sada je ruska država. Ta će nas misao onda neprestance poticati, da kao većina u habsburžkoj monarkiji i na balkanskom poluotoku nastojimo i složno i odlučno pribaviti vriednost svomu glasu osobito u svim gospodarskim pitanjima, koja se danas često i s našom privolom rješavaju protiv životnih naših interesa.

Iz kratkoga i jasnoga priegleda ruske kolonizacije uvjerit ćemo se, da uz mnoge razlike medju prilikama u Podunavlju i u evropskoj Rusiji, pak medju prilikama u prednjoj, srednjoj i sjevernoj Aziji ima ipak mnogo sličnosti medju gospodarskom i kolonizacionom slavenskom misijom u Rusiji i izvan nje. Temeljno naime obilježje ruske kolonizacije jest u tom, što ruski izseljenik ne ide u prekomorske krajeve s drugim podnebljem, sasvim različnim, više puta i oprečnim uvjetima za sav tjelesni i duševni život. Rus jednostavno iz jednoga kraja Rusije ide u drugi, ili, dok srednja i sjeverna Azija nije još bila sastavnim dielom ruske carevine, Rus je po tvrdom kopnu ostavljao svoj stari zavičaj, da osnuje novi dom, gotovo u posvema istim kulturnim i prirodnim prilikama.

Tako i mi podunavski i balkanski Slaveni možemo još dugo da se širimo idući po tvrdom kopnu, ili prelazeći samo preko uzkoga bosporskoga tiesna.

Još jedno zajedničko temeljno obilježje može imati podunavska slavenska kolonizacija s kolonizacijom ruskom, a donekle ga i ima: I mi Slaveni izvan Rusije, izuzevši mali dio Čeha, sve smo sami „seljački narodi“, s inteligencijom, koja je takodjer sasvim, ili većinom bar u drugom ili trećem koljenu seljačkoga poriekla. Dapače i ista poljska, slovačka i bosanska musulmanska aristokracija, koliko živi na selu, sasvim je proniknuta patrijarhalnim tradicijama, te je vrlo sposobna, da razumije sve potrebe seljačkoga života. Drugim riečima: ni u nas Slavena izvan Rusije nema one kulturne umišljenosti, koja svim zapadnim narodima, izuzevši Francuze, udahnjuje prema svim inorodcima ili kulturni priezir, ili nesavladivu želju, da ih unište.

Mi smo dakle, kako već ponovno naglasih, ponosni, ali nismo oholi, dosta smo svjestni, da ne izgubimo svojih narodnih osebina, nego da ih dapače i razvijemo, ali nismo nimalo naduti, da bismo ih ikomu nametali, osim u današnjoj svojoj nepojmljivoj zasliepljenosti jedni drugima: Rusi Poljacima, Poljaci Malorusima, Hrvati, Srbi i Bugari uzajamno jedni drugima.

Kad ne bismo imali pred Niemcima, svojim gospodarskim takmacima, nikakvih drugih prednosti, doli tih dviju, da se naime poput njih ne moramo seliti preko mora i nametati se maloj Aziji preko čitavoga niza državâ i narodâ, i to sad s brutalnom silom, sad s kulturnim priezirom, mi bismo imali dovoljno izgleda, da izadjemo pobjednicima u ovoj utakmici s njima.

Savremena ruska kolonizacija osobit je dakle tip moderne kolonizacije, poglavito zato, što se Rusija njom neprestance prirodno proširuje i što se ruska kulturna i gospodarska sfera njom sveudilj povećaje onakvom prirodnom i postepenom asimilacijom, o kojoj sam već govorio, spominjući naš odnošaj prema Madžarima i Rumunima.

Tim je načinom Rusija gotovo neopazice zauzela petinu zemaljske kruglje, napučila Sibiriju i srednju Aziju milijunima ruskih seljaka, a da nije nastao nijedan od onih strašnih i divljačkih sukoba medju njom i kojom drugom kršćanskom državom, kako nastadoše redom medju svim zapadnim kolonizatornim državama počevši s Portugalskom i Španjolskom, a svršivši s Njemačkom i s američkim Sjedinjenim Državama. I što je još važnije, medju ruskim „mužicima“ i azijskim urodjenicima nema nigdje ni traga onim užasima i grozotama, kakvih je puna povjest uzajamnih odnošaja Španjolaca, Anglosasa i Indijanaca u Americi, Portugalaca, Holandjana i Engleza u Indijama, a bjelaca i crnaca u Africi.

Tri faktora ruske kolonizacije.

Rusija dakako osim toga, što se svojom kolonizacijom prirodno u Aziju proširuje, i što je radi patrijarkalnoga života, a ipak dosta velike kulture svoga pučanstva osobito sposobna za asimilaciju azijskih naroda, ima još tri elementa, koji neobično pospješuju njezino veliko kulturno djelo. To su kozaci, razkolnici i ruska seljačka obćina ili „mir“.

(Kozaci. — Zauzeće Sibira g. 1581.). Nama su kozaci poznati više kao vitežki hajduci, nego kao smioni, upravo pustolovni kolonizatori. A ipak je to baš najvažnije obilježje novovjeke kozačke povjesti. Zato ću iz nje spomenuti bar neka značajna fakta.

Bogati trgovci Strogonovi, koji proširiše svoju trgovinu sve do rieke Kame, velikoga pritoka Volgina, zamoliše godine 1558. cara Ivana Groznoga, da im prepusti u porječju Kame oveće područje, koje bi dakako bili dužni što bolje urediti, i od svačije navale braniti. Car im to dopusti, te im ujedno dade pravo, da u svom području sude i kupe vojsku. Kad su na to azijski narodi počeli žestoko navaljivati na Strogonove, zamoliše ovi, da im se područje proširi uz iste uvjete. Car im opet molbu usliša. I tako u Rusiji nastade neka vrst povlaštenoga kolonizacionoga družtva poput mnogo kasnijih zapadno-evropskih kolonizacionih „compagnies à charte“.

Strogonovi uzeše u svoju službu kozačkoga poglavicu Jermaka Timofejeva, te ovaj god. 1581. zauze i razori grad Sibir ili Siber, u kojem stolovaše tatarski kan. Na ruševinama toga grada sagradiše god. 1587. grad Tobolsk.

Čim kozaci potisnuše tatarska plemena na jug u srednjeazijske stepe, ne susretahu više nikakvoga odpora u čitavoj Sibiriji, u kojoj življahu samo malobrojna razpršena lovačka i ribarska plemena ponajviše uz šumovite obale velikih sibirskih rieka.

Kozaci kao pravi „molodci-udalci“ (smioni mladci [junaci]) upotrebili bi čitavo ljetnje doba da plove u čamcima po sibirskim riekama sve dalje na iztok. Kako se porječja sibirskih rieka vrlo često gotovo dotiču, nije im bilo težko male čamce prenieti iz jedne rječne doline u drugu. Zimovahu u nekoj vrsti tvrdjavica, koje nazivahu „ostrogi“,[1] a bijaše ih pri tom poslu sve više i više, jer se trgovina sibirskim krznom vrlo dobro izplaćivala.

God. 1636. bijahu kozaci već na obalama Jeniseja, god. 1637. na obalama Lene, a dvie godine kasnije već na žalu Ohotskoga mora.

God. 1648. dospješe kozaci Aleksijev i Dežnjev uz iztočnu obalu Azije čak na Kamčatku. Za tri godine (1651.) dospije kozački ataman Habarov na Amur, kamo nekoji njegovi drugovi bijahu došli već godine 1643., i tu se nastani. Ali tu se Rusi sukobiše sa Mandžurcima, koji bijahu daleko pretežniji, te se uzprkos junačkoj obrani svoje tvrdjavice moradoše mirom i ugovorom u

---

[1] „Ostrazi“ t. j. straže, stražarnice. „Ostrog“ danas znači u ruskom jeziku: zatvor (tamnica) pod stražom.

Nerčinsku god. 1688. odreći srednjega i dônjega Poamurja, da sav taj kraj istom 1858. opet uzmu Kitajcima.

Prva ruska kolonizacija u Sibiriji posve je dakle slična prvoj kolonizaciji Kanade, pak zapadne, iztočne i srednje Afrike. I u tim prostranim krajevima javljaju se najprije odlučni i smioni pojedinci kao predteče evropske kolonizacije, da za njima dodju čitave znanstvene i vojničke ekspedicije, a napokon i podpuno evropsko gospodstvo. Ali je sličnost medju tom prvom periodom ruske kolonizacije i prvim prodiranjem zapadno-evropskim u Kanadu i u Afriku samo izvanjska. Kako već spomenuh, a tu naglasujem, dolazio je i u Kanadu „bieli čovjek“ sa svim svojim kulturnim priezirom, a gotovo bez iskrice kršćanske ljubavi prema urodjenicima, dok u Afriku više manje svi evropski narodi dolaze sa strašnim ubojnim oružjem i s drugim znakovima svoje civilizacije, te ih crnci s punim pravom nazivlju i drže — bielim vragovima. U Aziji naprotiv ruski je Slaven svuda putovao ne samo s toplom šubom, nego i s toplim čovječjim, redovno i kršćanskim srdcem, te malobrojno sibirsko pučanstvo s punim pravom gleda danas na Ruse samo kao na bolju i savršeniju djecu „velikoga bieloga cara“.

(Starovjerci ili razkolnici.) Drugi prevažni elemenat za kolonizaciju azijske Rusije jesu ruski „razkolnici“ ili „starovjerci“.

Kad je naime Petar Veliki sporazumno s hierarhijom pravoslavne crkve dao izpraviti crkvene knjige, u koje se bijahu uvukle mnoge pogreške, ustade velik dio pravoslavnoga puka najprije protiv te novotarije, a onda i protiv nekih drugih forama u pravoslavnoj crkvi. Tako nastaše ruski razkolnici ili starovjerci.

Ruska vlada i pravoslavna službena crkva počeše razkolnike nemilo progoniti, a progone ih još i danas.

Razkolnikâ ima vrlo mnogo 15, 20, a možda i više milijuna, i ako se službeno taj broj ili taji, ili umanjuje, te ruska službena statistika zna samo za jednu pravoslavnu vjeru, baš kao i samo za jednu rusku (velikorusku) narodnost.

Dok je ruska vlada u Evropi bila vazda tako stroga, dapače i okrutna prema razkolnicima, dotle ih je mirno trpjela u Sibiriji, gdje u obće ima, a i treba da bude mnogo više vjerske snosljivosti već iz obzira prema mnogobrojnim musulmanima. Radi toga nagrnuše razkolnici već odavna u azijsku Rusiju, koja im se činila i čini pravom obećanom zemljom. I u tom je slavenska kolonizacija u sjevernu Aziju vrlo slična anglosaskoj kolonizaciji u sjevernu Ameriku iz Velike Britanije, u kojoj ni danas nema podpune vjerske ravnopravnosti, i gdje je još gotovo u čitavoj prvoj polovici XIX. stoljeća vladala bez zapreke tiranska samovolja anglikanske crkve u družtvu baš tako, kako je u državi samovoljno gospodovala mušičava sebičnost englezkih „landlordova".

(Ruski „mir" ili občinska imovina.) Treći i danas najvažniji faktor ruske kolonizacije u Sibiriji jest ruska skupna seljačka vlastnost ili „mir".

Seljaci se naime danas, gdje su već preko četrdeset godina slobodni, sele iz evropske Rusije u azijsku redovno ovako: Svi se seljaci, koji od seoske občine dobiju premalene dielove zemljišta za obradjivanje, slože, da prihvate vladine uvjete, i da se zajedno presele u Aziju. Tu osnuju novu občinu, novi „mir", novi „sviet",[1] koji je opet jedini vlastnik svega zemljišta, koje u odredjenim rokovima (svake treće, pete, ili čak desete, ili petnaeste godine) razdjeljuje čitavo zemljište medju svoje članove.

Kakogod je ovaj zemljištni sustav nezgodan za napredno intenzivno ratarstvo, tako je za danas, a ostat će još i za dugo prava blagodat za rusko poljodjelstvo u Sibiriji. Dok bi se pojedinac vlastnik, pa imao pri ruci i dosta kapitala i dosta radnih ruku, ćutio kao izgubljenim u sibirskim šumama, stepama i polustepama, pa i na glasovitom sibirskom području zemlje crnice, dotle čitava seljačka občina ili „mir", prenoseći sa sobom sve kulturne tradicije iz evropske Rusije, a imajući uza se vrlo često odmah i svoga popa, ne osjeća oko sebe nikakve praznine, jer je sama za sebe mali savršeni sviet, kako joj i samo ime kaže.

Svakako se ruskomu „miru" ima najviše zahvaliti, što se u Sibiriju već danas seli godimice preko 200.000 ljudi (1899. godine 223.918), dok ih se još god. 1893. bilo izselilo samo 61.435 duša.

Rusko pučanstvo u Aziji.

I tako je P. Semenov u svom velikom djelu za parižku izložbu[2] mogao navesti, da sama Sibirija (14,505.000 km²) ima preko deset milijuna stanovnika, medju kojima ima više od dvie trećine (70%) Rusa.

---

[1] Rieč „mir" znači u ruskom i „sviet".

[2] Commission Impériale de Russie à l'Exposition Universelle de 1900. La Russie extraeuropéenne et polaire. Sibérie, Caucase, Asie Centrale, Extrême-Nord, par P. de Séménof, membre du Conseil de l'Empire, Paris, 1900.

Kad pomislimo, da je još god. 1851. Sibirija imala 2,400.000 stanovnika, a 1897. god. 5,730.000, priznat ćemo, da nije samo vjerojatno, nego i stalno, da će sibirska Azija još polovicom ovoga stoljeća imati koji desetak milijuna stanovnika, i to gotovo sve samih Rusa. Ali prije nego se zaustavimo na nekim faktima, koji nisu samo odlučni za čitavo Slavenstvo, nego važni i za čitav sviet, spomenimo odmah prema navedenomu djelu g. Semenova (str. 7, 112, 180), da u srednjoj ruskoj Aziji s Buharom, Hivom i Turkestanom na prostoru od 1,933.000 km^2 živi već danas 7,760.000 duša, medju kojima ima do pol milijuna Rusâ (6%), dok kavkazko područje (bez staropoljske gubernije) ima oko 8 milijuna stanovnika, medju kojima jedna četvrtina (25%) Rusa.

Još treba na ovomie mjestu iztaknuti, da medju sibirskim Rusima ima oko jedan milijun kažnjenika, što običnih, što političkih, i da osobito s političkim kažnjenicima dolaze redovno i njihove žene i djeca, te tako sibirska Rusija uz činovničku inteligenciju ima već sada jaki zametak neodvisne i značajne inteligencije nečinovničke, medju kojom ima više puta — ne znam, bismo li rekli: na žalost, ili na sreću — i pravih umnih i moralnih velikana.

Ruske željeznice u Aziji. — Budućnost slavenske kolonizacije.

Pogledajmo sada u velikim crtama na sibirsku i srednjeazijsku Rusiju i na azijske ruske željeznice, pak na budućnost slavenske kolonizacije u Aziji u obće, da se uvjerimo, kako su Rusi, dakle Slaveni, već sada medju prvim kolonizacionim narodima, a u budućnosti da će biti, i po svoj prilici dugo ostati, prvima, kako će se vidjeti malo kasnije iz perspektive najbliže budućnosti svekolike moderne kolonizacije.

(Literatura o azijskoj Rusiji.) O azijskoj Rusiji ima danas već čitava literatura. Najviše pišu o njoj Niemci, pak Englezi i Francuzi. Medju francuzkim djelima iztiče se osobito spis mladoga Petra Leroy Beaulieu pod naslovom: „Preporod Azije: Sibirija, Kina, Japan“,[1] a medju njemačkima spis dra. Julija Wolfa pod naslovom: „Njemačka i svjetska tržišta“,[1] dok je od ruskih pisaca, koliko znam, najpodpuniji spomenuti spis P. Semenova, priredjen za svjetsku parižku izložbu.

---

[1] La Rénovation de l' Asie: Sibérie, Chine, Japon. — Paris, treće izdanje god. 1901., str. 482, ciena 4 franka.

Iz svih tih djela može si čovjek stvoriti, osobito ako je već bio u Rusiji, i ako je sam Slaven, dosta jasnu sliku o ruskoj kolonizaciji u sjevernoj i u srednjoj Aziji i o njezinom sve to većem svjetskom značenju.

(Gospodarska znamenitost azijske Rusije.) Kolikogod Niemci nastojali umanjiti gospodarsku znamenitost sibirske Rusije, nesumnjivo je ipak, da će od četrnaest i pol milijuna km² biti u njoj svakako najmanje dva milijuna km² zgodnih za sve grane ratarstva. Ali još i drugih 6,000.000 km² sa svojim prašumama, dapače i sama najsjevernija Sibirija sa svojim tundrama, ima već sada veliko gospodarsko znamenovanje za južnu ratarsku Rusiju, ponajviše radi svojih ruda. Osim toga goleme kirkizke stepe od jedan i pol do 2 milijuna km² mogu lako prehraniti razmjerno dosta gusto nomadsko pučanstvo. Napokon i prostrana srednja Azija nije ni iz daleka onako strašna pustinja, kako se o njoj mislilo, premda glavne njezine rieke: Amu-Darja (2 500 km) i Syr-Darja (2.800 km) nemaju u srednjem i dônjem toku na 1000 km pritoka, jer protiču pustinjom, gdje se zdenaca nalazi tek svakih 20 do 180 km, i to s nečistom vodom, koja kvari i željezničke lokomotive, a kamo li ne bi nahudila ljudskim želudcima. No u srednjoj Aziji ima i takvih oaza, kakva je Buhara i Hiva, a osim toga se od Kaspijskoga mora, pa sve do Indije i Kitaja protežu brežuljci, uz koje ima i plodne zemlje i obilne vode. U ostalom i ruševine starih gradova i historijske tradicije dokazuju, da je u tim krajevima nekoč cvala liepa kultura, dok opet najnoviji ruski uspjesi naviještaju doba, kad će slavenska misao i slavenske ruke opet preporoditi čitavu srednju Aziju.

Spomenimo odmah samo ovaj fakat: U kotaru kazanlikskom i perovskom u guberniji Syr-Darja bilo je prije dvadeset godina zasijano samo osam tisuća hektara zemljišta, a god. 1901. bijaše zasijano već 100.000 hektara. Za Sibiriju još treba iztaknuti, da i u njoj ima široko područje plodne zemlje crnice sa središtem u tobolskoj i tomskoj guberniji. Osim toga u dolini gornjega Oba, gornjega Jeniseja, zaštićenoj od sjevernih vjetrova, pak na obalama Angore, velikoga pritoka Bajkalskoga jezera, i u porječju srednjega Amura ima vrlo plodnih zemalja, prikladnih za svaku vrst kulture, i to na veoma prostranom području. (Petar Leroy-Beaulieu, u spom. dj. str. 33 i 34.)

---

[1] Francuzki prievod pod naslovom: „L' Allemagne et le marché du monde“, Paris 1902.

Ali prije, nego se još jedanput obćenito osvrnemo na svjetsku gospodarsku važnost ruske Azije, zaustavimo se malo kod sibirske i srednje-azijske ruske željeznice.

(Sibirska ruska željeznica.) O sibirskoj ruskoj željeznici pisalo se, a i još se uviek piše prilično mnogo, te su o njoj mnoge stvari poznate i širemu obćinstvu. No za to se u nas gotovo ništa ne zna o srednje-azijskoj željeznici, pa ipak je to tako veliko kulturno djelo, kakvo bi bilo, kao da Francuzka iz sjevernoga Algira sagradi željeznicu preko Sahare k Čadskomu jezeru u Sudan. Dapače s obzirom na daleko slabiju rusku financijalnu snagu spram financijalne snage francuzke, ta je željeznica još veće i zaslužnije djelo, nego bi bila francuzka pruga preko Sahare.

Češće se sibirska željeznica prispodablja dvjema velikim sjevero-američkim željeznicama: pruzi iz New-Yorka u San Francisco, pak željeznici iz Montréala u Wancouwer. Ali nijedna ta prispodoba nije zgodna s dva razloga: Obje ove američke željeznice spajaju na ime samo dva mora, Atlantski i Tihi ocean, i obje su gradile države upravo prebogate novčanom glavnicom, dok sibirska željeznica spaja dva najnapučenija središta čovječanstva: Evropu i Kitaj, dvie najrazvitije civilizacije, a gradila ju je vlada, koja ima razmjerno svega više, nego svojih gotovih novaca.

Ne smijemo se dakle u toj stvari zadovoljiti vrlo jevtinom i udobnom analogijom, nego treba dobro upamtiti barem njekoliko najvažnijih fakata, po kojima ćemo vazda moći samostalno prosuditi, koliko vriedi to vanredno slavensko kulturno djelo. Kod toga ne smijemo zaboraviti, da se sibirska željeznica već tri puta usavršivala u svom pravcu, a da će se doskora radi velikoga prometa morati usavršiti i sama njezina pruga, da mjesto današnje brzine, koja nikad nije veća od 37 km za sat, uzmognu vlakovi juriti brzinom francuzkih i američkih željeznica, na ime 1.700 do 1.900 km za 24 sata ili 70 do 80 km za jedan sat.

Prvobitni smjer sibirskoj željeznici bijaše od Čeljabinska kraj Urala do Nikolajevska na ušću Amura. Ali u Petrogradu brzo uvidješe, da je Amur previše na sjeveru, te završnu stanicu čitave željeznice pomakoše za punih 14 stupanja na jug, na ime u Vladivostok, koji je veći dio godine nezamrznut.

Ta je pruga duga 7.500 km, od čega sada odpada preko 2.000 km na vodeni put po rieci Amuru od Strjetenska do Habarovska.

Ruska vlada brzo uvidje, da će biti daleko zgodnije, ako sibirsku željeznicu produži na jugoiztok kroz Mandžuriju prema pečilskomu zaljevu, koji gotovo nikada ne zamrzne.

(Mandžurija i mandžurska željeznica.[1]) 26. kolovoza (8. rujna) 1896. podpisalo je ravnateljstvo „Iztočnoga družtva kitajske željeznice" s jedne strane, a kitajski diplomatski zastupnik s druge strane konvenciju, koja spomenutomu družtvu dozvoljava, da sagradi 1920 km željeznice u Mandžuriji, i to 495 km na zemljištu ruskom, a 1425 km na zemljištu kitajskom. Predsjednika družtvu imenuje ruska vlada, ali i inače daju družtvena pravila, potvrdjena 4. (16.) prosinca 1896., Rusiji toliko prava, da je zapravo absolutna gospodarica čitave željeznice. U pravilima je naročito iztaknuto, da dioničarima družtva mogu biti samo Rusi i Kitajci.[2]

---

[1] Vidi potanje u djelu: „La Rénovation de l' Asie str. 136.—142., pak onda vrlo temeljitu studiju „La Mandchourie Russe" u „Revue des deux Mondes" od 1. srpnja 1902. str. 115.—158., što je napisao Jules Legras, koji je u samoj Mandžuriji boravio petdeset dana, te, kako se iz svega vidi, znade dobro ruski, a uza to ima takih veza i prijateljâ, te može zagledati i tamo, kamo obični putnik nipošto nema ni pristupa.

[2] Pravila su objelodanjena u „Praviteljstvenom Vêstniku" dne 4. (16.) prosinca 1896., a sadržavaju ove bitne ustanove: „Dioničarima mogu biti samo Rusi i Kitajci. Koncesija traje osamdeset godina, počevši od dana, kad ciela pruga bude predana prometu . . . Zadužnice će se izdavati prema potrebi; no za svaku emisiju treba privole ruskoga ministra financija. Ruska vlada jamči za plaćanje kamata i za amortizaciju zadužnica . . . . Na čelu je družtvu ravnateljstvo sa sjedištem u Pekingu i u Petrogradu. U ravnateljstvu je predsjednik i devet članova, medju njima jedan podpredsjednik. Predsjednika izabire kitajska vlada; druge članove ravnateljstva bira glavna skupština dioničarâ. Predsjedniku je zadaća, da pazi, kako družtvo vrši svoje obveze prema Kitaju . . . . Podpredsjednik bdije nad poslovanjem družtva . . . Ruska vlada ima pravo nadzirati poslovanje družtva koliko za vrieme gradnje, toliko za vrieme, kad željeznica bude u prometu. Ruski ministar financija potvrdjuje izbor podpredsjednika, imenovanje glavnoga inžinira, glavnoga nadzornika gradnje, svih samostalnih inžinira i poslovodja. On će takodjer odobriti pravac pruge i tehničke uvjete gradnje.

Većinu dionica ima ruska vlada, a ruski ministar financija Witte pobrinuo se, da se u spomenutom pravilniku najstrože i najtočnije odredi, da se željeznica imade graditi baš onako, kao i sibirska, da za prielaz na nju ne

Kad je Rusija počela graditi mandžursku željeznicu, imala je na umu spomenuti cilj: doći ravno k pečilskomu zaljevu. I zato je žilavo i mudro nastojala, da joj kitajska vlada iznajmi dvie luke na ulazu u pečilski zaljev, na ime Port-Artur i Talienvan, ruski prozvan Daljnij, pa je to i postigla uzevši ove dvie luke u zakup na 90 godina i dobivši 15. (27.) ožujka 1898. dozvolu za gradnju željeznice do Port-Arthura. Sad je trebalo nastaviti gradnju željeznice od Harbina do Port-Arthura, dugu 860 km. Rusija se nije ni toga žacala.

Željeznica polazi najprije 400 vrsta gorskim lancima do 1000 m visine; zatim oko 200 km prolazi pustom stepom, koja je nastavak velike pustinje Gobi, zatim kroz više od 500 vrsta ide dolinom Sungare, velikoga pritoka Amurova, onda iztočna pruga prema Nikoljsku (kod Vladivostoka) ide kroz brda i doline, a južna (prema Port-Arthuru) porječjem rieke Liao.

Odmah se na početku vidjelo, da ta pruga, osobito u sjevernoj Mandžuriji, nailazi na mnogo veće zapreke, nego ih je bilo kod sibirske željeznice, te se njeko vrieme već glasalo, da se ne će dalje ni graditi. Sibirska je željeznica mogla, doduše, donjekle približiti gradju, ali je materijal ipak bio još stotine kilometara daleko od svoga odredišta. Rusi doduše upotrebiše kao i u Sibiriji sve vode, a osobito Sungaru, za dovoz gradje, a za Port-arthursku prugu poslužiše se, naravski, morem. No sjeverna je Mandžurija tako slabo napučena, a zima tako strašna (redovno preko 30° izpod ništice), te se nije lako mogao naći inžinir, koji bi preuzeo gradju u onako kratku roku. Parne i druge strojeve trebalo je naručivati iz Francuzke i Amerike, a poslovodje za kopanje tunela čak iz Talijanske; stupove za velike mostove trebalo je graditi u zatvorenu prostoru, u kojem se moralo ložiti, da zidari mogu

---

smije biti ni najmanjega zakašnjenja; da se sve tarife odredjuju u sporazumu s ruskom vladom; da ruska pošta bude bezplatna i da ruska roba ne plaća transita. Još je u pravilniku važna ova ustanova: „Poslie trideset i šest godina od dana, kad željeznica bude gotova i predana prometu, imat će kitajska vlada pravo, da je odkupi, povrativši podpuno investiranu glavnicu, i podpuno preuzimajući sve dugove, učinjene radi željeznice, i to s kamatima na kamate . . .“ Ako kitajska vlada to ne učini, čega se baš nije bojati, prelazi željeznica, kako već čusmo, u njezino vlastničtvo iza osamdeset godina.

Prema istomu pravilniku imalo se s gradnjom započeti najkasnije 16. (28.) kolovoza 1897., a ciela pruga dovršiti za šest godina od dana, kad bude ravnateljstvo izabrano i potrebno zemljište ustupljeno.

raditi i po zimi; napokon, uz tolike druge neprilike, nisi se smio plašiti skupoće, u kojoj je litra mlieka stajala 2 Krune, a kilogram maslaca 5 do 8 Kruna, te je prema tomu i prosti Kitajac služio na mjesec oko 125 K, ruski kuhač oko 220 K, ruski poslovodje 60 do 80 tisuća K na godinu, a glavni inžinir gotovo tri puta toliko.

I kad je sav taj posao bio na pô gotov, eto tako zvane bokserske pobune.[1] Ruski inžiniri moradoše uzmaknuti, a radnici im se, većinom Kitajci, razpršiše. Došlo je dapače do pravih bojeva medju Rusima i kitajskim ustašama, koji Ruse, primjerice u Harbinu, posvema pravilno obsiedahu. To je bilo razlogom, da je Rusija od kitajske vlade zatražila i dobila pravo, da Mandžuriju umiri, i da naročito uzduž željezničke pruge postavi jake vojničke straže, a što je najglavnije, da željezničko zemljište, dakle i kolodvori, bude izuzeto izpod kitajske vlasti. I tako si, recimo, u gradu Mukdenu u Kitaju, a na kolodvoru mukdenskom u „Rusiji".

Čim se željeznica približila srednjoj i južnoj Mandžuriji, pokazalo se, kako se i domaće pučanstvo raduje, uvidjajući njezinu korist i praktičnost, te se samo boba prevezlo u Inkou i u Port-Arthur do 15. prosinca 1901. toliko, da je željeznica pri tom primila brutto 1,200.000 rubalja, ili daleko preko 3,000.000 K.

Od svih država i naroda na svietu Rusija i Rusi najbolje shvatiše, da je željeznica, kad se gradi i na korist domaćemu pučanstvu, najuspješnije sredstvo za zbliženje naroda, ili da govorim u starom jeziku, najbolje osvajačko oružje. Osim toga Rusija se u travnju 1902. nije ni Kitaju, ni nikomu drugomu obvezala, da će iz Mandžurije svoju vojsku posve povući. Da je to u ostalom i učinila, današnji će rusko-japanski rat i po samom medjunarodnom pravu zajamčiti Rusiji još daleko prostranije i zgodnije područje, nego što je Mandžurija, budući da baš nitko nije prosvjedovao proti japanskoj okupaciji nezavisne Koreje i proti podredjenosti njezinoga cara mikadu, te će sada i Rusija poslie sretnoga rata moći bez ikakve smetnje „posvećenim pravom“ jačega dobiti odštetu za gorostasni svoj napor u miru i za nadčovječnu svoju strpljivost, uztrajnost i junačtvo u ratu. Tad će donieti svoje kamate i onih 350—400 milijuna K, što bijahu odredjeni za gradnju mandžurske željeznice i koji su bili, naravski, daleko prekoračeni.

---

[1] „Bokseri" raznieše tračnice i posakrivaše ih, ili pozakopaše u zemlju 25—30 km daleko od pruge. Srećom znadu Rusi postupati sa svojim žutim susjedima, te poslie ugušena ustanka dadoše po mandžurskim selima razglasiti, da će svatko dobiti za svaku tračnicu, koju donese, odredjenu nagradu do toga i toga roka. I mandžurski seljaci povrviše k stanicama s nadjenim tračnicama. Kad je prošao prvi rok, bijaše odredjen drugi s tim dodatkom, da će se poslie njega kazniti svako selo, u kojem se nadje još i jedna tračnica. — Na taj način dobiše Rusi gotovo $^3/_4$ svih raznesenih tračnica.

Važno je i zanimivo znati, da su se ruski inžiniri odmah sprijateljili s kitajskim generalima, i to tako, te su od njih za bokserskoga ustanka bili još u pravo vrieme obavješteni ne samo o pogibli, koja im prieti, nego i o tom, da će im rok za odlazak biti produžen uzprkos odredbi pekinžke vlade. Jedan je kitajski general dapače Ruse tako zavolio, te nikako nije htio vjerovati, da su se u Pekingu odlučili Ruse odstraniti, a svoga je prijatelja još davno prije upozorio na opasnost i u skrajnjoj pogibli produžio mu je odlazak za 24 sata. (J. Legras, u spom. studiji, str. 131—133.)

I ruski trgovci i seljaci sve više grnu u Mandžuriju, a s domaćim se svietom tako slažu, da otvoreno ustaju proti kozačkoj silovitosti, koja nije tu baš riedka.

U Mandžuriju dolaze rado ruski seljaci iz najsjevernije Rusije i tu se osjećaju baš kao doma s tom sretnom razlikom, da bilo kao kočijaši, bilo inače zasluže 10 i 12 puta više, nego u starom zavičaju. I željeznički činovnici iz srednje Azije mole za premještenje u Mandžuriju, pa kad su kojih dvadesetak dana na putu, reći će ti na zimi od 30°, da su ipak već „ponješto uzrujani“ od puta.

Željeznički vlakovi polazeći u Mandžuriju puni su seljakâ, obrtnikâ i trgovaca, a kad se vraćaju, vidiš u njima samo častnike i inžinire. To je dokaz, da se Rusi ne zadovoljiše time, što Mandžuriju privezaše željezničkim nasipima i željezničkim tračnicama, nego i ovdje, kao u srednjoj Aziji i u Sibiriji osnivaju čitava ruska sela i gradove, znajući dobro, da samo brojni, svjestni i radini suplemenici mogu iz Mandžurije učiniti čitavo udo ruskoga narodnoga i državnoga organizma. I tako danas ne mora čovjek biti istom pjesnik, da kaže s velikim ponosom i još s većom nadom, da se slavenska rieč govori od Sinjega mora do Tihoga oceana. Ali ne govori se samo slavenska rieč, nego se obilno lije i slavenski znoj, bez kojega ni ista junačka pobjednička krv ne daje podpunoga prava, a još manje trajne sigurnosti u ovako prostranoj i već sa 16 milijuna domaćega žiteljstva napučenoj zemlji, kao što je Mandžurija.

Kad prosudimo, da je trošak za samu sibirsku željeznicu bez ovih dviju mandžurskih pruga bio proračunan na 217 milijuna rubalja ili oko 550 milijuna Kruna, a da je željeznica stajala za 20%

do 25% više, dakle preko sedam stotina milijuna Kruna; kad dodamo, da je prvi dio mandžurske željeznice proračunan na četiri sto milijuna K više; kad k tomu dodamo trošak za željeznicu Harbin-Port-Arthur, naime oko 120 milijuna K, to vidimo, da je čitava sjeverno-azijska željeznica stajala preko 1.370 milijuna K.

(Promet na sibirsko-mandžurskoj željeznici.) Ali ruska vlada i ruski državnici i narodni gospodari odvaživši se na taj golemi trošak, i gradeći željeznicu tako grozničavo, da je na njoj redovno radilo oko 150 tisuća ljudi, a i danas ih ne radi mnogo manje (jer se pruga neprestance usavršuje), očito ovako računahu:

Iz Petrograda preko Moskve ima u Vladivostok i Port-Arthur 9.360 km; iz Berlina 10.190 km; iz Pariza 11.270 km; a iz Londona preko Dowera i Ostende 11.370 km. Ako vlak juri 37 km na sat, treba iz Pariza ili Londona u Port Arthur od prilike 12 dana, dok se morskim putem putuje oko 30 dana. Prema tomu ruskom će se željeznicom sve to više, pa i izključivo putovati u sjeverne kitajske pokrajine i u francuzku Indo-Kinu. Preko Rusije će poći i sva pošta za sjeverno-iztočnu Aziju, a isto tako i sva laka a dragocjena roba, kod koje je trgovcima mnogo stalo do brza, i prema vriednosti jeftina dovoza. A kad se za deset ili dvadeset godina željeznička pruga ustali, trebat će putnicima za put iz Londona i Pariza u Port-Arthur i u Peking samo oko 6 dana, bude li vlak jurio 70—80 km za jedan sat.

Da se ruska vlada nije u svom računu prevarila, dokazuju ovi brojevi, koje navodi djelomice g. P. Semenov u spomenutom djelu, a djelomice g. Klaudius Aulagnon u svom djelu „Gospodarska Sibirija“ (La Sibérie économique, Paris 1901.):

God. 1898. bio je otvoren promet na 2.600 km sibirske željeznice, koja je te godine prevezla 1,094.000 tona, i za to ubrala u novcu 10,547.000 rubalja, t. j. preko 26 milijuna Kruna, ili preko 10.000 kruna na jedan kilometar. A to je istom početak. Kako naime naglo raste promet na sibirskoj željeznici, vidi se po tom, što je svake vrsti mesa bilo godine 1898. izvezeno 17.663 tone, a godine 1899. već 31.105 tona! Maslaca je bilo izvezeno 1900. god. 2,200.000 puda (jedan pud 16·4 kg) ili 36,080.000 kg. Izvoz maslaca napreduje tako silno, da su godine 1900. iz sibirske Rusije prema lukama Baltijskoga mora polazila po dva vlaka na nedjelju, dana. Dakle već samo kod stočarskih produkata čeka sibirsku Rusiju i sibirsku željeznicu velika budućnost. God. 1901. počeo se naime sibirski maslac uspješno takmiti s maslacem danskim, francuzkim, kanadskim i australskim. Stručnjaci tvrde, da će Sibirija samo masla i maslaca, pak jajâ izvoziti doskora za koju stotinu milijuna Kruna na godinu.

Kad je dakle Aleksandar III. 17. (29.) ožujka 1891. svojim carskim ukazom naredio, da se započne graditi sibirska željeznica, i kad se s tom gradnjom tako žurilo, da je prosječno na godinu bilo sagradjeno 550 km, pokazala je ruska carska vlada toliku dalekovidnost i razumnu poduzetnost, kako nitko nije očekivao kod nas tobože tromih i mlitavih Slavena.

(Srednje-azijska ruska željeznica.) Još smionije, a gospodarski možda jednako zamašno djelo jest ruska srednje-azijska željeznička mreža.

O toj se srednjoj Aziji ne misli doduše toliko krivo, koliko o Sahari, premda ima i tu glasovita „stepa glada“, baš kao što je u Sahari „pustinja žedje“. Ali se Rusija nije dala preplašiti ni umišljenim, ni pravim zaprekama, koje se čine gotovo nesavladive. Treba naime ponovno naglasiti, da su u tim krajevima zdenci s mutnom vodom često udaljeni 20 do 180 km. Bilo je dakle kod gradnje još većih neprilika, nego u nekim močvarnim krajevima Sibirije, gdje se činilo, da će baruštine progutati i željezničku gradju i ljude.

Srednje-azijska ili zakaspijska ruska željeznica počinje kod Krasnovodska na iztočnom žalu Kaspijskoga mora sučelice važnoj luci na zapadnom žalu, dobro poznatoj pod imenom Baku. Od Krasnovodska ide željeznica preko Ashabada, Merva, Buhare, Samarkanda i Kokanda za sada do Andidžana, 128 km od kitajske granice.

Od Merva ide jedna pruga na jug prema Kušku, nedaleko glavnoga grada Afganistana, Herata, nazvanoga „ključem Indije“. Druga pruga ide na sjever u Taškend, glavni grad ruske srednje Azije.

Željeznicu je počeo graditi glasoviti general Anenkov godine 1880., te je 15. (27.) svibnja 1880. prvi vlak stigao u Samarkand, projurivši kroz stepe i pustare u duljini 1.470 km.

God. 1896. odluči carska vlada, da se pruga nastavi ravno do Andidžana, a u isto doba do Kuška i do Taškenda, te sada čitava ta željeznička mreža ima 2.512 km, od čega 1.150 km ide kroz pravu pustinju.

Kad čovjek pažljivo čita, kako g. P. Semenov opisuje strašnu tu pustinju, nehotice se sjeti fakta, štono ga g. Petar Leroy-Beaulieu navodi u svom djelu „Preporod Azije“ (str. 115): „God. 1891. u isto vrieme, kad je car Aleksandar III. odredio, da se započne gradnja sibirske željeznice, predložio je francuzki ministar predsjednik Freycinet, a francuzka je komora prihvatila gradnju željeznice od Ain-Sefra do Dženien bu Resqu u južnoj Oranjskoj; ta je pruga, strategijski vanredno znamenita, bila izmjerena najprije na 64, a napokon na 80 km. Jedva jedvice dovršiše ju i predaše prometu u siečnju god. 1900. Sibirska je željeznica doprla već do Amura, kad mi (Francuzi) dovršismo tu pedalj-prugu“.

Iz toga se primjera vidi, kako je Rusija poduzetna, te ne preže pred potežkoćama, koje bi se i najnaprednijim i financijalno najjačim narodima činile nesavladive.

I dosadašnji uspjesi u zakaspijskoj oblasti podpuno već opravdaše očekivanje carske vlade. Srednje-azijska Rusija gospodarstveno se na očigled preporadja. Računa se, da je god. 1901. u svih pet pokrajina u Turkestanu rodilo poprječno godišnje 18,700.000 hektolitara žita, a u Hivi i Buhari 7 i pol miljuna hl pšenice, 5,200.000 hl drugoga žitka osim 3,200.000 hl riže i 2,800.000 hl raži.

No najveća promjena, dakako na bolje, nastala je u srednjoj ruskoj Aziji tim, što su Rusi mjesto vrlo prostoga pamučnjaka (Gossypium herbaceum) uveli američki pamučnjak (Gossypium hirsutum), koji se sada njeguje na više nego $^3/_4$ zemljišta odredjena za priradnju pamuka. To je zemljište god. 1900. zauzimalo prostor od 240—260 tisuća hektara u samom pravom Turkestanu, te se na njem priradilo šestdeset pet milijuna kg pamučnih vlakanaca u vriednosti od trideset milijuna rubalja (ili preko sedamdeset pet milijuna Kruna). Osim toga priradilo se u Hivi četiri, a u Buhari šestnaest milijuna kg, te je čitava pamučna produkcija u srednjeazijskoj Rusiji god. 1900. bila vriedna oko četrdeset milijuna rubalja ili preko sto milijuna Kruna. (Semenov, spom. djelo, str. 153 i 159.) Istina, pamuku je u posljednje doba ciena ponešto pala, ali je zato i pamučna produkcija zacielo već tako uznapredovala, da će doskora biti i dvostruka prema god. 1900.

Težko je označiti svu izvanjsku trgovinu srednje-azijske Rusije, jer je ta najživlja s evropskom Rusijom, pak tu nema podataka o vriednosti izvezene robe. Stručnjaci ipak sude, da je ta trgovina svakako već blizu svoti pol miljarde Kruna, ako nije više, a to je za one krajeve upravo impozantna svota. Kako je živ promet na zakaspijskoj željeznici, možemo donekle suditi po tom, što se god. 1898., kad je bilo otvoreno samo 1.500 km željeznice, prometnulo 392.000 tona robe, te željeznička blagajna ubrala za vozarinu 7,439.435 rubalja (bruto) ili 20 milijuna Kruna, prema čemu na jedan km željeznice dolazi oko 13.000 Kruna. Sadašnji se čisti prihod na čitavoj toj željezničkoj mreži od 2.512 km računa na 6.009 Kruna na jedan km.

Videći to ruska vlada, naumila je tu željezničku mrežu u tri pravca produljiti velikim i zamašnim prugama od nekoliko tisuća kilometara.

Prva je pruga osnovana od Taškenda prema Orenburgu, i ta je svakako najvažnija. Njom bi se naime srednje-azijska Rusija u obće, a najplodnija i najbogatija oblast Turkestana napose spojila najprečim i najprirodnijim putem s glavnom ruskom žilom kucavicom: Varšava-Moskva-Irkutsk-Port-Arthur, dok sada sva roba iz srednje-azijske Rusije prispjevši u Krasnovodsk mora preploviti čitavo Kaspijsko more, da dospije u Baku, koji je tek posljednja stanica najmanje razvijene južno-ruske željezničke mreže.

Druga se pruga ne čini na prvi mah tako važnom, ali bi mogla postati još zamašnijom od prve. Ta bi se naime nastavila od sadašnje posljednje stanice Andidžana, 128 km od kitajske granice, preko grada Vjernoga opet prema sibirskoj željeznici.

Treća je napokon pruga zasnovana od Kuška prema Heratu, da se odatle priključi željezničkoj mreži indijskoj.

Sve tri pruge bile bi duge do 5.500 km te bi većinom (4.500 km) išle po ruskom zemljištu. Prve će se dvie po svoj prilici dosta brzo izgraditi, dok će treću politički obziri prema Englezkoj ili za dugo odgoditi, ili ju još više pospješiti.

Te i slične osnove, u kojima zapadna Evropa traži samo političke namjere i ciljeve, u prvom su redu dalekosežne osnove narodno-gospodarstvene, te će Rusija, kad ih provede, postati razkršćem največega diela sveukupne svjetske trgovine. Ali ne rekoh dobro: ne će biti tek puko razkršće, nego i glavni njezin faktor i prvi, ako i ne jedini njezin regulator.

Ima li Rusija dovoljno uvjetâ za kolonizaciju?

(Tehnički napredak.) Iz svega, što je do sada bilo rečeno, vidi se, da je ruska vlada i poduzetna i uztrajna u svojim osnovama, da u Rusiji ima dosta ljudi, koji se sa svom gorljivošću odaju vladinoj službi u takvim kulturnim poslovima; da se tehnička naobrazba u Rusiji i dosta proširila i veoma usavršila, kad se mogu graditi golemi mostovi preko sibirskih velikih rieka, dugi tuneli i sav taj silni željeznički materijal, koji je potreban za tako razgranjenu željezničku mrežu. Sve su to ujedno i vrlo važni uvjeti za svaku modernu kolonizaciju. Ali to nisu uvjeti jedini. Osim njih daleko su važniji, ili barem tako važni evo ovi: Sposobnost priljubiti se ili asimilovati novim prirodnim i družtvenim prilikama, a da im se ipak previše ne podaš; smiona inicijativa bilo genijalnih pojedinaca, bilo čitavih jakih družtava; široka sloboda upravna i najšira snosljivost družtvena u kolonijama; obilje novčanoga kapitala.

(Nedostatak kapitala i državljanske slobode.) Ovoga je dvojega u azijskoj Rusiji za sada dosta malo, a privatne inicijative nema redovno ni malo. Sve radi i svega se laća vlada, i kako se čini, ona je sasvim zadovoljna, da joj nitko ne križa njezinih računa. Zato ni u Sibiriju, a pogotovo u srednjeazijsku Rusiju ne pušta ni jednoga tudjinca, te je tu i uprava sasvim vojnička. Radi toga počeše nekoji zapadno-evropski pisci rusku kolonizaciju prispodabljati s nekdašnjom kolonizacijom španjolskom i proricati joj neminovnu katastrofu. Ima i takovih publicista i učenjaka, koji drže, da se organizacija ruskoga „mira“ u obće, a u azijskoj Rusiji napose, protivi svakomu većemu napredku. Napokon se svestrano prigovara tomu, što Rusija i u Aziji ostaje vjerna evropskim svojim tradicijama, te je jedino u vjerskim stvarima s obzirom na musulmanski živalj daleko snosljivija, nego u Evropi, jer s islamom ne računa samo u svom carstvu, nego i u susjednom Kitaju, Indiji i Afganistanu, gdje ukupno živi oko šestdeset milijuna Muhamedovih vjernika.

Ne da se zaista poreći, da će Rusija što prije morati dati što širu slobodu gubernijama i u obće mjestnoj upravi u svim pitanjima gospodarstvenim i kulturnim, čuvajući najstrože i najodlučnije podpunu carsku vlast u pitanjima strogo političkim, osobito kad zasiecaju u politiku medjunarodnu. Isto će tako morati prestati sadašnje nepovjerenje prema ruskoj privatnoj inicijativi. Inače je sistem ruske kolonizacije po sudu nenjemačkih, a i nekih njemačkih strukovnjaka vrlo dobar, a s vremenom će postati upravo savršen.

Rusija će sve više imati svoga novčanoga kapitala i sve će lakše sklapati jevtine zajmove u zapadnoj Evropi i u Americi. U Španjolsku se ne će nikada izroditi; jer ako ne pušta tudjinaca u sjevero-azijsku i u srednje-azijsku svoju oblast, otvara zato domaćemu urodjenomu pučanstvu širom svoju upravu, dapače i svoju vojsku, te musulmanska plemena, koja proti Rusima još nedavno fanatički vojevahu, služe sada ne samo mirno, nego i rado, pa i oduševljeno u vojsci „bieloga cara".

(Nestašica aristokracije u azijskoj Rusiji.) A što novo družtvo u azijskoj Rusiji nema gotovo nikakve aristokratske primjese, to će i Rusiji i Slavenstvu s vremenom još najviše koristiti: U azijskoj će se Rusiji razviti podpuna i prava slavenska demokracija, koja će biti radina, poduzetna i praktična poput sjevernih Amerićana; ozbiljna, triezna i miroljubiva poput Indijanaca i Kitajaca; vesela i duhovita poput galskih Francuza; umna i idealna poput evropskih Slavena, ali od njih daleko sretnija, jer ne će znati ni za njihovu materijalnu biedu, ni za njihovo kulturno i političko robstvo. A ipak će to azijsko Slavenstvo na velikoj straži kršćanske civilizacije i u prirodnim prilikama, očito nepovoljnim bez velikoga rada, biti vazda u takvu položaju, da ne će smjeti nikada ni prestati, a kamo li klonuti u velikom duševnom i fizičkom naprezanju.

Zaključak.

Ne treba dakle ni mi, mali Slaveni, da žalimo, što se Rusija tolikom snagom bacila na Aziju. Mi nismo više tako slabi, da bi nas itko ili išto moglo uništiti, pa zato možemo s pouzdanjem organizovati svoju gospodarstvenu snagu, da pred moćnoga svoga slavenskoga brata ne stupimo nikada s nedostojnim jadikovkama, nego s većim ili manjim dionicama u obćem gospodarstvenom i kulturnom napredku, računajući s punim pravom na to, da će slavenski gospodarstveni utjecaj, dolazeći iz Rusije, svakako i tim našim dionicama povisiti tečaj.

3. Organizacija slavenske kolonizacije izvan Rusije.

Slavenski nemar za izseljenike izvan Rusije.

(Nemar ruske vlade za ruske izseljenike u Njemačkoj i u Americi.) Netom smo se mogli posvema uvjeriti, da je slavenska kolonizacija u Rusiji u dobrim rukama, jer carska ruska vlada u svem, što radi u Sibiriji i u srednjoj Aziji, ne pokazuje samo velike poduzetnosti, nego i pronicavost i savjestnost, pa je u najnovije vrieme dala svestrano iztražiti izseljeničko pitanje u azijskoj Rusiji i latila se čitavoga niza odredaba, kojima se regulira sve to jača živa struja iz evropske Rusije u azijsku. Závelo bi me predaleko, da sve te odredbe ruske carske vlade potanko opisujem, a pravo reći, nije to ni potrebno već i zato, jer dosadašnji sjajni uspjesi dokazuju, da je regulacija ruske emigracije vrlo dobra, ako se još i ne može reći, da je savršena. I s toga se Rusiji, ruskoj naime vladi i ruskomu družtvu, može ozbiljno prigovoriti jedino to, što se gotovo nimalo ne brine za ruske izseljenike u Njemačkoj i u Americi.

Dok su se iz Rusije selili gotovo sami Židovi, bilo je to još razumljivo, a mogla se takova nebriga donekle razumjeti i onda, kad su se izseljivali pristaše takvih radikalnih vjerskih sektâ, kao što su duhoborci, koji ne priznaju nikakovih veza ni socijalnih, ni narodnih, ni političkih, te sada u Kanadi živu u najvećoj nevolji i materijalnoj i moralnoj.

Ali već duže vremena, osobito za posljednjih desetak godina, seli se iz zapadne Rusije mnogo tisuća Poljaka i Bjelorusa, što u Njemačku, što u Ameriku, sad za poljskom nadnicom, dakle privremeno, sad za kakvom mu drago zaslužbom, jedanput privremeno, drugi put trajno. Pa ipak u Rusiji kao da se nitko ne miče, premda su pruske i druge njemačke oblasti, goneći iz Njemačke bez ikakvoga razloga Slavene iz naše monarkije, protjerale i mnogo ruskih podanika samo zato, što su bili Slaveni.

Taj ruski nehaj svakako treba odsuditi, ali što da istom misli čovjek o posvemašnoj indolenciji, s kojom mi Slaveni izvan Rusije gledamo, kako nam se razbjegava narod na stotine i stotine tisuća, i to u doba, kad vodimo očajničku borbu za elementarna svoja životna prava!

(Slavenska izseljenička „groznica“.) Već kroz dvadesetak godina donose naši listovi bilježke, da se tamo odselilo toliko i toliko stotina, tamo toliko i toliko tisuća našega svieta. Početkom godina devetdesetih prošloga stoljeća dosta smo čuli i i čitali o „izseljeničkoj groznici“, ili, kako je jednom u delegacijama kazao grof Goluchowski, o „slavenskoj izseljeničkoj požudnosti“. U zadnje tri, četiri godine saznajemo, da u Hrvatskoj ima čitavih kotara, gdje već gotovo i nema odraslih mužkaraca,[1] i da je izseljenički pokret zahvatio i slavonsku Hrvatsku, gdje je domaće pučanstvo i onako riedko, i kamo je bogata zemlja namamila već desetke tisuća madžarskih i njemačkih doseljenika.[1] Iz Slovačke stižu nam sve crniji glasovi o tom, kako narod bježi glavom bez obzira u sviet, a zaista smo već čitali i to, da se i Slovenaca u posljednje vrieme izselilo u Ameriku do sto tisuća.

---

[1] U županiji modruško-riečkoj, iz koje se narod najviše seli, bilo je god. 1900. odsutno preko 15.000 odraslih mužkaraca, jer prema popisu iste godine

I tako je sada u Americi već nekoliko milijuna Slavena, a da mi pravo i ne znamo, kuda se taj naš sviet raztepao i kako živi, a kamo li da se pobrinusmo zato, kako bismo tu seobu najzgodnije uredili, da i izseljenici što bolje prodju, a da i naš narodni organizam tom seobom ne samo ne oslabi, nego da se njom eventualno i ojača.

(Uzroci nemaru za izseljenike.) U najnovijoj slavenskoj povjesti nema pojava, koji bi bio za nas tako značajan, a reći ću odmah, i tako strašan, kao što je ta nebriga za razsipanje i razsulo žive naše domovine: seljačkoga našega puka. Što više o toj stvari razmišljam, i što se češće pitam, kako to, da sva bezdušnost tudjinskih agenata, sva zapuštenost i neukost galičkoga slovačkoga i hrvatskoga izseljenika, svi strašni opisi tolikih stradanja — i prije seobe i za seobe i poslie nje — nisu izazvali toliko zanimanja, da bismo imali kakvu takvu organizaciju za regulaciju svoga izseljivanja — kad god se tako pitam, vazda si odgovaram, da je tomu glavni uzrok evo u tom: Uzprkos svomu narodnomu preporodu, kad se većina slavenske inteligencije vratila k seljačkomu govoru, sav naš javni život i rad do danas je pretežno historijsko-aristokratski. Izpitasmo sve historijske spomenike, pisane redovno tudjim jezikom; iztražismo i izkopine grčke, rimske i keltske napise, na smrt se zavadismo radi njemačkih, francuzkih i drugih zapadno-evropskih filosofa: stvorismo po tudjem uzoru čitav niz političkih stranaka, koje se često uzaludno muče, da dokažu, kako im se razlikuju programi, koji su obično po istom kalupu čisto formalistički gradjeni; dodjosmo i do kakve takve rieči u zakonodavnim sborovima, ali i tamo govorimo, što spada bilo u knjige,

---

bijaše u cieloj županiji 106.692 mužkarca i 121.760 žena, dok je u nas inače mužkaraca ili toliko, koliko ženâ, ili nešto više. U kotaru čabarskom iste županije bilo je samo 2.409 mužkaraca a 4.508 žena; u kotaru delničkom 8.935 mužkaraca, a 13.0001 žena; u kotaru cirkveničkom 10.878 mužkaraca, a 13.232 žene.

[1] Od god. 1880.—1890. poraslo je njemačko pučanstvo u Hrvatskoj za 34.354, a od god. 1890.—1900. za 16.507. I madžarsko pučanstvo sve slabije raste: od god. 1880.—1890. za 27.377, a od god. 1890.—1900. za 21.386. Pogibao je dakle sve to manja.

bilo u novine, bilo nikamo. Sve pokušasmo i svačim se bavismo, ali seljački kulturni i gospodarstveni život kao da nam je posljednja briga. Naglasujemo, da smo narodnjaci, nacionaliste, dakle demokrati, a ipak se u svem vladamo, kao da smo puki patrioti, ili još pravije, puki branitelji državne vlasti: birokrati, aristokrati.

Što se do sada uradilo za regulaciju i organizaciju izseljenikâ iz monarkije.

(Organizator poljske emigracije Kłobukowski.) Od toga zla još se najviše izbaviše Poljaci, jer im galička autonomija nije mogla toliko potamniti uma, da bi radi poljske države zaboravili na poljski narod, kako se vrlo često dogadja i Hrvatima, pa donekle i Česima. I zato se najprije medju Poljacima našao takav čovjek, kakav je dr. Stanislav Kłobukowski, veliki organizator poljske emigracije.

Kłobukowski je najprije bio činovnik u statističkom uredu lavovskom, gdje je vrlo marljivo proučavao izseljivanje Poljakâ u južnu Ameriku. God. 1895. podje u Braziliju. i posjeti ne samo poljske, nego i njemačke i talijanske naseobine u Braziliji, Argentini i u Paraguaju. Tu se uvjerio, da se neuki seljački poljski izseljenici mogu organizovati jedino na samome mjestu, pak je zato medju njima ostao čitave tri godine i naročito se pobrinuo, da se osnuje što više poljskih družtava i otvori što više poljskih škola. Vrativši se u Lavov, živo je sudjelovao kod osnivanja ovih družtava: družtva za izdavanje spisa o kolonizaciji, izvoznoga družtva, pak družtva trgovačkoga i zemljopisnoga.

Još treba iztaknuti, da Poljaci imadu i stručni list za kolonizaciju pod naslovom: „Gazeta Handłowo-geograficzna“.

(„Oesterr.-ung. Colonial-Gesellschaft“.) U drugih Slavena habsburžke monarkije nema do sada ni traga kakvoj organizaciji seljačkoga izseljivanja, pa zato mi o svojim izseljenicima i znamo samo toliko, koliko polovimo po pojedinim slavenskim američkim novinama, ili koliko nam kaže bečko njemačko družtvo „Oesterreichisch-ungarische Colonial-Gesellschaft“, ili napokon razne američke i evropske statistike.

(Naredbe dalm.-hrv.-slav. vlade.) Tečajem posljednjih dviju godina pojavio se u hrvatskim listovima ipak koji taj ozbiljni članak o tom važnom pitanju, na koje se počeše osvrtati i slovački novinari. Hrvatska vlada u Zagrebu izdala je dvie naredbe na hrvatske oblasti, po kojima se imade bolje pripaziti na agente, koji narod mame u Ameriku, i na putne izprave izseljenikâ. Inače pozitivna nije nitko ništa ni pokušao učiniti, da se emigracija organizuje, a da se zaprieči, koliko se to dade postići razumnim narodno-gospodarstvenim i državno-financijalnim reformama.

(Osnove ug. ministra predsj. Szélla.) Ali ako se u toj stvari ne miče ni vlada zagrebačka, ni vlada bečka, makoše se ministri peštanski, te je bivši ministar predsjednik Széll dne 6. studenoga god. 1902. iznio ni više ni manje, nego pet zakonskih osnova, koje se sve ravno ili neravno bave izseljivanjem.

Prva osnova radi ravno o izseljivanju, te je po svojim ustanovama, koje su u glavnom već postale zakonom, u jednu ruku najstrašnija ilustracija gospodarstveno-socijalnih prilika u Ugarskoj, a u drugu ruku najozbiljnija opomena Poljacima, ČSesima i Hrvatima, da i oni možda ne podju nasilničkom stranputicom madžarskih agraraca, koji ne žale, kako se iz te osnove vidi, ni madžarskoga seljaka, a kamo li bi žalili ugarske Slovake, Ruse, Srbe i Hrvate.

Zakonska osnova traži najprije od agenata za izseljivanje jamčevinu od 10.000 Kruna, i zabranjuje posve objelodanjivanje poziva za izseljivanje.

Izseljenici mogu nastupiti put samo na temelju pismenoga ugovora, koji mora biti i u madžarskom državnom jeziku i u materinskom jeziku izseljenikovu.

I prtljagu izseljenikovu i njegvu obitelj ima družtvo za izseljivanje osigurati za slučaj nezgode i nesreće.

Vlada će sama paziti na izseljeničke prištednje, od kojih će zato odkidati odredjene pristojbe. Te pristojbe i državni prinos bit će temeljem zakladi za podporu izseljenicima, ili za njihov povratak u domovinu.

Čitavim će izseljivanjem ravnati poseban senat pod predsjedničtvom ministra za unutrašnje poslove, kojemu će pomagati i poseban povjerenik za izseljivanje.

Zabranjuje se seliti i takvim osobama, kojima strana vlada, ili kolonizatorsko družtvo zajamčuje bezplatan prievoz, ili namiruje prievozne troškove.

Vlada može zabraniti izseljivanje u stanovitu državu posve, ili na neko vrieme.

Vlada može odrediti i pravac, t. j. put, kojim će izseljenici morati ići, pa je to sada i uzakonjeno, i to i za Hrvatsku, da izseljenici za Ameriku imadu polaziti iz Rieke.

Sve ove ustanove, a osobito posljednje, nepobitno dokazuju, da su potekle samo iz jednoga vrela: iz straha, da se pred gospodarstvenom biedom i radi družtvene nejednakosti ne razbjegne veći dio seljačkoga pučanstva Ugarske na sve strane, gdje se može lakše i slobodnije živjeti.

Kad ova osnova i ne bi bila postala zakonom, bila bi očitim svjedočanstvom, da Ugarska ima samo moderne ustavne forme, a faktično da u njoj vlada sredovječna feudalna aristokracija, koja je osim toga pod prevelikim i kobnim utjecajem neobuzdane moderne financijalne plutokracije.

Osnova „Slavenskoga družtva za uredjenje izseljivanja“.

Srećom je Hrvatska u stvarima izseljivanja suvereno autonomna. Ako dakle u Ugarskoj i stegnu seljačku slobodu gotovo onako, kako je to bilo za sredovječne rabote, ima još ipak nade, da istim putem ne će poći ni u Beču, ni u Zagrebu. A najpouzdanije jamstvo zato, da bečka i zagrebačka vlada ne podju kobnim putem u tom životnom našem gospodarstvenom pitanju, bila bi živa i čila privatna inicijativa.

Ta mora početi u isto doba u Pragu i u Zagrebu, a Česi se i Hrvati imadu dakako sporazumjeti i s galičkim Slavenima i sa Slovencima, a koliko političke prilike dopuste, i sa Slavenima u Ugarskoj.

Najbolje bi bilo, da se u Pragu osnuje „Slavensko družtvo za uredjenje izseljivanja“ s glavnim podružnicama u Beču, u Trstu, na Rieci i u Zagrebu (za naseljivanje Čehâ i u obće Slavena u hrvatske zemlje i dalje na Balkanu).

Ovdje nije mjesto, da izložim podrobno pravila takvoga družtva, to manje, što pravila nisu glavno, dapače su po mojem sudu stvar dosta sporedna; glavno su tu ljudi, koji bi bili sposobni prihvatiti se toga posla, pa onda odziv, koji bi njihov rad našao u čitavom narodu.

Što se tiče ljudî, danas već u samom Pragu ima čitava četa i mladjih narodno-gospodarskih stručnjaka, koji lako mogu odlučiti o uspjehu čitave te stvari. Radi se samo o tom, da svim svojim znanjem i autoritetom popune i podkriepe osnovne misli o gospodarstvenoj budućnosti čitavoga Podunavlja i ciele Prednje Azije, kako su izložene u ovom spisu.

Jer nemojmo se ni malo varati: Svietom su od vajkada pokretale, a i u buduće će pokretati samo velike ideje, ideje, koje mogu obuhvatiti misli i čuvstva ne samo tisućâ, nego i milijunâ, i koje ne izviru samo iz najbližih i neposrednih životnih potreba, nego i iz tisućljetnih tradicija, pa i iz težnja za idealom najdalje budućnosti.

Istina, u gospodarstvenim se pitanjima treba osobito čuvati fantazija i takovih osnova, koje su mnogo više smione, nego jasne. Ali se u isti čas ne smije zaboraviti, da je baš moderna povjest kolonizacije puna i prepuna primjerâ i dokazâ, kako su jedni narodi pali, što su bili previše praktični, a u isto doba previše tjesnogrudni, dok su drugi, zanoseći se najsmionijim osnovama, sjajno uspjeli, i ako su radi prevelike svoje sebičnosti počinili mnogu i mnogu neoprostivu pogrješku.

Najsjajniji je zato primjer u povjesti francuzke i englezke kolonizacije. Tà Francuzi su polovicom osamnaestoga stoljeća bili gospodari Kanade, Louisijane, gotovo čitavih Antila i čitave Prednje Indije. Svega je bilo u njih: i kapitala, i kolonistâ, i genijalnih organizatora, i diplomatâ poput jednoga Dupleia. Pa gle, sve im to nije pomoglo, jer je u to vrieme Francuzkom odlučivao pokvareni dvor i vrlo duhoviti, ali kratkovidni ljudi poput Voltairea. Voltaire se nije mogao dosta narugati nekim svojim „fantastičkim“ suvremenicima, koji su ljuto žalili, što je Francuzka u sedmogodišnjem ratu izgubila i Kanadu, gdje je tada bilo već šestdeset tisuća francuzkih naseljenika, pa ju je zato i nazvao nekakvom kukavnom krpicom zemlje pod vječnim sniegom, kako smo to već ponovno čuli.

Zašto se Česi ne pouzdavaju u gospodarstvenu uzajamnost s južnim i iztočnim Slavenima?

Ne ću reći previše, kad uztvrdim, da u Češkoj ima sva sila Voltairea, koji s većim predsudama govore o Balkanu i o Maloj Aziji, nego je Voltaire govorio o Kanadi.

Istina, češko je družtvo vrlo oduševljeno za južno-slavensko narodno odielo i za prirodne krasote Slovenije, Hrvatske i Srbije. Ali oduševljenje odmah ohladi, čim se počne govoriti o gospodarstvenoj uzajamnosti medju Česima i medju južnim i galičkim Slavenima.

U toj stvari prevladaše u Češkoj posve ova dva mnienja: državno-financijalno i privatno-trgovačko.

S državno-financijalnoga gledišta već i češko djače znade, da su slovenske zemlje, pak Dalmacija i Galicija pasivne, i da se za njih najviše najdoplaćuje porezima i daćama zemalja češke krune. S privatno-trgovačkoga gledišta svuda se opet oštro kudi netočnost i nepouzdanost južno-slavenskih trgovaca i poslovnoga svieta u obće.

Prema tomu je jasno, da će i svaki češki laik, a po gotovo dakle češki narodni gospodar uzkliknuti: Nipošto, ne idemo ni u Podunavlje, ni u Malu Aziju, nego onamo, kamo teče Vltava i Laba: u Berlin, Hamburg i London, gdje se naši produkti dobro plaćaju zvonkim i suhim zlatom, i gdje osim toga možemo samo još više naučiti i napredovati; a nama i treba i znanja i napredka, a ne nejasnih osnova i teorija.

Uvjeti i razlozi za gospodarstveni slavenski i kolonizacijoni savez.

(Pogibao pred srednje-evropskim gospodarstvenim savezom njemačkim.) I u istinu, taj bi odgovor čovjeka sasvim osupnuo, kad ne bismo znali, da Velika Britanija ima i ledenu Kanadu i puste krajeve Australije; Francuzka nenapučeni Madagaskar i gotovu svu, za sada nepristupnu, Saharu; Njemačka svoj Kamerun i iztočnu Afriku, a Rusija ledenu Sibiriju i pustu srednju Aziju, pa ipak svi ti narodi vanredno napreduju, dok je na rubu propasti ona Španjolska, koja je za svoju robu tražila samo suho zlato i dobre kupce. Mi naime i u Češkoj, i u Hrvatskoj, i u Galiciji, i u Slovačkoj zaboravljamo, da trgovina i narodno gospodarstvo nije jedno isto, pa da su i dobre državne financije tek posljedica, a nisu uvjet narodnoga blagostanja. Glavnim uvjetom toga blagostanja jest takva gospodarstvena politika, koja prije svega razvija čitav narodni organizam, i to svestrano, kulturno naime i moralno, a ne samo gospodarstveno i materijalno.

A sad ruku na srdce, pak odgovorimo po duši: Gdje će se Čeh svestranije razviti: u Njemačkoj, gdje može i mora biti jedino gospodarski šegrt, i to samo dotle, dok ga tamo trebaju; ili u Podunavlju i u Maloj Aziji, gdje on redovno može i mora postati gospodarskim učiteljem i organizatorom u pouzdanoj nadi, da tu nikad ne će postati suvišan, jer u velikom dielu Podunavlja on već danas nije tudjinac, a s vremenom će zaista biti sugradjaninom i tolikim drugim milijunima slavenske braće, a i neslavenskih podunavskih naroda.

Sve se dakle usredotočuje na ovu misao: Kako je Palacký — da ne spominjem Havlíčka i Jelačića — za političku Austriju proglasio, da bi ju Česi morali stvoriti; kad je ne bi bilo, tako sad treba, da još odlučnije proglasimo, da bismo mi i u tom slučaju radili za gospodarstvenu federaciju čitavoga Podunavlja, kad već danas ne bi za nju bilo najpovoljnijih uvjeta unutrašnjih i neumoljivih razloga izvanjskih.

Ta misao o podunavskom gospodarstvenom savezu, koji bi se oslanjao koliko na slavenski iztok, toliko na romanski zapad, da tako izbjegne gospodarstvenomu pritisku, a s vremenom i podpunomu gospodarstvenomu robovanju modernoj Njemačkoj, tim je opravdanija, što je u podpunom skladu s prirodnim, narodnim i kulturnim težnjama svih podunavskih Slavena i neslavenskih naroda, a tim je potrebnija, što je u čitavoj savremenoj Njemačkoj zavladala jaka struja, koja se u zgodnoj prilici ne bi žacala ni najvećega nasilja, da čitavo Podunavlje podloži tako zvanomu srednje-evropskomu gospodarstvenomu savezu, u kojem bi dakako gospodovala Njemačka.

(Paralela medju kulturnim i gospodarstvenim slavenskim preporodom.) I zato mi danas ne možemo i ne smijemo odgadjati velikih gospodarstvenih osnova, ili im se čak samo smijati. U tom treba da radimo po jednakoj metodi, po kojoj su radili prvi naši preporoditelji, kojima je samo zato uspjelo, da otudjenu inteligenciju vrate k narodu, što su ju ponajprije uvjerili, da je to njezina moralna dužnost pristati uz zapušteni svoj puk, i da ne će biti težko, a kamo li nemoguće, stvoriti uglednu književnost i znanost na narodnom jeziku. Pa tko je u istinu tako smion, te bi úztvrdio, da mi Slaveni imademo danas za gospodarsku emancipaciju manje uvjeta, nego smo ih imali pred petdeset, ili pred sto godina za emancipaciju narodno-kulturnu?

(Bieda slavenskoga radničtva. [A. Hubka.]) Ali ako nemamo manje uvjeta, imademo više razloga, da tu gospodarsku emancipaciju stavimo kao prvu točku svega svoga javnoga života i rada.

Ako to ne vjerujemo, uzmimo u ruke putopisnu studiju Antuna Hubke pod naslovom: „Česi u Dônjoj Austriji“.[1]

---

[1] Knihovna Samostatnosti, svezak VII. „Čechove v Dolních Rakousích. Cestopisná studie Antonína Hubky. Cena 1 K. V Praze, 1901. — Pisac ovoga djelca napisao je još i knjigu „Naše menšiny“ (Naše manjine), u kojoj je na osnovu vrlo savjestno prikupljene gradje prikazao češku borbu i život u jugo-

Mala je to knjižica na 77 stranica u osmini, pročitat ćemo ju dakle za dva, tri sata, a koliko ćemo se naučiti, i kako živo uvjeriti, da ova današnja mlohavost u velikim slavenskim središtima za velika i dalekosežna pitanja vodi ravno k našemu razsulu.

U toj čitavoj knjizi nema ni jedne fraze, sve su to sama gola i strašna fakta. U knjizi se vrlo često iztiče, a i faktima dokazuje, da Slaveni svuda u ovoj monarkiji izvršuju najniže i najslabije plaćene poslove. Tako na str. 20., govoreći o željezničkim radnicima u Kremži na Dunavu, piše g. Hubka: „Tu sam zatekao i Hrvate kao radnike na željeznici. Na kolodvoru stištu se k sebi Slaveni obično negdje u kakvom kutiću. Podješ li najsiromašnijoj i najskromnijoj skupini, možeš biti stalno uvjeren, da su to vazda Slaveni . . .“

Na str. 73. isti pisac, opisujući život čeških ciglara i slovačkih poljskih radnika, piše medju inim ovo: „Ti naši ljudi žive grozno. U Moedlingu u njemačkom družtvu, u koje sam slučajno dospio, nazvaše ciglarske radnike „Viehvolk“. Protestovao sam proti tomu, ali uzalud . . .“ „Groznomu nemoralu doprinieše najviše zajednički radnički stanovi.[1]

Sad se to doduše poslie velikih i burnih štrajkova nekako promienilo, ali nije posve“.

---

zapadnoj Češkoj, kuda je kao tajnik „Pošumavské jednoty“ (Pošumavskoga saveza) mnogo putovao i na samom mjestu svoje podatke kontrolovao. Hubka spada medju najradinije predstavnike onoga diela češke mladje generacije, koji je jednako narodan i napredan.

[1] „Prije bi stanovalo u malim stanovima zajedno 10—30 obitelji: mužkarci, žene, djeca — sve zajedno, ležaj do ležaja. Na jednom ležaju rodio se pred svima novi sugradjanin na težki život; na drugom, često uz ruganje ostalih, umiraše koji sustanar. Stvari, koje se dogadjahu u tom zajedničkom stanovanju, bijahu užasne. Njihova grozota prevršuje i Zolino opisivanje u „Germinalu“. Ni najmanje djece nisu štedili. Sve je padalo žrtvom nagonu i alkoholu. Sad je toliko bolje, što u tako zvanim „radničkim vojarnama“ svaka obitelj ima svoju sobicu („cimru“), ali u većini slučajeva imade nekoliko obitelji zajedničku kuhinju. A tu nastaju nove neprilike. Treba na pr. svakojakim načinom bilježiti meso, čije je koje, jer se kuha u zajedničkom kotlu, ili svi komadi moraju biti jednako veliki, da jedna obitelj druge ne vara. Očito je, da iz toga nastaje čitav niz svadja i prepiraka“.

„Na nekojim ciglanama vlastnici ne primaju neoženjenih radnika, ili barem neudatih radnica. Prije bijaše na sve strane mnogo divljih brakova u najslobodnijem obliku. Kod zajedničkoga stanovanja i nije bilo drugčije moguće. Nitko nije pazio, čija je koja žena, a čiji koji muž. Tomu sad ima da pomogne to, što je zabranjeno primanje neudatih radnica. U nekojim „vojar-

A ono, što g. Hubka kao očevidac pripovieda o mukama slovačkih radnika na Dreherovim imanjima u Švehatu, prevršuje već svaku mjeru.[1]

A nemojmo misliti, da je tako samo na ciglanama pod Bečom, i na Dreherovim imanjima u Švehatu. Pročitajmo još drugu knjigu g. Hubke, i ako je malo deblja,[2] pa ćemo se tvrdo uvjeriti, kako krvavi kruh jede naš sviet svuda, gdje radi u tudjinskoj službi.

Ali ja sam to sve znao i ne pročitavši ovih dviju spomenutih i predragocjenih knjiga. Govoreći s hrvatskim radnicima u šumama slavonskim i galičkim, izpitujući hrvatske željezničke radnike, koji se težkom mukom prehranjuju nasipavajući željezničke nasipe po čitavoj habsburžkoj monarkiji i po Njemačkoj, osobito južnoj; motreći češke i slovačke radnike u iztočnoj Moravskoj, u srednjoj i u južnoj Ugarskoj, i razgovarajući s njima; prateći izseljenički pokret iz Hrvatske, Bosne, Galicije i Slovačke; čitajući požudno

---

nama“, na pr. u Voessendorfu, imadu radnici stan cielu godinu, drugdje, kao u Guntramsdorfu samo ljeti, pa si ciglari, i to nekoliko obitelji zajedno, iznajmljuju male stanove na selu. I tu se stara pokvarenost opet vraća“. (str. 44.)

[1] „Slovaci su sirotinja, nesvjestni i strpljivi, da se ne da vjerovati . . . Ustaju u ljetu u cik zore i kine se u kasnu noć za njekoliko kukavnih novčića . . . Sa slovačkim radničtvom surovo postupaju kod Drehera, koji je u Švehatu i u okolici svemogućim gospodarom. U Švehatu ciene sav njegov imetak na 150 milijuna Kruna. Na svom švehatskom dvorcu drži samo slovačku služinčad. Slovaci za nadnicu 45 novčića daju se izsisavati do skrajnosti. Stanuju zajedno u dugim sobama, a pojedine obitelji odieljene su jedna od druge nizkom, drvenom pregradom, kako je to inače samo u konjskim štalama . . . Kod posla ih mnogo i tuku. Od Slovakâ, koji znadu nešto njemački i od Niemaca, koji znadu njekoliko rieči slovačkih, postaju gončine, koji nadziru rad na poljima. Takav gončina s debelom batinom u ruci pravim je strašilom Slovacima, jer znade, pa bilo i bez ikakovoga razloga, slovačkoga radnika izbiti do krvi. Sâm sam bio svjedokom takvomu gnjusnomu prizoru. Slovak ljudeskara kao gora dao se tući od maloga čovuljka, koji nije štedio udaraca, premda bi Slovak, da je samo nekoliko puta vratio, lako bio ubio svoga mučitelja. Ali njemu ne pade na um, da se kako tako brani. Strpljivo je podnosio udarce kao kiša i samo je plakao i jecao, moleći „milostivoga gospodina“, da ga prestane tući. . „Milostivi gospodin“ prestade, kad ga već sile izdaše, i tad si je još prije nego je otišao izkalio dušu cielim čislom psovaka. Jedva se izgubio Slovaku izpred očiju, pograbi taj bič i počne nemilosrdno mlatiti volove, s kojima je radio. Upitam ga, zašto bez razloga mlati siromašno blago. Dobih odgovor: „Kad i mene bez uzroka biju“ . . . (str. 52.)

[2] Knihovna samotatnosti. Svazek II. „Naše menšiny a smíšené kraje na českém jihu. Napsal Ant. Hubka. Cena K 3·60 se dvěma národnostními mapkami v Praze 1900. Str. 261.

sve, što se tiče našega svieta u obadvie Amerike, ja sam se nepokolebivo uvjerio, kako je i nehotice duboku istinu kazao jedan slovački trhonoša, kad mi je u Požunu na pitanje, koliko tu ima Slovaka, ovako odgovorio: „Gospodine, tkogod tu što vozi ili nosi, taj je Slovak“. Mogao je reći, kad bi bio znao: Tkogod u ovoj monarkiji što vozi ili nosi, taj je Slaven... (Golemi nesklad medju preporodnim idejama i socijalno-gospodarstvenim položajem najširih slojeva naroda.) Kad bi tako bilo, a mi Slaveni ne bismo imali Praga, Krakova i Lavova, Zagreba, Ljubljane i Spljeta, kad bi se naime sve to dogadjalo prije našega narodnoga i književnoga preporoda, dok je sva naša inteligencija svojim govorom, a većinom i svojim mislima i osjećajima bila tudja, pa i neprijateljska našemu puku, i onda bi se čovjek začudio, da milijuni ljudskih bića mogu biti u praksi i bez čovječjih prava i poslie toga, što im se priznaše neka prava narodna i politička. A ovako, gdje nas ima ne na stotine, ne na tisuće, nego već i na stotine tisuća, koji za svu tu gospodarstvenu i socijalnu biedu svoga naroda znamo, jer ju vidimo i na sebi osjećamo, kako se može protumačiti ta strašna i neobična pojava, da smo tako iskreni i oduševljeni rodoljubi, pa ipak mirne duše gledamo, da nam se naš puk upravo raztvara u državnom organizmu, kojemu smo mi i glavni osnov i najjači stup?

Očito je, da smo se odviše dali zavesti političko-teritorijalnom idejom, koja je glavno obilježje naših susjeda i sudržavljana Niemaca, koji i gospodarstveni i kulturni svoj program vazda provode samo s obzirom na svoje narodno-političke osvajačke ciljeve. A nama treba ići baš protivnim pravcem: Prvim našim ciljem imade biti to, da socijalno i ekonomijski podignemo čitave milijune svoga ujarmljenoga puka.

Naš narodno-književni preporod uspjevao je izprva vrlo dobro, ali sad bi sva naša književnost i znanost, dapače i čitava naša kultura mogla od prvoga udarca nastradati, jer je sve to više slična okrenutoj piramidi. Ni u samoj Češkoj nije socijalni i gospodarstveni položaj seljaka, radnika i maloga gradjanina ni iz daleka u skladu s preporodnim idealom naših narodnih uzkrisitelja. A kako je to istom kod galičkih i južnih Slavena, pak kod Slovaka!

I zato je naprosto nuždno, da u duhu svoga preporoda započnemo i socijalno-gospodarstvenu svoju emancipaciju i od vlastitih predsuda i od tudjinske zavisnosti.

(Slavenska gospodarstvena uzajamnost.) Velim: u duhu našega preporoda, jer kao što je narodno-književno naše uzkrsnuće bilo posljedicom slavenske ideje, tako i gospodarstvena organizacija i družtvena ravnopravnost može biti jedino resultatom svestrane slavenske uzajamnosti.

Ta gospodarstvena uzajamnost ima si postaviti konkretan cilj: organizaciju radničkoga i seljačkoga našega puka u monarkiji i izvan nje.

Na čelu cielomu pokretu stavit će se malo po malo svi naši napredni gospodari, kojima njihovo znanje nije puki cimer, ili tek sredstvo za koju učiteljsku stolicu, ili za kakvo mu drago udobno mjestance.

Čim bude nekoliko takvih ljudi kod Čehâ i Poljakâ, kod Slovakâ i Malorusâ, kod Hrvatâ, Slovenaca i Srba, sastat će se ti ljudi, i zamislit će i organizovati slavenski savez za kolonizaciju, koji će se od svih naših dosadašnjih družtava bitno razlikovati tim, što njegovi članovi ne će biti pojedinci, nego samo čitava družtva, i to sve slavenske organizacije redom počevši od akademijâ znanosti i umjetnosti, pa do najskromnijega obrazovnoga i konsumnoga družtva. Kako naime već rekoh, nema li sva naša kultura postati prevrnutom piramidom, koja bi se srušila na prvi jači potres, treba sada da svu tu kulturu upotrebimo za učvršćenje temeljâ svoje gospodarstvene organizacije.

Slavenski savez za kolonizaciju imat će statističku nakladničku i specijalno kolonizatorsku zadaću.

Pošto će u savezu biti sva valjano organizovana slavenska družtva u monarkiji, moći će lako kontrolovati državni, službeni popis pučanstva, a isto tako će lako provesti gospodarstveni popis sa slavenskoga gledišta, to jest statistiku svih slavenskih znatnijih posala, statistiku slavenskih radnika i slavenskoga kapitala u poslovima neslavenskim. Pri tom će savezu mnogo koristiti uzorna objektivnost i saviestnost hrvatskoga državnoga statističkoga ureda u Zagrebu, koji je pod ravnanjem g. Zoričića stekao obće pouzdanje, te je danas u cieloj monarkiji jedini državni statistički ured, kojemu se u svem može podpuno vjerovati.

Na temelju gospodarstvene slavenske statistike morat će se onda izraditi i gospodarstvena slavenska karta barem za cielu habsburžku monarkiju.

Zadaću nakladničku imao bi savez provoditi osobito u sporazumku s prvim češkim nakladnicima i sa svim narodnim slavenskim knjižarima u monarkiji, koji bi svi takodjer imali k savezu pristupiti. Izdati bi trebalo čitavu knjižnicu i takvih monografija, kakva su oba spomenuta spisa g. Hubke, pa onda i veća djela, u kojima bi bio priegled slavenske etnografijske i gospodarstvene snage čitavih velikih područja, na koncu i čitavoga Podunavlja.

U specijalno kolonizatorskom radu dobro će nam poslužiti dosadašnja praksa i izkuštvo čeških obranbenih saveza,[1] poljskih kolonizacionih družtava, a trebalo bi svakako proučiti u potankosti organizaciju tudjih kolonizacionih udruga, primjerice družtva „Deutsche Colonisations-Gesellschaft“ u Hamburgu. Čitav posao oko organizacije svega našega izseljivanja znatno bi nam olakšalo to, što naši izseljenici za tudjinu polaze ili kroz Hamburg u Prag, ili kroz Rieku i Trst, i što je domaća kolonizacija najjača u Dônju Austriju, u Hrvatsku i u Bosnu. Zato i spomenuh, da bi savez morao imati svoje podružnice, naročito u Beču, u Zagrebu, u Trstu i na Rieci.

---

[1] Za jubilej dvadesetgodišnjice češkoga „Narodnoga Pošumavskoga Saveza“ (Národní Pošumavská Jednota“) napisao je već spomenuti A. Hubka djelo: „Rad za naše manjine“ (Menšinová práce, v Praze 1904. nákladem N. J. P. str. 391., ciena 3·80 K), u kojem se medju inim navode i obranbeni savezi njemački i češki u obsegu češke krune. Niemci imadu po A. Hubki ove saveze: „Böhmerwaldbund“ (Pošumavski Savez) s 30.000 članova, s 332 podružnice i s godišnjim dohodkom 37.000 K; „Bund der Deutschen in Böhmen“ sa 65.000 čl., 750 podružnica i s proračunom 130.000 K; „Bund der Deutschen Westböhmens“ i „Bund d. D. Ostböhmens“ po 7.500 čl., po 100 podr. i 8.000 K dohodka; „Bund der D. Nordmährens“ sa 30.500 članova, 380 podr. i 38.000 K godišnjega prihoda; „Nordmark“ sa 7.500 čl., 110 podr. i 22.230 K proračuna; napokon „Bund der D. Südmährens“ s 5.000 čl., 106 podr. i 6.500 K dohodka. Ukupno 153.000 članova, 1.878 podružnica i 251.730 K prihoda.

Prema toj njemačkoj organizaciji, u kojoj je od 3 milijuna Niemaca svaki dvadeseti čovjek, stoje ovi češki narodni obranbeni savezi: „Ústřední (Središnja) Matice školská“ s proračunom 803.900 K (od prinosnikâ, kojima se broj neprestance mienja); „Národní Jednota Pošumavská“ s 30.000 čl., 420 podružnica i 37.500 K; „Národní Jednota Severočeská“ sa 60.000 čl., 504 podr., 110.457 K; „Národní Jednota pro východní (iztočnu) Moravu“: 3.200 čl., 60 podr., 3.304 K; „Národní Jednota pro jihozápadní Moravu“: 5.550 čl., 107 podr., 3.244 K; napokon „Českoslovanská Jednota“: 650 čl., 6 podr., 3.500 K. — Ako uzmemo za „Središnju Maticu školsku“ najmanje pol milijuna dobrovoljnih prinosnika i barem 500 stotina zavoda i družtava kao njezine podružnice, to ukupni broj iznosi: 598.900 čl., 1.597 podružnica i 1,011.905 K godišnjega prihoda. Ako dakle još uviek — prema istoj knjizi i prema podatcima „Matice školske“ — oko 40.000 češke djece polazi u njemačke škole, i premda je njemački statističar prof. Rauchberg mogao procieniti „asimilaciju“ Čehâ u Niemce na 94.519 u mješovitim krajevima Češke, na 226.000 u Dônjoj Austriji, ipak se vidi, da Česi uspješno podižu i brane slavenske nasipe proti njemačkoj poplavi.

Naglasujem ponovno, da osnovnim obilježjem toga saveza ima biti u jednu ruku to, da bude u istinu slavenski, dakle i češki i hrvatski i poljski i t. d., a u drugu ruku da prikupi oko sebe sve današnje jače slavenske organizacije u monarkiji.

Imam u glavi čitavu osnovu, po kojoj bi mogao već sada napisati ne samo nacrt pravilâ, nego i čitav praktični plan, kako bi se imala urediti tri glavna odjela: statistički, nakladnički i izseljenički. Ali znam, da ovaj čas to ne bi bilo zgodno ni umjestno. Mnogomu će se činiti i to čudnim, što o slavenskom savezu za kolonizaciju govorim, kao da je već gotova činjenica. A činit će se čudnim zato, jer nas ima još vrlo malo, koji bismo znali prosuditi, kako su jaki samo ovi slavenski gospodarstveni faktori: češko napredno i već vrlo liepo organizovano ratarstvo, i češko strukovno obrazovano osoblje tehničko i gospodarsko; poljsko, češko, malorusko i slovačko tvorničko i ratarsko radničtvo, koje je temelj industriji habsburžke monarkije baš tako, kao što je slavensko vojničtvo i pomorstvo temelj njezinomu velevlastnomu položaju; hrvatsko mornarstvo, koje se na Rieci i u Dubrovniku baš u najnovije vrieme opet liepo počelo razvijati i kojega do sada ni mi sami ne ocienismo, ako se već i dugo čudimo, što ga nikako ne će da ociene njemačke bečke vlade; a napokon najjači gospodarski faktor: brojna većina, spojena sa sve to većom narodnom sviešću i gojena sve to strašnijom gospodarskom i socijalnom biedom.

Kao što prije petdeset i sto godina bijahu pred nama s narodno-književnoga gledišta samo dva puta: ili da ostanemo renegati, ili da postanemo narodni preporoditelji svomu puku, tako i danas s gledišta narodno-gospodarstvenoga opet su samo dva puta: svu kulturnu snagu posvetiti gospodarstvenoj organizaciji svoga seljačtva i radničtva, ili da na svoje oči vidimo, kako nam propadaju temelji preporodne kulture, kojom se sada toliko ponosimo, jer se većinom zavukosmo u „neutralne“ činovničke službe, ili dapače otvoreno priedjosmo u gospodarski tabor vjekovnih svojih neprijatelja.

* * *

IV.

Slavenstvo prema „žutoj pogibli“ i anglosaskoj Americi.

1. Slaveni prema eventualnoj kolonizaciji azijskih naroda.

„Žuta pogibao“.

(Obći pregled.)

Od kada evropski narodi i države prodrieše daleko u samo azijsko kopno: Englezka i Francuzka s juga, Rusija sa zapada i sjevera, Francuzka, Englezka i Njemačka s iztoka, počesmo upoznavati točnije taj najveći dio svieta, u kojem živi daleko preko polovice svega čovječanstva. I što više upoznajemo Aziju, osobito Kitaj (Kinu), Japan i obje Indije, to se češće pitamo: A šta će biti, ako se azijsko živo more počne opet razlievati na zapad, i to ne u divljim hordama, koje bismo lako svladali svojim modernim ratnim umiećem, nego u nebrojenim malim rojevima radnikâ i radnicâ, koji, kako vele Japanci, imadu jače prste, nego je i najbolja englezka ocjel . . .

I tako se već počelo govoriti i pisati o „žutoj pogibli“, koja, kažu, prieti Evropi i Americi osobito zato, jer azijski radnici živu s desetinom, pače i s dvadesetinom radničke plaće evropske i američke, a da nisu ništa lošiji, nego dapače i bolji od njih.

Pred tim strašnim pitanjem smućuje se jednako i smioni socijalizam i kruti militarizam i idealni nacionalizam. I svi se tješe jedino time, da azijski narodi stoje doduše na visokom stepenu svoje osebujne kulture, dapače i državne organizacije, ali da se sva azijska kultura i politika već od stoljećâ ukočila, a gdje je sasvim poprimila evropske stečevine, kao u Japanu, da je zakasnila s tom svojom reformom, jer da je sviet već podieljen. Tako se tješe osobito veliki kolonizatorski narodi.

Tješe se dakako vrlo djetinjski.

(„Vegetarijanska civilizacija“.) Da „žuta pogibao“ nije samo umišljena, i da iztočni narodi ne će ostati do vieka ukočeni, dokazuje najlakoumnijim evropskim državnicima sadašnji rusko-japanski rat, koji čitavim svojim tečajem ne iznenadjuje samo branitelje i poznavaoce medjunarodnoga prava, nego i zagovornike obćega mira, a još više predstavnike najjačih vojničkih vlasti. No osim ratne spreme Japanaca odkriva se sada Evropljanima „žuta pogibao“ u takvoj slici, kakvoj su se najmanje nadali: u kulturnom preporodu i u trgovinskom, industrijalnom, pa i vojničkom oslobodjenju Kitaja od Evrope.

U najnovije vrieme izadjoše o toj stvari dvie osobito zanimive razprave, jedna francuzka i jedna njemačka.[1]

Da najprije čujemo obćenite, ali ipak vrlo stvarne navode iz njemačke razprave:

„Već površna čovjeka sili na razmišljanje istina, što mongolske rase, naročito u Japanu, Koreji i Kitaju ima preko 500 milijuna duša, prema kojima stoji samo 200 milijuna Germana, Slavena i Romana. (To je očito premalo, jer već Slavena i Romana na samom evropskom kopnu ima više od 200 milijuna.) . . . Tu dolazi još jedna opasnost: neizmjerno velika plodnost žute rase. Svjetski putnik Korf piše o tom: Iznenadjuje te velika množina djece u Japanu . . . Svaka žena, svaka djevojka, svako oveće diete nosi još jedno malo na ledjima . . . Čudnovatoj sposobnosti Japanaca i Kitajaca, da se tako brzo množe, glavni je uzrok u tom, što oba naroda čuvaju čistoću svoje rase, te se ne miešaju s ostalim narodima. Da nisu židovi ... o tom nastojali, bili bi već odavna izginuli ... Germani u Americi i u Austriji neprestance se umanjuju radi svoga miešanja s ostalim rasama ... Neizmjerno povoljno djeluju na umnaženje naroda kitajskih zemljištni zakoni, ... po kojima nitko ne smije kupiti zemljišta više, nego što treba za se i za svoju obitelj ... te je nemoguće stvarati prostrane spahiluke, radi kojih nastaje siromaštvo, robstvo i manja plodnost u narodu. Svatko smije bez zaprieke zauzeti državno zemljište, ali ga mora obradjivati. Tko obradjuje pustu zemlju, ne plaća poreza tri godine. Porez se oprašta poslie tuče i u nerodici. Slične izvrstne zemljištne zakone ima i Japan.

---

[1] Alex. Ular (u parižkoj „La Revue“ od 15. veljače 1904.): „Le panmongolisme japonais“. (Japanski panmongolizam). Sadržaje ova poglavlja: 1. Žuta pogibao. 2. Japansko uhodarstvo. 3. Savez iztočne civilizacije. 4. Japanska mala trgovina u Kitaju. 5. Japanski i kitajski gospodarski trusti. 6. Japanska politička metoda u Kitaju. 7. Kako su Japanci zagospodovali kitajskom vojskom. 8. Japanska intelektualna invazija u Kitaju. 9. Sredstva japanske kulturne invazije. 10. Uspjesi intelektualne invazije. 11. Tajna japanskih uspjeha. 12. Podpuni evropski poraz. 13. Tri zapreke japanizaciji u Kitaju. 14. Još ima nade za Evropu. (Sr. „Hrv. Misao“ sv. 7. god. 1904.) — Drugu je razpravu napisao K. Weinländer: „Iztočno-azijska opasnost u vegetarskom svjetlu“ (prievod u „Nar. Obrani“ br. 193—195 god. 1904.).

Neizmjernomu umnažanju pomaže i skromnost u životnim potrebama, koja se nama Evropljanima čini nevjerojatnom. Japanac se hrani poglavito rižom, varivom i voćem; tu i tamo jede i nešto ribe. Jesti meso brani mu vjera ... Slično živi i Kitajac, samo što taj prljavi brat čistoga Japanca ne prezire kadikad ni gadnih crvi, ni parcova, ni miševa ... Piva, vina, duhana i sličnih užitaka ne treba ni jednomu, ni drugomu. Drvena kutija puna kuhane riže dosta mu je osam dana za hranu.

Samo opiju podaje se Kitajac u nekim krajevima zaslugom „kulturnih“ Engleza ... Jednostavno stanuju, a još se jednostavnije odievaju ... Odlikuju se poslovičnom radinošću ... i željeznom uztrajnošću: Japanski vozari protrče poput živine, koje nema, tri do četiri sata, okupaju se najprije u znoju, a onda u obližnjem potoku, najedu se riže iz svoje kutijice i opet dalje trče po čitave sate zdravi i veseli, šaleći se i smijući ... Što Evropljanin za veliku plaću ni ne dira, to Kitajac obavlja, i to po četrnaest sati na dan za 10—30 feniga, i pri tom si još znatnu glavnicu prištedi ...

... Japanci, ti iztočni Prusi i Englezi, nauče za tri mjeseca njemački, a svagdje nastoje, da si usvoje, što im je koristno ...

... Svietom vlada onaj, komu manje treba. Tako se englezki narodni gospodar Carlyle tuži, da Irci radi svojih neznatnih potrebština potiskuju englezke radnike iz Londona i drugih gradova. ... Tako jevtiniji poljski radnici popoljačuju čitava sela i krajeve u zapadnoj Njemačkoj. Slično je u Austriji, gdje čitavi gradovi izgubiše svoje njemačko stanovničtvo ...

... Japan i Kitaj imadu neizmjerno mnogo ugljena i ruda; njihovo bogatstvo gotovo nadilazi evropsko i američko zajedno: široke i bogate naslage ugljena na sjeveru carstva protežu se kroz

25 stupnjeva dužine, dakle kao od Pariza do Carigrada, a k tomu je kitajski ugljen većinom jako dobar ... i nalazi se u neznatnoj dubljini, te slojeve ugljena često rieke plâču. Kadkada ima u najbližoj blizini golemih naslaga željeza i ruda ... Uz to je Kitaj prepleten mnogim riekama i prokopima ... a i Japan je po naravskim obćilima i po rudarstvu sličan Englezkoj ...

... Kod bajoslovno nizkih nadnica ... kitajska industrija i kitajska trgovina posvema će prevladati u svietu ... Alkoholom neokuženi i prekomjernom hranom mesa u svom zdravlju nepokvareni žuti vojnici mogu lakše podnositi ratne tegobe ..., a obskrba vojske, glavna briga vodstvu, zadaje manje neprilika ..., jer se vegetarijanska hrana lakše dovozi i ne pokvari se tako brzo kao druga ... Vegetarijanstvu pripada budućnost ... Neka Mongoli poprime u svom razvoju i loše strane naše kulture: naše suvišne potreboće, naš skupi ... način života, i naš će ih alkohol ... i socijalno pitanje, koje je nastalo iz našega načina života, lakše uništiti, nego naši bajuneti“ ...

G. Ular, koji je dugo vremena živio na dalekom iztoku, ovu je stvar još dublje i svestranije proučio, te je njegova spomenuta razprava, koliko znam, najjasnija i najvjernija slika žute pogibli, a donekle su tu označena i sredstva, kojima se može ta pogibao odkloniti ... Samo se po sebi razumije, da takvim sredstvima imade biti u istinu obća ljudska kultura, a nipošto možda prema englezko-njemačkomu receptu opij i alkohol. Zato ću doslovce prenieti tri najznačajnija poglavlja.

(Savez iztočne civilizacije.) „Uz ostalo priznaše Japanci, da su kitajski reformatori, na čelu im Kang-ju-vej i Ljang-ki-čao, imali posve pravo, kad su najvećom japanskom pogreškom proglasili njegovu ratnu i sliepu navalu po uzoru evropskom. Uvidjelo se, da će Japanu vrlo malo pomoći za budućnost, što je u Kitaju postao malim takmacem Englezima, Niemcima, Amerićanima i Rusima; jer Japanu nije trebalo samo novih tržišta kao zapadnim vlastima; njegova prenapučenost silila ga, da traži izlaza na kopno. I zato on nije smio poput drugih vlasti u Kitaj nasrnuti, nego je imao u nj otvoriti sebi vrata; nije smio ugrabiti jedan dio kitajskoga bogatstva, nego mu valjaše postati u njem dionikom.

Ta se misao nejasno pojavila onaj čas, kad je Rusija poslie ugovora u Simonoseki nesmiljeno porušila sve osvajačke nade, što ih je Japan imao u Koreji. Jasnom je istinom postala izmedju god. 1895. i 1899., kad nebrojena izvješća, nenadkriljiva u točnosti i u pouzdanosti, sama od sebe nagrnuše u Tokio, gdje shvatiše potrebu radikalne promjene u metodi, te je ova spoznaja lako mogla i morala postati zbiljom. Umjesto da se Kitajcima hvali izvanjski sjaj poprimljene evropske kulture,. trebaše im pokazati staru mongolsku dušu pod tom uzajmljenom krinkom; mjesto da im se govori o modernom oružju, koje je Japance učinilo zakletim kitajskim neprijateljima, trebaše izticati sve, štogod ima zajedničkoga izmedju oba žuta naroda: isto pismo, sličnu nošnju i obličje, slične predsude u puka, zajedničko trgovačko shvaćanje, tako različno od evropskoga, a nada sve zajedničku pogibao pred robstvom, ili barem pred „kontrolom“ ove ili one velike vlasti. I s tom osnovom mongolske kolonizacije trebaše zajedničkomu duhu obaju naroda prilagoditi samo materijalnu, praktičnu stranu evropske civilizacije iz japanskih ruku.

Japanci pouzdajući se u to, što mi zapadnjaci tvrdoglavo ostajemo kod toga, da ne učimo njihova jezika, računajući s evropskom taštinom, koja omalovažavaše njihove teoretske razprave, nimalo se ne ustručavahu osvietliti ovo svoje novo stanovište i govorom i pismom. Tu treba iztaknuti, da japanski književnici pišu kitajski. I tako „mladi Kitaj“, kako bismo mogli nazvati javne ili potajne pristaše idejâ Kang-ju-vejevih i Ljang-ki-čajevih, čitaše dakle sav upropašćen, kako Japan dobrovoljno usvaja ono gledište, što ga je Kang uviek branio, ne propovjedajući, naravski, da će Japanci uza nj pristati. Ali u času, kad kitajska vlada sve to jače podliegaše divljačkoj reakciji mandžurske stranke, i kad u drugu ruku evropsko uplitanje postajaše sve nenesnosnijim, bilo bi kobnim, da kitajski reformatori ne pokušaju u praksi raditi prema novim kitajofilskim idejama u Japanu. Državni prevrat od god. 1898., koji je Kitaj izručio prostačkoj surovosti bivše pralje, koja je postala carevom tetkom, dovršio je sbliženje medju najdalekovidnijim ljudima s ovu i s onu stranu Žutoga mora, jer je novi prevrat sve reformatore odsudio na torturu i na smrt. Kang, krvni dušmanin Japancima god. 1894., ode u Japan, da odanle ravna svojom strankom u Kitaju: to je za Japance bila mirna stečevina, važnija od Formoze.

Glavni kitajski i kitajofilski reformatori prihvatiše se sada zajednički posla u Tokiju. Čitavu godinu dana proučavalo se ovo pitanje sa svih strana, i to tako oštroumno, kako čovjek ne bi očekivao od Japanaca. Posljedak viećanja bijaše, da se Japan okanio evropske metode, ali je službeno ipak zadržao svoju, tobože evropofilsku, politiku. Sad se istom panmongolizam počeo sustavno organizovati. Počeo je odmah i djelovati, i to kao prava velika vlast s ovoga trojega gledišta: financijalno-trgovinskoga, s političkoga i s intelektualnoga. A da se ova golema akcija valjano započne i dobro vodi, stvorila se za nju odmah velika središnja poluga, neka vrst tajne vlade, koja će dobivati informaciju poput nekadašnjega državnoga vieća Šobunova, te na osnovu tih podataka raditi za panmongolizam gotovo s neograničenom vlašću. To središte i ognjište kitajsko-japanskoga panmongolizma dobi ime „Toado-bun-kaj“, ili kinezki „Tung-ja-tung-ven-huj“, što znači „Savez iztočne civilizacije“. Toj moćnoj organizaciji postade predsjednikom princ Konoje, brat japanskoga mikada i predsjednik japanske gornje kuće, a taj savez doskora se razdieli, razčlani i usavrši takovom vještinom, kojoj nema primjera ni u jednoj družtvenoj organizaciji na zapadu, osim možda u jezuitskom redu. „Tung-ven-huj“ poveo se za nenadkriljivom organizacijom velikih kitajskih udruženja, te je od prvoga svoga početka s najvećom specijalizacijom svakoga svoga člana spojio najsmioniju centralizaciju svoga vodstva. Zato je u isti čas mogao pristupiti k riešenju svih problema, o kojima je razpravljao“.

(Japanska intelektualna invazija u Kitaju.) „Odmah poslie japansko-kitajskoga rata, nekoliko evropskih mislilaca — sve ljudi, koji dobro poznavahu Kitaj — poče uporno dokazivati, da u interesu zapadnih naroda treba prije svega dobiti u šake moderno kitajsko školstvo. Ti ljudi predlagahu, da se u jednu ruku velike skupine kitajskih djaka šalju na više škole francuzke, englezke i američke, a u drugu ruku da se u samom Kitaju podignu velika prosvjetna središta. Ali ti mislioci ne računahu s ukočenošću i nesposobnošću naših diplomata, koji znadu izvrstno sastavljati neplodne note, ali su neizmjerno plahi, kadgod im se otvara polje za odgovornu akciju. Kitajska vlada htjede god. 1896. objelodaniti edikt, kojim se preporučuje kitajskim djacima, da uče u Evropi; ali se o toj stvari nije medju diplomatima ni viećalo na vanredno zadovoljstvo Japana. Vidjesmo tada kroz dvie godine, kako se ondje ovdje u raznim evropskim zemljama pokazalo nekoliko kitajskih djaka, ali ne doživjesmo toga, da bi u Kitaj bio pošao jedan jedini evropski učitelj. Treba svakako reći, zašto je tako. Zato, jer

Evropa u svojoj tvrdoglavosti prosvjetno svoje djelovanje ne spaja samo, nego baš istovjetuje s propagandom svojih misionara, koji su više trgovci, nego vjerovjestnici. Ne kanimo na ovome mjestu tumačiti svih uzroka, radi kojih je misionarska akcija do temelja uzdrmala vjeru u prosvjetu i školsku metodu Zapada; bit će dosta iztaknuti, da su ti naši predstavnici tako nespretni, te su baš oni utrli put japanskoj najezdi, dok i same japanske oblasti priznaju, da se misionarsko djelovanje nije nikada moglo smatrati iskrenim djelom naobrazbe, ili kakvoga mu drago umnoga razvoja. I tako još prije, nego se osnovao „Savez iztočne civilizacije“, upoznaše ništetnost evropskoga kulturnoga rada ne samo Japanci, željni, da odkrivaju pogreške zapadne politike, ne samo kitajski reformatori, koji još pred nekoliko mjeseci htjedoše pobijati Japan evropskim kulturnim oružjem, nego i sama natražnjačka mandžurska dinastija, koja videći taj strašni evropski bankrot, savlada svoju odvratnost proti svomu pobjeditelju od jučer — i preporuči Japan umjesto nemoćne Evrope.

Japanci su s nasladom bilježili nebrojene nepravde, što ih misionari počinjahu pod zaštitom ekstrateritorijalnosti, a japanski uhode i agenti bilježeći tako evropske pogreške sve to bolje izradjivahu svoj sistem.

Kitajski reformatori, na čelu im Kang-ju-vej i Ljang-ki-čao, priedjoše iznenada na japansku stranu, te počeše širiti proglase, u kojima se Evropa kritizovala, a Japan hvalio. Već u jesen godine 1897. izda Kang glasoviti proglas, pun protuevropskih i osobito protumisionarskih izjava. Bijaše u njem i ova rečenica: „Japan je naprotiv naš susjed, njegov način vladanja sličan je našemu. Njegove družtvene ideje i kod nas se razumiju i dadu se provesti“ . . .

A u svom senzacionalnom manifestu od 29. siečnja 1898. poslie oštre kritike dolazi ovo mjesto: „Mi smo Japancima srodni po plemenu, po običajima i po sistemu vladanja. Japanski stanovi i japanska nošnja svojim slogom i svojim krojem slična je našoj. Mi japanske knjige možemo čitati i lako prepisivati“.

I da se konačno karakterizuje posvemašnji zapadni neuspjeh, što ga ovi manifesti razglasiše od Pekinga do Kantona, sam dvor izdade 10. srpnja 1898. proglas, koji je u Evropi poznat bez sumnje zato, što ima važnost, koje mu se diplomati ne usudjuju priznati. U tom se ediktu radi o organizaciji kitajskoga školstva.

Počinje žaleći ništetnost tobožnjega evropskoga nastojanja, nastavlja se s nekoliko oštrih rečenica proti neiskrenoj misionarskoj metodi, a završuje izjavom, koju bi trebalo uklesati na sva evropska vrata: „... Budući da Zapadnjacima nije stalo, da razvijaju i šire civilizaciju“. Iz te tvrdnje sliedi ovaj pozitivni zaključak: Preporuča se javnim školama, da nikada ne namještaju misionarâ, nego da primaju japanske učitelje.

Taj je edikt tim važniji, što se doskora saznalo, da su ga svojim uplivom nametnuli namjestnici Čang-či-tung, Juan-si-kaj i Ljun-kun-ji, sva trojica najveći prijatelji Evropljanima! Možemo si dakle lako pomisliti, koliko se japanska intelektualna invazija, koju je iza nekoliko mjeseci Tung-ven-huj organizovao, okoristila tim položajem za nas tako sramotnim“.

(Sredstva japanske kulturne invazije.) „Japanske uhode i trgovački agenti postadoše u isto doba japanski „kulturtregeri“. Japanci počeše utemeljivati novine i smotre. Namjestnici urediše „zavode za pretiskavanje“, gdje se izdavahu književna, znanstvena i gospodarska djela kitajskim pismenima bez najmanjega traga japanskomu jeziku. I tako Kitajci upoznaše Goetheova Werthera i Fausta, Darwina i Shakspeara, dapače i Schopenhauera, Marxa i Spencera. O Francuzkoj ne saznaše nikada ništa, jer Japanci sve svoje znanje crpu iz Berlina i Oxforda. Sva ta djela prodavahu se vrlo jevtino, davahu se dapače i badava. I tako se doskora pojavi intelektualni mladi Kitaj.

Čitava ova invazija osnivaše se na dva temelja: trebaše odmah pomnožati srednje i više škole u Kitaju, ali još je više trebalo stvoriti za budućnost cielu vojsku modernih kitajskih učitelja i profesora. To se vrlo lako postiglo time, što kitajski djaci počeše učiti u Japanu.

U Tokiju odmah utemeljiše Dobun-šo-in ili „Školu zajedničke prosvjete“, koja je već u početku imala tolik uspjeh, da se moramo strašno postiditi, kad ga prispodobimo sa zapadnim neuspjehom. Tu se faktima iz života dokazala prirodna potreba panmongolizma. Kitajski djaci odievahu se japanski i odbaciše perčin; počeše piti pivu i pušiti cigarete te se tom samom vanjštinom pretvarahu u prave Japance, od kojih bi ih mogao razlikovati samo time, da im zmjeriš lubanju. Za evropsku diplomaciju kukavna je to svjedočba, da je istom prije godine dana odkrila tu kitajsku naseobinu u Japanu, i to onda, kad je u njoj već bilo više od jedne tisuće budućih japanskih činovnika i profesora. Ovi djaci dolaze iz svih kitajskih pokrajina, koje su za panmongolizam najvažnije: iz doline Jank-ce-kianga, iz Fu-kiena, iz Še-kianga i iz Čili-a. Tung-ven-huj se pobrinuo, da se god. 1902. osnovalo veliko „družtvo za putovanje i proučavanje tudjine“ sa sjedištem u Šanghaju, ali sa ravnateljstvom u Tokiu. „Tudjina“, o kojoj se ovdje radi, jedino je Japan sam, ali to ipak nije smetalo diplomatskim zastupnicima zapadnih vlasti, da pljeskom pozdrave osnutak ovoga „evropofilskoga zavoda“. I baš ovo se družtvo skrbi, da Dobun-šo-in ima dosta pitomaca. Vrlo je zanimivo, kako su se Japanci krasno okoristili kitajskom sklonošću za udruživanje. Pitomci Dobun-šo-ina tvore neku vrst kongregacije, koja im ne priredjuje samo zabavâ i ne pribavlja knjigâ poput naših djačkih družtava, nego svoje članove izdašno financijalno podupire, a osim svega toga tako ih organizuje, da ostaju u medjusobnoj svezi i poslie svoga povratka u Kitaj. Očito je dakle, da će takva organizacija postati jednom važan faktor u politici i u narodnoj prosvjeti kitajske države.

Ali Japanci htjedoše ipak da i direktno osvoje kitajsku inteligenciju. Još prije nemirâ god. 1900. utemeljivaše Tung-ven-huj škole, koje bismo mogli nazvati srednjima, u Pekingu, Šanghaju, Fu-čeu i Kantonu. (Da se dobro vidi panmongolsko obilježje te akcije, spomenimo, da su slične škole još i na Koreji u Seulu, Pjon-jangu, Šjang-jinu, Jong-jinu i Tajku, pak onda u Japanu u gradu Kobe, gdje je zaklonište korejskim političkim bjeguncima.) Od god. 1901. podigoše se isto takve škole u gradovima Nan-king, Amoy, Svatov i Paoting.

Središtem čitavoj akciji postade ipak Šang-haj. God. 1901. stvorene su tu dvie uredbe, kojima se Tung-ven-huj služi kao najjačim sredstvima: dnevnik „Tung-ven-hu-pao“ i sveučilište Tung-ven-šu-juan. Otvorenje sveučilišta bijaše znamenit dogadjaj. Organizatori ne pozvaše na svečanost samo namjestnikâ u Tiencinu, Nankingu i Učangu, nego i u vanrednom ponosu, u kojem bijaše i dosta ironije, još i predstavnike evropskih naroda. Ovi dakako ne shvatiše, kako je njihov položaj smiešan. Po svom starom običaju ne držahu ništa do kićenih iztočnjačkih fraza, te ostaše posve hladni na sve čestitke spomenutih carskih namjestnika. Pa ipak jedan medju njima, po imenu Čang-či-tong, usudio se ovako brzojaviti: „Neka se otvorenjem ovoga visokoga učilišta razvije znanje i utvrdi jedinstvo našega Iztoka. Tada ne će samo svaki od nas biti sposobniji, nego će i prijateljstvo naših zemalja postati srdačnije, a u tom i jest prava sreća našega Iztoka".

A Ju-lien-juan podje još mnogo dalje, šaljući ove redke, koji su oduševljeno bili primljeni: „Neka vaše učilište poveća broj spremnih naših ljudi; i kao sunce, što se radja i kao mjesec, što se pomladjuje, neka raste odvažnost i pouzdanje našega Iztoka u svoju vlastitu snagu, i neka zajedničke naše sile savladaju pohlepu i brutalnost Zapada".

(Zakjučak.) Žuta pogibao nije dakle više nikakva utvora, nego je vrlo ozbiljna i strašna činjenica, s kojom već dosta dugo ne računaju tek u evropskim diplomatskim kancelarijama, nego i u američkim, pak u australskim izseljeničkim uredima i na svim svjetskim tržištima. No najviše se žutim svietom bave u Rusiji, i to ne samo s materijalnoga, nego i s moralnoga gledišta, te i spomenuti g. Ular na početku svoje razprave veli, da osim japanskoga panmongolizma postoji panmongolizam — ruski, „pod genijalnim vodstvom kneza Uhtomskoga". A oba ta panmogolizma „otimlju se ovaj mah o prvenstvo, koji će bolje za svoju budućnost organizovati nepomičnu, ali mekanu masu kitajske energije". Umni Francuz ni ne sluti možda, što je kazao time, kad je o bok japanskomu nastojanju za preporodom i organizacijom Kitaja postavio nastojanje rusko, dakle slavensko. Upozorio je time na to, da od čitavoga bieloga plemena jedino mi Slaveni možemo imati, pa već i imademo, i moralno-kulturnih odnošaja s Azijom u obće, a s Kitajem napose, te nas od žute pogibli naša miroljubiva ćud i naša ljudska kultura štiti bolje, nego težki i strašni topovi i oklopnjače.

Znamenovanje Kitaja, Japana i Indije.[1]

(Brojnost. — Jedinstvenost mišljenja kitajskoga pučanstva.) Sjetimo se najprije, da je pravi Kitaj nešto veći od polovice Evrope, da je djelovao, a i sada vanredno jako djeluje kulturno-gospodarstveno daleko oko sebe na sve četiri strane svieta.

Kitajci svojom prosvjetom i državnim svojim uredjenjem pronikoše i preko glasovite pustinje Gobi, daleko na zapad u Mongoliju i Kašgariju; prosvietliše na sjeveru Koreju, na iztoku Japan; pronikoše svojim utjecajem na jugu sve do Tibeta na visočinama himalajskim i do Siama, do Anama, dapače i do samih otoka Malajskih. U čitavom tom golemom području udomaćilo se kitajsko pismo, kitajski novci, kitajske vjerske i političke ideje i — kitajski naseljenici, jer je Kitaj pravo sjemenište čovječanstva. To mu i podaje svjetsku gospodarstvenu i kulturnu važnost prvoga reda uzprkos svim njegovim najnovijim nedaćama. Kitajaca ima toliko, da ih nije moguće poklati poput Armenaca, a taj golemi broj ljudi tako je jedinstven mišljenjem i životom, da mu se ne može nametnuti uprava po uzoru Englezke u Prednjoj Indiji, gdje oko 100.000 evropskih vojnika, činovnika i trgovaca vlada nad tri stotine milijuna ljudi, koji se diele na tisuće kasta, na blizu stotinu naroda i narodića, a osim svega toga nemaju još ni historijskoga, ni geografijskoga jedinstva.

---

[1] La Chine d'après les voyagers les plus récents, par Victor Tissot; avec 65 gravures; 2-e éd. — Paris, Furne, 1891., str. 336; Le Japon par Guillaume Depping; 58 gravures; 3-e éd. — Paris, Furne, 1895., str. 342, 3.50 frcs.

(Spomenica Kang-jen-vejova god. 1897.) Kitaj je dakle radi broja svoga pučanstva, koje je jedna kulturna i gospodarska cjelina, za Evropljane i Amerićane tako nesavladiv, kako im je nepristupan u svojoj duši.

A kitajska je duša duboka i jaka, a što je glavno, u njoj počinju nicati čudne ideje poslie strašnoga izkustva posljednjih godina.

Mladi kitajski mandarini počinju pisati svoje teze o temama, nad kojima bi se možda nasmijao kakav pruski general, ali koje moraju zabrinuti kulturnoga historika i narodnoga gospodara. Kitaj se budi iz svoga stoljetnoga sna, a „bieli vrazi“, kako nas tamo zovu, živo nastoje o tom, da više ni ne zadriema, a kamo li da opet usne.

Dokazom, kako ni Kitajci nisu više samo niemi i nehajni gledaoci svega onoga, što je nastalo u njihovoj domovini radi evropskoga susjedstva i radi prohtjeva nekih velikih vlasti, neka bude spomenica kitajskoga učenjaka Kang jen-veja, što ju je god. 1897. napisao za kitajsku caricu.[1]

Kang-jen-vej najprije razpravlja o velikoj pogibli pred tudjinskim napadajima, a onda uzimlje za temelj svojoj kritici rečenicu kitajskoga filozofa i ministra u polovici XVII. stoljeća, Čunghuja, koji reče: „Slabići će biti pokoreni, umišljene budale kažnjene, onima, koji nemaju discipline, oduzeti će se zemlja, a očajnici moraju propasti". Na ovom osnovu moli kitajski učenjak caricu, da mu dopusti otvoreno i bezobzirno razložiti ove četiri točke, koje onda kratkim, ali jakim potezima ovako osvjetljuje:

---

[1] Ta je spomenica izašla u Berlinu u predavanju dr. O. Franka pod naslovom: „Umne struje u današnjem Kitaju“, a mi je donosimo po češkom mjesečniku „Naše Doba“ 1904., sv. 11. str. 837.—839.

1. Velike evropske vlasti imadu godišnji dohodak mnogo milijarda, njihove se izvježbane vojske broje na milijune, njihove oklopnjače na stotine; tu se uči moderna znanost i prave moderni strojevi; svake se godine iznalazi tisuću novih izuma i piše na tisuće novih knjiga; godimice se neizmjerna množina ratara, zanatnika, trgovaca, vojnika i učenjaka poučava u svojoj strukovnoj nauci; žene i djevojke, mladići i djeca — sve to znade čitati i pisati. A mi? Naši su godišnji dohodci sedamdeset milijuna, a naši dugovi tisuće milijuna (s obzirom na ratnu odštetu Japancima poslie rata od 1894.—1895.), to je eto slabost naših financija. Izvježbane vojske, pa ni oklopnjačâ nemamo, to je naša slabost vojnička; ne muče nas ni moderne znanosti, ni novi strojevi, u tom je slabo naše znanje. Naši vojnici nemaju ni pojma o naobrazbi, a naši učenjaci ne znaju ništa o vojničtvu. Trgovci su naši bez školâ, a ratari bez strukovne spreme; to je slabost našega odgoja. Mase se podavaju mirnomu razmatranju, a obrazovani ljudi nemaju odvažnosti; to je slabost našega karaktera. I zato se bojim prema onim riečima Čung-hujevim: Slabići bit će pokoreni.

2. Kroz četiri tisuće godina nismo se brinuli za nikakve reforme. U tudjini je čili život, a mi neprestance ostajemo isti i ničemu se novomu ne učimo. Naši visoki činovnici zadovoljni su s načelom: Poštujte cara i držite se daleko od barbara. Povlače se u ukočenoj učenosti i u zastarjelim formama, no tudjinci im se smiju slušajući njihove fraze i videći kako su prazni. Ne znamo se nikada snaći, zato smo nastradali u ratovima s Francuzkom i s Japanom; ali ni to nas nije opametilo, pa zato smo i doživjeli ove dogadjaje (zaposjednuće Kiau-čou). Kitajaca ima 400 milijuna, a upravlja njima jedva jedna stotina dostojanstvenika, carskih namjestnika i podnamjestnika. I nijedan izmedju njih nije nikada putovao po tudjini, nijedan ne zna za moderne spise o evropskim ustavima. Ta stara gospoda iz stare škole, u svojoj slabosti i zaposlenosti državnim stvarima, nemaju kada da se bave novim odkrićima i novim idejama, ili da proučavaju prilike u novim državama. I uši i oči još su im privikle na stari način govora i mišljenja, svi jednako dokazuju i svi znadu cieniti samo obični

svoj mir. Koji su bolji, osjećaju, misle, brinu se i zanimaju samo za starinu, a koji su neznatniji, puni su drzkosti i umišljenosti, daju sve samo na zabave i za svoju korist, ili podupiru sebične osnove svojih rodjaka. I tako naše prilike proučavaju tudji putnici i misionari, koji u narodno-gospodarstvenim djelima i u trgovinskim skrižaljkama razpravljaju o financijalnim i ekonomskim pitanjima, koja se tiču Kitaja, a pišu i novinske članke, da pouče svoj narod, ili sastavljaju službene izvještaje. Zato bi se imale odstraniti sve stare nepodobštine, te bi trebalo odlučno vladati prema novim idejama. No sve se bojim Čung-hujevih rieči: Umišljene budale bit će kažnjene.

3. Odkada smo ustupili Formosu (Japancima), znade svatko, da naša vlada ne zaslužuje pouzdanja, i da naš narod nema nimalo snage. S fukarom i s divljacima imamo pune ruke posla u pograničnim gorama, a u unutrašnjim pokrajinama uznemiruju nas razmirice medju našim pukom i kršćanima. Fukara je proti kršćanima, pa se radi toga razne njihove sekte sjedinjuju i združuju, te nas jače pritištu; tako nastaju nemiri i bune, a nikoga nema, da ih svojom vlašću i ugledom stiša. To je Evropljanima izlika za njihove vojničke operacije. Tako i Rusi protjeraše musulmanske ustaše i zauzeše pokrajinu Ili (1871.—1881.). To je bojazan, koju osjećam iz Čung-hujevih rieči: Onima, koji nemaju discipline, ima se njihova zemlja oduzeti.

4. Što se pak tiče evropskih osnova, da se naša zemlja razdieli, vidimo, da su si Afriku podielile razne velike vlasti, a Poljsku Rusija, Njemačka i Austrija, i da si je Francuzka pripojila Annam, a Englezka Indiju. Pa ipak naše činovničtvo sjedi skrštenih ruku i s tupom nemarnošću očekuje svoju sudbinu. Tako bijaše godine 1884. i 1894. Nigdje nikoga, da plane pravednim gnievom i da svečano prisegne, da će ostati stalan i obraniti svoju zemlju. Od staroga doba u istinu nije bilo takova primjera. Naši carevići i dostojanstvenici, naši učenjaci i naša svjetina brane se rukama i nogama od smrti, a čekaju, da postanu Evropi sluge, i da ih tudjinci potuku kao svoje pse i ovce. Ah, ništa nije gore, nego kad značaj izumire, i ništa teže, nego kad živ pogibaš; uvelo lišće zaista će potrgati smrtonosni vjetar, a za cviećem napola uvelim ne moraš istom naporno posizati, jer sámo odumire, te mu nestaje traga. I zato s bolju čitam Čung-hujeve rieči: Očajnici moraju propasti“.

Tako kitajski učenjak. A mi, koji barem iz knjiga znamo, da se čitavi daleki iztok u obće, a Kitaj napose baš time i odlikuje i od nas razlikuje, što je tu obitelj mjesto naroda, a djedovski dom ili još bolje djedovski grob mjesto domovine, ne možemo bez njeke neobične zebnje posmatrati ovih znakova takvoga preporoda, ili obćenitije, takvoga pokreta, koji, ako i ne prevrne utrobe zemaljske, promienit će zemlji njezino lice više, nego sve dosadašnje reformacije i revolucije.

(Kitajska civilizacija — na umoru?) A tu se sad sjetimo druge stvari. Kitaj je najveće, najnapučenije, najkulturnije i najdugotrajnije carstvo na zemlji, što ga povjest pozna. Taj je fakat već odavna bio zapanjio osobito filosofe francuzke, koji se ne mogahu načuditi, od kuda Kitaju tolika njegova snaga.

Kitaj je i danas zagonetkom zapadnoj Evropi i Americi, a koliko to nije, osjeća se tu, da je Kitaj predstavnik oprečne civilizacije, koja je tobože srećom na umoru.

(„Mesožderska“ evropska civilizacija; prof. Krasnov.) Mi Slaveni mislimo drugačije. Tako je primjerice profesor harkovskoga sveučilišta Krasnov po dva ili po tri puta obašao Kitaj i Japan, a mislim i Indiju, i napisao o tim svojim putovanjima duboku studiju u petrogradskom mjesečniku „Книжки Недѣли“ (Nedjeljne knjižice) u tečaju od god. 1897. pod naslovom „Iz kolievke civilizacije“.[1] Smisao čitave te studije jest u ovo nekoliko fakata i ideja:

Sva današnja evropska i američka civilizacija osniva se na tom, da izrabljuje jači slabijega. To nije nastalo na jedanput, nego se razvilo kroz tisućljeća. Najprije smo mi Evropljani kao lovci od slučaja do slučaja ubijali životinje, onda smo ih kao pastiri dosta površno, a poslie kao ratari vrlo temeljito izrabljivali; sad, kad priedjesmo u doba kapitalizma i industrijalizma, izrabljujemo ljude. I zato kod nas u Evropi od davnih vremena veliki junaci, pa bili oni i veliki razbojnici, a često baš i samo zato, postajahu prvacima, vladarima u družtvu, kojemu je prvi i najjači osnov u nasilju, t. j. u prisilnom radu. Na to nas je dakako nagonilo osobito to, što smo poznavali tek pet, šest kulturnih bilina, a i danas ih poznamo malo više. U kratko, zapadno-evropska i američka civilizacija može se nazvati — mesožderskom, a rekao bih gotovo i: ljudožderskom.

---

[1] Pisac je, kako se već po naslovu vidi, za staru, novijim antropoložkim iztraživanjima oborenu teoriju, po kojoj bi Azija bila kolievka svih evropskih naroda

Sasvim je protivno bilo u Kitaju. Tu su ljudi poznavali, a poznaju i danas njekoliko stotina kulturnih rastlina, a zemlja im je takova, da ju mogu lako obradjivati rukama i lopatama. I stoga je kod njih vegetarijanstvo postalo dielom religije, obradjivanje polja najpoštovanijim poslom, a ratovanje najprezrenijim zanimanjem. U takvu družtvu, kojemu je temelj u laku i dobrovoljnu radu, postaju vladarima filosofi, to jest ljudi najumniji i najbolji.

Da što slikovitije prikaže opreku te „vegetarijanske“ i naše „mesožderske“ civilizacije, pripovieda prof. Krasnov ovaj slučaj: Šetao sam po ulicama u Jokohami. Najedanput začujem, gdje se razgovaraju dva čovjeka, jedan Kitajac, drugi Japanac, oba lakaja kod dvaju evropskih poslanika (kod njemačkoga i englezkoga).

— Što si danas tako žalostan? — pitaše jedan.

— Pa ni ti nisi veseliji — odgovori drugi.

— A kako da budem veseo, kad se danas moj gospodar tako zaboravio, da mi je kazao: skot!

— A moj se tako ponizio, da me je i ćušnuo . . .

Više nisam htio slušati, nastavlja Krasnov, nego sam pomislio u sebi, da bi se kod nas u Evropi jedva jedvice koji filosof usudio braniti načelo, da se čovjek zaboravlja, kad psuje nižega od sebe, a da se ponizuje, kad ga tuče. Ta mi si bez toga ne znamo pomisliti discipline i reda. A ovdje govore lakaji u tom smislu, kao da se to samo od sebe razumije . . .

Uporedo s takovom filosofijom kitajske civilizacije pojavljaju se u Rusiji i stručna narodno-gospodarstvena djela, osobito o kitajskom i japanskom poljodjelstvu, koja ističu osobito ova fakta.

(Japansko poljodjelstvo — vrtlarstvo.) Japan ima samo 384.000 km^2, od čega 96.000 km^2 pripada na najsjeverniji otok Jesso ili Hokaido, na kojem živi samo 610.155 stanovnika (po popisu 1900.), tako da ostala 44 milijuna i 400.000 živi na prostoru manjem od 300.000 km^2 ili ni šest puta tolikom, kolika je Češka. Po našim evropskim pojmovima dolazi tu na glavu vrlo malo zemljišta, a još manje ga dolazi u pravom Kitaju. Pa ipak Kitajci i Japanci imadu dosta zemlje, jer je kod njih već prije više tisuća godina prestalo naše barbarsko poljodjelstvo. Kod njih naime zapravo i nema polja, nego se čitavo zemljište obradjuje kao vrt: kopa se rukama, sadi se rukama (a ne da se sjeme sije), mladice se presadjuju i kod pšenice, a sve se to gnoji razriedjenim — čovječjim gnojem. Davno još prije Krista izdavahu kitajski carevi potanke naredbe o takvom gnojenju, proglašujući naravsko načelo, da je svakome čovjeku dosta toliko zemlje, koliko je može sam svojim rukama obraditi i sam zagnojiti . . .

I narodi Prednje i Stražnje Indije u glavnom su istoga karaktera s Kitajcima i Japancima: neobično radini i umjereni, samo što u novije doba pokazuju mnogo manje državotvornih sposobnosti.

(Zaključak.) I eto takva golema skupina ljudi, kojih u Kitaju s Japanom i u obje Indije ima oko osam stotina milijuna, prodire na sve strane neodoljivom silom svoje radinosti i trieznosti, i ako do sada, izuzevši Japan, nema na tom golemom području jakih domaćih država.

Dosadašnje širenje azijskih naroda.

(Širenje Kitajaca.) Kitajci se šire svuda, gdjegod su gospodarstvene prilike dosta povoljne, a nema dovoljno ljudi za najniže poslove, kako je to u sjevernoj Americi, ili u Australiji, a vrlo vole polaziti i u takove zemlje, gdje se mogu unosno baviti ratarstvom i trgovinom, kao u sibirskoj Aziji, na Filipinskim i na Sundajskim otocima.

(Japanci na čelu „žutomu plemenu“.) Japanci zamisliše, čim poprimiše evropske uredbe, dalekosežnu osnovu: da zagospoduju Kitajem, i da se stave na čelo čitavomu žutomu plemenu, te s njegovom pomoću zagospoduju većim dielom Azije, a od tuda da odlučno stanu utjecati na sudbinu čitavoga svieta.

Prvi japanski državnici mišljahu i misle, da su Japanci sami jači od Englezâ, a s Kitajcima da imadu i više snage, nego svi bieli narodi zajedno. Ali rat japansko-kitajski svršio se, kako je poznato, mirom u Simonoseki (u svibnju 1895.), kod kojega posredovahu Rusija, Francuzka i Njemačka, te je Japan dobio samo dosta nestalan protektorat nad Korejom i otok Formosu (35.000 km^2 i 2,745.000 duša) s Peskadorima (221 km^2 i 52.000 duša).

Očito su ti otoci preuzko kolonizatorsko područje za „iztočne Engleze“, kojih već danas ima preko 45 milijuna, te se zato i šire na sjever i na jug, kao privatni radnici i trgovci, kad već ne mogu kao osvajači i politički organizatori.

I tako ima sve to više Japanaca u iztočnoj Sibiriji, naročito u Vladivostoku, a prodiru i daleko na jug, te ih primjerice na Havajskom otočju ima po popisu od 1899. god. 24.407 (Kitajaca 21.616) medju pučanstvom od 109.020 (popis od 1896.). Godine 1900. bio je na tom otočju 154.001 stanovnik, jer se godimice doseljuje do 20.000 (1898. god. 17.229; 1899. god. 20.245), i to većinom Japanaca. Japanci htjedoše, da na tom otočju (17.254 km²), koje je glavno razkršće za sve putove u Tihom oceanu, učine prvi pokus svoje svjetske kolonizacije; ali mala američka manjina 3.096 duša svojom energijom i svojim novcem postigne god. 1900., da ga je američki kongres god. 1898. pripojio k Sjedinjenim Državama, te mu iste godine dao naslov „teritorija Sjedinjenih Država“.

Uza sav taj neuspjeh Japanci se ne odriču velikih svojih nada i osnova, te smišljaju, kako bi Filipinsko i Sundajsko otočje učinili „japanskim mostom“ do Australije, kako bi Rusiju za vazda potisnuli s obala Žutoga mora, te sami preuzeli sav svjetski promet iz Kitaja u Evropu.

(Japansko školstvo.) U tom svom nastojanju Japanci se ne oslanjaju samo na svu onu materijalnu snagu, što je stvoriše i što ju stvaraju sredstvima i metodom, koju netom upoznasmo, baveći se ozbiljnošću žute pogibli. Samopouzdanje, kakvomu nema primjera u svietu, podaje Japancima najviše njihovo školstvo i njihova sposobnost, da usvoje sav moderni napredak, sposobnost, koja ide tako daleko, te se u Japanu misli već na to, kako bi poprimili i englezki jezik baš onako, kako uvedoše tolike evropske uredbe i sve resultate novovjekih izuma. Pri tom Japanci s neizrecivom samosviešću gledaju na svoju nedavnu ukočenost: ta još prije tridesetak godina bili su isto onako svojeglavi i do skrajnosti konservativni kao Kitajci, a danas prema podatcima od god. 1900. evo kako stoji njihovo školstvo:[1]

Svakovrstnih škola bilo je 1900. god. 28.765. Tu su dva sveučilišta, tri viša pedagogija, sedam gimnazija, pet viših djevojačkih škola, petdeset i jedna učiteljska škola i dviesto osamnaest srednjih škola, koje su većinom obrtne i trgovačke.

Nego daleko je važnije pogledati na pučke škole, kojih je bilo 20.833, i medju koje se računa 345 obrtnih tečajeva, 1607 viših gradjanskih škola, 4366 viših pučkih škola i 1328 raznih drugih škola.

---

[1] Glavni su podatci iz razpravice N. Kirinčića: „Osvrt na japansko školstvo“, u spljetskom „Učiteljskom Glasu“ 1904., br. 8. Šteta, što pisac ne navodi vrela, iz kojega je crpao svoje podatke. Ja ih uzimam, i ako su samo na papiru, s reservom.

Iste god. 1893. potrošeno je na školstvo 10,663.150 jenâ (preko 30 milijuna K), a od toga na pučko školstvo 9,055.890 jena. Pučke škole polazilo je god. 1893. od 42,058.903 stanovnika 4,265.500 djece (dakle 10·14%, dok je u banskoj Hrvatskoj od 2,400.000 stanovnika polazilo niže pučke škole, opetovnice i više pučke škole 199.292 djece, što čini tek 8·3%). God. 1900. bijaše u Japanu već 4,683.598 „malih djaka“, a 92.899 učiteljâ, tako da na jednoga učitelja dolazi poprječno 56 učenika (u banskoj Hrv. 85 djece na jednoga učitelja).

Da još bolje razumijemo japanski ponos i samosviest, spomenimo, da su po japanskom školskom zakonu od 18. kolovoza 1900. djeca na polazak škole obvezana od 6.—14. godine; da obuka doseže u pučkim školama 18 sati na nedjelju, a u srednjima nikada ne prelazi 28 sati; da se u gradjanskim školama uči poljodjelstvo, trgovina i englezki; da praznici traju 90 dana, osim ljetnih praznika od 6 i zimskih od 2 nedjelje; da nema nigdje tjelesnih kazna, a na pučkim i gradjanskim školama i nikakvih izpita; da se svuda njeguje tjelovježba i poučava u zdravstvu; da su napokon troškovi za školstvo god. 1900. dosegli 37,829.577 jenâ (oko 190,000.000 K).

Ako je istinita krilata rieč: da je kod Kraljičina Gradca „Austriju pobiedio pruski učitelj“, i da je Prusija na Napoleonovo zauzeće Berlina (1807.) najbolje odgovorila osnutkom sveučilišta u toj svojoj priestolnici, onda ćemo razumjeti upravo fanatičko pouzdanje, s kojim Japanci računaju na svoje prvenstvo u Aziji i na posvemašnji poraz svojih nepismenih ruskih takmaca.

(Širenje Indijanaca.) Medjutim indijski narodi, koji se više ili manje privikoše gospodstvu bjelaca, ako i ne pomišljaju na osnove političke, sele se sve to više iz Prednje Indije u iztočnu Afriku, od somalijske obale do Natala, a iz Stražnje Indije na velike Sundajske otoke i na Filipine.

U iztočnoj Africi Indijci već danas prevladavaju u gospodarstvenom, a osobito u trgovačkom životu, te je gotovo stalno, da će pod ravnanjem Englezke i Njemačke savremeno napučiti sve tamošnje krajeve, koji su za njih od prilike istoga podneblja kao i njihova domovina. Englezka statistika računa već danas sav promet u iztočnoj Africi na indijske rupije. (Jedna rupija vriedi od prilike 1 Krunu 75 fil.)

O tom se dakle ne može sumnjati, da su veliki azijski narodi i te kako sposobni za kolonizaciju, i to za kolonizaciju, koja je najtrajnija: za postepeno prodiranje u neko novo družtvo odozdô prema gore, od najnižih posala i zvanja do najodličnijih mjesta.

Zaključak.

I to je ona „žuta pogibao“, pred kojom za sada strepe samo teoretičari zapadno-evropski i američki, a koje bi se imali najviše bojati veliki glavničari staroga i novoga svieta, kad se njihov život ne bi ravnao poznatim „načelom“: Za sto ljeta ni kosti ni mesa . . . Mi Slaveni možemo se samo radovati toj životnoj sili podjarmljenih azijskih naroda. Jedino, što treba željeti, i što će po svoj prilici i biti, jest to, da Azijati danas, sutra ne počnu kod nas „kolonizovati“ onako, kako mi danas „kolonizujemo“ kod njih.

Ali ne rekoh točno. Ta mi Slaveni jedino smo veliko, dotično najveće pleme bjelaca, koje s kulturnim azijskim narodima nema nikakovih historijskih računa, jer nismo s njima nikada imali ni najmanjega sukoba. Mi smo se vazda borili samo s nomadskim i vojničkim azijskim hordama, i te smo i u Podunavlju, i u širokoj ruskoj ravnici, do danas ili sasvim svladali, ili sasvim potisnuli. S Kitajem je ratovala jedino Rusija, i to za 200 godina susjedstva vrlo malo. Nekulturnu smo Aziju pobiedili, a prema kulturnoj imamo najveće i najiskrenije simpatije kao i ona prema nama. Ta sudbina je naša tako slična, osobito u prošlosti i u sadašnjosti.

Mi Slaveni dakle ne treba da se bojimo ni postepenoga promicanja kulturnih azijskih naroda izvan današnjega njihovoga područja, ni njihovoga narodnoga i političkoga oslobodjenja na tom području. Naprotiv za velike naše kulturne i gospodarske ciljeve bila bi, upravo sreća, kad bi se ti azijski narodi što prije otresli tudjega skrbničtva.

Nema naime nikakve sumnje o tom, da su slavenski kulturni pojmovi vrlo slični, a u mnogom i istovjetni s kulturnim pojmovima kitajskim i indijskim, kao što nas u drugu ruku mnoge novovjeke kulturne stečevine i unutrašnjim svojim smislom, a ne samo vanjskim svojim formalnim značenjem, nerazrešivo spajaju s ostalim bielim narodima. Tako primjerice već dvie tisuće godina staro kršćanstvo i novovjeka ideja narodna — da ne spominjem drugoga — prodahnuše sav naš javni i privatni život daleko jače i dublje, nego u drugih bielih naroda.

Prema tomu mi smo jednako blizu i azijskim i zapadnoevropskim narodima. Ali kako su danas kulturni azijski narodi pod strašnim pritiskom evropskim, iskrena naša želja i nastojanje, ili točnije naš svjetski gospodarstveni ideal ima biti to, da što prije nestane toga gospodarstvenoga pritiska, koji većinom stoji u tom, da jači strašno i nečovječno izrabljuje slabijega.

I zaista bi bilo vrlo jadno i po nas i po čitavo čovječanstvo, kad barem mi, koji nismo materijalnim interesima zapleteni ni u jedan svjetski sukob — izuzevši u najnovije doba Rusiju, koja je u ostalom i u Aziji „doma“ — ne bismo malo vedrije i mirnije gledali na eventualnost sustavne kolonizacije azijskih naroda. Ta bilo bi upravo nerazumno, da tvrdoglavo uztrajemo kod misli, da će većina čovječanstva uviek ostati pod gospodarstvenim sekvestrom neznatne manjine. Kad bismo i sami imali kolonije u raznim dielovima svieta u obće, a u Aziji napose, mogla bi se kako tako shvatiti i izpričati naša sebičnost, premda bi nam naša kratkovidnost u tom slučaju bila samo još više na štetu. Ovako, gdje smo hvala Bogu i ondje u dobrom susjedstvu s Azijom, gdje s njom graničimo, možemo biti posvema mirni pred „žutom pogibli“, naročito, ako još za vremena snažno uznastojimo, da postanemo što radiniji, a ostanemo barem tako umjereni kao danas, ne smatrajući svojim životnim idealom sjedjeti za „punim egipatskim loncima“, pa bilo to i na tudji račun.

2. Slaveni i najnovija kolonizaciona politika američkih Sjedinjenih Država.

„Srednje-evropski carinski savez“ Vilima II.

Uz „žutu pogibao“ danas se u Europi najviše računa s „pogibli američkom“. Naročito njemački car Vilim II. već dobrih desetak godina smišlja sredstva, kako bi tobože Evropu zaštitio od gospodarstvenoga robovanja Americi.

Osnova Vilima II. dobro je poznata i širim krugovima, pa ju i ovdje treba samo u kratko spomenuti.

Po toj osnovi imala bi Njemačka s Danskom, s Holandijom, s Belgijom, s Luxenburgom, sa Švicarskom, s habsburžkom monarkijom i s balkanskim državama stvoriti veliki „srednje-evropski carinski savez“, kojemu bi Italija pristupila dobrovoljno, a Francuzka milom, ili silom; taj bi gospodarstveni savez bio tako jak, te bi k sebi povukao i Rusiju, a prema Saveznim Državama i prema Velikoj Britaniji oživotvorio bi Napoleonovu ideju o kontinentalnom blokusu, zatvorio bi naime američkim i englezkim produktima čitavo evropsko tržište.

Poznato je, da je i ministar Goluchowski u delegacijama ponovno upozorio na pogibao pred američkom utakmicom i na potrebu, da se evropske velevlasti sporazumiju za složnu akciju u toj stvari.

Dosadašnji „američki imperijalizam" ne dira u slavensku interesnu sferu.

(Kolonijalni i industrijalni momenat u američkom imperijalizmu.) Nema sumnje, da je Amerika, ili bolje, da su Sjedinjene Države američke svojom golemom produkcijom žita, koje usavršenom pomorskom plovitbom brzo i jevtino dovoze na evropska tržišta, izazvale jaku agrarnu krizu u svoj Evropi. Očito je nadalje i to, da američki industrijalni trustovi mogu to isto učiniti i na polju velikoga obrta, a donekle to već i čine. Napokon se ne dade zatajiti, da su Sjedinjene Države tim, što su dobile na Kubi i na Portoricu najveće plantaže za sladornu trstiku, postale tako jake i gospodarstveno podpune, da im danas ništa gotovo ne treba iz tudjine, te se mogu bezobzirno upustiti u gospodarstven rat s čitavim ostalim svietom. Tako je predsjednik Unije već dobio ovlast, da sam pukom svojom odredbom povisi carinu od danas na sutra za robu iz svih onih država, koje bi se njemu pričinile premalo popustljive u svojim carinskim stavkama za američki dovoz.[1]

Uza sve to ne treba da se mi Slaveni odazovemo na prvi glas zabrinute Njemačke, nego nam prije svega u njemačkom strahu treba razlikovati moment čisto kolonijalni i specijalno industrijalni, a onda istom razborito odlučiti, kako da se vladamo prema velikoj američkoj republici.

(Postanak i obilježje američkoga imperijalizma.) Kao kolonizatorska velevlast Sjedinjene Države stupiše tek nedavno na svjetsko popriště, ali tako odlučno, da odmah u početku nemilo iznenadiše sve stare evropske kolonizatorne države, koje smatrahu, a smatraju i danas, da je kolonizacija neki evropski monopol.

Ali najviše i najneugodnije iznenadilo je to baš modernu Njemačku, koja se i onako prekasno bacila u svjetsku kolonizaciju, pa gle, i u tom zadnjem času javljaju se Sjedinjene Države na zapadu, a Japan na dalekom iztoku kao strašni i smioni njezini takmaci.

---

[1] F. Boutmy u spom. (gl. str. 316) djelu str. 338. i 354.

U Njemačkoj su počeli sada svjetovati američke Sjedinjene Države, da bi za njih bilo mnogo bolje, kad bi golemo svoje područje još podpunije i gospodarski i industrijalno upotrebile, te ostajući vjerne velikim svojim republikanskim miroljubivim tradicijama bile i nadalje staromu svietu nedostiživi uzor slobode i blagostanja, a eventualno i — neizcrpiva blagajnica za njegove vojničke i gospodarske osnove.

I zaista se može s punim pravom žaliti, što velika američka republika nije mjesto ratnih aneksija izabrala mirnoga, postepenoga, ali zato stalnoga i slobodnoga prodiranja na sva polja svjetskoga gospodarstvenoga života, što bi joj bilo vrlo lako, jer ima i golemu zemljištnu bazu za svoje gospodarstvene operacije, i veliko obilje novčane glavnice, i velik broj stručno spremnih sila, i vanrednu, upravo neizcrpivu energiju, poduzetnost i uztrajnost. Ali danas o tom govoriti isto je, kao da si želimo, da Napoleon nije bio kod Waterlooa poražen, ili da je kod Kanna pobiedio Hannibal mjesto Rimljana. Sjedinjene Države sjevero-američke danas su svjetska kolonizatorska velevlast, i s tim se faktom ima računati ne pitajući se, bi li bilo bolje, da se nisu dale na taj put načinom, koji se već rado i često nazivlje „američkim imperijalizmom“.

Američki imperijalizam bitno se razlikuje od njemačkoga, englezkoga i japanskoga,[1] jedno time, što je vrlo praktičan, a nije mističan, a drugo time, što nije utjelovljen u jaku kopnenu vojsku, dakle ni u vojničku moć po uzoru evropskih vlasti.

Prva klica današnjemu američkomu imperijalizmu bijaše u doktrini predsjednika Monroë, ili točnije, njegova državnoga tajnika Adamsa. Ta je doktrina nastala za velikoga ustanka južnoameričkih naseobina proti Španjolskoj (1811.—1822.), a svrhom joj bijaše, da proglasi, da Sjedinjene Države ne će trpjeti ničijega uplitanja u poslove na američkom kopnu. No prema popisu od 1820. imadjaše Unija samo 9,633.822 stanovnika, a to bijaše svakako premalo za prvenstvo u čitavoj Americi. Zato washingtonski državnici moradoše Monroëvu doktrinu stegnuti na sjevernu Ameriku, te su još i god. 1850. Sjedinjene Države ne samo priznavale i Velikoj Britaniji jednako pravo na projektovani priekop u Nicaragui, nego s njom zajedno pozvaše i ostale evropske narode, da zajamče neutralnost tomu prolazu medju Atlantskim i Tihim oceanom. Ali medju tim je Unija po popisu od god. 1900. od 63 milijuna dosegnula 76 milijuna stanovnika, dok ih je još god. 1850. imala samo 23,191.876. No kaki je istom napredak u gospodarskoj i tehničkoj kulturi! God. 1850. priradjivala je Unija jedva $2^{1}/_{2}$ milijuna (2,479.093) bala pamuka, a 1900. godine 9,142.000; pšenice priradjivaše 1850. god. 36,174.927, a kukuruza 213,145.597 hl, a god. 1900. pšenice 190 milijuna i kukuruza 757 milijuna. Lievanoga se željeza prije petdeset godina dobilo 632.000 tona, dok ga se god. 1900. dobilo 13,790.000 tona, a ugljena $226^{1}/_{2}$ milijuna prema 1,800.000 god. 1850. Da shvatimo sav zamašaj tih brojaka, spomenimo, da je Velika Britanija godine 1900. dobila 220 milijuna tona ugljena, dakle za $6^{1}/_{2}$ milijuna manje, a $9^{1}/_{2}$ milijuna tona lievanoga željeza, dakle za preko četiri milijuna tona manje.

---

[1] Imperijalizam je osobito jaki stepen patriotizma velikih naroda, koji svom snagom počimlju težiti za prevlašću bilo na jednom dielu svieta, bilo na čitavoj zemaljskoj kruglji. — Najprije se svjestni imperijalizam razvio u Njemačkoj, osobito u Pruskoj u drugoj polovici XIX. stoljeća; dielom u isto vrieme, a djelomice kasnije zavladao je i Francuzkom pod Napoleonom III., silno se razmahao u Englezkoj i napokon koncem XIX. stoljeća osobito snažno razvio na krajnjem Zapadu u velikoj Uniji i na krajnjem Iztoku u mikadovu carstvu.

S pučanstvom od blizu 80 milijuna, s površinom gotovo kao ciela Evropa (9,212.300 km^2 prema površini Evrope: 9,308.000 km^2) i s produkcijom većom, nego što je u „prvoj industrijalnoj i trgovačkoj državi na svietu“ (Englezkoj), osjeti Unija neodoljivu potrebu, da izadje izvan okvira „Monroëvih granica“, t. j. i izvan američkoga kopna, koje joj se sada pričinilo preuzkim za svjetsku historijsku pozornicu prvoga reda.

Uza sve to jedva da bi osvajački, dakle hoćeš, ne ćeš vojnički imperijalizam bio prevladao vanjskom politikom ove velike republike, koju savremenici počinju nazivati pukim gorostasnim industrijalnim i trgovačkim poduzećem, da nisu u senatu prevladale zapadne američke države, u kojima pučanstvo nema gotovo nikakve političke naobrazbe. To su dvadeset i tri države na zapad Misisipiju, koje od 90 članova senata biraju njih 46, a od 356 zastupnika njih 157. Imadu dakle većinu u onom zakonodavnom tielu, koje odlučuje u vanjskoj politici Unije. Američki su „zapadnjaci“

još takovi ljudi, kojima se od prilike ovako mora govoriti: Mi smo jaki; jakost se pozna i očituje po prostoru, na kojem vladaš, i po udarcima, koje daješ, ili barem po drzkosti, s kojom govoriš. Što će nama oprezno i mirno diplomatsko šaputanje, koje će svatko držati kukavštinom? Nama treba glasno govoriti, pa i vikati, i što je glavno, kad se pruži prilika, što ugrabiti, ne okljevati, a kad nešto zahvatimo, odtuda se više ne maknuti; i napokon, da se dobro upamti, kako smo jaki, treba sad ovoga, sad onoga pošteno kvrcnuti.[1]

Prema tome američki imperijalizam izvire iz Monroëve doktrine, koja ga danas zapravo susteže; zatim iz vanrednoga gospodarskoga i industrijalnoga i trgovinskoga razvoja, koji silno diže ponos, ali nameće i veliku razboritost, baš zato, što se tu svagda radi o velikim životnim interesima; napokon potječe iz političke nezrelosti zapadnoga diela pučanstva, koje će opet s većom političkom naobrazbom od svojih senatora i zastupnika tražiti sve to manje velikih svjetskih osnova, a više domaćih družtvenih i gospodarskih reforama.

Već se danas, gdje ovaj imperijalizam neprestance raste, jasno vidi, da ne će poći stranputicom osvajačkoga militarizma, ako i jest gotovo posvema stalno, da će Unija sve to brojnijom i strašnijom svojom mornaricom odlučno, a možda i ratoborno utjecati na čitavu svjetsku kolonijalnu politiku, a posebice na zapadno područje Tihoga oceana.

Napokon treba još jednu stvar osobito naglasiti: Istina, vlast predsjednika velike američke republike sve je obsežnija, te Uniju već zovu i predsjedničkom republikom, a proriču joj, da lako može naći svoga Napoleona i svojom unutrašnjom slobodom platiti izvanjsku moć, koja da bi istom onda ozbiljno zaprietila iztočnoj Aziji i zapadnoj Evropi. No ova se bojazan javlja samo kod onih, koji zaboravljaju, da je predsjednik Unije Amerikancima zapravo ono isto, što su im i ravnatelji velikih njihovih poslovnih poduzeća. I kao američki dioničari, što se dobrovoljno odriču svakoga prava na kontrolu, samo da ravnatelju ne smetaju u brzoj akciji, te mu dopuštaju, da sam na svoju ruku odredjuje dividendu, sklapa zajmove, fuzije s drugim poduzećima itd., tako i američki zakonodavci, dotično državljani, na veliku vlast svoga predsjednika negledaju ni sa zavišću, ni s ponosom, nego s onim praktičnim mirom, koji ih uči, da u moderno doba za velike i brze čine, pak za promišljenu i uztrajnu akciju nije zgodan ni senat, ni komora, pa bili u njima i sami republikanski geniji.

---

[1] Sr.: Emil Boutmy (član francuzkoga Instituta, ravnatelj parižke političke škole i pisac priznatih djela o Englezkoj i Americi): Élément d'une psychologie politique du peuple americain (Paris, 1902., Colin; str. 366, ciena 4 franka), pogl. III.: L'impérialisme et la constitution, str. 333., 338.—341.

Iz svega se ovoga vidi, da se američki imperijalizam ima prosudjivati prije svega, ako ne jedino, s gledišta svjetske gospodarske centralizacije i svjetske trgovinske politike, te je posvema neopravdano i netemeljito pomišljati si kojega predsjednika Unije — pa bio on i general — bilo kao Vilima II., bilo kao mikada.

(Pripojenje Havajskoga otočja god. 1898.) Kako već spomenuh, kongres Sjedinjenih Država pripojio je god. 1898. Havajsko otočje k republici i proglasio je god. 1900. „teritorijem“, što bi značilo, i prema američkomu ustavu moralo značiti, da će taj teritorij doskora postati i državom i povećati tako broj zviezdica na šarenoj republikanskoj zastavi.

Bilo, kako mu drago, tim činom Sjedinjenih Država najosjetljivije su dirnuti interesi Velike Britanije, jer je Havajsko otočje najvažnija pozicija za trgovinu Australije i Novoga Zelanda sa zapadnom Amerikom. Taj prvi korak velike američke republike u široki sviet nas se dakle Slavena vrlo malo tiče.

(Prisvojenje španjolskih kolonija: Kube itd.) Poslie pripojenja toga otočja prisvojiše si Sjedinjene Države posljednju kolonijalnu baštinu Španjolske, koja je parižkim mirom (10. prosinca 1898.) Kubu prepustila njezinoj sudbini, to jest priznala ju neodvisnom, a Portorico i Filipinsko otočje prodala („ustupila“) za 20 milijuna dolara ili za kakih sto milijuna Kruna.

Portorico s 9.340 km^2 i s 953.243 stanovnika (god. 1899.) Sjedinjene Države jednostavno pripojiše kao puku pokrajinu, ali uza sve to uzdržaše carinu na kavu, slador i druge produkte toga otoka, da samo udovolje sebičnosti nekih svojih trustova. S gledišta američkoga ustava, a i s gledišta medjunarodnoga prava to je velika nepravda, dapače i prava sramota. Izmedju četrdeset i pet (1901.) saveznih sjevero-američkih država ima ih naime 18, koje su manje napučene nego Portorico, koji osim toga ima veliku većinu bjelaca (589.426), te ne može nikako biti opravdana razloga, da se taj otok ne proglasi ravnopravnim članom s ostalim državama u savezu, ako nije „razlog“ taj, što se na tom otoku kao i na Kubi govori španjolski. Uz ostalo i ovo je dokaz, da Portorico i Kuba ne dodjoše pod vladu Sjedinj. Država samo „slučajno“ i radi nevaljanosti španjolske vlade i uprave, nego da je njihovo pripojenje tek posljedica tradicijonalne politike washingtonske.[1]

Ali s čisto kolonijalnoga gledišta tu su opet povriedjeni najjače kolonijalni interesi Velike Britanije, pa i Njemačke, kojoj će sada biti težko i gotovo nemoguće, da se onako ugniezdi na tim Antilima, kako je to zamišljala, dok je njima vladala Španjolska.

Englezki i njemački interesi osobito su jako povriedjeni stoga, što je Kuba, taj „biser Antila“, sa svojih 93.000 km² i 1,572.797 stanovnikâ, medju kojima ima 910.299 bjelaca rodjenih na Kubi (prema američkom popisu od 1899.), postala gospodarstveno posve zavisna o svojoj osloboditeljici, koja joj je osim toga nametnula vrlo osjetljivo političko skrbničtvo, osobito u medjunarodnim odnošajima i u državno-financijalnim stvarima.[2] No još su više zabrinuti u Londonu i Berlinu radi toga, što je Kuba najdivnije pristanište i nepredobivi bedem novomu nikaraguanskomu priekopu, koji je i bez toga danas u vlasti samo Sjedinj. Država.

---

[1] Sr.: E. Boutmy, u spom. djelu str. 349--354.

[2] Vojska Sjedinjenih Država zauzela je Kubu početkom 1899., a istom dne 15. rujna 1900. odlučiše u Washingtonu, da se sazove kubanski sabor, koji će stvoriti i proglasiti kubanski ustav i ustavom odrediti odnošaj Kube prema Sjedinjenim Državama. Ovaj drugi dio odluke silno je ogorčio Kubance to više, što je američki kongres na priedlog senatora Tellera prije rata Unije sa Španjolskom bio usvojio resoluciju o podpunoj kubanskoj nezavisnosti, i što su američki diplomatski zastupnici dne 27. listopada 1898. ugovarajući parižki mir medju Unijom i Španjolskom, zapisnički ovo izjavili: „Američki izaslanici ne znaju, na čem se temelji tvrdnja španjolskoga memoranduma, da tobože Sjedinjene Države same moradoše priznati, da Kubanci nisu za sada sposobni za podpunu slobodu i suverenost. Naprotiv je istina, da se ta tobožnja nesposobnost spominje u jednoj španjolskoj noti od 22. srpnja (1898.), ali je vlada Sjedinjenih Država u svom odgovoru na nju od 30. srpnja izjavila, da s obzirom na tu stvar nema poput Španjolske nikakve bojazni“.

Ogorčenje na Kubi bijaše toliko, da je kubanski sabor, koji se sastao dne 5. studenoga 1900., u veljači 1901. primio ustav, u kojem se ne spominje ni ime Sjedinjenih Država, i da zastupnik Cisneros, kandidat za predsjedničtvo Kube, nije dapače htio podpisati onoga primjerka ustava, što ga je kubanski sabor poslao u Washington.

Washingtonska vlada na to jednostavno izjavi, da ne će maknuti svojih četa s Kube, dok bez ikakve promjene i opazke u kubanski ustav ne dodje ovih pet točaka:

1. Kubanska vlada ne će nikada smjeti s nijednom tudjom vlašću sklopiti ugovor, koji bi mogao biti na štetu kubanskoj nezavisnosti, niti će smjeti u ikojoj formi i u koju mu drago svrhu ustupiti bilo i najmanji dio otočnoga zemljišta.

I dvie tisuće Filipinskih otoka sa svojih 293.000 km² i osam milijuna stanovnika (medju kojima samo 25.000 Evropljana i 100.000 Kitajaca) danas su, koliko su već upokoreni, puka sjeveroamerička pokrajina, te tobožnjoj osloboditeljici ni na um ne pada, da Filipince učini slobodnima. Taj je postupak silno ogorčio Japan i Njemačku, te bi se te dvie države bile i otvoreno uplele u filipinsko-američki rat, da se nisu bojale sveobćega rata.

Sjedinjene se Države svojom osvajačkom politikom ne dodiruju dosada nigdje naše slavenske interesne sfere, a gotovo je stalno, da se je i u obće ne će trajno dodirnuti, uzprkos najnovijim zahtjevima, što ih staviše na kitajsku vladu za slobodnu trgovinu u Mandžuriji, i uzprkos bojazni, da će se Unija najratobornije umiešati — sa svoje filipinske baze — u sadašnji (1904.) rusko-japanski rat.

(Uplitanje Sjedinjenih Država u ostale američke i evropske stvari.) Dapače nas se Slavena nema ticati ni to, ako se Sjedinjene Države počnu redomice nametati srednje-američkim i južno-američkim španjolskim i portugalskim republikama, kako to već i počeše, priznavši koncem god. 1903. od Columbije odciepljenu republiku Panamu. Istom onda, kad bi iz Washingtona počeli u Evropu slati onakove diplomatske note, kakvu odaslaše u rujnu 1903. na one evropske velevlasti, koje podpisaše berlinski ugovor, sjećajući ih ustanove o ravnopravnosti Židova u Rumunjskoj,

---

2. Da Sjedinjene Države uzmognu štititi kubansku nezavisnost, otočka će im vlada dopustiti, da zauzmu odredjeni broj ratnih luka i skladišta za ugljen, što će se udesiti sporazumno s predsjednikom Sjedinjenih Država.

3. Kuba ne će sklopiti nikakvoga izvanjskoga zajma, a da se nije prije dovoljnim prihodima pobrinula za odplatu i kamate duga.

4. Kubanska vlada priznaje Sjedinjenim Državama pravo, da posreduju za kubansku nezavisnost, i da na Kubi osiguraju takvu vladavinu, koja će biti kadra zaštititi život, imetak i osobnu slobodu otočana.

5. Kubanska vlada vršit će i popuniti, ako uztreba, zamišljene već osnove, ili koje kasnije sporazumno stvori u tu svrhu, da se uredi zdravstvo u gradovima i zaprieče kužne i zarazne bolesti, te zaštiti stanovničtvo i trgovina koliko na Kubi, toliko u južnim lukama Sjedinjenih Država.

Tomu se dodatku Kubanci svim silama opirahu, no napokon prodje u saboru s jednim glasom većine. (Sr. studiju Petra Leroy-Beaulieua, u „Revue des deux Mondes“ od 1. veljače 1902. str. 77.—112.)

i kakvu je državni tajnik Hay poslie kršćansko (rumunjsko)-židovskih sukoba u Kišenjevu (1903.) već htio odpraviti u Rusiju, imali bismo i mi Slaveni odlučno ustati protiv takvoga američkoga skrbničtva nad starim svietom, te samosvjestne Amerićane na ovo upozoriti:

Ako slobodna velika republika iz puke sebičnosti brani doseljivanje Kitajaca u prostrano i još vrlo slabo napučeno svoje područje; ako svojim crncima još danas ne priznaje u praksi ni najelementarnijih čovječjih prava, premda im je priznala sva prava politička; ako je prema velikim svojim novim kolonijama samo za to i gospodarstveno i politički nepravedna, jer u njima vlada španjolski jezik i španjolska kultura; ako jednom riečju „američki narod“ ima iste, ili još veće griehe, nego njegovi evropski roditelji, onda je ne samo nepravedno, nego upravo barbarski, da taj narod, pa bio već i punoljetan, propisuje svojim roditeljima, kako će oni urediti svoju kuću, koju su mnogi današnji Amerićani ostavili s manjom tugom za domovinu, nego što ju je domovina osjećala za njih.

Slaveni prema narodno-gospodarstvenoj utakmici Sjedinj. Država.

S narodno-gospodarstvenoga gledišta Sjedinjene su Države u prvi mah jednako pogibeljne i nama Slavenima, kao i drugim Evropljanima. Ali i tu treba dobro razlikovati američku utakmicu na svjetskim tržištima izvan Evrope, naročito u Kitaju, i utakmicu na samim evropskim tržištima.

Izvan Evrope ne mogu Amerićani nama Slavenima nigdje smetati. U samoj Evropi već su nam danas ozbiljni takmaci u evropskoj Turskoj i u južnoj Rusiji, jer je američki konsul u Carigradu vrlo pronicav, a gospodarstvene prilike u dônjem Podunavlju i na Balkanu, pa i u samoj Rusiji, još su dosta neuredjene. Tu se dakle treba braniti, ali razumno, da nas ne poplave jevtini, a i loši američki produkti, baš kao što nam se treba braniti od isto takvih produkata previše industrijalne moderne Njemačke. A uspješno se možemo braniti i obraniti, koliko od američke, toliko od njemačke eksploatacije samo onda, ako oživotvorimo veliki gospodarstveni podunavski savez, koji treba da obuhvati i Prednju Aziju, te se posvema osloni na Rusiju, a sporazumije s romanskim evropskim državama, osobito s Francuzkom.

Prema osnovi Vilima II. Evropom bi zavladala moderna Njemačka. To samo po sebi ne bi bilo takovo zlo, dapače to ne bi bilo nikakovo zlo, kad ta moderna Njemačka ne bi imala sasvim oprečnoga gospodarstvenoga ideala slavenskomu našemu idealu, kad naime Niemci ne bi i na ekonomskom polju sebe smatrali rodjenim gospodarima, a nas Slavene, da i ne govorim o azijskim narodima, rodjenim slugama. Gospodarstveni dakle podunavski savez i tobože srednje-evropski carinski savez posve se izključuju, a tim se i naše slavensko stajalište prema Sjedinjenim Državama znatno mienja.

Mi Slaveni možemo dakle i sa sjevernom Amerikom živjeti u pravom gospodarstvenom prijateljstvu, to više, što u najnovije vrieme baš mi Americi u obće, a Sjedinjenim Državama napose, dajemo već godišnje stotine tisuća radničkih sila.

Samih hrvatskih radnika imade u Americi preko četvrt milijuna, a od toga je zacielo 50 tisuća šumskih radnika, s pomoću kojih moći će nam Amerika konkurirati i u trgovini drva. Ali tomu ona nije kriva, nego loša i upravo pogubna gospodarska politika posljednjih dvadeset godina u banskoj Hrvatskoj, koja je uvela velike šumske prodaje, i to tudjinskim milijunašima, koji radnicima snižiše ciene na polovicu, na trećinu, pače i niže.

Isto tako nije Amerika kriva, što tamo hrvatske pomorce ciene daleko više, nego u Beču, i što hrvatski zidari nemaju kod kuće gotovo nikakvoga posla. Zdrava gospodarska politika, koja će najprije podići napredno ratarstvo, a onda s pomoću što širega carinskoga područja i razumnoga gradjenja željeznica prema moru razviti trgovinu, brzo će broj naših izseljenika u Ameriku smanjiti na normalnu mjeru.

Zaključak.

Da je za to već u istinu skrajnje vrieme, dokazuje i godišnje izvješće (u listopadu 1902.) New-Yorkskoga naseljeničkoga komisara Sargenda, u kojem su i ovi brojevi: God. 1901. doselilo se u Sjedinjene Države iz habsburžke monarkije 171.989 osoba, za 58.599 više nego god. 1900. I Rusija je poslala u Sjedinjene Države u isto vrieme 107.327 ljudi, za 22.090 više, nego god. 1900. I tako je sada pred nama Slavenima jedva samo Talijanska, iz koje se god. 1901. naselilo u Sjedinjene Države 182.376 osoba, za 42.379 više, nego pred godinu dana.

Ti su brojevi sami po sebi nama najozbiljnija opomena, to više, što se velik dio našega slavenskoga puka u Ameriku ne seli, nego u nju bježi. Iz Njemačke naprotiv, koja je do nedavna davala najviše izseljenika, ne seli se sada ni 20.000 ljudi u godini.

Zato već i najprimitivnije čuvstvo pravednosti traži od nas, da budemo upravo zahvalni onim državama, u koje naš sviet može pobjeći i od biede i od druge nevolje. Ali u isto vrieme i najprimitivniji nagon samoodržanja, a pogotovo razvita narodna sviest traži od nas, da ne sjednemo na ljepak ničijemu tudjemu gospodarstvenomu programu, nego da sami prema svomu vlastitomu nacrtu što prije, što sustavnije i što odlučnije započnemo organizovanje svoje kolonizacije kod kuće i u tudjini, proučivši prije, i to brzo i temeljito, gospodarstvene prilike barem čitave habsburžke monarkije i stvorivši najpotrebniju literaturu za domaću i za vanjsku kolonizaciju, literaturu pristupnu i najširim slojevima našega puka.

Ne dangubimo dakle ni časa, nego od svih svojih organizacija, što ih do sada imamo, stvorimo veliki slavenski gospodarski savez u habsburžkoj monarkiji, da bude središtem svemu našemu gospodarskomu radu i nastojanju, pouzdanim jamstvom našega spasa, najjačom polugom našega svestranoga napredka.

* * *

TREĆI DIO.

KOLONIZACIJA S TEORIJSKO-ZNANSTVENOGA STAJALIŠTA.

I.

Faktori kolonizacije.

1. Izseljivanje.[1]

Kolonizacije nema bez izseljivanja i useljivanja, pa bilo i najmanjega. Kod izseljivanja se pak javljaju najprije ova dva pitanja: Što je uzrok izseljivanju i je li izseljivanje koristno; pak onda: Dade li se izseljivanje tako sistematski urediti, da bi jednako koristilo i staroj i novoj domovini izseljenika.

Pogledajmo, kako na ova obadva pitanja odgovara i teorija i praksa.

Stare teorije o koristi izseljivanja.

(Bacon o izseljivanju.) Još na početku XVII. stoljeća (god. 1606.) pisao je lord Bacon kralju Jakobu I. ovako: „U istinu resultat mira u plodnim zemljama, gdje se narod . . . ne prestaje množiti, mora biti na koncu konca prenapučenost, te zemlja jedva može hraniti svoje stanovnike; iz toga nastaje obćá bieda i oskudica u svim slojevima družtva . . . Ali božja providnost dala je Vašemu Veličanstvu sredstvo, kojim može kraljevstvo sačuvati od te nesreće, naseljujući Irsku, gdje mnogo obiteljî može naći blagostanje, što će i Englezku i Škotsku riešiti suvišnoga pučanstva, i odvratiti mnogo elemenata od nemira i od bune . . .“

(Burke o izseljivanju.) Dva stoljeća kasnije pisaše glasoviti historičar francuzke revolucije Burke: „Tako je prirodno, da ljudi grnu u bogate krajeve zgodne za industriju, ako je u njima s kojega mu drago uzroka pučanstvo malobrojno, kao što je prirodno, da zgusnuti zrak svom silom tlači prema razriedjenu prostoru". I kasnije sva četa teoretičara, osobito takvih, koji zamišljahu tako zvano sistematsko izseljivanje, bijaše, a i danas je uvjerena, da se sirotinji najlaglje pomogne tim, kad se izseli iz domovine, u kojoj ju tare bieda i svako drugo zlo, te kad daleko od nje započne novi život.

---

[1] Za ovo poglavlje kao i za treći dio ovoga spisa u obće najviše mi je poslužilo spomenuto (gl. str. 206) djelo „Kolonizacija kod modernih naroda“. Znanstvene teorije u kolonizaciji razlažu se u II. svezku, str. 471—712.

Novije teorije o štetnosti izseljivanja.

Ali tu sad treba dobro paziti na ovo: Dok se tako često čuju glasovi, da je za nove nenapučene zemlje prava sreća, ako se što prije napuče, prevladava u isto doba mnienje, da je izseljivanje vazda štetno staroj domovini izseljenikâ.

(Zabrana izseljivanja.) Držeći se toga stavljaše Španjolska nebrojene zapreke izseljivanju u Ameriku, koja se radi toga i vrlo sporo napučivaše, te danas jedino Kuba i Portorico imadu španjolsku većinu stanovničtva.

Isto tako i Englezka do najnovijega doba, a posebice saborskim zaključcima 1719., 1750. i 1782. strogo zabranjivaše izseljivanje, navodeći kao strašan primjer, kojega se treba čuvati, seobu Maurâ iz Španjolske i Hugenottâ iz Francuzke, što da je najviše doprinielo padu Španjolske i relativnoj slabosti Francuzke.

I u Njemačkoj, gdje je u XVIII. stoljeću sloboda izseljivanja bila tolika, da je već god. 1766. bilo u englezkim američkim naseobinama preko 200.000 Niemaca, počeše brzo globom, tamnicom i zapljenom imetka kazniti svakoga, tko bi htio ostaviti domovinu.

(J. B. Say i Roscher o izseljivanju.) Stroge te zabrane nastaše najviše pod utjecajem glasovitoga francuzkoga ekonomiste Jean-Babtista Saya, uz kojega pristajaše i njemački ekonomista Roscher, koji naročito naglasivaše ovu Sayovu tvrdnju: Kad se godimice izseli 100.000 ljudî s desetak milijuna forinti, to je isto tako, kao da svake godine prodje vojska od 100.000 s oružjem i prtljagom preko granice, te da tamo propane.

Očito je dakle, da o izseljivanju ne misle jednako svi teoretičari, i da se po gotovo teorija vrlo malo slaže s praksom, da joj je dapače dosta često posvema oprečna.

Pa ipak je ta opreka samo prividna, jer se moramo uvjeriti, kad stvar pravo prosudimo, da je izseljivanje i štetno, i to i za same izseljenike i za obje njihove domovine, staru i novu, i da je opet i za njih i za obje domovine vrlo koristno, sve prema tomu, tko se izseljuje, zašto, od kuda i kamo.

Redovno dakle ne može se na pitanje: Je li izseljivanje koristno, odgovoriti obćenito i naprečac, ali si ipak i o tom možemo stvoriti pravilan i obćenit sud, ako na to pitanje odgovorimo u savezu s pitanjem o napučivanju, to jest, ako ga ovako formulujemo: Je li porast pučanstva sam po sebi dobro, ili zlo, i onda: Kako izseljivanje djeluje na porast pučanstva u staroj domovini.

2. Populacija kao prvi faktor izseljivanja.

Gustoća pučanstva i blagostanje.

(U gradovima i napučenijim zemljama blagostanje je veće.) Kad bismo poslušali svakidašnje razgovore i tužbe, da već ima previše ljudi na svietu, te da se zato ne da više živjeti, lako bismo pomislili, da je porast u obće, a nagli porast pučanstva napose, velika, možda najveća ljudska nesreća.

Kad se naprotiv malo bolje razgledamo svietom, uvjeravamo se, da se redovno najbolje, ako i ne najlakše živi tamo, gdje je pučanstvo najgušće, kao primjerice u češkim zemljama, u Belgiji, Holandiji, Danskoj, Njemačkoj, Englezkoj i Francuzkoj u Evropi; od Azije u Kitaju, i tako redom po svim ostalim dielovima svieta, gdje je to veće blagostanje, što je razmjerno veća napučenost. A napokon dokazuje izkustvo i to, da se i u gradovima za normalnih prilika živi prosječno bolje, nego po selima, radi čega i pučanstvo sa sela neprestano grne u gradove, te kadikad opuste čitava sela, dok naprotiv nismo još doživjeli, da bi se stanovnici kojega grada razštrkali po selima i poslie najvećih prirodnih, ili socijalnih katastrofa.

Tako govori život i praksa, ali se protiv toga opet digla učenjačka teorija.

(Bacon i Malthus o množenju pučanstva.) Spomenuti lord Bacon bio je jedan medju prvima, koji je naučao, da je porast pučanstva sam po sebi veliko zlo, a drugi jedan englezki ekonomista, Malthus, načinio je od te nauke čitav narodno-gospodarstveni sistem tvrdeći, da će čovječanstvo ljuto nastradati, ako za vremena razumno ne obuzda svoga nagona za umnažanjem, jer da se sredstva za život uza sav znanstveni napredak množe vrlo sporo (u progresiji aritmetičkoj), dok se potrošači tih sredstava množe neprispodobivo brže (u progresiji geometrijskoj).

Ta Malthusova teorija mnoge je misli uzbunila, a počela se osobito oštro izticati proti kršćanskoj nauci svetoga pisma, u kojem su i one poznate rieči: „Radjajte se i množite i napunite zemlju“.

Ali znanost i izkustvo dokazaše, da Malthus nije imao pravo, a da po gotovo zastraniše njegovi učenici, koji malthusianizam dotjeraše do absurda.

No nemaju pravo ni oni narodni gospodari, kojih ima malo, ni državnici, kojih ima vrlo mnogo, a koji tvrde, da je porast pučanstva sam po sebi blagodat za čovječanstvo.

Dvie romanske zemlje dokazuju u najnovije vrieme upravo neoborivo, da je u toj stvari istina od prilike po sriedi.

(Depopulacija u Francuzkoj.) Eto nam Francuzke, u kojoj je od god. 1881. do god. 1886. pučanstvo poraslo samo za 547.000, i to od toga za 125.000 doseljivanjem, i u kojoj je porast u najnovije vrieme tako oslabio, da su se Francuzi od god. 1886. do 1901. pomnožali samo za 400.000, dok se Niemci svake godine za toliko umnože.

Danas nema u Francuzkoj ozbiljna čovjeka, koji se ne bi nad tim pojavom zabrinuo. Svi su ekonomiste i državnici složni u tom, da je naročito veliko zlo i prava narodna sramota, ili realnije: gotova narodna propast, što Normandija, koja spada medju najbogatije francuzke krajeve, po broju pučanstva nazaduje, tako da je primjerice u pet normandijskih departementa god. 1887. bilo 58.657 poroda, a umrlo je 65.378 ljudi, t. j. nazadak je bio u pučanstvu za 6,721 dušu. Isto tako popisi od god. 1891., 1896. i 1901. dokazuju, da u Normandiji pučanstvo nazaduje

Francuzki historičari, osobito diplomatski, i francuzki državnici, naročito t. zv. nacionalisti, upozoruju, da je Francuzka po broju svoga pučanstva u Napoleonovo doba bila prva velika vlast iza Rusije, i da je dugo još ostala i pred Njemačkom i pred Velikom Britanijom i pred habsburžkom monarkijom, dok je danas, ako ne računamo njezinih kolonija, samo pred Italijom. I zato francuzki državnici i ekonomiste jednodušno sude, da u Francuzkoj treba svim sredstvima pomor smanjiti na minimum, a porodjaje barem tako pomnožiti, da Francuzâ bude godimice barem za 200.000 više, jer da će inače i bez svakoga sukoba i poraza Francuzka neminovno pasti medju narode i države drugoga reda.

Istina, francuzki se rodoljubi tješe i tim, što najnovija statistika i za Veliku Britaniju i Njemačku dokazuje, da im se pučanstvo ne množi tako brzo, kao do nedavna, te je već nastala čitava teorija, po kojoj kulturni narodi, kad dostignu visok stepen umnoga razvitka i materijalnoga blagostanja, počinju malo po malo izumirati. Ali nas sada zanima samo to, da je Francuzkoj nesumnjivo njezin slab i gotovo nikakav prirast pučanstva na neizmjernu štetu, osobito u medjunarodnom položaju, te bi Francuzi morali očajati o svojoj budućnosti, kad se u „prekomorskoj Francuzkoj“, naime u Algiru, ne bi znatno množili, i kad se ne bi nadali, da će od 50 milijuna pučanstva u svojim kolonijama mudrom gospodarstvenom politikom stvoriti jake svoje pomagače na svim poljima medjunarodne utakmice.

(Prevelika populacija u Italiji.) Dok je tako u Francuzkoj, u Italiji je baš obratno. Tu porast pučanstva nije ni u kakvu razmjerju s materijalnim sredstvima za život, uzprkos sve to većemu izseljivanju, te se danas u Italiji ništa ne smatra tolikom nesrećom, kao brojna obitelj. A ne samo da se tako smatra, nego na žalost s objektivnoga i materijalnoga gledišta tako u istinu i jest.

(Množenje pučanstva s humanoga gledišta.) Prema tomu kao obćenito i tvrdo načelo svakako treba priznati, da porast pučanstva ima biti u skladu sa porastom glavnice i privrede u obće, i da je svakako za narodno blagostanje i prosvjetu pogibeljnije, kad se pučanstvo množi prekomjerno, i to u najsiromašnijim slojevima, nego da se množi slabo, ili nikako.

Dakako, da nam je na prvi mah s humanoga gledišta simpatičniji narod, koji radja mnogo djece, pa bio i u težkim gospodarskim prilikama, nego narod, koji u blagostanju, ili dapače u obilju iz pukoga egoizma i proračunanosti ne sklapa brakova, ili u njima živi bez poroda. Ali kad stvar dublje promislimo i kad uvažimo, da čovjeku nije dosta roditi se i živjeti, nego da ga treba i svestrano, moralno i fizički, razviti, t. j. k višemu duševnomu životu dovesti, tad ćemo biti u neprilici, koga bismo oštrije odsudili: lakoumne roditelje, ili bezdjetne sebičnjake.

*

Kad smo se uvjerili, da je normalan porast pučanstva, t. j. umnažanje stanovničtva, koje je u skladu s narodnom privredom, nesumnjiv dokaz životne narodne snage, treba sada da pogledamo na to, kako izseljivanje djeluje na napučenost stare domovine izseljenika, i može li se sistematskim izseljivanjem umnažanje pučanstva u staroj domovini regulovati, to jest uzdržavati u najnormalnijim granicama.

Kako izseljivanje djeluje na napučenost.

Najrazširenije je mnienje, da se s izseljivanjem silno slabi stara domovina, te što je to izseljivanje veće, da je u staroj domovini napučenost neizbježivo sve to manja. No temeljito proučavanje te stvari dokazuje baš protivno.

Iz španjolske Biscaye, Katalonije i Kanarskih otoka vazda se ponajviše ljudi izseljivalo, pak su ipak to do danas najnapučenije i najnaprednije španjolske pokrajine.

Iz pokrajine Ulster u Irskoj najviše se vazda selilo ljudi u Ameriku, i to kroz čitava stoljeća, pa se ipak u Ulsteru pučanstvo vazda najbrže množilo i još se množi.

Iz južno-njemačkih i porajnskih zemalja odavna se stanovničtvo seli na sve strane, a osobito se mnogo selilo u prvoj polovici XVIII. stoljeća u Ameriku (u Pennsylvaniju), pa opet još brojnije od god. 1815., i uza sve to ti su krajevi u Njemačkoj danas najnapučeniji.

U Francuzkoj najviše izseljenika daju iztočni i južni departementi, pa ipak baš njima ima Francuzka zahvaliti i svoj skromni prirast.

Od god. 1851. do 1861. Velika Britanija poslala je u sviet 2,249.350 izseljenika (od toga samo 194.522 tudjinca, koji se u englezkim lukama ukrcaše), pa i pak je u isto vrieme njezino pučanstvo poraslo za 1,519.000 duša.

Irsku bismo mogli spomenuti kao dokaz, da izseljivanje umanjuje prirast pučanstva u staroj domovini. Iz Irske se naime izselilo od 1851. do 1861. god. 1,231.000 stanovnika, te se cielo pučanstvo otoka za tu dobu umanjilo za 788.000 duša, premda se ljudî daleko više rodilo, nego ih je umrlo. Isto je tako od god. 1874. do 1899. pučanstvo Irske palo od 5,298.979 duša na 4,504.022, ali tomu nije uzrok izseljivanje u tudjinu, nego u blize industrijalne gradove: Liverpool, Manchester, Glasgow itd., pak onda onaj fakat, što se Irci ne sele, nego bježe iz svoje domovine.

Za Njemačku već spomenuh, da u njoj godimice raste pučanstvo za 400 do 500.000 duša, i ako je Njemačka od god. 1890.

do 1894. slala poprečno izvan Evrope preko 100.000 svojih izseljenika (1890. god. 97.163, 1891. god. 120.089, 1892. god. 116.339; 1893. god. 87.677). I kasnije znatno je izseljivanje iz Njemačke, i ako relativno pada vrlo naglo. (1894. god. 40.964, a 1898. god. 20.966).

I izkustvo i račun dokazuju dakle, da redovito i znatno izseljivanje ne samo ne proredjuje pučanstva u staroj domovini, nego baš protivno: pospješuje umnažanje pučanstva. To je zato, što na porast stanovničtva kod snažnoga naroda ne djeluje samo povećanje materijalnih sredstava, nego i puka nada, da će se ta sredstva umnožiti. Brojnim izseljivanjem radnikâ ostaje u staroj domovini radna sila manja i zaslužba veća, a kad se to odmah i ne dogodi, obćenito se očekuje, da će se životne prilike poboljšati, pak se zato ljudi više žene, a u obiteljima se radja više djece.

Sistematsko izseljivanje.

Oni, koji porast pučanstva u obće smatraju narodnom nesrećom, ili kojih se živo doimlje radnička bieda, zamisliše tako zvano „sistematsko izseljivanje“, držeći, da će tako i biedu odstraniti, i prenagli porast pučanstva u staroj domovini zapriečiti.

(Wakefieldova osnova.) Da se osobito to posljednje sigurno postigne, zamislio je Englez Wakefield[1] osnovu, po kojoj bi trebalo izseljivati vazdà jednaki broj mužkaraca i žena, i to baš mladićâ i djevojaka za udaju. Kad bi se tako radilo, i kad bi se tim načinom izselilo svake godine 75.000 iz Englezke, mislio je Wakefield, za nekoliko bi pokoljenja u Englezkoj ljudi dapače izumrli.

To mišljenje nije na prvi pogled pravo. Kad bi se naime u istinu mogla Wakefieldova osnova provesti, djelovalo bi izseljivanje mladih parova na starije parove u domovini tako, da bi ovi htjeli imati više djece, a na neženje, da bi se poženili. Resultat sistematske kolonizacije ne bi dakle ni s gledišta napučenja bio takav, kako ga pomišljaju autori.

Ali taj sistem nije ni za same izseljenike dobar. Kad bi se naime u istinu izabirali za seobu samo mladi najkrepči ljudi obojega spola, bilo bi to doduše za novu domovinu dobro, ali bi bilo zlo i za staru domovinu, i za same izseljenike.

---

[1] Por. str. 105.

U staroj domovini naglo bi poskupjele radne sile; produkcija bi tim, a i roba postala nesposobna za utakmicu, a to bi dovelo do gospodarske krize, koja bi se neprestance i sve to češće opetovala.

Mladi i krepki ljudi, koji u staroj domovini, ako su i koliko radini i sposobni, nadju svagda lako posla i zaslužbe, udomaćili bi se u novoj domovini brzo samo onda, kad bi bili vrlo ekspanzivne i nemirne ćudi, koju bi smetale ustaljene, a često i ukočene prilike staroga svieta, ili kad bi to bili velikom većinom ratari, koji bi na svoju zemlju došli sa znatnom glavnicom i sa solidnim tehničkim znanjem. No nitko razuman ne će vjerovati, da bi se takvi slojevi pučanstva htjeli dobrovoljno izseliti, i to još u najljepšoj dobi. Sistematska kolonizacija morala bi dakle upotrebiti silu, i tim se samim naprosto odsuditi.

Radi svega toga pokušavala se sistematska kolonizacija samo sa zločincima, pak s radnicima.

(Izseljivanje radnikâ iz Englezke.) Od god. 1827. do 1833. uvedoše u Englezkoj nove tkalačke parne strojeve, te je velik broj radnika ostao bez posla. Parlamenat odluči, da se u kolonije pošalje 95.000 radnika, koje eto nadomjestiše novi strojevi. Poseban odbor povede agitaciju za izseljivanje po čitavoj Englezkoj. Za prievoz se doznačivahu znatne podpore. Izprva se prijavi poprečno svake godine 24.000 ljudi, skoro i 76.000, a god. 1832. 103.140. Medjutim englezka se industrija neizmjerno razvila, radničke plaće naglo poskočiše, te bi sad izseljeni radnici bili u staroj domovini našli obilne zaslužbe.

Englezki parlamenat, poučen tim izkustvom, nije htio posredovati god. 1840., kad novi automati iztisnuše iz posla opet svu silu radnikâ. Ali sad se prihvate izseljivanja privatna družtva, a poseban odbor za izseljivanje u Australiju počne osobito živo raditi. Opet tisuće i tisuće radnika ostavi staru domovinu, u kojoj poslie kratke krize nasta opet bujan industrijalni život, te je opet trebalo ovih izseljenih radnih ruku, ali im se nije bilo moguće povratiti preko širokoga oceana.

Oba ova primjera dokazuju, da se časovita industrijalna kriza ne smije rješavati trajnim zlom: izseljivanjem radnikâ preko mora.

A da je to izseljivanje u istinu trajno zlo, dokazuje vrlo rječito osobito njemački ekonomista Roscher, koji je medju inim uzkliknuo: Tko će razuman misliti, da će slezki tkalci, koji ni u svojoj domovini ne mogu ciepati drvâ i razbijati kamenja, biti smioni pioniri u prekomorskim kolonijama? Tko ne vidi, da te nesretnike za skupe novce šaljemo preko mora u veliku biedu, ili dapače u stalnu smrt? Tko da ne uvaži taj fakat, da specijalizovani radnici nemaju nikakvih sposobnosti za kolonije, koje traže i trebaju čitavih, i to vrlo energičnih i poduzetnih ljudi, i koje ih baš radi toga negostoljubivo, dapače i neprijateljski primaju?

To je neprijateljstvo kolonija posvema razumljivo, pače redovno opravdano.

(Kolonije zabranjuju useljivanje.) Kad, primjerice poslie god. 1871., neke agencije za izseljivanje počeše u Kanadu šiljati velik broj radnikâ i bezposlicâ parižkih, koji se za poznate parižke „commune“ više ili manje iztakoše, i kad je velika većina tih ljudi preko mòra brzo pala u najveću biedu, bilo je sasvim prirodno, što su kanadske oblasti odlučno prosvjedovale proti takvomu useljivanju.

Isto je tako i vlada Sjedinjenih Država god. 1880. i 1881. prigovorila saveznoj vladi švicarskoj, kad se ta svojih skitalica i palih djevojaka htjela tako izbaviti, da ih sve pošalje u veliku američku republiku.

Ali ne moraju naseljenici biti baš propalice i siromasi, da padnu na teret svojoj novoj domovini. Dosta je, da ih na jedanput dodje razmjerno previše, pa će se u koloniji poremetiti sav politički i gospodarski život.

Tako se dogodilo u Australiji oko polovice XIX. stoljeća. Naseljenici nagrnuše tamo jatomice, a ne nadjoše ni ustaljenih uredaba političkih, ni tradicija kulturnih, ni socijalnih. I od toga se vremena Australija u obće, a južna napose ne razvija sasvim normalno. Dokazom je tomu medju inim i to, što u listopadu godine 1901. u Australiji i Novom Zelandu silno pooštriše odredbe protiv useljivanja, i to na temelju ovih dvaju načela, koja su na prvi pogled očito barbarska: Australija, koja nema ni desetinu, a možda ni dvadesetinu pučanstva, što bi ga lako mogla hraniti, pripada izključivo današnjim svojim stanovnicima i njihovu potomstvu; koliko se od toga pravila dopušta izuzetaka, čini se to samo za doseljenike englezke narodnosti, ili za takove, koji se prije nauče englezki.

Kad znamo za te „kulturne principe“, onda ćemo lako razumjeti, zašto je godine 1901. dvjema stotinama Hrvatâ proti svakomu pravu zabranjeno, da se izkrcaju u Aucklandu, jedva što prispješe u taj grad Novoga Zelanda. Nesretnike vratiše u domovinu na trošak našega ministarstva vanjskih posala. Dogodilo im se to zato, što nisu znali englezki i što je na Novom Zelandu već nekoliko tisuća Hrvata, koji bi mogli, da se počnu i doseljivanjem množiti, tobože poremetiti neosporivo gospodstvo anglosaske rase u onoj liepoj i bogatoj zemlji s našim podnebljem.

Poznato je dobro, da medju izseljenicima ima dosta takovih ljudi, koji se u staroj domovini ljuto ogriešiše, bilo o pozitivne, bilo o moralne zakone, ili koji se po svojoj ćudi nikako ne mogu sprijateljiti sa životom i tradicijama staroga našega kulturnoga družtva. Dok takvih ljudi nije previše, oni su u kolonijama pravi kvasac za družtvene reforme i kao neko poticalo za svaki rad i napredak na tom novom polju, gdje se mogu praviti i veće pogrješke i smioniji skokovi, a da se ipak ne potresu temelji družtvenoga uredjenja, jer tih temelja još prosto nema. Ali i tu nestalni i sebični karakteri s velikim nadama i osnovama i još s većim ambicijama, a s premalo tehničkoga znanja i smisla za obće dobro, mogu postati, a i postaju uzrokom vječnih nemira u novoj domovini. Ne smije se naime nikada zaboraviti, da život u novim dielovima svieta nije ni iz daleka tako zamaman, kako nam se čini, jer se ta nagla civilizacija, koja nije imala ni djetinjstva, ni mladosti, koja prema tomu, kako rekoh, nema jakih temelja u družtvenim tradicijama, mnogo lakše ruši, nego tisućljetne zgrade staroga kulturnoga svieta.

I tako možemo posvema odlučno uztvrditi, da sistematsko izseljivanje, osobito siromahâ i radnikâ, ni staroj domovini ni njima samima ne koristi, a novoj domovini da je svakako na štetu.

(Izseljivanje iz Irske.) Pa ipak ima slučajeva, kad i sistematska kolonizacija može mnogo koristiti, kad je dapače jedini uvjet za kakvu veliku gospodarstveno-socijalnu reformu od nedoglednoga domašaja. Takav je slučaj u Irskoj.

Kad bi se u Irskoj današnji agrarni sistem, po kojem su englezki lordovi vlastnici, a irski ratari svoje vrste najamnici (zakupnici) zemljišta, imao promieniti tako, da Irci postanu vlastnici zemljišta, nastala bi tim velika kriza, koju bi možda čitava jedna generacija morala platiti najvećom biedom. Irski ratari obradjuju danas premalo zemljišta, te bi nekoliko takvih malih iznajmljenih posjeda trebalo sastaviti u jedan srednji posjed i na njem uvesti napredno poljodjelstvo, kad bi se nevolji htjelo trajno doskočiti.

Ostale najamnike, koji bi tako ostali praznih ruku, trebalo bi na državni trošak izseliti i uz povoljne uvjete zemljištem nadieliti. Takva operacija mogla bi se dakako samo onda uspješno provesti, kad bi se izseljivanje organizovalo redomice u jednom kotaru iza drugoga. Kad bi naprotiv država iz ciele Irske počela godimice izseljivati na stotine tisuća tih malih najamnika, ne bi tim zapriečila u jednu ruku agrarne krize, a u drugu nagloga porasta preostaloga pučanstva.

Sistematska kolonizacija ima dakle smisla samo na odredjenu, razmjerno malenu teritoriju, na kojem se u isto doba provodi kakova velika gospodarstveno-socijalna reforma.

(Provedba „zakona o siromasima“ u Englezkoj.) Primjer takove kolonizacije vidi se u izvještaju englezkih komisionara za provedenje t. zv. „zakona o siromasima“. Po tom izvještaju izseliše ti komisionari do 31. prosinca 1861. god. 25.941 osobu troškom od 140.841 f. sterl. (oko $3^1/_2$ milijuna Kruna). Za doba od god. 1836. do 1861., dakle za čitav jedan četvrt stoljeća, to je vrlo malo, pa se ipak iz toga izvještaja vidi, da je to izseljivanje dotičnim obćinama vrlo mnogo pomoglo, jer je bilo spojeno s čitavim nizom odredaba, kojima je bila svrha, da preostalu sirotinju prosvietli i moralno podigne, da ju dakle učini sposobnom za što veću privredu.

Dobrovoljno izseljivanje zbog gosp.-soc. krizâ.

Svaka je sistematska kolonizacija prolazna i riedka, jer se velikih gospodarstveno-socijalnih reforama može država laćati samo u većim razmacima vremena, i to svagda samo u razmjerno kratkome roku. I tako redovno i trajno ostaje samo dobrovoljno izseljivanje kao prirodna pojava, što ju izazivlju velike gospodarstvene i socijalne krize u staroj domovini.

Tako je agrarna kriza u južnoj Francuzkoj, koja je nastala poslie god. 1870. radi bolesti svilca i radi trsne uši, prouzrokovala vrlo jako izseljivanje francuzkih vinara u Algir, gdje je vinogradarstvo brzo procvalo tako neobično, da je spomenuta agrarna kriza Francuzkoj gotovo više koristila, nego što joj je bila na štetu.

Narodni gospodari, koji izučavaju izseljivanje po mnogim statističkim podatcima i u savezu s čitavom narodnom privredom i kulturom, gotovo su jednodušni u tom, da je dobrovoljna organizacija vazda koristna, da je to u istinu sveto pravo čovječje, te su nad izseljivanjem samo onda zabrinuti, kad je odviše slično bježanju pred gospodarstvenom i družtvenom nevoljom u staroj domovini.

(Izseljivanje iz Evrope u Ameriku.) Da ogledamo sada nekoliko brojeva, koji pokazuju, kako je Evropa napučivala Ameriku, a posebice Sjedinjene Države.

Po englezkoj statistici izselilo se iz Evrope od 1820. do 1882. god. 17,133.000 ljudi, medju kojima je bila polovica (t. j. 8,570.000) velikobritanskih podanika, 4,014.000 Niemaca, 708.000 Talijana, 663.0000 Skandinavaca, 441.000 Španjolaca (ili Portugalaca), 384.000 Francuza, 172.000 Švicaraca i 1,581.000 drugih naroda, medju kojima je očito najviše Slavena. U te 62 godine selilo se iz Evrope prosječno oko 275.000 ljudi.

Od tih 17 milijuna otišlo je u Sjedinjene Države 11,738.000, u britske kolonije 3,852.000, a u južnu Ameriku 1,543.000.

Po talijanskoj statistici izselilo se iz Evrope od 1890. do 1898. Taljanâ 1,378.013, Niemaca 576.037, podanika habsburžke monarkije 478.169, Spanjolaca 298.648, Portugalaca 211.745, Švedâ 201.173, Švicaraca 37.015, Norvežana 83.356, i napokon podanika Velike Britanije 1,645.729, — ukupno za osam godina 4,918.885, ili preko 600.000 godišnje prosječno, t. j. dvostruko više, nego se prosječno izseljivalo od godine 1820. do 1882.

Tu treba naglasiti, da je i najtočnija statistika o izseljivanju samo približno vjerna. Izseljenici nisu svagda narodnosti one zemlje, u kojoj se ukrcavaju, dapače ni one narodnosti, kojoj se sami kod popisa priznaju. Osim toga ima potajnoga izseljivanja, a napokon je vrlo važno i to, da su u statistici vazda samo brojevi onih izseljenika, koji su se izkrcali i prispjeli na izvanevropsko tlo, dok se nimalo ne vodi računa o izseljenicima, koji se vraćaju. A ipak taj posljednji broj smanjuje čitav broj izseljenika i za polovicu.

Tako primjerice prema jednomu statističkomu dokumentu argentinske republike izkrcaše se god. 1900. u argentinske luke ne računajući običnih putnika 105.502 osobe, dok ih se ukrcalo 55.417, te je pravih doseljenika bilo samo 50.484. Ako se računaju i svi obični putnici, tad se ukrcalo u 1900. god. 132.456 ljudi, a izkrcalo 81.080 ljudi, ostaje dakle opet 51.376 pravih doseljenika.

Kod svega toga najnezgodnije je to, što mi Slaveni izčezavamo sad medju „raznim narodnostima“, sad medju „Austrijancima“, sad medju „Ugrima“, te danas pravo ne znamo, koliko se našega svieta seli preko oceana.

Sto se tiče budućnosti, gotovo je stalno, da će se kroz neko vrieme iz Evrope povećati broj izseljenika, izuzevši zapadnu Evropu, naročito Veliku Britaniju i Njemačku. U Velikoj Britaniji pao je prosječni broj izseljenikâ u god. 1885. do 1889. od 251.151 na 182.858, a u Njemačkoj je prosjek od 134.242 god. 1881. do 1890. pao u perijodi od 1896. do 1900. na 25.461.

(Uzroci izseljivanja iz Podunavlja.) U Austrougarskoj monarkiji, odkuda se najviše sele Hrvati i Slovaci, taj je broj naglo porasao, te je danas pred nama samo Italija, kako sam već prije spomenuo.

To će izseljivanje svakako potrajati još neko vrieme, jer u jednu ruku sjeverna i južna Amerika silno napreduju u materijalnom blagostanju, dok u drugu ruku baš čitavo Podunavlje prolazi strašnom gospodarstvenom krizom.

U Podunavlju su naime državni, a i kulturni zahtjevi počevši od Sudetâ pa do Balkana, i od Trsta do Soluna sasvim moderni, t. j. i habsburžka monarkija i druge podunavske države traže od svojih državljana poreze po najmodernijem sustavu, a i svi tako zvani bolji slojevi družtva hoće da pod svaku cienu živu u svoj udobnosti, što ju može podati savremena kultura. Ali dok se država i družtvo natječu u toj modernosti, i trgovac i obrtnik, a po gotovo radnik i seljak u čitavom je Podunavlju od prilike na istom stupnju znanja i sviesti, gdje je bio pred 50, dapače i pred 100 godina. Od tuda je morao nastati posvemašnji nesklad medju kulturnim potrebama i kulturnim sredstvima, te se niži narodni slojevi najedanput nadjoše u takvoj situaciji, iz koje sad bježe glavom bez obzira. Bieg je već zahvatio najplodnije krajeve Hrvatske i Ugarske.

Briga za slavenske izseljenike.

Tu sad treba najveće brige i državne i privatne, jer je taj nemili pojav sakrivila jednako i državna uprava i inteligencija, koja se ili malo, ili nimalo ne stara, od kuda će se namiriti svi njezini kulturni zahtjevi uz tako nekulturne, često i sasvim barbarske, gospodarstvene i socijalne prilike.

(Širenje tehničke naobrazbe. — Nizke nadnice.) Kako sam već naglasio, tu nimalo ne pomaže zabranjivati izseljivanje; tim će se dapače ovo veliko zlo još samo povećati. Nego treba svom pomnjom uznastojati, da se porezi barem ne povisuju, da se vojnička služba olakša i da se svim sredstvima širi obća i tehnička naobrazba medju široke slojeve naroda.

U nas se gotovo obćenito zna i misli, da je u Italiji najmanja nadnica i najteži život za sirotinju. Pa gle: najlošije plaćeni sicilski radnik služi na dan jednu i pol taljanske lire; lombardijske nadničarke, koje rade oko riže, dobivaju na dan 1 liru i hranu; radnice slamnatih šešira u Toskani zasluže dnevno najmanje 1 liru i hranu. A gle: u Hrvatskoj na glavnoj pruzi Zagreb-Rieka prema izvješću statističkoga ureda u Zagrebu o nadnicama za mjesec rujan 1902. ima pod naslovom „Ogulin“ i ta bilježka, da se u Ameriku počeše seliti i mužkarci i žene, jer plaća nije naprosto nikakova; a kad se što zasluži, to je 50 filira dnevno i hrana, a najveća je nadnica 1 kruna bez hrane. A od toga neka živi ciela obitelj!

Već sam prije spomenuo, kako u Švehatu na Dreherovim imanjima Slovaci od zore do mraka težko rade za 45 novčića, i kako je plaća hrvatskim šumskim radnicima od 6 forinti pala na polovicu, na trećinu, pače i niže.

Poznato je, da je posljednji galički štrajk poljodjelskih radnika u više od 500 obćina izazvala plaća od 15 do 30 novčića dnevno, a i u hrvatskom Zagorju plaća se poljski radnik sa 20 i 25 novčića bez hrane.

U takvim prilikama mi se ne smijemo dugo zadržavati kod teorije, je li izseljivanje štetno, ili koristno, jer, ponavljam i naglasujem: mi se Slaveni u ovo najnovije vrieme osobito u sviet ne selimo, nego iz domovine bježimo, kud koji zna i može. Pod tim „mi“ razumijem dakako osnov svega našega narodnoga bića: seljački i radnički naš puk.

(Nadziranje izseljivanja.) Uza sve to osim vrlo intenzivne brige za gospodarstvo i vlada i družtvo treba da se brinu za izseljivanje i da ga nadziru. Nije dosta zato, što narod ima razloga seliti se i bježati, jednostavno odrezati: E pa dobro, kad je seoba opravdana, ne ćemo je smetati. I ne treba je smetati onakvim zakonima, kakve je eto predložila ugarska vlada. Ali zato treba što bolje pripaziti na agente za izseljivanje, a družtvo bi opet moralo preuzeti na se brigu, da izseljenike bilo već na posljednoj stanici njihova putovanja u našoj monarkiji (na Rieci, ili u Trstu) barem u glavnom uputi, kamo idu i što ih čeka preko mora.

Da agentima za izseljivanje treba stati na put, ne sumnja nitko, tko je pošten i ikoliko izkusan, tko je primjerice medju „različitim viestima“ u velikim francuzkim i njemačkim i u drugim novinama čitao, kako je taj i taj kao siromah otišao u Braziliju, u Laplatu, u Argentinu itd., pa tamo umro kao milijunar, kao vlastnik toliko i toliko brodova, ili kućâ, ili tvornicâ, ili prostranih plantaža. Ali ti agenti ne bi ni iz daleka mogli uspjevati u Hrvatskoj, Slovačkoj i u Galiciji, kad baš u tim zemljama ne bi naš narod bio bez ikakvoga geografijskoga znanja. Eto krasne zadaće pojedinim družtvima kao članovima „Slavenskoga gospodarskoga saveza“, da onima, što se kane izseliti, priredjuju predavanja, i da im diele knjižice o stranim državama i narodima, dakako na temelju najtočnijih i najsavjestnijih izpitanih podataka, o kojima bi se koji izaslanik saveza uvjerio na samome mjestu.

Na Rieci i u Trstu, gdje će se prema najnovijem sporazumku bečke i peštanske vlade doskora usredotočiti čitavo izseljivanje iz naše monarkije, morao bi savez osnovati takvu podružnicu, koja bi i predavanja i prodaju znala i htjela dobro organizovati.

Kolikogod se do sada slavenska inteligencija slabo zanimala za izseljivanje, ili, kako rekoh: za bježanje seljačkoga i radničkoga puka u sviet, ipak nam je svima dobro poznato, da je kod nas izseljivanju razlog osim spomenutoga uzroka gospodarske i socijalne biede još i ta nada, da negdje u svietu ima možda u obće više dobra i pravednosti.

Kudgod sam po slavenskim zemljama putovao, i gdjegod sam s našim pukom razgovarao, svuda me često salietahu i ovim pitanjem: „A znadete li Vi za takvu zemlju i narod, gdje bi čovjek mogao živjeti baš po svojoj duši, gdje bi bilo manje zla i manje krivice?“

Ta težnja našega puka osobito je značajna, te ruski „duhoborci“ nisu jedini Slaveni, koji preko mora traže ne samo kruha, nego i savršeniji duševni život. U tom je slavenski puk vrlo sličan slavenskoj svojoj inteligenciji, osobito ruskoj i poljskoj, koja je vrlo voljela, a i sada voli, da se za političke i narodne svoje ideale bori u Londonu i u Parizu.

Ta je pojava za nas Slavene bila do sada vrlo zlokobna. Naši su se emigranti i neopazice zadahnuli tudjim duhom, te su često pod plaštem naših ideala, dakako u najboljoj namjeri, branili sasvim oprečne tudje misli, tradicije i težnje. To bi nam se sada lako moglo dogoditi, a već nam se i dogadja s našim pukom. Ne tražeći samo kruha i zaslužbe naši se ljudi u tudjini u obće, a u Americi napose, vrlo rado i vrlo brzo zanesu za tudjim idealima, pak im je onda u staroj domovini baš sve zlo i nevaljalo. Mi se dakle izvrgavamo i toj pogibli, da nas tudjinstvo počne biti i s takvom našom djecom, koja nam se nisu otudjila govorom, ali su nam se sasvim otudjila po mislima. I zato je to jedan razlog više, da se za izseljivanje i teoretski i praktični živo zanimamo osobito sada, dok i na bečku i na peštansku vladu imademo tako malo utjecaja i dok se kod hrvatske autonomne vlade u Zagrebu ne vidi ni najmanjega znaka, da će se odlučno latiti velikoga toga posla na najvažnijem, a do sada najzapuštenijem polju slavenske gospodarske politike u ovoj monarkiji.

3. Kapital kao drugi glavni faktor kolonizacije.

Ljudi su dakako prvi faktor u kolonizaciji. Drugi je faktor novac, što ga odnose sa sobom, ili koji sam odlazi iz stare domovine u naseobinu.

Kapital i izseljenici.

(Je li štetno, što izseljenici odnose kapital iz stare domovine.) Ima narodnih gospodara, koji, gledeći samo na korist stare domovine, ne bi baš žalili, što se iz nje izseljuju radnici i seljaci, samo kad ne bi uzimali sa sobom novaca. Drugi opet ako i nisu tako brutalni, žale ipak manje izseljenike, nego kapital, koji s njima i radi njih gubi stara domovina. A i javno je mnienje u tim stvarima obično vrlo nekulturno, te se vrlo često govori, a još češće misli, da izseljivanje ne bi nikada bilo na štetu staroj domovini, kad bi svi izseljenici odlazili preko mora praznih žepova, pa bili još i goli i bosi. Sviest i spoznaja svjetske gospodarstvene centralizacije, koju ćemo doskora na nekoliko primjera vrlo liepo vidjeti, tako je još malo pronikla i medju inteligenciju, a još manje medju puk, da se izseljenici, koji polaze daleko izvan domovine, smatraju gotovo kao pokojnici, na kojima treba ostaviti samo odielo, i to više iz pristojnosti, nego iz ljubavi, ili iz potrebe. Čim se netko kani izseliti, a po gotovo, čim se izseli, smatramo ga kao izbaštinjenim, i nekako nam je posve krivo, ako je uza sve to odnio sa sobom jedan dio baštine. Mnogi narodni gospodari u tom pravcu tako zastraniše, da ozbiljno dokazuju, kako je izseljivanje baš zato vrlo pogibeljno, što izseljenici uzimlju sa sobom tobože više kapitala, nego bi na njih došlo poprečno, da se čitava narodna imovina razdieli jednako medju stanovnike države.

(Izseljenici neodnose nerazmjerni dio kapitala.) Medjutim neoborivi statistički podatci dokazuju, da izseljenici redovno odnose sa sobom manje kapitala, nego što bi poprečno na njih došlo, da se sva narodna imovina razdieli na glave, a u drugu ruku zdravim shvaćanjem medjunarodne gospodarske uzajamnosti lako ćemo se uvjeriti, da izseljenici svoj kapital obično mnogo unosnije upotrebe, nego što bi to mogli učiniti u staroj domovini.

I bez statističkih podataka po samom zdravom razumu morali bismo uvidjeti, da izseljenici ne odnose sa sobom više kapitala, nego što na njih pripada, jer su to većinom pripadnici najsiromašnijih slojeva naroda, koji često, a kod nas Slavenâ već sada gotovo redovno, putuju za uzajmljeni novac, a uzajme ga od rodjakâ, ili od lihvara, te ga moraju s velikim kamatima vratiti, pa ga redovno i vrate, osobito u slučaju, gdje ih na to sile moralni obziri prema obitelji, koju kod kuće ostaviše. Ali, kako rekoh, i statistički podatci u tom su očit dokaz, da se s nepravom tužimo, kako nas izseljenici tobože osiromašuju.

Po službenim izvještajima pruske vlade odnosio je svaki pruski izseljenik od 1848. do 1849. god. 195 talira, od 1851. do 1852. god. 201 talir, a od 1852. do 1853. god. 210 talira. Ali tu treba odmah spomenuti, što ističe i njemački ekonomista Roscher, da se u tom izvještaju računahu samo takvi izseljenici, koji izjaviše, da imaju kod sebe novaca.

Izseljenički odbor u Frankfurtu računaše, da svaki izseljenik odnese 374 for.

U Bavarskoj računahu na svakoga izseljenika od 1835. do 1844. god. 298 for., a od 1844. do 1851. god. 424 for. Poprečno odnašahu u to vrieme njemački izseljenici 700 do 900 Kruna na glavu. Medju tim po najnepovoljnijem računu došlo bi u to vrieme na svakoga Niemca od prilike 3.000 kruna, da se sva narodna imovina razdielila na glave.

Prema tomu je jasno, da novac, što ga sa sobom uzimlju izseljenici, ne može nikako uništiti narodne prištednje.

U Njemačkoj se po najnepovoljnijem računu prištedilo u polovici XIX. stoljeća godišnje 1200 do 1500 milijuna Kruna. God. 1854. izselilo se iz Njemačke 251.930 ljudi. Sliedećih je godina taj broj pao na 60 i 50 tisuća, dok se opet god. 1881. nije digao na 210.547 duša, da god. 1898. pane opet na 20.000.

Uzmimo sada prosječni broj izseljenika i pomnožimo sa prosječnom svotom, koju je svaki izseljenik odnio, i vidjet ćemo, da je to istom jedna četvrtina sveukupne narodne prištednje. A kad uzmemo na um, da i drugdje kao i kod nas mnogi izseljenici odnose uzajmljeni novac, koji moraju vratiti, priznat ćemo, da se izseljivanjem narodna prištednja dosta neznatno smanjuje.

Kapital u kolonijalnim poslovima (poduzećima).

(Goleme svote evropskoga kapitala u prekomorskim zemljama.) Ali novac ne čeka na izseljenike, nego i sam bez njih putuje preko granica stare domovine, osobito u daleke prekomorske zemlje s novom kulturom. Toga novca ima po svietu daleko više, nego onoga, što ga odnose izseljenici, kako ćemo, primjerice, vidjeti samo iz ovih brojeva: Velika Britanija imade u svietu 60 do 70 milijarda franaka, a Francuzka od 33 do 34 milijarde franaka. Na početku ovoga stoljeća računalo se, da Englezi imadu samo na Antilskim otocima uložena kapitala blizu 2 milijarde franaka.

Ako sad uzmemo na um, da se u prekomorskim zemljama, a i na velikim kopnima staroga svieta, osobito u Aziji, grade mnoge željeznice, a i mnogi drugi veliki poslovi započinju dioničkom glavnicom, u kojoj svojim prištednjama sudjeluje sav stari sviet, onda ćemo barem približno moći prosuditi, kako goleme svote neprestance polaze iz Evrope ne samo u Ameriku i u Australiju, nego i u Aziju i u Afriku.

(Dva mnienja o seljenju kapitala iz Evrope.) O tom izseljivanju kapitala iz evropskih država misle ekonomiste vrlo različno. Dva su mnienja ovdje najvažnija: Jedni drže, da je to izseljivanje velika nesreća, jer da se tim odgadja u nedogledno vrieme ono zlatno doba, kad će kamatnjak i kapitalistički dobitak u obće pasti tako nizko, da se nitko ne će htjeti baviti eksploatacijom svoga bližnjega, te će medju ljudima nastupiti blaženi mir bez zavisti i bez utakmice. Tako mišljahu naročito glasoviti ekonomiste Stuart Mill i Ricardo.

Tomu je mnienju posve oprečan nazor, po kojem je prenizak kamatnjak i maleni dobitak kod posala najveće gospodarsko zlo, koje neminovno vodi do gospodarstvenoga zastoja, dapače i do podpunoga gospodarstvenoga mrtvila.

Najumnije i najduhovitije razložio je tu stvar spomenuti (gl. str. 144) englezki ekonomista Torrens, koji je osobito temeljito proučio agrarna i financijalna pitanja u kolonijama.

Torrens umuje i dokazuje ovako: Ako englezki kapital za priradnju pamuka napreduje mnogo brže, nego onaj kapital izvan Englezke, koji priredjuje surovine za pamuk, poskupjet će te surovine u Englezkoj, a i produkcija će se samoga pamuka tako povećati, da ne će naći dosta kupaca. Ako se naprotiv jedan dio kapitala, koji nastaje pamučnom industrijom u Englezkoj, ulaže u one poslove izvan Englezke, koji priradjuju surovine za pamučnu industriju, bit će te surovine jevtinije, a radnici, koji ih priradjuju, imat će za što kupovati gotovu pamučnu robu. Isto to vriedi za sve grane produkcije, kojima se surovine dobavljaju iz dalekih zemalja, kao što je produkcija vune, koja je zavisna o surovinama iz Australije, pak za produkciju svilene i druge robe.

Drugi ekonomiste govore opet i razlažu vrlo duhovito o tom, kako prevelika produkcija nastaje samo onda, kad se kapital odviše koncentrira, i kad se naročito slabo brine za svoje surovine.

Tu treba prije svega iztaknuti, da se pod riečima „prevelika produkcija“ nikada ne smije misliti na to, kao da bi se odviše robe izradjivalo prema potrebama čitavoga čovječanstva. Baš naprotiv ostat će po svoj prilici za uviek idealnom težnja, da se za sve ljude priradi i izradi dosta svih stvari, kojih im treba. Nego „prevelika produkcija“ znači to, da stanovite množine robe nemaju ljudi, kojima treba, za što kupiti, ili drugim riečima: za izradjenu robu uviek bi bilo dosta potrošačâ, ali nema dosta kupaca. A evo takve kupce, ako i ne odmah, stvara svaka investicija domaćega kapitala u kolonijama.

Da ovu prevažnu stvar posve dobro razumijemo, treba da si ju protumačimo na jednom upravo sjajnom primjeru.

Iz kolonijalne je povjesti poznato, kako se izprvice težko i polagano napučivala današnja velika sjevero-američka republika. Mnogi i mnogi poslovi, dakako englezki, propadoše tu netragom, a sva sila ljudî napunila je tamnice, jer ne mogoše isplatiti svojih dugova, pa moradoše obustaviti svoj posao baš radi posala u današnjim Sjedinjenim Državama. Napokon se još k svemu tomu te države pobuniše proti staroj svojoj domovini i brzo joj postadoše i do danas ostadoše najpogibeljnijim takmacima u trgovini na kopnu i na moru. Pa ipak je dosta samo pogledati trgovinsku bilancu Velike Britanije, da se uvjerimo, kako negdašnje žrtve donose danas stostruke plodove. Na taj veliki i poučni historijski primjer treba da misle danas osobito Česi, koje bi njihovo relativno blagostanje lako moglo zavesti, kako ih u istinu već i zavodi, na gospodarski partikularizam, t. j. na nepristupnost za ovakove misli i osnove, kakve sam u predjašnjim poglavljima razložio i koje će samo onda brzo postati djelom, ako nadju podpuno razumievanje ponajprije u svim slojevima češkoga naroda.

Kapital u svjetskom gospodarstvu.

(„Svjetsko“ gospodarstvo prema narodnomu.) Nesumnjivo je dakle, da već danas postoji vrlo tiesna gospodarstvena uzajamnost medju narodima i zemljama cieloga svieta, to jest uz narodno gospodarstvo postoji i danas već gospodarstvo svjetsko. Ali kao što se k čovječanstvu dolazi istom preko prirodnih organizacija narodnih, tako ćemo i u svjetskom gospodarstvu vriediti samo onda, ako prije svestrano razvijemo i ojačimo narodno svoje gospodarstvo slavensko. Uza svu svjetsku centralizaciju glavnim poticalom gospodarske akcije ostaje interes, pak onda veze i simpatije kulturne.

(Evropski kamatnici [rentieri] u ostalim dielovima svieta.) Iz starih kulturnih zemalja mami kapital osobito veća dobit, koja je često dvostruka, trostruka pače i četverostruka, nego što je u nas.

Mjestne željeznice u Francuzkoj nose danas prema najnovijim službenim izvještajima $1\frac{1}{4}$ do $1\frac{1}{2}\%$, a isto toliko, ili malo više, nosi sva sila evropskih gorskih željeznica, sagradjenih velikim troškom; a slabo se izplaćuju i mnoge takove željeznice, koje doduše nisu baš skupo gradjene, ali moradoše sniziti svoje cjenike radi utakmice ili drugih željezničkih pruga, ili vodenih putova.

U novim zemaljama naprotiv nose željeznice 10, 15 i 20%, a pogotovo nose toliko agrarne amelioracije u Sjedinjenim Državama, u Kanadi, u Laplati, u Australiji, u Novom Zelandu. Te amelioracije mogu doduše dovesti, a i dovode redovno, svu silu prekomorskoga žita na evropska tržišta, kako se to dogodilo posebice god. 1879. i 1880., kada Sjedinjene Države prodaše u Evropu neizmjernu množinu žita. No kod toga ne smijemo zaboraviti ni na to, da su Sjedinjene Države baš istih dviju godina pokupovale vrlo mnogo industrijalnih izradaka od svojih evropskih kupaca žita.

Ali takovo više stanovište, ponavljam, ne odlučuje, kad pojedinci kupuju dionice za kolonijalne poslove, kod kojih evropske prištednje u stotinama milijuna, dapače i u milijardama, odlaze u daleke prekomorske i kontinentalne zemlje. Tu vazda odlučuje samo interes i sigurnost, ili barem velika vjerojatnost, da će kapital u tim zemljama svojim vlastnicima mnogo više nositi, nego bi im nosio u Evropi. I tako malo po malo evropske države i narodi postadoše bogati rentieri ostalih dielova svieta.

Po računu englezkoga statističara Giffena Velika Britanija još god. 1875. dobivaše iz tudjine godišnju rentu veću od 65 milijuna funti sterlinga (ili 1·64 milijarde [1.640,000.000] franaka). Ta renta predstavljaše od prilike kapital od 35 milijarda franaka.

Golemi taj novac bijaše uložen najprije u vriednostnim papirima amerićkim, francuzkim, austrijskim, talijanskim itd. s godišnjom rentom za državljane Velike Britanije preko jedne milijarde franaka (1·005 milijarde). Kamate i dividende raznih industrijalnih posala u tudjini davahu čistoga dohodka 71 milijun. Dividende englezkih osiguravajućih družtava nošahu 82 milijuna, napokon željeznice posagradjene englezkim novcem 425 milijuna, a dividende englezkih bankovnih zavoda u tudjini 57 milijuna franaka. Treba spomenuti, da Giffen nije računao individualnoga vlastničtva, što ga Englezi imadu po svietu, ni zajmova, što ih englezki bankiri posudjuju pojedinim trgovcima. Računajući sve to možemo tvrditi, da je Englezka imala god. 1901. po cielom svietu (i u svojim kolonijama) 60 do 70 milijarda franaka na dugu s dohodkom preko 3 milijarde franaka godišnje.

Francuzkoga kapitala nema u tudjini toliko, koliko englezkoga, ali se ipak i njega računa, kako sam već spomenuo, na 33 do 34 milijarde franaka. Sam Suežki kanal nosi francuzkim dioničarima na godinu oko 50 milijuna franaka, željeznice u Španjolskoj i Portugalskoj oko 100 milijuna, a željeznice u našoj monarkiji isto toliko. K tomu treba dodati rentu francuzkih industrijalnih posala, bankovnih zavoda i javnih državnih papira. Sav taj dohodak, što ga Francuzi dobivaju iz tudjine, zacielo je veći od 1·5 milijarde franaka.

(Kapital u tudjini treba zaštite jake državne vlasti.) Nego ovdje treba upozoriti na jedan vrlo važan pojav, koji dokazuje, kako se veliki gospodarstveni probitci često puta ne mogu dovoljno zaštititi bez jakoga medjunarodnoga utjecaja, to jest bez jake i ugledne državne vlade.

God. 1899. prisilila je Englezka kao gospodarica Egipta svojim grožnjama družtvo suežkoga kanala, da snizi cjenik, a tim je francuzki kapital izgubio oko 20 milijuna franaka godišnje, t. j. glavnicu od 450 do 500 milijuna franaka. Nadalje je englezka vlada posjednicima egipatskih državnih papira stegnula za trećinu kamate, a kako je polovica državnoga egipatskoga duga učinjena u Francuzkoj, izgubiše time francuzki kapitaliste, a posredno i sav francuzki narod opet oko 200 milijuna franaka. Kad se k tomu dodaju francuzki gubitci, koji nastaše tim, što su u Portugalskoj, u Španjolskoj i u Italiji više, ili manje lukavo, ali vazda neopravdano stegnuli francuzki utjecaj na francuzke tamošnje poslove (primjerice na rimskim i lombardskim željeznicama), vidjet će se, da je Francuzka za ovo posljednjih 10 godina više ili manje nasilno prikraćena za 80—100 milijuna franaka godišnje rente ili za dvie milijarde franaka kapitala.

To je vrlo rječit dokaz, kako danas svaki kulturan i svestrano razvit narod mora svom silom nastojati, da ima svoje gospodarstveno područje, t. j. koje mu drago vrsti kolonija. Zato je osobito za Češku važno sve, šta je do sada u ovoj knjizi razloženo o podunavskom carinskom savezu i o budućnosti Male Azije kao mješovite slavenske kolonije („la colonie mixte“) pod direktnom vladom i eventualno pod protektoratom „podunavske federacije državâ i narodâ“.

(Domaći interesenti prema tudjemu kapitalu.) Do sada smo promatrali kapital, koji odlazi iz starih kulturnih država u nove zemlje, s gledišta interesa stare domovine. Sada treba, da bar obćenito označimo stanovište, koje treba da zauzmu interesenti, koji se u novoj zemlji tim kapitalom služe.

Tu se ponajprije sjetimo, da je emigracija kapitala prirodna i neizbježiva, kao i izseljivanje ljudî, i da je proti njoj daleko teže raditi i u staroj i u novoj zemlji već zato, što novac sam po sebi nije nikakovo zlo, nego naprotiv gospodarstveno dobro, dok korist, ili šteta izseljivanja najviše zavisi o moralnim i fizičkim svojstvima izseljenika. Osim toga smo se uvjerili, da je u novim zemljama kapital mnogo produktivniji, nego u starim, da je dakle kapital za njih još mnogo veće gospodarstveno dobro, nego u zemljama sa starom kulturom. Naglasimo dakle ponovno, da je posve prirodno, dapače i neizbježivo, da i kapital najvoli tražiti „djevičansko tlo“, osobito, kad je zgodno za svaku vrst ljudskoga rada.

No i tu treba dobro paziti na ovu stvar: Od kuda kapital dolazi, i je li njegova svrha samo gospodarstvena i kulturna.

Povjest kolonizacije, osobito u posljednje vrieme, puna je takvih primjera, gdje za kapitalom stoji jaka vojnička moć i na daleko proračunana državna politika, koja će svaku zgodu upotrebiti, da si tobože u zaštitu svojih gospodarskih interesa neku zemlju i neki narod sasvim podredi, pa bilo to i oružanom silom. Očito je dakle, da svjestan narod, osobito kad je organizovan u državu, mora u današnje doba vrlo dobro paziti, od kuda mu pritječe kapital za velike poslove. Tu je dakle glavno pravilo, da izbjegavamo financijalnu zavisnost o jakoj vojničkoj susjednoj velevlasti, t. j. mi Slaveni u Podunavlju moramo se čuvati njemačkoga kapitala iz njemačkoga carstva, pak i kapitala talijanskoga, kad bi ga bilo. Mjesto toga treba da nastojimo, da za svoje poslove zainteresujemo kapital francuzki, englezki, belgijski i holandski, koji bi zacielo k nama upravo nagrnuo, kad bismo kao većina u Podunavlju u sporazumku s Madžarima i s Rumunima postavili čvrste pravne i kulturne osnove za sav gospodarstveni i socijalni život.

Za Rusiju, koliko bi ona danas, sutra mogla i nama pomoći svojim kapitalom, ne vriedi ono isto, što za Njemačku i za Italiju. Rusija naime nije nama onako susjed, kao što su nam dvie prije prije spomenute velevlasti. Dosta je iztaknuti, da je izmedju nas podunavskih Slavena i izmedju Rusije Galicija, Ugarska i Rumunjska, pak će svatko razborit priznati, da Rusija ne može, kad bi i htjela, vojničkim svojim susjedstvom onako na nas djelovati, kao Njemačka i Talijanska. Osim toga je i ovaj spis dovoljno dokazao, da Rusija, osobito gospodarstveno, teži prema Aziji, dok Njemačka svom snagom hoće da se upre o čitav Dunav, o Jadransko more, dapače i o Malu Aziju, o Levant i o Perzijski zaljev.

Kad se govori o emigraciji kapitala, jedne se pogrješke treba osobito čuvati: da previše ne vičemo na tudji kapital, kada k nama dolazi, i da odviše glasno ne jaučemo, kad se naš kapital gubi u tudjini. U obadva slučaja dokazujemo naime samo svoju slabost i dezorganizaciju, jer u prvom ne možemo prisiliti tudjega kapitala, da poštuje našu domovinu i narod, a u drugom ne možemo sa svojim kapitalom steći u tudjini ni ravnopravnosti, a kamo li prednosti. I zato mjesto da se tužimo, radije sve sile uprimo da gospodarstvena i socijalna pitanja dodju brzo na prvo mjesto u čitavom našem narodnom životu i radu.

* * *

II.

Filosofija kolonizacije.

Znanost o kolonizaciji ima da pokaže ne samo faktične uzroke, koji ju potakoše, nego etičku, ili barem razložnu svrhu, što je kolonizacija ima. O uzrocima smo i faktorima kolonizacije govorili u prvom odsjeku ovoga diela, a o svrsi i opravdanju kolonizacije progovorit ćemo u kratko u ovom odsjeku.

Gledamo li i na historijski razvoj kolonizacije, a i na teorije, koje su se o njoj pojavile, možemo razlikovati četiri različna stajališta, i to: utilitarističko, vjersko, nacionalističko-imperijalističko i nacionalističko-demokratsko ili slavensko.

1. Svrha, opravdanje i budućnost kolonizacije s utilitarističkoga stajališta.

Broj i etnografijska razdioba pučanstva na zemlji.

Po najnovijim statističkim podatcima živi danas na cieloj zemaljskoj kruglji 1.576 milijuna ljudî, koji su po raznim kopnima ovako razdieljeni: U Aziji 858 milijuna, u Europi 391 mil., u Africi 177 mil., u Americi 144 mil., a u Australiji s Oceanijom 6 milijuna.

Kako je poznato, diele etnografi čitavo čovječanstvo na bielo ili kavkazko, na žuto ili mongolsko, na crnačko ili afričko, na malajsko i na crvenokožno indijsko pleme. No ta razdioba po puti nije uza sav niz antropologijskih opažanja dovoljan razlog, da se njom protumači današnja podieljenost i nejednakost čovječanstva.

No da budem što je više moguće objektivan, priobćit ću ovdje u glavnom misli, što ih je na osnovu diobe čovječanstva po područjima samonikle kulture i kulture donesene izvana, ili opet po skupinama staračkih i djetinjskih naroda, razvio u pitanju o kolonizaciji spomenuti učenjak Pavao Leroy-Beaulieu.[1]

Pavao Leroy-Beaulieu o filosofiji kolonizacije.

Kolonizaciju treba smatrati već od četiri stoljeća ovamo, a osobito danas, jednom od zadaća civilizovanih država.

(Četiri skupine pučanstva na zemlji.) Današnji se sviet gledom na pučanstvo sastoji od četiri različna diela: jedan je onaj, gdje vlada zapadna civilizacija, t. j. naša; drugi je napučen narodima različne civilizacije, koji stalno živu u množtvu i uzajamnom dodiru, a po povjesti su svojoj i po sadašnjem svojem karakteru odredjeni, da se vladaju i upravljaju sami, kao što je na pr. narod kitajski, ili japanski. Treći dio pripada pučanstvu, koje je znatno napredovalo u mnogom pogledu, ali je ili ostalo na mjestu, ili se nije uredilo u ujedinjene, mirne, napredne narode s pravilnim razvojem; to je pučanstvo u njekakvoj nestalnoj ravnoteži, te se neprestano buni, ili je spremno svaki čas na pobunu. Englezka Indija prije britskoga osvojenja, pa Java i Košinšina, — to su representanti ovoga trećega tipa. Napokon velik dio svieta pripada barbarskim ili divljim plemenima, od kojih su prva odana bezkrajnim ratovima i ubojničkim običajima, a druga tako malo poznaju umieće i tako su slabo naučna na posao i na iznašašća, da ne znadu izvući ništa ni iz tla, ni iz prirodnoga bogatstva, nego živu jadno raztepena po golemu zemljištu, koje bi moglo lako prehraniti mnogobrojna plemena.

(Pravo intervencije civilizovanih naroda u poslovima zaostalih i divljih naroda.) Ovake prilike zemaljske kruglje i njezinih stanovnika sadržaju u sebi za civilizovane narode pravo, da se na razne načine umiešaju, da interveniraju kod narodâ posljednjih dviju skupina, jer nije ni naravno ni pravedno, da se civilizovani zapadnjaci gomilaju bez kraja i zaduše u tiesnu prostoru, koji im je bio prvo prebivalište, da tu nakupe čudesa znanostî, umjetnostî, civilizacije, da gledaju, kako kamate njihova kapitala padaju od dana u dan, jer kapital nema zarade, a da polovinu svieta puste malim skupinama neznalicâ, nemoćnikâ, pravoj slaboj djeci, riedko posijanoj po neizmjernim prostorima, ili pak obnemoglu pučanstvu bez energije, bez pravca, pravim starcima, koji nisu ni za kaki napor, ni za kaki smišljeni i promišljeni rad.

---

[1] „Kolonizacija u modernih naroda“, II. sv., str. 706. do 712. pod naslovom „Filosofija kolonizacije“.

(Opravdanje intervencije: odgoj i zaštita.) Uplitanje civilizovanih naroda u poslove ovih dviju skupina pučanstva opravdava se kao odgoj, ili kao zaštita. Čini se naime, da imade zemalja, u kojima se civilizacija ne može razvijati sama od sebe, kao što opet ima plemenâ (rasâ), koja su, čini se, nesposobna za samostalni (spontani) umni razvoj. A pitanje je i to, ne bi li civilizacija u njekih naroda i u njekim zemljama, u koje je unesena, prestala i povratila se u predjašnje barbarstvo, kad bi prestao utjecaj naroda-civilizatora. No kako bilo s tim nagadjanjem: što bi bilo na pr. od Indije, da u njoj prestane englezki utjecaj, u sadašnjim prilikama na zemaljskoj kruglji ima da se izvrši djelo kolonizacije.

(Pojedinci ne mogu kako treba djelovati na zemlju i pučanstvo.) Pita se samo, imade li se taj posao prepustiti pojedincima, ili ga se ima latiti država. — Na to pitanje odgovara pisac, da se to nikako ne može prepustiti pojedincima. Pojedinci imadu u kolonizaciji znatnu zadaću kao pioniri, kao trgovci, ali oni ne mogu na čitavu koju divlju ili barbarsku zemlju djelovati trajno, po njekoj metodi i smišljenoj osnovi. Njih želja za dobitkom, nepravda i nasilje vodi kadšto predaleko, pa treba da budu pod nadzorom političke vlasti.

(Trgovina nije isto, što i kolonizacija.) Često se zamjenjuje kolonizacija s trgovinom ili otvorenjem tržištâ. To je krivo. Kolonizacija je nješto drugo; ona ima da duboko djeluje na koji narod i na koje zemljište, da podade narodu njeki odgoj, pravilnu pravdu, da ga nauči, ako ne znade, diobu posla, porabu kapitala; ona ne otvara materi-zemlji samo polja njezinoj robi, nego i njezinomu kapitalu, njezinim inženjerima, poslovodjama, njezinim izseljenicima, i to bilo množtvu, bilo odabranicima. A svega toga ne može sama trgovina. Površno su dakle sudili o toj stvari Adam Smith i Stuart Mill, koji su države odvraćali od posjeda kolonijâ, govoreći, da je dosta trgovina.

(Kapitalu i izseljenicima treba državne zaštite.) Povrh toga nije zgodno, da se jednomu ili dvama narodima prepusti, da napuče sviet i da njim upravljaju. Treba naime držati na umu, da jedna zemlja može drugoj zaustaviti robu na granici;

da je kapital u tudjoj zemlji izvrgnut neprijaznim sudištima, ili zakonodavcima, koji ga mogu krivudastim putovima zaplieniti, ili uništiti, da su napokon i sami izseljenici nesigurni u zemlji, na koju njihova predjašnja postojbina nema nikakvoga prava.

(Moralni utjecaj naroda kolonizatora.) Napokon vriedi nješto i moralni utjecaj, što ga koji narod stiče, kad prostranim zemljama nametne svoju upravu, svoj jezik, svoje običaje i svoj ukus.

(Kolonizacija — veliko djelo za budućnost naroda.) A što demagozi, koji hoće, da se država izgubi u raznim domaćim podhvatima, i ne misle na dužnost, što je država ima u kolonizaciji, to je dokaz uzkoga horizonta, u kojem se nikako ne mogu smiriti, uzrujavajući se bez prestanka jadnim časovitim interesima, a ne mareći za lagani razvoj velikih stvari, koje se tiču daleke budućnosti domovine.

Budućnost kolonizacije s utilitarističkoga gledišta.

Kakò se vidi iz povjesti moderne kolonizacije, na prvom su mjestu Anglosasi, za njima dolazimo mi Slaveni, osobito Rusi, a za nama Romani, osobito Francuzi i Portugalci (sa svojom Brazilijom). Da vidimo, kako će se u buduće razdieliti sviet medju civilizovane narode, sjetimo se u kratko, što je bilo rečeno o kolonizaciji u uvodu.

Područje se islamske civilizacije već gotovo svuda od stoljećâ dotiče područja civilizacije kršćanske, koja je neko vrieme pred njim uzmicala, dok naime nije bila sebi svjestna svestrane svoje premoći, a koja danas u nj na sve strane prodire i pripravlja veliko, ako možda i udaljeno doba izmirenja kršćanskoga i musulmanskoga svieta. Najživlje i najuspješnije radi na tom Francuzka u sjevernoj Africi i Rusija u srednjoj Aziji, pa je samo vječna šteta, što mi podunavski Slaveni još do sada sustavno i složno ne poradismo na tom, da sličnu akciju započnemo prema evropskoj Turskoj, koja je sa sjedištem kalifovim u Carigradu još uviek središtem 250 milijuna prorokovih vjernika.

Tu sada treba, da ponovimo, kako ima već razmjerno malo prostora za napučivanje izvan anglosaskoga područja, koje će se radi toga u budućnosti sve više smanjivati, ili se barem ne će proširivati osim nevjerojatnoga slučaja, da nesloga srednje i južne latinske Amerike i nemar Evrope dopusti Sjedinjenim Državama, da protegnu svoju vlast na čitavo američko kopno.

I kolonije za eksploataciju, u kojima su takodjer Anglosasi prvi majstori, danas već imaju svoje gospodare, a mnoge će od njih bezuvjetno s vremenom postati sposobne za tako široku autonomiju, da će nad njima biti opravdan samo evropski protektorat. I evo baš ta forma evropskoga protektorata ima najveću budućnost, jer je najprikladnija za tako zvane mješovite kolonije. Uzorima takvoga protektorata jest francuzki Tunis, pak ruska Buhara i Hiva. S kulturno-gospodarskoga gledišta treba Bosnu i Hercegovinu smatrati takvom mješovitom kolonijom, koja je prava škola za zapadne Slavene, Čehe i Poljake, pak za sve južne Slavene, kako bi danas sutra imali raditi u Maloj Aziji.

Forma protektorata, pod kojom naseobine zadržavaju svoj jezik, zakone i običaje, jedino je zgodna za onu kulturnu asimilaciju, o kojoj sam već na više mjesta govorio, i za koju danas očito imadu najviše sposobnosti medju Slavenima Rusi, a medju Romanima Francuzi. Zato treba, da se mi Slaveni izvan Rusije učimo u srednjoj ruskoj Aziji, a Talijani i Španjolci u Tunisu, kako se mogu uspješno zbližavati različne civilizacije, i kako treba na afričko i azijsko kopno nositi sjajnu zublju kršćanske prosvjete.

Prema tomu možemo pouzdano očekivati, da će Romani pod vodstvom Francuzke jednoć asimilovati čitavu Afriku, a Slaveni pod vodstvom Rusije čitavu Aziju, i to tako — naglašujem, — da nijedna osebina, koja zaslužuje, da se sačuva, ne propane, a kamo li da se odrode čitava plemena, ili čak čitavi već danas više, ili manje svjestni narodi.

2. Kolonizacija s vjerskoga stajališta.

U knjizi g. Pavla Leroy-Beaulieua ima u spomenutom poglavlju umnih opažanja, kao, primjerice to, da se je sjeverna Afrika vratila u predjašnje svoje barbarstvo, čim su Rimljani u njoj izgubili vlast, pak ono, da bi američki narodi po svoj prilici danas, pa i poslie tisuću godina stajali na onom stepenu civilizacije, na kojem ih nadjoše Španjolci, da je Amerika ostala nepoznata Evropljanima; ali inače ovo posljednje poglavlje ne završuje čitavoga djela onako silnim potezima, kakve bismo očekivali od jake ruke umnoga, i u istinu svjetski obrazovanoga autora. Kolonizacija se modernih naroda ovdje ne opravdava etičkim razlozima, koje bi svatko morao priznati, nego pukim tvrdnjama o višoj civilizaciji i o tobožnjoj dužnosti, dotično pravu, odgajati „niže narode“. No gle, i ti „niži narodi“, kao eto Japanci, pokazuju dovoljno i volje i snage, da počnu „odgajati“ nas Evropljane, te u tom svom poslu imadu pomagača i biele puti. Očito je dakle, da modernu kolonizaciju treba protumačiti i opravdati takvim razlozima, koji će se temeljiti na neosporivim činjenicama duševnoga života, na činjenicama, što ih možemo motriti već ciela tisućljeća, te se prema njima mogu i odrediti neki zakoni obćega ljudskoga razvoja. Takve činjenice, koje se tiču čitavoga čovječanstva, i koje traju već tisućgodišta, nalazimo osobito u povjesti vjerskih, t. j. moralnih pokreta u čovječanstvu. Zato nam i valja priznati, da se čovječanstvo ne smije dieliti ni po boji kože, ni po razmjerima lubanje, dapače, da moramo biti vrlo oprezni, kad ga dielimo po organizatorskim (političkim) sposobnostima, a i po jeziku, te da ima jedno jako obilježje, po kojem se ona poldruga milijarda ljudskih duša može razvrstati na nekoliko skupina, od kojih je svaka, jedna više, druga manje, nastojala, da se u ime superioriteta svojih ideja-vodilica razširi nad drugima. To je obilježje vjersko.

Kršćanska skupina.

(Osnov kršćanske civilizacije: altruizam.) Prvo je i najprostranije područje civilizacije kršćanske. Osnov je toj civizaciji altruizam ili ljubav bližnjega, t. j.: s čisto vjerskoga gledišta briga za spas drugih duša, a s gledišta životnoga briga za materijalno i moralno dobro bližnjega još na zemlji. Kršćanstvo je dakle u svojoj jezgri ekspanzivno, i to na dvojaki način: Ono traži od svakoga pojedinca, da i sebe usavršuje i da u isto doba nastoji usavršiti svoga bližnjega, t. j. kršćanstvo je individualističko i socijalističko u isti mah. I zato se samo kod kršćanskih naroda razvilo takvo družtvo, koje zovemo modernim, družtvo, u kojem su svi članovi načelno ravnopravni, ali u kojem ipak nije nestalo ni roditeljskoga autoriteta, ni političkih vlasti, naprotiv, baš to družtvo uz najveću individualnu slobodu organizovalo je takove narode i države, o kakvima ni Aristotel ni Plato nisu mogli ni sanjati bez robstva, da i ne spominjem podredjenosti žene, koju je jedino kršćanstvo učinilo čovjekom podpuno ravnopravnim muž-

(Kršćanstvo u raznih naroda.) Ali ni kršćanski narodi ni države ne razviše individualizma i socijalizma na jednaki način, te su u tom medju pojedinim velikim plemenskim skupinama vrlo znatne i vrlo značajne razlike.

Kod Anglosasa prevladava praktični individualizam i praktični socijalizam. Zato su Anglosasi izvan svoje domovine smioni trgovci i u obće poduzetnici, kojima je ideal, da eksploatuju čitavu zemlju, te cielomu svietu, a dakako najprije sebi, pribave materijalno blagostanje.

Kod romanskih ili novolatinskih naroda — kojima, to se ne smije zaboraviti, spadaju i Rumunji, pak srednja i južna Amerika — individualizam je i socijalizam vrlo jak, ali previše strastven, jer potječe redovno samo iz osjećaja ljubavi, ili mržnje. Zato se u tih naroda razviše osobito jaka tajna družtva, medju kojima je razgranjeno slobodno zidarstvo romanskoga (talijanskoga) poriekla. Izvan svoje domovine Romani su ili požrtvovni misionari, ili neobuzdani pustolovi, kojima je ideal reformovanje čitavoga čovječanstva bilo vjerskom, bilo filosofijskom naukom.

Kod Niemaca je individualizam i socijalizam više produkat razmišljanja, nego osjećaja, ili izkustva. Zato Niemac nije ni tako praktičan kao Englez, ni tako sentimentalan kao Francuz. On sebi umišlja, da je pronašao zakone čistoga razuma, pak je zato kao pojedinac filosof, a kao narod utopista. Izvan svoje domovine Niemac je rodjeni instruktor, pedantiski učitelj, kojemu je ideal, da po cielom svietu razširi „savršenu njemačku kulturu“.

Kod nas Slavena napokon individualizam je moralan, a socijalizam idealan i praktičan, t. j. realan. Kudgod podjemo i kamogod dodjemo, mi se vladamo kao kod kuće: nit smo samo trgovci, nit misionari, nit nametljivi učitelji, već prosto onakovi ljudi, kakvi bijasmo i doma. Nama je najveći ideal sa svakim se sporazumjeti, živjeti u ljubavi i u prijateljstvu sa svim narodima na zemlji. U novije vrieme i francuzki je karakter vrlo sličan našemu, pak su zato osim nas danas još jedino Francuzi sposobni za takvu asimilaciju, kakvu mi Slaveni provedosmo s Madžarima i Rumunjima, i kako ju sada provodimo s azijskim narodima.

Uza sve te razlike kršćanstvo ipak ima jedinstveno obilježje: U njegovu je duhu nastojanje, da na svoga bližnjega što više djelujemo svim sredstvima, izuzevši puku surovu silu. Zato se kršćanstvo razmjerno onako brzo i lako raširilo medju svim narodima, koji su bili u istinu kulturni, to jest, koji su išto mogli dati drugim narodima, bilo to znanje, bila to ljubav, bilo što mu drago, te se radi toga može s punim pravom reći, da su kršćanski narodi elita čovječanstva.

(Budućnost kolonizacije s kršć. stajališta.) Još na jedno pitanje bit će zanimivo odgovoriti: Dali će moderna kolonizacija prestati, kad se izvrši spomenuto zbliženje ili prava asimilacija danas oprečnih civilizacija?

Ne će prestati, jer će kršćanstvo vazda ostati najsavršeniji tip moralne kulture, pa zadaća kršćanskih naroda i država u budućnosti stoji samo u tom, da u jednu ruku sav materijalni napredak bude u skladu s kršćanskim načelom o djelotvornoj, a ne o pasivnoj ljubavi prema bližnjemu, a u drugu ruku, da poštenje i dobrota nižih slojeva naroda ne postanu perfidijom i egoizmom, čim se ti slojevi domognu vlasti. Drugim riečima: Modernu kolonizaciju ili asimilaciju čitavoga čovječanstva provest će kršćanska demokracija, za koju mi Slaveni imademo najviše prirodjenoga smisla, pak zato u budućnosti kolonizacije pripada nama i s ovoga stajališta nesumnjivo ono mjesto, koje u prošlosti imadjahu romanski, a danas ga imadu anglosaski narodi.

Na koncu treba još ovo iztaknuti: Moderna je kolonizacija djelo političkih i kulturnih organizama, t. j. djelo narodâ i državâ, pa zato krivo rade posebice socijalisti, koji joj se protive osobito onda, kad prema nekršćanima naglasuje svoje kršćansko obilježje. No nema sumnje, da će baš socijalističkim utjecajem moderna kolonizacija u istinu postati kršćanska, jer su socijalisti svakako najvjerniji, ako i jesu jednostrani učenici Kristovi, kolikogod to poricali semitski osnivači socijalizma i današnji njegovi židovski vodje.

Obilježje islamizma.

Karakter je islama sasvim različan, gotovo oprečan kršćanstvu u svojim posljedicama, ako i nije u samoj svojoj nauci. Muhamedovu vjerniku prva je i gotovo jedina briga, da spasi samoga sebe. Zato on traži sva sredstva, kojima bi sebi otvorio put u nebo, baš kao što si kršćanin razbija glavu, kako bi obratio svoga bližnjega. I budući da je Muhamed naučao, da mač otvara rajska vrata brže, nego post i molitva, i da mu je smrt nevjernika isto tako mila, ako nije još i milija od života vjernikova, postao je islamizam brzo religijom svih poludivljih i ratobornih plemena u srednjoj i prednjoj Aziji, gdje je po mnienju spomenutoga harkovskoga publiciste Krasnova i niklo prvo organizovano nasilje.

Osim toga je Muhamedov nauk vrlo zgodan i pristupan za primitivne i nerazvite narode zato, što se mnogo više bavi tielom nego dušom. U njem se potanko odredjuje, što se nema piti ni jesti, kako se čovjek ima prati, kako klanjati, kako hodočastiti itd., a to je poludivljim narodima daleko razumljivije, nego nauka o ljudskom odkupljenju, tajne kršćanskih sakramenata i savršena pravila kršćanskoga moralnoga života. Zato se Muhamedov nauk i za naših dana munjevitom brzinom širi po iztočnoj i srednjoj Africi, te težko zabrinjuje pronicave francuzke i englezke državnike. Zato je na razmedjici kršćanskih i muhamedanskih naroda dosta obična pojava, da se kršćanin „poturči", dok nema gotovo primjera, da bi se musulman pokrstio; čovjek naime mnogo lakše pada, nego što se diže, te je s toga gledišta osobito značajno, da i mnogi obrazovani Evropljani, koji, izgubivši vjeru, postadoše kulturni barbari, lako priedjoše na muhamedanstvo, kao primjerice nedavni (1902.) vodja protuenglezkoga ustanka u Somali-zemlji.

Konfucionizam i budizam.

Obje su ove vjerske nauke na prvi pogled i od kršćanstva i od muhamedanstva tako različne, da to za pravo i nisu dvie vjere, nego dva filosofijska sistema. Ni jednomu ni drugomu nije temelj božanska objava, jer Konfuce bijaše puki iskreni racionalista, rekao bih gotovo: materijalista, a Buda bijaše vrlo sentimentalni i pesimistički kraljević, kojemu se tako sažalilo sve živo, da je u njem upravo bila personifikovana svjetska sjeta (Weltschmerz). Dok je Isus naučao, da je sin Boga živoga, a Muhamed, da je prvi Allahov prorok, dotle Konfuce propoviedaše svojim Kitajcima, da poštuju i obožavaju roditelje, pradjedove, zemlju i sunce kao izvore zemaljskoga života, a Buda savjetovaše, da je najbolje, ako čovjek svu svoju volju upotrebi za to, da najprije duboko požali život u sebi i oko sebe, a onda da se sustavnom askezom umrtvi, da se zadovolji najnuždnijim tjelesnim životom, a dušom da se sav prenese u snatrenje onoga svieta. Dok Isus zahtievaše u ime ljubavi, radi koje je došao na sviet, da njegovi učenici budu „svjetlo svietu" i „sol zemlji" i da čine dobro i neprijateljima svojim; dok Muhamed zahtievaše, da svaki njegov vjernik bude spravan krv svoju prolijati za svoga proroka, dotle Konfuce, a još više Buda preporučaju neku resignaciju, pa i posvemašnju pasivnost prema svemu, što nas okružuje.

Očito je dakle, da se Konfuce i Buda mogoše pojaviti u takvim rarodima, koji se već gotovo preživješe, premda i tu treba iztaknuti, da je praktični Kitajac formulovao nauku, koja je ipak bila sposobna za neku akciju, dok se Budin sentimentalizam brzo izrodio u lamaizam, t. j. u neku vrst fantastičnoga i nakaženoga kršćanstva, u vjeru, po kojoj se Buda neprestano utjelovljuje u nevinu, ili bolje u nerazumnu djetetu, u ime kojega vlada sebična svećenička kasta (jer mali utjelovljeni Buda nikad ne doživi ni dječačkih, a kamo li muževnih godina).

Zato je Indija, koliko nije musulmanska, bila i ostala naprosto nesposobna, da se ikoliko valjano vlada, ili da se ikoliko snažnije opre tudjemu gospodstvu. Tu je eto strašan primjer, kamo bi nas dovela Tolstojeva nauka: ne protivi se zlu.

3. Kolonizacija sa stajališta imperijalističkoga i demokratskoga nacionalizma.

Imperijalistički nacionalizam.

Obćenito je poznata tvrdnja, da je narodna (nacionalna) ideja dobila u moderno vrieme ono znamenovanje, što ga je u predjašnja vremena imala, a i danas ga još ima ideja vjerska. Nije zato čudo, što se i moderna kolonizacija provodi i opravdava i sa stajališta te snažne ideje.

Nacionalna je ideja prevladala čitavim javnim životom ne samo u Evropi, nego i na čitavome gotovo svietu poglavito u obliku imperijalizma. Veliki narodi, koji se ujedno organizovaše u jake države, te misle, da su dosta bogati i moćni, da zavladaju čitavim kopnima i morima, stvoriše sebi ideal takove političke i trgovačke prevlasti, kako je nekada imadjahu rimski cesari, a u novije doba Napoleon I. Prva se tim idealom počela zanositi Prusija, a danas je već ciela Njemačka imperijalistička, dapače se to može kazati gotovo i za sve Niemce. Njemačkomu imperijalizmu prvi je i najbliži cilj, da najprije zavlada Podunavljem, a od tuda velikom „razmedjicom svieta“, malom Azijom, Sirijom i Egiptom. Za nas Slavene izvan Rusije pobjeda njemačkoga imperijalizma bila bi narodna i politička smrt, za zapadnu Evropu političko i gospodarsko sužanjstvo, a za Rusiju takav udarac, od kojega bi se oporavila istom poslie dugoga vremena. Osim njemačkoga imperijalizma u zadnjih se deset godina silno razmahao imperijalizam englezki, američki i japanski. Posljedica je ovakvoga evropskoga imperijalizma onakva „kršćanska inicijativa“, kakvu je započela Velika Britanija sa svoja dva rata, kojima je Kitaj prisilila na uvoz opiuma (1842. i 1861.), pa onakva, kakvu je prihvatila ciela Europa za posljednjih pekinskih i kitajskih dogadjaja (godine 1900.), i koja nije nipošto ni u skladu s našom kulturom, ni s našim gospodarstvenim interesima. Da je to velika zabluda, shvatila je najbolje Rusija, koja i evropsku i svoju pogrešku nastoji, koliko se dade, popraviti tražeći s Kitajem iskreno prijateljstvo i dobro kulturno susjedstvo.

Zapadnoevropski mislioci, pristaše postepene prevlasti pojedinih staleža u narodu i postepenoga prvenstva pojedinih naroda u čovječanstvu znadu samo za dvie vrsti naroda: za narode kulturne i barbarske. Kulturni su dakako uviek oni, kojima sami pripadaju. Tako je tobože i u narodu vazda samo odredjeni stalež pozvan da vlada, a ostali staleži mogu biti samo orudje, da se politička vlast uzdrži, ili da se postigne.

Tako je i socijalno-demokratska stranka u svim zemljama dovoljno pokazala, da je njezin demokratizam izključivo politički, da naime ostale pučke slojeve, osim radničtva, kani upotrebiti tek kao orudje za prevlast radničkoga staleža, a nipošto kao jednakopravne pomagače pri velikom djelu družtvenoga i medjunarodnoga mira. No govoriti o tom miru znači u zapadnoj Evropi biti sentimentalan. Neprestano se čuje samo o borbi, kao da živimo u doba, kad ljudi još nisu poimali srodnosti, dapače istovjetnosti svih velikih interesa čitavoga čovječanstva. I u tom se vidi kobni utjecaj rimske ratobornosti i neizbrisivi trag rimskoga osvajačkoga duha.

U zapadnoj se dakle Evropi — izuzevši Francuzku poslie Sedana — ne može govoriti o patriotizmu u smislu humanitarnom, osim u teoriji, i to iznimice.

Slično je mišljenje prodrlo i do nas Slavena; šovinistički nacionalizam i u nas je uhvatio korena. Uza sve to znači kod nas domoljub prije svega čovjekoljuba, te oni naši ljudi, koji su narodni vodje i savjetnici, a ogrešuju se o čovjekoljubivost, prije ili poslie gube sav svoj upliv.

Slavenska demokracija i medjunarodna asimilacija.

Netom spomenuh, kako se je Rusija čuvala imperijalističkih pogrešaka, te živo nastojala i danas nastoji, da bude i s Evropom i s Azijom u dobru susjedstvu. No tu treba iztaknuti, da Rusija iskreno i uztrajno nastoji, da bude u što boljem prijateljstvu sa svim velikim kulturnim narodima, a da male države i narode bez razlike vjere i plemena stavi pod osobitu svoju zaštitu. To obilježje i iste ruske diplomacije nije slučajno, nego je prirodna posljedica osebujnih slavenskih družtvenih prilika, u kojima se razvio takav demokratizam, za koji nisu znali ni vodje rimskih plebejaca, a ne znaju za nj ni prvaci najorganizovanije njemačke socijalne demokracije.

O tom sam slavenskom demokratizmu potanje i obširnije progovorio u posebnom spisu,[1] a ovdje ću navesti, i to gotovo doslovce, samo najvažnija mjesta o tom ozbiljnom predmetu.

Kod slavenskih su naroda družtveni odnošaji gotovo posvema istovjetni. Staležâ u pravom smislu rieči tu nije bilo, a nema ih ni danas. Južni Slaveni aristokracije u obće nemaju, izuzevši već posvema otudjeno, a prema čitavomu ostalomu narodu i malobrojno bosansko i hrvatsko plemstvo. Kod zapadnih Slavena slovačko „zemanstvo“ s narodom se sasvim razkrstilo, te već duže vremena popunjuje redove madžarske aristokracije, dok poljsko plemstvo očito postaje sve to više — i to poslie svih žalostnih izkustva — takodjer svojim uvjerenjem narodno, dok svojim osjećajem bijaše narodno uviek. O češkoj aristokraciji, koja bi osjećala, ili čak i mislila kao narodna, ne možemo ozbiljno ni govoriti. Preostaje dakle samo velikorusko plemstvo. No to je plemstvo većinom službeno (sa odredjenim službenim mjestom spojeno je u Rusiji plemstvo lično, ili nasljedno) po karakteru, narodno po porietlu, a demokratsko svojim uvjerenjem, te iz njega potekoše najiskreniji zagovornici svih plemenitih ideja.

Narodno gradjanstvo postoji samo u Rusiji i u Češkoj, ali ni ovdje ni ondje ne sačinjava posebnoga staleža, jer se u Češkoj stapa posvema s ostalom inteligencijom, a u Rusiji dielom s inteligencijom, dielom s narodom, te je pravom vezom obaju družtvenih slojeva.

---

[1] Slovanská politika v habsburgské monarchii. V Praze, tiskem dr. E. Grégra, v komisi Fr. Hovorky 1902.; str. 82, cena 1·50 K.; ovdje str. 19—22.

Radničtvo je brojno samo medju Rusima, Česima i Poljacima. No rusko i poljsko radničtvo zapravo je radni sviet ladanjski, koji je zadržao redovno ne samo svoj ladanjski kroj, nego i sve narodne osebine, ne izuzimajući ni dubokoga vjerskoga uvjerenja. Češko je radničtvo već na prvi pogled posebni stalež, naime, gledamo li samo na vanjsku njegovu organizaciju, do nedavno većinom socijalno demokratsko. No u zbilji spada dielom k inteligenciji, a dielom k narodu, prema tomu, kolika je njegova školska naobrazba i kako na nj utječu knjige i novine, što ih izdaje inteligencija.

Slaveni dakle nemaju ni staležâ u zapadno-evropskom smislu, staležâ s posebnim političkim tradicijama i težnjama, ni kastâ s posebnim družtvenim privilegijama i političkim pravima. To ne znači, da kod Slavena nema raznih zvanja i zanimanja; ali ta se zvanja medju sobom razlikuju samo prirodnim osebinama svoga poslovanja. Inače su slavenski narodi jedinstveni čitavim svojim družtvenim uredjenjem, mišljenjem i osjećanjem svojim, dakako toliko, koliko tudji utjecaji ne ostaviše ovdje ondje znatnijih tragova.

Ovi utjecaji proniču najviše, pače gotovo izključivo u književnost i u školu. Budući da se književnošću i školom stvara inteligencija, razvilo se tako kod svih Slavena dvostruko mišljenje o svietu i o životu: mišljenje pučko i „gospodsko". Prije sto godina pokazivalo se ovo razno mišljenje i u svakidašnjem govoru. Narod je svuda sačuvao narodni govor, dok je ruska inteligencija govorila francuzki i njemački, poljska i češka njemački i latinski, a kod južnih Slavena njemački, latinski, taljanski, grčki, pače i madžarski. Slovaci, Malorusi (bilo galički, ili ukrajinski) i lužički Srbi nisu ni imali inteligencije.

Ali baš zato, što je ta slavenska inteligencija imala s narodom zajedničke tradicije, težnje i nade, prešla je u odlučnom času na njegovu stranu: toplo je čuvstvo prevladalo nad hladnom mišlju, realni narodni život nad abstraktnim tudjim teorijama. To jasno dokazuju one pojave u povjesti, što ih nazivamo preporodom slavenskih naroda.

U povjesti je osamljen slučaj, da tisuće i tisuće bogatih, učenih i uglednih ljudi prelaze na stranu ubogoga, nesvjestnoga i prezrenoga naroda, i to iz početka samo iz moralnih i plemenitih pobuda, jer je u prvo doba preporoda slavenskih naroda bilo tako malo nade u uspjeh, te si rad prvih vodja inteligencije možemo objasniti samo najiskrenijim altruizmom.

Preporod se slavenskih naroda već na prvi pogled bitno razlikuje od demokratskoga pokreta na koncu XVIII. i na početku XIX. stoljeća na Zapadu: na jednoj strani, kako rekoh, toplo čuvstvo i naglasivanje pravice, na drugoj hladne teorije i uzdizanje slobode.

Altruizma je pun i gospodarski život svih Slavena. Ideal slavenskoga gospodara nije sakupljanje blaga ovoga svieta radi spekulacije na svoju ličnu korist, nego steći toliko, da djeca imadu na čem raditi, starci gdje počinuti, prijatelji kamo zaći i siromasi gdje zaboraviti na svoju biedu.

Prema ovomu idealu razvijao se medju Slavenima u prvom redu domaći obrt i unutrašnja trgovina. Dapače se još i danas u posve drugim prilikama svjetskoga gospodarstva može svuda opaziti sklonost Slavena, da ne postanu narod izključivo trgovački, na pr. na Jadranskom moru, ili samo industrijalnim, kao u Češkoj. I slavenski teoretičari priznaju, da normalan gospodarski razvoj iziskuje prije svega napredno poljodjelstvo i svestrano razvitu domaću trgovinu i obrt. Tko se s tudjinom digne, lako s tudjinom i pada.

U doba svjetovladnoga rimskoga carstva nije bila moguća centralizacija kao danas. Osim toga partikularistički grčki duh i velike etnografske i geografske razlike u Italiji izazvaše veliku decentralizaciju u municipijima (slobodnim gradovima). Pa ipak je Rim stekao toliko upliva, da je gušio narodne osebine i time mnoge kulturne elemente, a guši ih i sve do danas. Znamo, da mnogi plaču za tom još nedavnom dobom, kad su se u latinskom jeziku sporazumievali učenjaci „cieloga svieta“.

Znamo, da se podobnom mišlju, nametnuti naime narodima posredovni svjetski jezik, ozbiljno bave Niemci i Englezi. No izkustvo nas uči, da se narodi lako sporazume vazda, kad im to treba. Čovječanstvu ne prieti pogibao od narodnih i jezičnih razlika, nego od unutarnjega razsula pojedinih naroda, ili od prevelikoga nagomiljanja grube, fizičke sile u rukama jedne središnje vlasti. A dubokim uzrokom obaju ovih pojava jest zapuštenost širokih narodnih slojeva, koje u svojem neznanju jednako lako služe stranačkim trvenjima i absolutističkim pohotama.

I tako dolazimo do prave zadaće demokratizma. No prava se demokracija ne da zamisliti bez književnosti u pučkom govoru, koji razumije svatko, a da ga prije ne mora učiti u školi, jer je bez takove književnosti prava pučka naobrazba nemoguća. Zato je najsigurnijim jamstvom za slavensku budućnost slavensko „ciepanje“ na narodne pučke književnosti i na brojna politička središta, dakako pod tim uvjetom, da duh svih ovih narodnih književnosti, kao i vanjska i unutrašnja politika svih slavenskih središta, ostane vjernim izrazom moralnoga slavenskoga jedinstva.

Razvijajući se ovako, bit će Slavenstvo — sa jošte nekoliko narodâ, s kojima se propliće i dopunjuje — nevidjenim primjerom veličanstvenoga udruženja, sličnoga sjevero-američkim Sjedinjenim Državama, pače primjerom još savršenijim, jer Sjedinjene Države sastoje iz političkih dielova gospodarstveno-teritorijalnih, dok je Slavenstvo sposobno stvoriti cjelinu narodnih organizama kulturno-moralnih.

Jedino takova cjelina može izvršiti jednu od najvećih zadaća u povjesti čovječanstva: izmiriti unutrašnje jaki, no previše pasivni Iztok s grozničavo agilnim, no ujedno moralno sve više zaostalim Zapadom; dovesti u sklad tradicije najdubljih i najraširenijih pokreta vjerskih i moralnih s mislima i obretima najsmionijih pojedinaca, to jest: izmiriti socijalnu kulturu ljudskoga družtva s individualnim napredkom čovječjega uma.

No takovo se jedinstvo ne dade ni zamisliti, dok se predstavnici razuma i volje — inteligencija — ne stope s predstavnicima osjećaja širokih narodnih slojeva, dok slavenski narodi ne provedu unutrašnje svoje narodno jedinstvo. U zapadnoj je Evropi to veoma težko, i zato je revolucija ondje tako čestim sredstvom, kojim se staro zlo odstranjuje u nadi, da će novo dobro samo po sebi niknuti na slobodnom tlu.

No kod nas je Slavena obratno revolucija naprosto nepotrebna, jer će svih zapreka našemu zdravomu narodnomu životu nestati u času, kad inteligencija i narod bude pravi, jedinstveni narodni organizam, te ćemo onda prema svim svojim osobito azijskim susjedima znati i moći postupati onako, kako već postupamo i kako treba da dosljedno postupamo prema svomu puku: demokratizam našega unutrašnjega života bit će čovječnost, humanizam u svim našim medjunarodnim odnošajima.

Kod nas Slavena najveća je pohvala biti „pravi čovjek“, a najteži prikor ne biti „nikakav čovjek“. Dok se drugdje po svietu, naročito po zapadnoj Evropi i u Americi, ljudi ciene prije svega po kesi, ili po naobrazbi, u nas se važu po dobroti svoga srdca i po tome, kako znadu s ljudima živjeti.

Tu je eto razlog, da je u Velikoj Britaniji danas najpopularniji ratoborni pjesnik Kipling, a u Rusiji čovjekoljubivi filosof Tolstoj. Tu je razlog, da na prve glasove o kojem mu drago ratu u Rusiji i odrasli ljudi plaču — kako sam to na svoje oči vidio — dok na Zapadu na zvuk ratne trublje znadu podivljati i nježne žene i slabi starci.

U iskrenu i duboku čuvstvu čovječnosti, koje je u Rusâ, Poljakâ i Čehâ redovno bilo, a i danas je kadikad jače od narodnoga osjećaja, u tom čuvstvu medjunarodne aktivne i požrtvovne solidarnosti, koja nema ništa zajedničkoga s pasivnim i sebičnim kosmopolitizmom, sva je tajna slavenskih uspjeha u Aziji, a ujedno i glavni uzrok slavenskih poraza u Evropi.

Silvestre,[1] ponajbolji profesor parižke škole političkih znanosti, često običavaše govoriti: Slaveni bi već bili propali, da ih nema tako mnogo; a bili bi propali zato, jer je u njih čovječnost jača od narodnosti, humanizam razvitiji od nacionalizma. A i mi Francuzi sad smo u pogibli, da u odlučnu času budemo premalo tvrdi, i da podlegnemo modernomu barbarstvu, koje je kud i kamo strašnije od sredovječnoga.

To moderno barbarstvo utjelovljeno je u svjetskom imperijalizmu, čedu šovinističkoga patriotizma i jednostrano shvaćene narodnosti. Nastaše već čitavi pokreti, da se vojnički imperijalizam zaustavi kosmopolitizmom radničkoga proletarijata. No tim putem dolazimo samo do takvih gradjanskih ratova, kakvih još povjest ne bilježi, i u kojima bi se izgubili i posljednji tragovi pravednosti i čovjekoljublja. Takav gradjanski rat po gotovo je strašan s gledišta one većine čovječanstva, kojoj je već danas gore, nego najzapuštenijemu radničtvu u Evropi i u Americi, i kojemu bi krvava socijalna revolucija mogla život još samo pogoršati. I zato se moderna kolonizacija, ili točnije medjunarodna svjetska politika ne će i ne može zdravo razvijati ni pod prevlašću osvajačkih armada, koje imadu zauzeti čitava kopna, ni po načelima staležke borbe, koja bi raztrovala sav družtveni život. Našega doba nisu dostojni ni teritorijalni ideali sredovječnih i novovjekih osvajača, ni „željezni zakoni“ socijalnih Marxovih teorija; u vrieme, kad svi vidimo, da ima svjetske industrije i svjetske trgovine, medjunarodnih željeznica, rieka i prokopa, u to vrieme treba da što prije osjetimo, kako postoji utvrdjeno i nepovredivo medjunarodno pravo kao prirodna posljedica prava narodnoga i viša medjunarodna ljudska zajednica kao naravska veza svim jezično-kulturnim i vjersko-moralnim skupinama. A da to što prije osjete i oni narodi, koji su pod stranim štitničtvom, ili čak pod tudjinskim robstvom, treba da mi Slaveni živo nastojimo, da u krug našega demokratskoga, kulturnoga nacionalizma rado i dragovoljno stupi toliko država i naroda, te će za uviek odzvoniti imperijalizmu i Cezarova i Džingiskanova uzora.

---

[1] Silvestre bijaše mnogogodišnji predstojnik gradjanske uprave u Tonkinu, a onda načelnik pravosudja za domorodce u Košinšini. Njegovo djelo „Annam et les Annamites“ spada medju najdublje studije o iztočnoj Aziji, a njegova predavanja o političkim i ekonomskim pitanjima u Siamu, Anamu Kitaju, Japanu i Koreji otvaraju čovjeku daleke i jasne vidike na život jedne trećine čovječanstva.

* * *

SADRŽAJ.

Prvi dio: Moderna kolonizacija.

I. Pojam kolonizacije i njezin historijski razvoj.

Strana
1. Pojam, definicija i cilj kolonizacije 3
2. Letimični priegled kolonijalne povjesti 7
3. Tri glavne vrsti kolonizacije: osvajačka, trgovačka i naseljenička 10
4. Osnovna obilježja španjolske kolonizacije 14
5. Sistem i karakteristika trgovačke kolonizacije 19
6. Moralni uzroci neuspjehu osvajačke i čisto trgovačke kolonizacije 25
7. Obilježje i priegled englezke kolonizacije u sjev. Americi . . . 27
8. Politička sloboda, a ekonomsko robstvo englezkih američkih kolonija 37
9. Neobični razvoj i nenadani gubitak prvoga francuzkoga kolonijalnoga carstva 44

II. Prevrat u kolonizaciji tečajem XIX. stoljeća.

1. Obće obilježje „kolonizacione povjesti“ 56
2. Ukinuće trgovine robovima, pak onda i samoga robstva . . . 57
3. Upravne i agrarne reforme na holandijskoj Javi 67
4. Zašto je i kako je Španjolska prestala biti kolonijalnom vlašću 76
5. Kolonizovanje Kanade 84
6. Kobne pogreške britske naseljeničke kolonizacije 94
7. Najveće i najsavršenije englezko kolonijalno djelo 100
8. Najvažniji kolonijalni pokus na zemaljskoj kruglji 119
9. Francuzka — druga kolonijolna vlast na svietu, a prva u Africi 135
10. Francuzka kolonizacija prema englezkoj 176

III. Kolonijalna politika.

1. Važnost kolonizacije za svaki moderni narod 184
2. Urodjenička politika 193
3. Vrela i literatura za kolonijalni studij 202

Drugi dio: Moderna kolonizacija i Slaveni.

I. O kolonizacionim sposobnostima Slavenâ.

1. O kolonizacionim sposobnostima Slavenâ u obće 213
2. O kolonizacionim sposobnostima Slavenâ u habsburžkoj monarkiji 221

II. Domaća kolonizacija neruskih Slavenâ. **Strana**

1. Značenje brojne i kulturne premoći Slavenâ u Podunavlju . . 232
2. Gospodarska središta u Podunavlju i dva prirodna oslona za podunavski gospodarstveni savez 240

III. Područje slavenske kolonizacije.

1. Glavno je i najbliže slavensko područje za kolonizaciju — Mala Azija 253
2. Ruska kolonizacija u sjevernoj i srednjoj Aziji 260
3. Organizacija slavenske kolonizacije izvan Rusije 278

IV. Slaveni prema „žutoj pogibli“ i anglosaskoj Americi.

1. Slaveni prema eventualnoj kolonizaciji azijskih naroda 293
2. Slaveni i najnovija kolonizaciona politika američkih Sjedinjenih Država 312

Treći dio: Kolonizacija s teorijsko-znanstvenoga stajališta.

I. Faktori kolonizacije.

1. Izseljivanje 325
2. Populacija kao prvi faktor izseljivanja 327
3. Kapital kao drugi glavni faktor kolonizacije 340

II. Filosofija kolonizacije.

1. Svrha, opravdanje i budućnost kolonizacije s utilitarističkoga stajališta 348
2. Kolonizacija s vjerskoga stajališta 352
3. Kolonizacija sa stajališta imperijalističkoga i demokratskoga nacionalizma 357

Sadržaj 365
Kazalo imenâ i stvarî 367

KAZALO
imenâ i stvarî.

(Brojke označuju strane.)

Abdul Hagk 13.
Abd-el-Kader 141, 142.
Abdul-Hamid 156.
Accault 48.
Act Torrens 169.
Adams 314.
Aden 133.
Afrička Francuzka 137, 146, 150.
afričke franc. kolonije 136.
Afrika (južna, holand.) 94; (srednje-afr. britski protektorat) 99.
agrarna (kriza u Francuzkoj 1870. god.) 335, (politika u Kanadi) 87.
agrarni (kredit) 57, (odnošaji u Algiru) 144, (sistem u austral. kolonijama) 105, (zakon na Javi) 72.
Ahmed-bej 155.
Abbanel (Isusovac) 48.
Akhbar 129.
Aleksandar VI. 18, 22.
Alexandar I. 139.
Alfons V. Mudri 26.
Algir 141.
algirska banka 152.
algirski „deficit“ 150.
Aleksijev, kozak 263.
Allahabat 124.
Alliance israelite 167.
alsačko - lotrinžke obitelji u Algiru 144.
altruizam kod Slavena 360.
američka samosviest 146.
američki imperijalizam i slav. interesna sfera 313.
Amerika (naseobine) 8, 31.
„amin“ 161.
Amienski mir 139.
„anglosaksonske nove druž. organizacije“ 118.
Anglosasi (poplavljuju čitav sviet) 141.
Anenkov, ruski general 274.
Annam 173.
Antili 43, 67.
Arapi 141, 142; 154, 158.
arapsko kraljevstvo 141, 149.
Arand, grof 77.
Aravari (rieka) 139.
aristokracija (nema je u azijskoj Rusiji 278.)
asimilacija medjunarodna i slav. demokracija 359.
asimilatorna snaga Slavena 217—220.
Assam 129.
Aubin E. 122, 207.
Audh 126.
Auerbach B. 209.
Augustin (sv.) 154.
Australian Commonwealth 114, 115.
Australija (Oceanija) 57, 100—118; (politički razvoj) 112; (stočarstvo i ratarstvo) 114; (drž. proračun i dugovi) 115; bankovna kriza 1893.) 116; (uvoz i izvoz 116; (budućnost) 117.
australski (savez) 113, 118; (imperijalizam) 113.
Austrijsko Primorje 240.
Austro-Ugarska (Auerbach: Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie) 209.
Azijska Rusija (gospodarska znamenitost) 267.
azijski narodi 293 sl.

Bacon o izseljivanju 325.
Balogh 222, 327.
Baltimore, lord 32.
Bangalor 140.
Baniah 129.
bankovna kriza (u Australiji) 116.
bankrot (u juž. Australiji) 108; (u Tunisu) 155.
Barbada (robovi) 58, 64.
barbarstvo moderno 363.
Barod 129.
Barrow-Montefiore 112.
Basil, pomorski kapetan 20.
„Behar“, sarajev. književni list 257.
Belgija 8.
Bekšić (Beksics) 222.
Benares 122.
Bengalija 126, 128, 129.
Berberi 142, 158.
Berberija 153.
Berkeley, braća 32.
berlinski ugovor od god. 1878. 260.
Bert Paul 200.
bezplatna zemlja 56; (u Australiji) 105.
Biograd 247.
Birmanija 126.
Bizerta 156, 157.
blagostanje u napučenijim zemljama 327.
Blignières 162.
bokseri 271.
Bombay 124, 126.
Bombay-Kalkuta 123.
Bombajsko namjestničtvo 123, 129.
Bordeaux 151.
Borneo (pobune) 68.
Bosna-Hercegovina (prema Tunisu) 157; 231.
Botany-Bay 101.
Boudinot Elias 45.
Bourgeois Emil 186.
Boutmy Emil 316, 318.
brahmanski svećenici 127, 128.
Brazilija 23; 60.

Bristolski gradjani 42.
British North Borneo Company 119.
Britska Nova Guineja 119.
britska pohlepa i tiranija 146.
britski (mir), 130, 135; (posjed u Africi mimo Kapske) 99; (srednjoafrički protektorat) 99; (teritorij englezkoga juž.-afričkoga družtva „Zambesije“ ili „Rhodesije“) 100.
Bryan E. 58.
budizam 356.
Bugeaud 29, 144, 159.
bukovinski Slaveni 235.
Bunjevci 228.
Buri (Boers) 68; (množenje) 69; (najvažniji živalj u Kapskoj) 95, 136.
Burke (o izseljivanju) 325.

Cambon 157.
Canada gl. Kanada
Carlyle 295.
Canning (o robstvu) 61.
Carnotov licej u Tunisu 166.
carraqui 22.
Cartier Jaques 45.
Cave (o robstvu) 61.
Cavelier de la Salle 48.
Cayenne 52.
centralizacija (svjetska) 11; (u Francuzkoj) 55.
Cervantes 154.
ceste (u Algiru) 148.
Ceylon 53, 125, 133.
Chailley-Bert I. 20, 193, 194, 202.
Champlain 46.
Charpentier 53.
Charton E. 188.
Chatam (lord) 41.
Chevaley Abel 66.
Choiseulova ekspedicija 51.
Cipayi (pobuna) 120.
Cisneros 318.
Clarendon 32.
Clarkson 60.
Cobden 184.
Cochin Aug. 57.
Cochinchina gl. Košinšina.
Colbert 48, 55; 138.
Coligny, admiral 46.
Colombo 133.
Colonial Ofice List 202.
Congrés Colonial 196.
Congrés de Sociologie coloniale 196.
Connecticut 34, 36.
Conquistadori španjolski 5.
Convitto Italiano u Tunisu 167.
Cook (pomorac) 101.
Cousin, kapetan 45.
Crispi-škola u Tunisu 167.
crnci (pobune) 9; (slobodni) 66.
Cromwell 184.
Csoernig 223.
Culloch Mc 106.
Cyprijan 154.

Česi (u Americi) 217; (u habsb. monarkiji) 227.
češki obranbeni savezi 291.
češko nepouzdavanje u gospodarstvenu uzajamnost s južnim i istočnim Slavenima 284.
činovničtvo (holandijsko na Javi) 74.
„čisti Španjolci“ 16.
Čitral 126.
Čung-huj, kitajski učenjak u XVII. stolj. 303—305.

Ćirilo i Metodije 14.

Dalmacija i Francuzi 54.
Dana (svećenik, proti robstvu g. 1790.) 58.
Debidour 210.
deficit (u Algiru) 149.
Dekhanska visočina 125.
Demerari 52.
demokracija slavenska i medjunarodna asimilacija 359.
depopulacija u Francuzkoj 328.
Depping G. (Le Japon) 302.
„desa“ 72, 73.
Deutsche Colonisations-Gesellschaft u Hamburgu 291.
Dežnev (kozak) 263.
Dingli Andrian 162.
djevojke u kolonizaciji 110.
„Dobun-šo-in“ (škola zajedničke prosvjete) u Tokiju 300.
Dominika (robovi) 58.
Dominikanci i Isusovci inžiniri itd. 50.
Doria Andrija 154.
Doumer 200.
„driba“ 161.
družtvo kolonijalno (holandijsko) 28, 46; (holandijskih Indija) 69; (zaljeva massachusetskoga) 34; (indijsko) 43; (izt. Ind.) 52; (za Antile) 50.
državni dug (u Australiji) 115; (indijski) 131.
Dubois Marcel 206.
dugovi drž. (u Australiji) 115; (indijski) 131.
Dupleix 54.
Dutertu 50.
Duval Jules 188.
Džama-Zituna 163, 164.

Egipat (prema Indiji) 131; (straža Suezu) 132.
Egipćani 7.
Eldžen 154.
Ellenboroug 121.
emigracija gl. izseljivanje.
encomienda 17.
enfiteus 169.
Englezi 8; (u Indiji) 43, 127; (u Indiji i Egiptu) 133; (i holandijske naseobine) 70.
Englezka (širenje) 134; (proti robstvu) 57.
englezka (kolonizacija) 8, 24, 27, 44, 84, 135; (uprava u Indiji) 131; (kolonijalna metoda i politička povjest) 137.
englezki (imperijalizam) 118; (politički sistem u Indiji) 127.
englezki (izseljenici) 30; (podanici u Tunisu) 158.
englezko-francuzki sporazumak (1904.) 136.
englezko Indijsko družtvo 12, 121.
englezko-njemački ugovor god. 1893. 180.
enzel (enfiteus) u Tunisu 169.
État tampon (medjunarodna pregrada) 173.
evropski narodi (psihol. skica) 208; (nepopravljivi) 95.

Faidherbe 197.
faktori kolonizacije 325 sl.
Fallot E. 4, 210.

faraoni u Tunisu 153.
Far West 88.
Fazoagi 15.
fellasi 132.
Feničani 7; (u Tunisu) 153.
feničke naseobine 10.
Ferdinand VII. i Kuba 77.
Fery Jules 147
feudalni sistem (Kanada) 48
Filip III. 18.
Filipinski otoci 83, 317, 319.
filosofija (povjesti dragocjenih kovina) 29; (kolonizacije) 348 sl.
financijalna samostalnost (algirska) 149.
financije (u Algiru) 149; (u Tunisu) 162.
Fitgroy 111.
Florida 140.
Foncin P. 151.
fond gladnih 126.
Formosa 10.
Eouillée Alfred 84, 208.
Fox K. 86.
franačke kolonije 7.
Francuzi 7; (u Dalm.) 54; (se množe u Algiru) 145.
Francuzka (prva kolonijalna vlast) 44; (protestantska) 46; (prema Englezkoj u Africi) 135; (druga kolonijalna vlast na svietu) 136.
francuzka kolonizacija (Indije) 52; (prema britskoj) 176 sl.
francuzka (politička povjest i kolonijalna metoda) 137; (civilizacija [u Algiru]) 153; (zakonodavna skupština od 28. ožujka 1793.) 140.
francuzke kolonije 138; (prema njemačkima i dr.) 177.
francuzki (kler na Antilima) 50; (neuspjeh u Indiji) 54; (vitezovi-križari, misionari, mornari) 55; (idealizam u kolonizaciji) 140; (kolonizacioni pokret) 145; (narod [u Tunisu]) 155; (utjecaj u Podunavlju) 259.
francuzko-afričko družtvo 168; (-njem. ugovor god. 1895.) 180.
Franjo I. 45.
Frank O. 303.
Frontenac (guverner) 48.

Galicija 230.
Galija (Nova južna) 101, 115.
Gallieni 196.
de Gama Vasco 22.
Gangova dolina 126.
Garibaldi-škola u Tunisu 167.
„Gazeta Handłowo-geograficzna“ 281.
Georgija 36.
Ghati 125.
Gibraltar 133.
Giffen 345.
Gladovanje u Indiji 125, 126.
Gladstone 108; 181.
Glenelg (o robstvu) 63.
Gołuchowski 313.
Gorée (u Senegalu) 139.
gospodarstvo svjetsko prema narodnomu 344.
gradovi (uprava, u Tunisu) 160.
Granville (lord) 162.
Grci 7.
Guineja nova (britska) 119.
Guyana 52, 67.

Habarov 263.
habus (vakuf) 143, 169.
Haider-Ali 140.
Hamuda Beg 154.
Havajsko otočje 317.
Hay 320.
Hennepin, franjevac 48.
Henrik IV. 138.
Henrik VII. 29.
Hercegovina 231.
Heredin 162.
Himalaja 125.
hindustanski govor 128.
Hoche 139.
Holandija (njez. kolonizacija) 187.
holandijska juž. Afrika 94.
holandijska i englezka trgovačka kolonizacija 24.
Holand. Indije (družtvo) 69.
Holandijsko kolonijalno družtvo 28.
Holandjani 7; (u Kapskoj) 95.
Hong-Kong 133.
Hrvati (izseljivanje) 186; (u Americi) 217; (u Ug.) 227; (u habs. monarkiji) 228; (njih. gosp. oslobodjenje) 250 sl.
hrvatsko primorje 242 sl.
Hubka A. 286.
Humphrey Gilbert 31.
Hunter W. 125.
Hussein-beg 141.
Hussein-ben-Alija 154.

Idealizam (u kolonizaciji) 140.
Ile de France 64.
imperijalistički nacionalizam 357
imperijalizam (svjetski) 9; 357 sl.; (australski) 113; (englezki) 118; (američki i slavenska interesna sfera) 313.
Ind (rieka) 125.
India Ofice List 202.
Indija (franc. kol.) 52; (Ljudevit XIV) 53; (franc. neuspjeh) 54; (holandijska) 69; (nije kolonija) 119; (glavni oslon britske snage) 120; (engl. uprava) 122, 131; (zapreke zdravstvenim odredbama) 124; (južna) 125; (lihvarstvo) 129; (porez) 129; (britski posjed) 130; (množenje pučanstva) 130; (uvoz i izvoz) 131; (prema Egiptu) 131; (izgubljena za Francuze) 135; (kolievka tisućljet. civilazacije) 135; (njezino znamenovanje) 302.
Indijci 17, 36; (na engl. sveučil.) 135; (njihovo širenje) 310.
indijska roba („piezas de Indias“) 59.
indijski parlamenat 128.
indijski dug Englezkoj 126.
Indijsko družtvo 43, 130; (francuzko) 46; (engl.) 121, 122.
individualizam (u razn. kršć. naroda, slavenski) 354.
Indo-Kitaj francuzki 172 sl.
inkvizicija nad tiskom 18.
inkvizitorsko kršćanstvo 26.

intervencija civilizovanih naroda u poslima zaostalih i divljih naroda 349.
islamska reakcija 12.
islamsko bogoslovlje 13.
islam (turski) 26; (reforma) 128; (obilježje) 355.
Isusovci (inžiniri) 50.
Izraelićani (u Algiru) 147; (u Tunisu) 158.
izseljenici (engl.) 30; (slavenski) 337; (i kapital) 340.
izseljivanje 325 sl.; (djelovanje na napučenost) 330; (sistematsko) 331; (radnikâ iz Englezke) 332; (iz Irske) 334; (dobrovoljno zbog gosp.-soc. kriza) 335; (u Ameriku) 336; (iz Podunavlja, uzroci tomu) 337; (nadzor nad njim) 338.
izseljenik-proletarac 28.
Iztočna Indija (družtvo) 52.
izvoz (iz Englezke u američke kopnene naseobine) 42; (u Tunisu) 169; (svih franc. kolonija) 174.

Jacob W. 29.
Jakob (II.) 33; (I.) 34.
Jamaika 43, 58, 59.
Japan 21; (znamenovanje) 302.
Japanci na čelu žutomu plemenu 308.
japanska (intelektualna invazija u Kitaju) 298; (kulturna invazija) 300.
japansko (poljodjelstvo) 307; (školstvo) 309.
Java 69—75.
Jay Jean 45.
Jermak Timofejev 263.
Joliet 48.
Julij II. 18.
Johnstone (o spekulaciji zemljištem) 96.
„kaidi“ 160.

Kairo (medic. šk.) 124.
Kalkuta 124.
Kalm Petar 41.
kalvinisti prognani 45.
kamatnici evropski u ostalim dielovima svieta 344.
Kambodža (Cambodge) 173.
Kanada 8, 30, 43, 45, 46; (i Antili) 67; (Quebec Bill 1774.) 85; (zakon od god. 1791.: Fox K.) 86; (seoba u Sjedinj. Države; pobuna g. 1837.—1838., loša agrarna politika) 87; (samostalna država) 89; (pučanstvo) 90; (pregled kanadske kolonizacije) 90; (trgovina, proračun) 91; (državni dug) 92; (gospodarska velevlast) 92; (željeznice, trgovina i industrija) 93; (prema Sibiriji) 94.
Kanada (francuzka) 94; (izgubljena) 135.
Kang-ju-vej (kitajski reformator) 296; (njegova spomenica) 303.
kapital kao faktor u kolonizaciji 340—347; (bježi iz Australije) 117.
kapitulacije (u Tunisu, u Bosni-Herc., na Cipru) 161.
Kapska 95—99 i 176.
kapsko-egipatska željeznica 100.
Karlo (II.) 40; (V.) 154.
Karolina Južna 36.
Kartaga 7, 154.
kaste u Indiji 127, 128.
kažnjenici u kolonizaciji (u Australiji) 101, 102, 105.
Keith Will. 36.
Kernan 159.
Kertk David 45.
Kipling 363.
Kirinčić N. 309.
kišenjevski kršćansko-(rumunjsko-) židovski sukob 1903. god. 320.
Kitaj 10, 21; (znamenovanje) 302.
Kitajci (na Javi) 74; (seljenje u Australiju) 111; (njihovo širenje) 308.
kitajska civilizacija na umoru? 306.
kitajsko pučanstvo, njegova brojnost i jedinstvenost mišljenja 302.
Kitchener 132.
Kłobukowski 281.
Kolonial- (Zeitung) 204; (-Verslag) 203.
kolonijalna (groznica) 9; (literatura) 6; (metoda‘ tradicija, teorija) 137.
kolonijalna politika 6, 184 do 213; (Napolena I.) 138.
kolonijalna nagodba 39; (ukinuta) 56.
„Kolonijalna Francuzka“ 141.
kolonijalni (francuzki savez) 188; (pokret u Francuzkoj) 145; (polumjesečnik) 188; (kongresi) 196; (višci [u Holandiji]) 76.
kolonije (pastirske i ratarske) 84; (privilegovanih družtava) 33; (samouprava) 34; (zabranjuju useljivanje) 333.
koloniste-pustolovi 48.
kolonizacija (definicija) 4; (cilj i svrha) 5, 6; (rimska osvajačka) 13, 25; (trgovačka) 20, 24, 25; (naseljenička) 27; (u Kanadi) 46; (uzr. neuspjehu) 54; (nije eksploatacija) 76; (kažnjenicima) 104, 105; (sistematska) 105; (najmodernija forma) 156; (s teorijsko-znanstvenoga stajališta) 323—364; (i trgovina) 350; (za budućnost naroda) 351; (njezina budućnost s utilitarističkoga gledišta) 351; (s vjerskoga gledišta) 352; (s kršćanskoga stajališta) 355; (sa stajališta imperijalističkoga i demokratskoga nacionalizma) 357—364.
kolonizacijona družtva 46.
kolonizatori-pustolovi 45.
kolonizatora naroda moralni utjecaj 351.
Kolumbija (naseljenje) 93.
konfucionizam 356.
kontinentalna politika Napoleona I. 188.
kontinentalni blocus 65.
konvent (o robstvu) 140.
Kopti 132.
Koreja 10.
Košinšina (Cochinchina) 173.
Kourou (rieka) 52.

kovine (filosofija njih. povjesti) 29.
kozaci 262.
Krasnov (prof.) 306.
krimski rat 155.
kriza bankovna (u Australiji) 116.
križari-vitezovi (franc.) 55.
križarske vojne 10.
kršćanska civilizacija, njezin osnov 353.
kršćanski idealizam 12.
kršćanstvo (inkvizicija) 26; (u raznih naroda) 354.
Kuba 76—82, 317.
kuga u Indiji (1896—1897.) 123.
kultura tla (u Algiru) 148.
kvakeri 37, 45.

Labat 50.
Labourdonnais 54.
La Calle 141.
Lahore 122, 124
La Goulette 156.
Laos 173.
Laurens H. 45.
Lavallete 50.
Lavigerie 158, 166.
Layrle (o robstvu) 63.
Legras Jules 269, 271.
Leroy-Beaulieu (Anatole) 208; (Paul) 44, 47, 49, 150, 165, 188, 193, 206, 349, 352; (Pierre) 118, 266, 274, 319.
Lévi (žid) 162.
ličko-krbavska županija, njezino stanovničtvo 241.
liečnici u Indiji 124.
lihvarstvo (u Indiji) 129.
Lille 151.
Lim (grad) 15.
Ljudevit (Sveti) 154; (XIV.: Indija) 53; (XIV.: Tunis) 155; (XVI.) 140.
Loche 32.
Luisianna 49, 139.
Ljang-ki-čao 296.
Lyanty 196.
Lyons (lord) 162.
Lyonska banka 152.

Macauley 122.
Mac-Culloch 106.
Machuel 165, 166.
Macta 142.
M dr [illegible] 53.
Madras 124—126; 140.
Madžari 222, 243.
madžarsko carinsko područje 250 sl.
Madura 72.
Maghrep 153.
Maine 33.
majorat (španjolski) 15.
Mala Azija 253-260.
Malay Protected States 119.
Maloueta 52.
Malthus 327.
Malta 133.
mandarini 175.
Mandžurija 10, 269.
Manitoba 88, 93.
Marabuti 143.
Marko Aurelije 11.
Maroko 153.
Maryette (Isusovac) 48.
Marsilja 7.
Martinez Campos 82.
Martinique 139.
Marxove soc. teorije 364.
Maryland 32, 35, 37.
Massachusets 34, 36.
Massicault 157.
Mauri (u Tunisu) 158.
Maurice, otok 64.
Mascat 138.
medjunarodna konferencija u Berlinu god. 1884. i 1885. 180.
medjunarodno pravo u kolonijalnoj politici 180.
Melbourne 111, 112.
Merivale 54; (o robstvu) 58; (njeg. proročanstvo god 1840.) 93; (o Australiji) 101; (o Wakefieldu) 106.
mesožderska evropska civilizacija 306.
Metidža 144.
metisi (evropski i crnački potomci) 197.
metoda kolonijalna 137.
Mexiko 15; (zaljev) 48.
Mill Stuart 342, 350.
Mihanović 217.
Miklošić 218.
Mil.e Pierre 208.
Millet René 157.
mir (ruski) 265.
mir u Simonoseki 1895.) 308.
mirovine radničke (u Australiji) 117.
Mizon 178.
mletački kramari 55.
množenje pučanstva 327, 329.
Moedling (život ciglarskih radnika) 287.
Mogol veliki 24.
Mohamed-beg 155.
Mohamed-el Sadok 155.
mongolski vladari u Indiji 129.
Monk 32.
Monmouth 33.
monopol 56.
Monroëeva doktrina 9, 189.
Montesquieu 20, 138.
moralni utjecaj naroda kolonizatora 351.
Muhamedov nauk 356.
muhamedanski južni Slaveni 256.
musoni 125.
Mustafa haznadar 155.
musulmani (u Indiji) 124, 128; (u Algiru) 148; (škole) 147, 159.
Mysora 140.

Nacionalizam (imperijalistički i demokratski) 357; (šovinistički) 358.
nadnice (nizke) 237; (u Australiji) 117.
nagodba kolonijalna 39, 56.
Napoleon I. (Tunis) 155; (i Vel. Britanija) 139; (njeg. kontinentalna politika) 188.
Napoleon III. 140.
naredbe dalm.-hrv.-slav. vlade za izseljenike 281.
Narodna hrvatska Zajednica u Allegheny, Pa 217
Národní Pošumavská Jednota 291.
naseobine (jonske) 10; (trgovačke) 11; (feničke) 10.
nasljedno pravo prvorodstva 35.
nastavne reforme u Tunisu 164.
Nelson 135.
Nerbuddina dolina 125.
neslavenski živalj od Beča i Pešte prema moru 240.
New-Hampshire 33, 36.
New-Yersey 33.
New-York 33, 36.

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 01313 6489

CONSERVATION/BOOK REPAIR
NEH 1995